

Қарағанды қаласының әкімдігі
«Арт площадка» қоғамдық бірлестігі

Қарағанды 2019

УДК 94(574)
ББК 63.3 (КАЗ)
А 45

Аршабеков Т.Т, Жұмабеков Ж.А., Жұманова А.З –Арқа
батырлары. Тенгри баспасы. 420 б

Пікір жазған т.ғ.д., профессор Х.М. Әбжанов
ф.ғ.д. профессор Ж. Смағұлов

Ел тағдырын өз тағдырынан биік қойған, ұлтының
тұтастығын, жерінің бүтіндігін мұрат еткен қазақ
батырларының ерен ерліктері қай кезде болмасын үлгі
өнеге. Тәуелсіздік жолында қазақ халқы басынан өткерген
тарихи оқиғалар батырларға қатысты тарихи аңыздар мен
мұрағаттық құжаттарда сақталған.

Еңбек ел мен жер тарихын білуге құштар жалпы
көпшілік қауым мен зерттеушілерге арналған.

УДК 94(574)
ББК 63.3 (КАЗ)

ISBN 978-601-7814-81-6

Аршабеков Т:Т
Жұмабеков Ж.А
Жұманова А.З

«Біздің бабаларымыз ғасырлар бойы ұшқан құстың қанаты талып, жүгірген аңның тұяғы тозатын ұлан-ғайыр аумақты ғана қорғаған жоқ. Олар ұлттың болашағын, келер ұрпағын, бізді қорғады. Сан тараптан сұқтанған жат жұртқа Атамекеннің қарыс қадамын да бермей, ұрпағына мирас етті... Әрбір өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуге тиіс»

Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасынан.

Кіріспе

Елімізде соңғы жылдары іске асқан оң өзгерістер – жариялық пен демократия, еліміздің ұлттық тәуелсіздік алуы қазақ халқының тарихи даму жолына жаңа көзқарастар туғызды. Бұл жаңа көзқарастардың негізі – жалпы халықтар мен мемлекеттердің қалыптасуының ортақ сипаттарына біздің қазақ қоғамы дамуының жолы да байланысты екендігінде. Қандай да болмасын мемлекет сыртқы басқыншылыққа қарсы күрес пен ұлттық тәуелсіздік үшін, әлеуметтік теңдік үшін күрес үстінде қалыптасады, туып жетіледі.

Ел тағдырын өз тағдырынан биік қойған, ұлтының тұтастығын, жерінің бүтіндігін мұрат еткен қазақ батырлары қазақ тарихының әр белесінде тұлғалық деңгейге көтеріліп отырған.

Қазақ батырлары және олардың ел тағдырындағы тарихи орны дегенде, біз біріншіден, олардың тереңнен тамыр тартқан туған жер, Отан туралы идеясын бірінші қатарға қоюымыз қажет. Батырлар туралы бірде-бір халық мұрасы бұл идеяны айналып өтпеген. Туған жерді қорғау, сақтау, келер ұрпаққа аманаттау, ел бірлігі, ел ынтымағы идеясы-бізге жеткен барлық тарихи мұралардың алтын арқауы.

Қазақ тарихының әрбір кезеңі, яғни ел басынан өткен, халық тағдырында терең із қалдырған тарихи, саяси оқиғалар енді нақты тарихи тұлғалардың - қазақ батырларының бейнесі арқылы, солар өмір кешкен, азаттық жолында арпалысып өткен заман, уақыт кеңістігі арқылы көркем шежіреленді

Мың өліп, мың тірілген қазақ елінің тарихы ерлікпен, батырлықпен, қаһармандықпен жазылғаны даусыз. «Өсер

ел тарихын таспен жазады, өшер ел тарихын жаспен жазады» дейді дана халқымыз. Әрине, осынау кең байтақ қазақ жерін найзаның ұшымен, білектің күшімен қорғап қалып, бізге мұра етіп қалдырған батыр ата-бабаларымыз екені белгілі. Олардың арасында есімдері алты алашқа, бүкіл қазақ еліне, ең бергісі ұлан байтақ бір аймаққа белгілі, жауға қарсы күресте ұйтқы болған батыр бабаларымыздың өнегелі істерін жұртшылыққа жеткізу, оларға тарих төрінен орын беру – қазіргі ұрпақ парызы. Қазақ халқының тарихындағы ерекше әлеуметтік орын алатын бұл «батыр» ұғымы. Бұл ұғым әрине әр кезеңде зерттеушілер назарында болды. «Батыр» сөзінің этимологиясына ерекше мән бере отырып, оның түркі халықтары арасында кеңінен тарауы VI ғасырдан бастау алып, IX-X ғасырларда Волга бойындағы түрік тілдес булгарлар мен хазарлар арасында тарай бастады деп есептейді. Мысалы, белгілі түркітанушы С.Г. Кляшторный «багатур» термин-титұлы көне түркілер арасында VI ғасырдан бастап тарай бастады деп есептейді¹.

VII-VIII ғасырлардағы оғыз батырлар жыры туралы баяндалатын Қорқыт ата кітабындағы «Дерсе хан ұғлы Бұқаш хан туралы» жырымен түйіндес болып келеді. Бұл жырда басты кейіпкер Дерсе ханның құдайдан сұрап алған жалғыз ұлы күшті бұқамен айқасып, жеңіске жетіп, осыған орай оның азан шақырылып қойылған аты өзгертіліп бұқаны жеңген айбатының құрметіне Бұқаш деп аталғаны бізге жыр жолдарынан белгілі².

XVIII ғасырдан бастап Ресей империясының қазақ жерлерін отарлау саясатына қатысты алдымен бірнеше Академиялық экспедиция ұйымдастырғаны белгілі. Бұл

¹ Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии / Ответственный редактор А.Н.Кононов. – М.: «Наука», 1964. – 214 с

² Қорқыт ата кітабы. – Алматы: Жазушы, 1986. – 32 б

экспедиция құрамында әскери топограф, инженер, статист ғалымдар болды. Олардың міндеті жергілікті жердің географиялық сипаттамасы, халықтың әлеуметтік жағдайы тұрмысын сипаттау болды.

Россия ғылым академиясының бастамасы бойынша бірнеше аймақтарға экспедициялар жіберілді, бұл экспедицияларды П. Паллас, И. Фальк, И. Георги, Н. П. Рычков (П. И. Рычковтың баласы) және басқалар басқарды. Олардың шығармаларында Қазақ даласындағы XVIII ғасырдағы жағдай жөнінде қызғылықты деректер бар. Ол қазақ халқының көшпелі тұрмысы салт-дәстүрлерін баяндады. Осы ғалымдарды әрине қазақ халқының жаугершілігі қызықтырды.

Неміс ғалымы И.Фальк қазақтардың аймағы жөнінде : «Определение сил каждого аймака, а также и каждой орды в целом выходит еще более шатким. Я попробовал все таки вывести среднюю из различных выкладок. Сила каждой отдельной орды получилась у меня примерно по 100 000 стрелецких луков».

XVIII ғасырдағы Қазақстанға неғұрлым көңіл аударатын зерттеушісі деп Орынбор губерниялық кеңсесінде қызмет атқарған П. И. Рычковты айтуға болады, ол өзінің қызмет бабындағы міндеттеріне байланысты ғана емес, сонымен бірге бойына біткен ғалымдық және саяхатшылық дарынымен өз еңбектерінде қазақ халқының тұрмысы мен тарихын көрсете алды

П.И.Рычковтың күнделігінде XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ батырларының өмірі мен қызметтеріне қатысты, олардың қазақ-орыс қатынастарындағы елшілік қызметтері туралы мәліметтер келтірілген. Әсіресе, П.И. Рычков Жәнібек батырдың сән-салтанаты туралы тамсана жаза отырып, осы кезеңдегі қазақ батырларының қоғамдық-

саяси өмірдегі беделі мен орны туралы тұжырымдарын келтірген³.

Осы зерттеушінің еңбегінде қазақ халқының тұрмысын баяндауда арнайы «Военное дело» деген бөлігінде қазақ батырларына қысқаша сипаттама береді: «Отправляясь в бой, киргиз берет с собою трех и даже четырех коней; самого лучшего коня он бережет для самого дела и до того ничем его не обременяет, на остальных он гоняет попеременно сам и везет захваченные им в дорогу запасы. Смена лошадей дает им полную возможность делать за день без всякого напряжения 60 и даже 80 верст.

Одевание, в котором отправляются в поход, отличается от обыкновенного тем, что в спину верхней одежды непременно вшиваются два мешочка из сукна или из кожи со вложенными в них написанными на особых листках молитвами. Так заведено у всех киргизов в походе, не только у знатных, но и у рядовых бойцов. Молитвенный текст, зашитый в один из мешочков, предназначен охранять носителя от недугов и от вражеского оружия. В другом мешочке — тоже писаная молитва, но о другом — быть храбрым и неустрашимым в схватке»⁴

Осы кезеңнің зерттеушісі Георгий П. қазақ сарбаздарының жорықтары келесідей сипаттайды: «Во время положенной обще на мере [сообща намеченной] и народом подтвержденной войны собираются все, к ратованию способные люди в определенное место, всяк, по примеру башкирцев, с двумя или больше лошадьми и

³ Рычков П.И. История Оренбургская (1730-1750). – Оренбург: Типо-литография Ив. Ефимского-Мировицкого, 1896. – 95

⁴ Рычков Дневник, 342—343).

вооружен. Толпы сии соединяются и вступают в поход под предводительством избранных военачальников»⁵

Қазақ сарбазын көзімен көрген неміс ғалымы Фальк: «Набор оружия у киргизов в общем таков: лук (кирг. dia) и стрелы (ок), копыя (paisa), простые сабли и, наконец, ружья. Некоторые из воинов (batyr) выходят в строй в панцирных рубахах. В походе это — обыкновенно — предводители отрядов, их отличает наличие особого крылышка на шапке

Орта жүз қазақтары туралы этнографиялық еңбектің авторы И.Г.Андреевтің еңбегінде қазақ батырларының қоғамдық-саяси өмірдегі әртүрлі қызметтері туралы мәліметтер кездеседі⁶.

Е.К.Мейендорфтың Орынбордан Бұхарға барған сапарында жинаған материалдарының жазбасында қазақтарды негізінен ақсақалдар, билер, батырлар, сұлтандар мен хандар басқарады дей келе: «... батырами называют людей храбрых, справедливых и предприимчивых, во время войны это наездники», - деп анықтама береді.

Сарыарқада бірнеше мәрте болған, қазақ халқының тұрмысымен жақсы таныс Гейнс қазақ сарбаздарының соғысқа дайындығы жөнінде: *«Сборы к войне начинались с того, что старейшина или султан, управлявший родом, выставял у своей кибитки знамя; тотчас весь род его спешил вооружиться и гонцы летели из аула в аул, призывая на брань; всюду раздавались клики наступающей войны; повсюду в союзных аймаках поднимались также значки, призывающие к ополчению, которое и собиралось к общему знамени.*

⁵ Георги И. Описание всех обитающих в Российском государстве народов. — СПб., 1799. — Ч. 2. — 135 с

⁶ Андреев И.Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. — Алматы, 1998. — 280 с

Соединившись в одно место, воины разделялись на партии, из которых каждая составляла свой круг и выбирала себе в начальники отважнейшего; эти последние из среды своей избирали двух предводителей, известных опытностью и мужеством. Один из предводителей представлял голову воинства или, вернее, был председателем и правителем совета, без которого никакое предприятие не производилось, а другому поручалось хранение родового знамени. Если в военном предприятии участвовало несколько родов, то избиралось четыре верховных полководца, из коих двое хранили главное знамя собравшейся на войну орды, а остальные управляли советом»⁷

Қазақтардың әскери іске лайықты жауынгер халық екендігі, үлкен әскери бекіністер тұрғыза алатандығы, аң аулауға топ бпылып баратындығы жөнінде орыс этнографы А.К.Гейнс қазақ даласының түрлі аймағында шаруашылықты жүргізудің ерекшеліктерін зерттеу мақсатымен шыққан комиссия құрамында болып, 1856-1869 жылдардағы күнделіктері ғылыми еңбектерінде және ғылыми көпшілік әскери басылымдарда ішінара жарық көрді

Шоқан шығармалары алдымен өз халқының тарихын, этнографиясын және фольклорын зерттеуге арналған. Мәселен, оның Абылай», «Қазақтардың ертедегі қару – жарақтары» , «Шона батыр» , «Қазақ батырлары» халқымыздың ерлік тарихын дәріптеуге арналған⁸.

III. Уәлихановтың «XVIII ғасыр батырлары жайындағы тарихи әңгімелер» атты еңбегінен кездестіреміз. Шоқан қазақ батырлары, сонымен бірге Абылай ханға байланысты тарихи оқиғаларды баяндау барысында Бұқар

⁷ Гейнс А. Киргиз-кайсаки в зауральской степи // Собрание литературных трудов. СПб: Тип. Имп. Общ-ва. 1898. Т.2 - 743 с

⁸ Уәлиханов III. Таңдамалы. 2 бас.– Алматы: Жазушы, 1985. – 258 б

жыраудың беделді жырау ретінде алатын орнына біршама көңіл аударған. Алғашқысы жорыққа шыққан батырларын ойлап мазасызданған ханды сабырға шақыру өлеңі болса, екіншісі – хан Үйсіннің Ердене деген батырының ауылын шауып алуға жасаған шешіміне тоқтау салу үшін айтқан өлеңі. Шоқан жазбасында: *«Абылай хан жоңғарларға шапқан бір шабуылда мың адамды барлаушы қылып алға жіберіпті. Оларды екіге бөліп, екі батырды бас етеді: Қарабұжыр қанжығалы Жантай және сол рудың үлкені - Бөгенбай. Батырлар ұзақ уақыт оралмайды, Абылай қатты мазасызданды олардың тағдыры туралы жырау Бұқардан сұрайды: «Менің батырларыма не болды, олар неге оралмай жатыр?», - деп. Оған Бұқар жырау былай жауап береді: «Жантай Талқын арқылы өтеді, Бөгенбай Құлжанмен өтеді. Ханбалы кері қашады. Жантайдың Талқындағы жолы тар әрі қауіпті». Жантай батыр қатерге ұрынды деп ойлайды Абылай «Жантай барады, барып ұлысты шабады, күлін көкке ұшырып, Жантай әкелген ақшабет қызды хан Абылай алады», Абылай кейін Бұқардың айтқаны келгенде, төбем көкке жеткендей қуандым дейді».*⁹

Батырлардың ерен ерлігін біздің заманымызға дейін өз шығармалары арқылы жеткізген ақын-жыраулар Үмбетей, Ақтамберді, Тәтіқара, Қожаберген, Бұқар және басқалары болды. Олардың көпшілігі сұрапыл соғысты өз көздерімен көрген куәлар ғана емес, сонымен қатар ерлікпен шайқасқа түскен жалынды жаужүрек жауынгерлер де болды. Бұқар жыраудың Сарыарқа батырларына арналған бірнеше толғаулары да болды. Соның ішінде Абылай ханға арнаған толғауларында қазақ халқының ерен ерлігіне ерекше тоқталады.

⁹ Ш.Уәлиханов. ХҮІІІ ғасыр батырлары туралы тарихи аңыз – әңгімелер.

Ел тағдырындағы батырлардың тарихи орнын бейнелеген, сомдаған өнер туындыларын сөз еткенде біз ауыз әдебиетін, яғни халық мұрасын алдымен атаймыз. Бұл мұралардың аса маңыздылығын, ел тағдырындағы тарихи мәнін біздің аға буын, әдебиеттанушы ғалым-зерттеушілеріміз астын сыза айтып кеткен. Мысалы, қазақ эпостану ғылымында батырлық жырлардың мазмұнына, көркемдік сипатына қатысты алғашқы, құнды ғылыми ой-толғамдарға арна салған маңызды зерттеулер, жинақтар жарық көре бастады. Осынау көркемдік құндылығы аса жоғары халықтық мұраларымыздың ел арасынан, әртүрлі дерек көздерінен жиналып, тұтастырылып, өңделіп, ғылыми тұрғыдан зерттелуі Ш.Уәлиханов, В.Радлов, Ы.Алтынсарин, Ә.Диваев, Г.Потанин, И.Березин, И.Мелиоранский, Н.Ильминский, Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедов, М.Әуезов, С.Мұқанов, С.Сейфуллин, І.Жансүгіров еңбектерінен бастау алып, кейінгі кезеңдерде де осы үрдіс әдебиеттану ғылымының басқа да белгілі өкілдерінің еңбектерінде жалғасын тапты. Бұл еңбектерде енді халық ауыз әдебиетінің, оның ішінде батырлық жырларымыздың тарихи негіздеріне, осы жырлар өмірге келген кезеңнің әлеуметтік-қоғамдық сипатына да тереңірек талдау жасала бастады.

1960-1970 жылдары Ә.Қоңыратбаевтың “Эпос және оның айтушылары”, “Қазақ эпосы және түркология”, М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының ғалымдары дайындаған “Қазақ әдебиетінің тарихы”, “Фольклор шындығы”, т.б. іргелі ғылыми-зерттеу еңбектер әдебиеттану ғылымының эпостану мәселелерін кең ауқымда қарастыруға жол ашты. Эпостың бас кейіпкері батыр, сарбаз ел қорғаушы екені белгілі.

Жалпы, батырлық жырлардың ел тағдырындағы орнын, мәнін айтқанда, әрине әр ғасырдың, әр тарихи кезеңнің батырлық жырларға тигізетін тақырыптық, көркемдік,

тілдік ерекшеліктері өз алдына бұл әр кезеңнің тарихи оқиғаларға қатысты болды.

Қазақ-қалмақ соғыстары тарихы

Қазақтың тарихи негізі түркі, одан ғұн дәуірінен келе жатқаны белгілі. Бұл туралы осыған дейін талай айттық. Түркі рулары бұл жерлерді біздің дәуірге дейінгі ерте уақыттан мекен еткен. Түркінің де, ғұнның обалары осы төңіректе мол кездеседі. Көне түркі руларынан бұл өңірде қыпшақ жұрты айтылады. Шыңғыс хан құрған Қытайдағы Юань империясы 1368 жылы ыдыраған соң бұл мемлекеттің құрамындағы дала халықтары, алтайтілді жұрты екі айырылды. Бір бөлігі Шығыс Алтай өлкелерінде қоныстанып қалды. Алтай тауларынан күншығыс жағында жатқан кең байтақ сахарарада оның шығыс бөлігі – Шыңғыс Ұлысының бұрынғы барын гар халха жұрты тұрақтылығын сақтады. Өздері Қытайға апаратын сауда жолдарының үстінде тұрған еді.

Қазақтың қазақ болғалы, яғни шамасы XV ғасырда құрылған қазақ хандығы уақытынан-ақ Сарыарқа төңірегінде Нұра мен Есіл бойын қоныс қылып, қысы-жазы көшіп жүрген арғын мен найман рулары болды. Қыпшақ, арғын, найман руларына жататын қазақ рулары осы күні де өз жерлерінде.

1450-ші жылдары Түркістан төңірегінде жүрген Өзбек хан қарауындағы біршама түркі рулары, шайбан төрелері нәсілінен шыққан Әбілқайыр хан билігінен шығып, Жәнібек пен Керейді хан көтеріп, рулар одағын жаңадан құрды. Бұл одақ Қазақ хандығы деп аталды. Сол тарихи заманаларда Түркістаннан Жетісуға қыстақтарын ауыстырғанымен, жаз жайлаулары Сарыарқада болды. Сондықтан сол жылдардың өзінде Ақмола төңірегіндегі Есіл мен Нұраның, Шідерті мен Өлеңтінің, Қалқұтан мен Сілетінің су айрықтарындағы жерлер сол қазақ руларының жаз мезгілінде еш кедергісіз, емін еркін мал жайлап жүрген жайулары болды. Басқыншылық ниеті ашылған

қалмақ бұл жерлерді иеленбек болды. Әсіресе XVII ғасырда қалмақтың Жоңғар атымен аталатын хандығы құрылған уақыттан олардың қазаққа соғыс ашып отыруы жүйелі де, жиі де бола түсті.

Қазақ –қалмақ қатынастарынан бұрын алдымен осы қалмақ этнониміне тоқталып, сәл қалмақ сөзінің шығу тегіне қысқаша тоқталсақ.

«Қалмақ» этнонимінің шығу тегі мәселесін анықтауға бағытталған зерттеу жұмыстарын көптеген ғалымдар жүргізген. Алғашқылардың бірі болып бұл мәселеге П.С.Паллас көңіл аударды. П.С.Паллас: «Элеты именно та ветвь монгольского народа, которая известна в Западной Азии и Европе под именем калмыков... оставшиеся на родине элеты получили от своих соседей татар прозвище «калмык», т.е. оставшийся позади»¹⁰. Бұл пікірді «қалмақ» этнонимінің өз жерлерінде қалған ойраттарға қатысты қолданылмағыны туралы дәйек жоққа шығарады. Оларды бұрынғыша дәрбэттер, торғауыттар, элеттер, жоңғарлар және т.б. атай берген. Белгілі француз монғолтанушысы А.Ремюза қалмақтар деп алға қарай кеткендерді, яғни «артта қалмағандарды», атаған деген қорытынды жасайды. А.Позднеев «қалмақ» атауы татардың «қалмақ» (калмык)—бөлінгендер, қалып қойғандар (отделившийся, оставший) деп көрсетеді. Бұл атаумен Ресей империясының бір бөлігінде, Еділ мен Дон аралығындағы Қалмақ даласындағы, Алтайдағы монғолдардың батыс тармағын атайды¹¹. В.В.Бартольд қалмақ сөзі қалу етістігінен шығады және исламға «қайтып оралған» (донмек етістігі) дүнгендерге қарсы пұтқа табынушылар

¹⁰ Паллас П.С. Собрание исторических известий о монгольских народах. — СПб.: Изд-во АН, 1776.

¹¹ Бичурин Н.Я. Историческое обозрение ойратов, или калмыков, с XV в. до нашего времени. — Элиста, 1991. —

қатарында «қалғандар», яғни, ойраттарға қатысты қолданылады деп тұжырымдайды¹²

«Қалмақ» атауын Төменгі Еділ мен Алдыңғы Кавказ жеріне қоныс аударған ойраттарға көршілері түркітілдес халықтар берген. Г.-Ф.Миллер «қалмақтар» (калмыки) — татар сөзі, татарша қалмақ» (калмак) деп айтылады және Еділден Обьқа дейінгі аралықта өмір сүретін татарларарасында ғана қолданылады, ал сағайлық және Краснояр, Кузнецк татарлары қалмақтарды «уйряттар», яғни ойраттар, атауын қолданған деп қорытынды жасайды¹³. Сонымен, XVI ғ. аяғы – XVII ғ. басында орыс тарихи құжаттарына енген «қалмақ» термині біртіндеп Төменгі Еділ бойында құрылған этникалық топ — қалмақ халқын құраған ойраттарға қатысты атау болып қалыптасты. Бұл бұрынғы батыс ойраттардың рулық-тайпалық бөлінуі ұмытыла бастаған кезде болды.

Тарихқа сәл әріден назар аударсақ, қазақ-ноғай тарасқан соң, қалмақ пен қазақ дауласқан заманы туды. Қазақтың тарихи мазмұндағы өлеңдерінде, шежірелік жыр-дастандарында бұл тақырып талай айтылған. Әздембай сал:

Қалмақтар мекен еткен Сарыарқаны,
Ол кезде Ежен дейтін болды ханы” – дейді.

Қалмақтар XIV ғасырдың басынан белгілі, 1313 жылы Өзбек ханмен бірге ислам дінін қабылдауға келіспеген алтынордалық көшпенділерді Қалмақтар деп атайды. Өзбек ханның исламдандыру жоспарына қарсы болып, Хорезмге шабуыл жасаған Шибанид Бадағұл болғаны

¹² . Бартольд В.В. Сочинения. — Т. 1. — М.: Наука, 1968. — 620 с.

¹³ Миллер Г.-Ф. История Сибири. — СПб.: Импер. акад. наук, 1750. — С.179

мәлім. Оның ұлы мен інісі Сібірде Күгедей Йасбұға ұлысында билік еткен.

Бұл қазақ-қалмақ соғыстары екі-үш ғасырға созылды. Бірде бейбіт, бірде жаугершілікте жүріп, талас-тартысқа түскен қалмақ пен қазақтың қырғын соғысы, басқа қоңсы елдердің мүддесіне сай келді. Қазақ шежірелері «қазақ, қалмақ бір кісі, ноғай, қазақ бір кісі» (Құрбанғали Халид) - деп айтатын нақыл сөз түркі-моңғол халықтарының ескі дәуірде тұтас бір ұлыс болып тұрғанын көрсетеді.

Алаш, Алаш болғанда,

Алынша хан болғанда.

Қазақ, қалмақ, ноғайлар,

Бәрі сонда бір болған, - дейді.

Бөтен елдер үшін осы көшпелі екі елдің бірін-бірі жойғаны керек болды. Осы тұста қазақ халқының дербестігі, ұлт, ел ретінде болашағы қыл үстінде тұрған кезі. Қазақ тарихынан аз айтылатын тақырыптарының бірі діни үдерістер тарихы.

Алтын Орда ханы Өзбек (хандық құрған мезгілі - 1312-1342) өз тұсында ұлыс-ұлысын исламға кіргізді. Халықтың дәулеті артты. Сонда Жошы ұлысы “Өзбек елі” деп аталды. Өзбек хан шаманизмді ығыстырып, ислам дінін белсенді қабылдап, дін бектікен билеушілердің біріне айналды. Ислам дінін қабылдамай, байырғы тәңіршілдік ұстанымдарында қалған “қалмақ” халықтары басқа түркі ұлыстарынан алшақтай түсті. Одан кейін Тибет ықпалы, буддизм қарауына ілініп жекеленді, жіктелді.

Мәжусилік санада болған қалмақ жағы соғысты үдету үшін жұмсалған дін уағыздаушыларының алдауына да түскені өтірік емес. Қазақ жағына исламнан шығып, мұсылмандықтан пұтқа табыну жағына шығуға, дін өзгертуге шақырған заман да болған. Бірақ осы уақыттың өзінде қазақ тегіс мұсылман, дін жағынан ынтымақты, елдігі кемел, біртұтас халық болған. Түркі жұртының пір

тұтатын дін ұстаздары, батагөй қожалары, дұғажай ғұламалары болған. Мысалы, Әздембай сал, бір өлеңінде былай айтады: “Қазақ деп ат қойыпты Әзірет Сұлтан, / Түркістаннан жалғыз қожа, Ақшолпан”, - деп.

Жоңғардың қазақ жеріне енуі сонау XV ғ. басталды. XV ғ. І-ші жартысында жасаған ойрат көсемдері Тогон (1418-1440) мен Есен (1440-1450) рулардың басын қосқанымен, сол кездегі сыртқы жағдайларға тәуелді болып, қалмақ тұтас бір ел болып тұра алмады. Қытайға апаратын сауда жолынан айырылды. Моғолстан мен Қазақ хандығы жеріне жасаған жорықтары сәтсіз аяқталды. Тәуекел хан тұсында дүрбіт және торғаут рулары Қазақ хандығына бағынған еді.

1450 жж. ойрат билеушісі Уз-Тимур тайшы өздерімен іргелес жатқан қазақ даласына шабуыл ұйымдастырды. Дешт Қыпшаққа баса-көктеп кіріп, Ақ Орданы ойрандады. Сыр бойына жетіп, қазақ ұлыстарын оңт.-шығысқа қарай ығыстырды. Түркістан, Ташкент қалаларын басып алды. 1470 жж. ойрат шабуылдары әсіресе жиіледі. Қазақтың ханы Тайыр төре ойраттардың жолына кедергі жасаймын деп Жетісуда ірі бекініс салдырды.

1470 жылы Түркістан төңірегінде жүрген Өзбек хан қарауындағы біршама түркі рулары, шайбан төрелері нәсілінен шыққан Әбілқайыр хан билігінен шығып, Жәнібек пен Керейді хан көтеріп жаңа рулар одағын құрады, қазақ атанады. Сол тарихи заманаларда Түркістаннан Жетісуға қыстақтарын ауыстырғанымен, жаз жайлаулары Сарыарқада болды. Сондықтан сол тарихи батырлық жылдардың өзінде, тарихи шежірелер бойынша, осы Ақмола төңірегі – Есіл мен Нұраның, Шідерті мен Өлеңтінің, Қалқұтан мен Сілетінің су айрықтарындағы жерлер – сол қазақ руларының жаз мезгілінде еш кедергісіз, емін еркін мал жайлап жүрген жайлаулары болды. Сол кезден ақ қалмақтың бұл жерлерге деген

басқыншылық ниеті туды. Әсіресе XVII ғасырда, дәлірек айтсақ, 1635 жылы қалмақ Жоңғар хандығы деп аталған мемлекет құрған уақыттан, олардың қазаққа соғыс ашып отыруы жүйелі де, жиі де бола түсті.

XVII ғасырдың соңы XVIII ғасырдың басында Сарыарқа жерінде мамыражай тіршілік болған емес. Бұл заман Евразияның кең байтақ далалық өңірін мекендеген көшпелі ұлыстардың өрісі қысқарып, жан-жағынан жау анталаған кезең еді. Батыстан жауар бұлттай түнеріп Ресей империясы төнсе, Шығыстан Мәнжүр әулетіне бағынышты қара құрттай Қытай қаптап келді.

1680-1730-шы жылдары Сарыарқа жерінде мамыражай тіршілік болған емес. Бұл мезгілде қазақ жерін, дала өңірін мекен еткен көшпелі ұлыстардың өрісі қысқарып, қиын қарым-қатынаста болды. Батыстан түнеріп төңген Ресей империясы күшейе түсті. Шығыстан Мәнжүр әулетіне бағынышты Қытай таянды.

XVI ғасырдың II-нші жартысында, Хакназар хан тұсында қазақ әскері ойраттарға қарсы тойтарыс беріп, үлкен жеңістерге қол жеткізді. Ойраттар Сырдария бойындағы сауда орталықтарын басып алуды көздеді. Тәуекел хан тұсында қазақ жасақтары жау әскеріне қарсы бірнеше рет күйрете соққы берген. Бұл оқиғалар туралы ағылшын көпесі, саяхатшы Дженкинсон келтірген мәліметтерден байқалады. 1557 жылы Дженкинсон Орта Азиядан Қытайға өтпекші болғанда, оған қазақ пен ойраттың Ташкент қаласы үшін жүргізген соғысы кедергі болған.

XVII ғасырда, 1621 жылдары шамасында қалмақтар Ақмоладан әлде қайда солтүстікте жатқан Ертіске Есіл өз суын құятын тұстан жоғары, Тобыл бойында, орын алып, қоныс тебе бастайды. 1627 жылы торғаут руы Еділ бойына қоныс аударып келді. 1630 ж. шамасында Шығыс Алтайда, Ұлы Жетісу (Шығыс Түркістан) жерінде қоныстанған

шорос, хошоут, дүрбіт, хойттар атты төрт ру біріккен Ойрат Одағы негізінде Жоңғар хандығы аталған мемлекет құрылды. Жоңғар мемлекетінің құрылуынан бұрын ойраттың бір табы болып табылатын торғауыт руы жаңа қоныс жерлер іздеп батысқа бет алды.

1635 Қара Құланың баласы Батор қоңтайшы біртұтас ойрат мемлекетін құрды. Бұл мемлекет аты тарихи әдебиетте көбінесе Жоңғар хандығы деп аталды. Тогон мен Эсен хандар кезінен бастап түркі тарихи әдебиетінде және қазақ арасында ойрат ұлысы қалмақ аталды. 1635 жылы Жоңғар хандығы құрылған соң, қалмақтың дұшпандық әрекеттері тіпті өрши түсті. 1635-1653 жж. Батор қоңтайшы тұсында Жоңғар хандығы жерінде шаһар сипатындағы отырықшы елді мекендер салынды, жер игеру ісі біршама ілгеріледі. Дегенмен, ол кезде Жоңғар хандығы тарихта көшпелі мемлекет ретінде белгілі болатын.

1640 жылы Тарбағатай тауларының етегінде біріккен моңғол, қалмақ және ойрат руларының басшылары «Далалық жарғы» (“Цааджин бичиг”) деп аталатын әскери және азаматтық заңдар жинағын шығарды. Жаңа жосық талаптары бойынша моңғол-ойрат руларының ішкі тіршілігі, мемлекет құрылымы, әскери қызмет атқару тәртібі, діни ұстанымдары белгіленді. Моңғол-ойрат ортақ заңдар жинағын қабылдаған соң, қалмақтың ынтымағы орнады, ішкі бірлігі нығайды, соғыс әлеуеті артты. Жоңғарлардың соғыс жағдайы кезінде өте қысқа мерзімде қосын құрып, әрбір рулық бөлімшесі жауынгерлер тобына айналды. Жоңғар жағы жалпы саны 100 мыңға жететін атты әскер шығаратын болды. 60 мыңдық әскер тұрақты құрылымға айналды.

Жоңғария билеушілері Кіші Жетісу мен Сыр бойын алса Жоңғария Ресей, Сібірімен, Орта Азиядағы әмірлік, хандық, бектіктермен байланыс орнатып, маңызды сауда

торабын бақылауына қаратуды жоспарға алды. Ауғаныстан, Иранға жол ашып халықаралық жүйеге белсене араласуды ойлады. Қазақ жерін түгелімен жаулап, Жоңғар хандығы шекарасын нығайтып, бодандыққа түскен халықтан алым-салық жинау арқылы мемлекеттік ісін күшейте түспек еді. Қазақ жерінің шұрайлы кең алқаптарын иеленіп, оңтүстік, оңтүстік-шығыстағы сауда орталықтарын біржолата өзіне қаратып алу еді.

Бұлар Еділ-Жайықта көшіп-қонып жүрген құба қалмақ руларымен кедергісіз байланыс орнатып, басқыншылық соғысты күшейте түсуге мүмкіндік болады деп білді. Осыдан Жоңғар хандығы мен Қазақ хандығының арақатынасы шиеленісті.

Жоңғарлар Орта Азияда ірі патшалыққа айналды. Оның қоластына ұйғырлар қарсылықсыз бағынды. Қырғыздар бір мезгіл қарсылық көрсеткенімен, сұрапыл тегеурінге шыдамай тізе бүкті. Ұзақ жылдар бойы жоңғармен тірескен тек қазақ ғана еді. Жоңғарлар қазақ жерінің шығыс пен оңтүстік жерлерін жаулап алды, ал қазақтың ортасына әл-күші жетпеді.

XVII ғасырда Ойрат одағы қазаққа деген дұшпандық саясат ұстанды. Қазақ рулары қалмақтың басқыншылығына қарсы 200 жыл бойы ерлікпен күрес жүргізді. Орбұлақта Жәңгір хан аз ғана қазақ қосыны 10 мыңдық жау әскерінің шабуылын тежеді. Жедел көмекке келген Жалаңтөс баһадүр сарбаздары жауды қайырды.

1680 жж. қайта күш алған жоңғар шабуылы кезінде Тәуке жоңғарлардың қолында қалған баласын қайтаруды талап етті. Баласымен бірге еріп келген 500 жоңғар жауынгерін Тәуке хан жарлығымен өлімге кесілгеннен кейін қазақ-жоңғар қатынасы одан әрі шиеленісті. 1681-1684 жж. қалмақ қонтайшысы Сыбан Рабдан қазақтың оңтүстік өлкелеріне кірді. Тәуке жеңіліске ұшырап, ойраттар хан баласын тұтқынға алды. 1684 жылы ойраттар

Сайран қаласын талан-таражға салды. Қазақ жағының әскери тұрғыда әлсіз жағдайын пайдаланып, Аюкенің қалың қолы қазақты шабуылдады. Қазақ жасағында түрікмен, қарақалпақ жігіттері де болды.

Жәңгірдің баласы Тәуке хан 1680 жылы таққа отырғанда қазақ хандығының ішкі және сыртқы саяси жағдайы мәз емес еді. Феодал-шонжардың арасында бақталастық пен алауыздық күшейе түсіп, әрбір сұлтан өз иелігіндегі ұлыстарды жеке-дара билеп, дербестенуге ұмтылды. Қазақ жүздерінің арасындағы бұрыннан келе жатқан байланыстар нашарлап, олар бір-бірінен оқшаулана түсті. Үш жүз үшке бөлініп, сөз жүзінде қазақтың ұлы ханына тәуелді болғанымен, іс жүзінде өз алдына билік жүргізді. Бұл жағдай қазақ халқын біріктіріп, сыртқы жаудың шапқыншылығынан қорғануға кесірін тигізді. Алауыздық пен өзара қақтығысқа батқан қазаққа шығыстан, Арқадан төпеп берген жоңғар қалмағының шабуылы күшейе түскен еді.

Осындай қиындық кезеңде хандық құрған Тәуке алдымен хандық билігін күшейтуге бағытталған ірі-ірі өзгерістер жасады. Тәуке өзінің саясатын билер мен шонжарларға, батырларға сүйеніп жүргізді. «Хан кеңесі» мен «Халық кеңесі», «Билер кеңесі» тұрақты қалыптасып, олардың рөлін арттырды. Жыл сайын белгілі бір мерзімде Күлтөбеде үш жүздің басын қосқан жиын өткізіп тұрды.

Тәуке ел бірлігі бұзылуының ұйытқысы болған ақсүйек пен сұлтандарды әлсіретуге, феодалдық құрылысты күшейтуге тырысты. Жүздер мен ұлыстар арасындағы күрделі тартыстар билер кеңесінде, абыройлы да әділетті Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, т.б. билер алдында шешілді.

Тәуке билікті өз қолына алды. Өзінің алысты болжағыш саясаткер екендігін елге таныта білді. Оның қолына ең маңызды хан қаракеті – көш-қонысты белгілеп бөліп беру, алым-салық салу, сот ісі, қарулы күш, т.б. қызмет түрлері жинақталды. Сыртқы жағдайды назарда ұстап, кәметке толғандарға бес қарумен жүруді міндеттеген.

Сөйтіп «қара қазаққа» сүйенген Тәуке хан көп нәрсе ұтты. Өйткені билер кеңесі барлық румен тығыз байланыс орнатып, ел бірлігін нығайтты. Өз кеңесінде халық көкейіндегі көкейтесті мәселелер: көш-қоныс, ел тыныштығы, сыртқы жаудан қорғану, т.б. талқылаған. Ақыры, билер кеңесі ханның кеңесу қызмет орына айналып, зор саяси маңызға ие болды.

Қазақ: «Бірлік болмай, тірлік болмайды» дегендей, әрбір рудың мал-жан үшін, қоныс-қыстау үшін қырқыспай, өзара тату-тәтті тұруын насихаттайды. Мұндай дау-жанжалды қоймаса, руаралық тартысты бітірмесе, елдің елдіктен айырылатынын, басқаларға құл болатынын айтады. Мысалы, Бұқар жырау:

Өлетұғын тай үшін,
Қалатұғын сай үшін
Қылмандар жанжал, ерегес...

...Маң-маң басып жүріңіз,
Байсалды үйге түсіңіз.

Айнала алмай – ат өлсін,
Айыра алмай – жат өлсін!
Жат бойынан түңілсін!

Бәріңіз бір енеден туғандай болыңыз, – дейді.

Тәуке хан өз сыртқы саясатын бейбіт дипломатиялық жолмен жүргізді. Ол Бұхар ханымен де, Ресей мемлекетімен де тату, достық қарым-қатынас жасауға тырысты.

Қазақ қауымының үш жүзге – Ұлы жүз, Орта жүз және Кіші жүзге жіктелуі бір не бірнеше ғасырда пайда болмағанын Тәуке хан жақсы білді. Бұндай алып жерде біртұтас этникалық, аумақтық әрі тайпалық бірлестіктің қалыптасуы алыс заманнан басталса керек. Жүз құрамына кірген тайпалардың шығу тегі, айналысқан кәсібі, тілі және мәдениеті жағынан бір-біріне өте жақын. Олардың ұзақ жылдар бойы бір аймақта аралас-құралас өмір сүріп, тұтас халық болып қалыптасқанында дау жоқ. XV ғасырдың ортасында қазақ хандығы құрылған кезде міне, осы өзара жақын қазақ тайпалары этникалық бір аумаққа бірікті.

Хандық билік кезінде қазақ жүздері өздерінің тарихи қалыптасқан көшіп-қону рәсімін толық сақтады, бұл уақытта әр жүздің қажет десеңіз, әрбір рудың өріс-қонысы белгілі еді.

1690-1697 жылдары аралығында жүрген ойрат-қытай соғысында Жоңғар жағы әскердің бір бөлігін оңтүстік майданға жұмсағанда, қара қалмақтың қазақ жеріне шабуылдары бәсеңдеді. Қолайлы жағдайды пайдаланған Тәуке хан 1698 жылы шекара шебіндегі ойратқа да, құба қалмаққа да ондырмай соққы берді.

1708 жылы жоңғарлардың жаңа шабуылы басталды. Бұл шапқыншылық қазақ жерінің оңтүстік өлкелеріне үлкен нұқсан келтірді. 1710-1711 жылдары Жоңғар жағы басым түскенде, қазақ пен қарақалпақ Ташкентке қарай ойысты. Қарақұм жиыны 1710 жылы өтті. Жауға қарсы күш біріктіріп тойтарыс беру жөнінде шешім қабылданды. Бөгембай батыр біріккен жасақтың қолбасшысы болып бекітілді. 1711-1712 жж. 50 мыңдық қазақ қолы жоңғарға қарсы шыққанда, ойрат жағы бұл жорықты күтпеген еді. 1713 жылы ойраттың 3 мыңдық қосыны жеңіліске ұшырады. Бірақ 1715 ж. орыста жүрген швед тұтқыны Ренат Сібірде жүрген жерінен ойраттың қолына түсті. Енді

зеңбірек құю технологиясын меңгеру ісі жоңғар жағы үшін оңай еді.

XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың басы, міне, тап осындай мезгіл еді. Шығысында жоңғарлар мен қытайлар, оңтүстігінде Орта Азия билеушілері, солтүстік-батысында орыс патшалығы мен қалмақтар ұлттық қауіпсіздікке үздіксіз қатер төндіріп, қазақ жұртының, Тәуке хан тұсында кемеліне келген Қазақ хандығының тынысын тарылта бастады. Сол бір қатерге толы дәуірді ақын Мағжан Жұмабаев:

Алыстан орыс, қытай – ауыр салмақ,
Жақыннан тыншытпайды қалың қалмақ.
Артында – ор, алдында – көр, жан-жағы жау,
Дағдарған алаш енді қайда бармақ? –

деп жырлауынан ел мен ерге түскен сынақ пен жауапкершілік жүгін көрген жөн.

1713 жылдың өзінде-ақ жоңғарлар жаңа шапқыншылық әрекеттер жасай бастайды. 1715 жылы Тәуке хан қайтыс болады. Өзара келісімге келе алмаған сұлтандар. Тәуке ханның інісі Қайып сұлтанды хан көтереді. Хандықтан бірден-бір үміткер Әбілқайыр қазақ сұлтандарының кіші бұтағынан тарайды деген желеумен хандыққа сайланбай қалады. Осы хан сайлауынан бастап Әбілқайыр өзін тәуелсіз санап, хан билігін мойындағысы келмейді. Оның бұл дербес әрекеті 1717 жылы Аягөз маңында болған жоңғар-қазақ әскерлерінің шайқасында айқын көрінеді. Шешуші сәтте Қайып ханмен өзара ымыраға келе алмай, ұрыс даласын тастап шығады. Қазақтар ауыр жеңіліске ұшырайды.

1718 жылы жоңғарлар жаңа жорық жасап, қазақ әскерлерін Арыс, Беген, Шаян өзендерінің бойында тағы да жеңіп, бүкіл Оңтүстік өңірді тонайды. Осы жылы Қайып хан да дүние салады. Хан сайлауында ірі сұлтандар және жүздер арасында ірі алауыздықтың бар екендігі айқын

аңғарылады. Әбілқайырдың хан билігіне келуін жақтырмаған ірі сұлтандар тобы Тәуке ханның ел билеуге қабілеті жоқ дарынсыз ұлы Болатты хан тағына көтереді. Елдегі ауыр жағдайды бағалай білмеген Болат хан елді біріктіре алмайды. Ташкентте Жолбарыс ақ киізге отырып хан тағына келсе, Кіші Жүзде Әбілқайыр, Орта Жүзде Сәмеке хан болып сайланып, елдің бытыраңқылығы одан әрі күшейе түседі. Оның үстіне Тәуке хан дүниеден өтті.

1718 жылы Тәуке хан қайтыс болғаннан кейін (Хақназар, Тәукенің) бір орталыққа бағындырғысы келген мақсаттары жүзеге аспай қалды. Қазақ хандығы ауыр дағдарысқа ұшырады, елдің бірлігі бұзылды, бытыраңқылық етек алып өзара қырқыс шегіне жетті. Тәуке ханның орнына отырған баласы Болат ханның тек атағы ғана болды. Тәуке хан қайтыс болғаннан кейін Қазақ хандығының әскери-саяси қуаты әлсіреді.

XVIII ғасырдың басында күнбатыстағы құба қалмақтары ішкі қайшылықтарын реттеп, орыспен қатынасын жақсартты, жасақ жинады, көрші мемлекеттерден қару, оқ-дәрі сатып алып, әскер жарақтады. XVIII ғасырдың 20- жылдарының бас кезінде жоңғарлардың қазақ жеріне ірі жорық жасауына қолайлы жағдай қалыптасты. 1715-1723 жылдарының аралығында ойраттың әскер күші Цин империясына қарсы соғыспен болған.

1718 жылы жоңғарлар жаңа жорық жасап, қазақ әскерлерін Арыс, Беген, Шаян өзендерінің бойында тағы да жеңіп, бүкіл Оңтүстік өңірді тонайды. Осы жылы Қайып хан да дүние салады. Хан сайлауында ірі сұлтандар және жүздер арасында ірі алауыздықтың бар екендігі айқын аңғарылады. Әбілқайырдың хан билігіне келуін жақтырмаған ірі сұлтандар тобы Тәуке ханның ел билеуге қабілеті жоқ дарынсыз ұлы Болатты хан тағына көтереді. Елдегі ауыр жағдайды бағалай білмеген Болат хан елді

біріктіре алмайды. Ташкентте Жолбарыс ақ киізге отырып хан тағына келсе, Кіші Жүзде Әбілқайыр, Орта Жүзде Сәмеке хан болып сайланып, елдің бытыраңқылығы одан әрі күшейе түседі.

Жекелеген ерлік ұрыстар шайқас тағдырын шеше алмайды. Ер азаматтары түгелге жуық қырылған панасыз жұрт адам айтқысыз шығынға ұшырайды. Талас, Боралдай, Арыс, Шыршық өзендерінен өткен кезде де талай адам өледі, мал-күйсіз қалғандар аштықтан да қырылады. Осы жылдары миллионға жуық халық қырғынға ұшырайды. Түркістан, Сауран, Ташкент қалаларынан және бүкіл Оңтүстік өңірден айрылған қазақтар Сырдариядан өтіп Мауереннахр жеріне беттейді, бірақ оларды Бұқар хандығы талайды. Беті қайтқан жұрт Арқаға қайырылады, одан да тұрақ таба алмай, Жем мен Жайыққа жетіп әрең тоқтайды.

Жайық бойында жоңғар шапқыншылығынан босып келген қазақтардың санының көптігі сонша, тіпті Қалмақ хандығы тағдырының өзі екі талай күйде қалады. Олар Еділдің сол жағалауындағы өздерінің жайлауларын қорғау үшін Ресей үкіметінен әскери көмек сұрауға мәжбүр болады. Қалмақтар Еділ мен Жайық арасындағы қоныстарын патша әскерлерінің көмегімен ғана сақтап қалады. «Ақтабан шұбырынды жылдар» қазақ халқына кұрып кету қаупін туғызды. Бұндай қатерден аман қалудың бірден бір жолы жауға ұйымдасып тойтарыс беру, елді біріктіру, бар күшті жоңғар шапқыншылығына қарсы жұмылдыру еді. Осындай өте - мөте ауыр сыртқы және ішкі саяси жағдайда көрегендік танытып қол жинап жауға тойтарыс беруді ұйымдастыруда халық батырларының еңбегі зор болды.

XVII ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың ортасында қазақ-жоңғар соғысы кезінде ерен ерлік көрсеткен білекті де жүректі батырлар қай ру немесе

тайпадан шықса да, олар сайып келгенде қазақ елінің ортақ батырлары болып қалды. Сондықтан тарихтың терең қойнауына сіңіп бара жатқан батырларымызды, ел аузындағы ауызша тарихымыз арқылы, ерте кезеңдерде жазылып кеткен деректер мен материалдар арқылы да сүзіп алып, болашақ ұрпақ алдында дәріптеу тарих саласының ең өзекті міндеттерінің бірі.

Қызыл кеніш сарайы.

Қызыл кеніш сарайы туралы аңыз. Бағзы бір заманда Әуке және Қонтажы деген екі хан өмір сүріпті. Әукенің Нежде деген сұлу қызы болған. Қонтажы болса соған ғашық. Көп кешікпей олар құда түсуге қам жасайды. Базарлықтарын артып алып, керуен жолға шығады. Қонтажы өте бай болған. Әуке хан онымен құда болатынына өте қуанады. Көп кешікпей Нежде өзінің туған үйінен бірінші рет алыс сапарға шықты. Бас аяғы елу түйеге жүк артылып, сексен адам керуен құрамына енді. Олармен қоса бір қазақ, бір қалмақ батырын жібереді. Олар Кент тауының бауырына келгенде күн суытып, боран соғады. Батырлар тоңғаннан кейін бір-бірімен күресуге бел байлайды. Олар ұзақ алысып, ақырында қазақ батыры қалмақтың белін сындырады. Мұны көрген хан қызы ашуға мінеді. Бірақ ол көп кешікпей, қазақ батырына көңілін білдірді. Одан соң хан қызы бұдан әрі бармаймыз, осы жерде қыстаймыз дейді. Оның сөзін екі етпейтін керуен мүшелері сарай салу қамына кірісті. Сарай құрылысы басталып оны қызыл граниттен салған. Сондықтан, оны қызыл - Кеніш деп атау ұйғарылды. Қызыл кеніш туралы аңыздың бірнеше түрлері бар.

М.Ж. Көпейұлы

Қалмақ Сарыарқадан ауғанда, тамақ сұрап жылаған балаларына айтқаны

Сорқара, Сортиң бар ма?
Сөрелеп жайған етің бар ма?
Көнек, Толағайың бар ма?

Көнекте тұрған қымызың бар ма ?! –

деп ұрсады екен. Сорқара, Сорти - Сарысу мен Нұраның аралығында «Құлан өтпес», «Үшкөң»- дейтұғын өзендер бар. Сол мандағы жер аттары. Көнек, Толағай - Сарысу бойындағы төбелердің аттары. Өзге жерден малының сүті мен еті күшті, қуатты болады. Алтай, Қарпықтың қазығы, Тінәлі, Тоқтамбет деген - халықтың жайлау, қыстауы.

Қалмақтың Сарыарқаны жоқтап жылаған зары

Қайран да, қайран, қайран тау,
Тиюші еді пайдаң тау.
Пайдасының белгісі -
Үйімде тұрған үлгісі.
Үлгісінің өрнегі:
Шаңырағым, уығым,
Үйде бақан, сырығым,
Ат ұстайтын құрығым, І
Қазаныма қақпағым,
Желі бір қағар тоқпағым,
Арбама арыс білігім,
Ел қыстауға қонғанда,
Сиыр бір жатар шілігім,
Ат жүре алмас аралдым
Ішінде бұғы, маралдым!
Бұғы да, марал жатқан жер,
Мергендер таңдап атқан жер.
Мерекеге батқан жер,
Артығын алып сатқан жер!
Үш атамыз өткен тау,

Үш мың қара біткен тау,
Әкем күйеу болған тау,
Шешем келін болған тау.
Ақ бүркеншік салынып,
Ала берен киген тау,
Ит жүгіртіп, құс салып,
Өзіме теңдік тиген тау!
Мұнарланып артымда
Қала бердің көрініп.
Ілгері қарай аяғым
Бір баспады-ау ерініп!
Көңіл еріп, жас келіп,
Кетті-ау өңім өзгеріп!
Бай төбетім маңкылдап,
Даусы қудай саңкылдап,
Байсал тауып үрген тау
Балалы қаздай байпаңдап,
Бәйбіше дәурен сүйген тау.
Дуадақтай тоңқандап,
Тоқалдар дәурен сүрген тау.
Кетейін деп кетпедім,
Төңірегін толған жау.
Шабынды (Сабынды), қопа, қамысым,
Тамам жұртқа танысым,
Мына да көрген зорлықтан,
Қалады-ау есіл қонысым!
Боранда малым ықпаған,
Үйімді дауыл жықпаған.
Шағыр бір жусан, изендім,
Сенен кетіп күйзелдім.
Байлаулы атқа пішенім,
Матаулы атқа кісенім.
Ат арқандар қазығым,
Балаларға азығым!

Кетейін деп, кетпедім,
Ойда-орыс, қырда қазақтан
Тынышым бір кетті-ау жазығың!
Қожыр, қожыр тастарым,
Сен есіме түскенде,
Көзімнен ақты-ау жастарым!
Ащының бойы ай татыр,
Балауса шөбің бал татыр,
Балдырғаның май татыр.
Ақтылы қой айдаттыр,
Алалы жылқы жусаттыр!
Шыбышым лақ салмаған,
Тоқтым бір қысыр калмаған.
Үш ай тоқсан соқса да,
Малым жұтап қалмаған,
Желіні сыздап маңыраған,
Төлі шулап жамыраған.
Он екі қазылық, ой, Түндік,
Маңырап жатқан кой- Түндік!
Есіл-Нұра- екі су
Еңкейіп онан бетің жу.
Бірің- шекер, бірің- бал,
Қайбірінді айтайын?!
Бетеге, көде, жауылша
Шулап тұрған бәрің мал.
Кеуір келді-ау қиқулап,
«Аш құлақтан тыныш құлақ!»
Кете бердім зар жылап,
Көбейген соң күнде шу.
Қарқаралы, Қазылық,
Жатушы едің жазылып!
Жазғытұры көшкенде,
Қалушы едің, қара жол,
Қабырғадан қазылып.

Күзгітұрым қонғанда,
Төрт түлік мал баурайда,
Жатушы еді жай тауып,
Құлашын керіп жазылып.
Егізімнің сыңары;
Бірін сойсам, той болған.
Қалған бірі жетіліп,
Келер жылы өзіндей
Ыңыранып семіз қой болған.
Сойғанымның терісі
Илей білген шеберге,
Бір өзі бір бой болған.
Илей білмес жаманға,
Ел қыдырып кеткенде,
Көк ала шолақ иттерге
Көкпары болып тартылып,
Зор мереке той болған.
Біз барармыз, барармыз.
Барып қайда оңармыз?!
Барсақ, залал тартармыз!
Сендей жерді жалғанда,
Іздеп қайдан табармыз?!
Егін де жайын білмесек,
Арып, шаршап, талармыз!
Тарының сөгін жалармыз,
Шөпшек теріп, шөп жиып,
Аштан өліп қалармыз!

Нұрбай батыр

1609-1675 жылдары шамасында өмір сүрген. Бұл Есім, Жәңгір, Тәуке хандардың билік құрған тұстарына сәйкес келеді. 1627 жылы Есім хан бастаған жорыққа он сегіз жасар Нұрбай да қатысыпты¹⁴. Қорғасқа таяу жердегі шайқаста Ойрат тайпасы көсемдерінің бірі Қоту-Қойсынның інісі Барғаймен жекпе-жекке шығуға ақбоз атпен тұра шапқан. Сонда топтан шыға келген жас жігітті менсінбеген қалмақ батыры: «Алдымда тұрған жас бала, Бола берме мас бала. Үмітің болса жаныңнан, Қарсыласпай, қош бала», деген екен. Нұрбай батыр жұлып алғандай: «Төгейін деп келемін, Кәпір қалмақ қаныңды. Жіберуге келемін, Жеті тамұқ түбіне, Бір шыбындай жаныңды», дейді. Сөйтіп, арпалыс басталып кетеді. Екеуі найзаласады. Барғай Нұрбайды маңдайынан жаралайды. Бірақ қазақ батыры бұл жолы асқан ерлік жасап, қалмақтың өте мықтысы, құралайды көзге атқан мергені Барғайды найзасымен шаншып өлтіріп, одан әрі қарай шайқаса береді. Есім хан анығын білмек болып: «Нұрбай

¹⁴ Р.Кәренов. Нұрбай батыр // Егемен Қазақстан 10.07.2014

қай жерінен жараланды?» деп сұрайды. Ханның қасында тұрған бір нөкері: «Ол түп-тура маңдайынан жаралы болды», дейді. Сонда Есім хан: «Онда Құдай берген екен, даңқты батыр болайын деп тұр екен», деп шаттанады. Ел аузындағы әңгімеге қарағанда Есім хан Нұрбайға осы ерлігі үшін ақсауыт, дулыға, алмас қылыш пен алты қанат ақ боз үйді сыйға тартыпты. Бұл қымбат жәдігерлер Нұрбай батырдың үлкен ұлы Сәти ұрпағында сақталып келіп, өкінішке қарай, дүрбелең замандарда бірте-бірте жоғалып кеткен. Бұл Нұрбайдың алғашқы ерлігі еді. «Қара қалмақ Барғайдың басын кесіп, Бақ алған Нұрбай батыр он жетіде жекпе-жектен. Ерлігі үшін алашқа мағлұм болып, Ұранға аты шыққан сол себептен» – деген жыр жолдары ел жадында сақталған. Атақты Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шежіресінде («Қазақ шежіресі», Алматы. «Жалын» баспасы, 1993 ж., 25-26 беттер) мынадай қызық деректер келтірілген: «Алтайдың ақ сауыты Нұрбайда қалған. Қалмаққа олжаға түсіп кеткен жерінен Нұрбай өзі барып алып келген, сауыттың аты Шежекөз. Сондықтан Нұрбай ұраны «шежекөз» болған. Нұрбайдан басқасында белгілі ұран жоқ. Әупәй, Қуандық аталған... Алтайдың балаларының ішінде өскен-өнгені, толығы... Мойын болса керек. Бұл тоқал – Мойынды туған соң қалмаққа олжа болып, жау қолына түсіп кеткен. «Нұрбайдан басқасы қалмаққа барады дейсін бе? Нұрбай барып алып келген». Жау қолынан мерт болар алдында Алысай Бәйеш батыр айтқан: «Бар арманым, әттең ат үстінде алты Нұрбайдың ортасында жаумен шайқасып өлмедім-ау», деген сөз халық жадында әлі күнге сақталып келеді. Бір ұрыста аты әлсіреп, сүріншектей берген ағасы Алысайдың қолынан туды жұлып алып, жаудың жебесі қара санынан бір түйір бұлшық етін жұлып кеткеніне қарамастан, әскерді бастап, қалмақ қонтайшысы шатырын тіккен төбеге тұра шапқан. Төбе басындағы жауды тас-талқан етіп, Алтайдың

қылқұйрық қадаған туын тіккен деген әңгіме де бар. Нұрбайдың бұдан басқа да ерліктері үлкен бір кітапқа мазмұн болуға жетерліктей. Нұрбай батыр аға-інілеріне, балалары мен туыстарына қалыңдықты өзі тандап, құда түсіп, алып беруді дәстүрге айналдырыпты. Қалыңдық тандағанда болашақ құдалардың дәулеті мен сәулетіне емес, алдымен келіннің денсаулығына баса мән берген. Нұрбай руының жігіттері ерлігімен елге аян, жолдасын жауға бермес, сертке беріктігімен ерекшеленеді. Ел аузында «Батыр Нұрбай», «Нұрбайда үрку де жоқ, қорку да жоқ», «Шежекөз Нұрбай» сияқты тіркестер жалпы осы әулеттің даңқын айғақтайтын белгідей қалыптасып қалған. Батыр әулеті онша көп емес еді. Баба ерлігін мақтан тұтқан ұрпағы сол жолды мирас етіп, жаугершілікпен күн кешті. Көбі жаумен арпалысып жүріп қаза тапты. Сондықтан, Нұрбай жұрты аз ата болып өсіпті. Жылдар бойы олар туған бауыры Алысай руымен болыстас болып, тек Қазан төңкерісінің алдында ғана бір болыс ел болып жеке шыққан. Нұрбай елінің қыстауы Ақтаудан әрідегі Шажағай өзенінің аяқ тұсы. Бұл өзен ол кезде күзге дейін арнасынан асып, бұрқырап ағып Нұрбай елі қыстауларының тұсында кеңінен жайылып жатады екен. Қалың өскен қамысты, көк құрақты ат бауырынан келердей ұйысқан шалғынды берекелі аймақ Акқұдық, Тастықұдыққа талайлар көз тастапты. Алайда, олар тегеурінді тойтарыс алып отырған. Шажағайдың осы тұсы қыстай мың жылқы тебіндеп шықса да жетерліктей сүбелі болыпты. «Акқұдық, Тастықұдық – әккілі жер, Өзі өлмей қондырмайды Шөмішбай ер...», – деген Күлдібай ақынның тарихта қалған сөздері атаконыс үшін болған сүрең айқастан кейін айтылған. Сұсы қатты жауынгер Нұрбайдың қол астындағылары сыртқы жаудан қорған болып еркін көшіп-қонып жүрген секілді. Атығай Қатпартаста, Мұңлы-Құлының солтүстік-шығыс жағынан

бері Сарысу, Ақбастауда, бір шеті Қызылтауға, Шуға дейінгі аралықта жұртының ізі қалыпты.

Бесім батыр

Алдымен бұл кісі кім екенін анықтап айтар болсақ, ата қоныс үшін айқастардан көз ашылмаған аумалы-төкпелі заманда дүйім қазаққа мәлім Бесім есімді екі батыр болған¹⁵. Бірі – Мәшһүр Жүсіп Көпей: «Он алты ұлдың бәрін де қалмақ алған, Мен өтірік айтпаймын сөзді жалған, Бесім, Қойтан екеуі тірі қалып, Мінекей, біз солардан нәсіл қалған» дейтін» алтыншы аталасы Бесім батыр болса, екіншісі – өмірінің елеулі жолы Еңсегей бойлы ер Есім басқарған Қазақ хандығының билігі биіктеген, беделі күшейген, қаһары аспандаған дәуір оқиғаларымен астасып өткен Тоқаұлы Бесім батыр. Сәкен Сейфуллиннің:

Қу заман басқа салды мұндай шақты,

Қайтейін, медеу қылдым жалғыз хақты.

Ұрпағың өсіп-өнген рулы ел бол,

Деуші еді бабам Тоқа аруақты. – деген Тоқа атты батырдың әкесі. Сөз осы адам туралы.

Хиуа тағынан гөрі тарихшылығымен өшпес із қалдырған Әбілғазының «Түрік шежіресі» еңбегі бойынша Есімнің әйгілі хан деп танылуын, 1628 жылы ойрат қалмақтарына қарсы жорықта жүруінде опасыздықпен ту сыртынан ордасы Түркістанды шауып, тәуелсіз хан болуға әрекет еткен Тұрсын ханның қол астындағы Ташкентті қайтарып, ойранды басына келтіруін нақты деректер арқылы білеміз.

Марғасқа жыраудың:

Ей, Қатаған хан Тұрсын,

Кім арамды ант ұрсын.

Жазықсыз елді жылатып,

Жер тәңірісіп жатырсың,

¹⁵ А.Несіпбай Бесім батыр. //Орталық Қазақстан. 29.09.2018

Қара албасты басқұрсың.

Алтын тақта жатсаң да,

Қазаң жетті қапылсың.

Еңсегей бойлы ер Есім,

Есігіне келіп тұр,

Шашқалы тұр қаныңды,

Кешікпей содан қатарсың – деп толғауындай бір орталыққа бағынған ірі мемлекет құрушы, оның тұтастығын қорғау мен сақтауда аянбай айқасушы қабырғалы қайраткер тұрғысында халық жадында қалған тұлға.

Осы аласапыран уақытта Қазығұрт жақтағы ұлысты басқарушы һәм әскер басы, Есім ханның сенімді серігі әрі тірегі Бесім батыр мұның алдында Бұқараға, Хиуаға қарсы жорықтардағыдай Ташкентті де бағындыруда ерекше көзге түседі. Ежелгі салт-жоралғы бойынша тізе бүккен жау жақын-жуықтарының сұлу қыздары Орта Жүзден қосылған батырларға олжаға үлестіріледі. Нұрбике, Айбике, Қызданбике, Жанбике, Қоңырбике және Дәулетбике атты арулар ішінде Дәулетбике еншісіне тиеді. Енді осы ауызша деректің сырына үңілейік. Қазақта бедерлі бейнелер жайлы сыр шертетін, өмір жолынан елес беретін шежірелік үзік-үзік әдебиет үлгілері кейбір жазба мағлұматтардан кем соқпайды. Тарих тұңғығына сүнгітеді, шындығына сендіріп жатады. Мәселен, соның біріне сайсақ:

Киелі Қазығұртты мекен еткен,

Өмірден Бесім атты батыр өткен.

Атақты Есім ханның серігі боп,

Қатаған хан Тұрсынды тізерлеткен, – деген ел аузындағы жыр жолдары қандай даңқты тұлға болғанын аңғартады.

Ал әлгі айтылған оқиғаның қазақ халқы келешегіне ғажайып әсері арнайы салмақтап-саралауға татитын зерттеуді қажет етеді. Түйіндеп айтқанда жалпақ Сарыарқа

жұртының ұрпағы жаңарып, үйлі жаны руға, рулы ел ұлысқа айналып, байтақ өлкеге құт қонып, қанат жайып, өсіп-өнуінің бір ұштығы осында жатса керек. Халқымызда руы белгісіз тек жоқ. Батыр бабаларымыздың қосағы болып келген аталған аналарымыздан тараған тұқымнан Қаз дауысты Қазыбек би, Тәттімбет, Абайдың аталары өрбіп, еңселі ел болса, Бесім батыр кіші әйелі кіндігінен тамырланған қауым Дәулетбике Тоқасы атанып, кешегі заманда тоғыз болыс ел болып, Нұра мен Сарысу, Құланөтпес пен Есіл алқабын еркін жайлап, киелі қоныс етеді. Маймақ ақынның:

Елу жыл елін билеген,
Қарпықтың мырза данасы,
Орыс пен қазақ беттемей,
Ақылға толған шарасы.
немесе Шөже ақынның:

Бақтыбай, Берден шықты төменгі елден, Шоң шықты Дәулетбике деген елден – дейтін Телқозының Шоңы да тектінің бірі. Бабаларындай әр рух біткен, бір кіндіктес Тілен, Тиес, Көбек Нысан, Жалаңтөс сынды батырлар толассыз айқас-шайқастарда суырылып шығып, қол бастап, басқыншыларға қарсы ерен ерлік көрсеткен. Солардың қатарында әр жорық сайын жалғыз-жарым оралмаушы Жалаңтөстен тараған 18 ұл ұрпағы бүгінде үлкен баласы Жолболды есімімен аталатын мәуелі бұтақ ретінде белгілі.

Олжашы батыр

Бәйбөріұлы Олжашы батыр (16 ғ. аяғы — 17 ғ. басы)

Олжашы Орта жүз Арғын тайпасының ішінде Қаракесек руынан шыққан.. Қаракесектің Ақша- одан Бошаннан - Бәйбөрі . Бәйбөрінің екінші баласы Олжашы батыр..

Есім ханның тұсында 1627 ж.: «Хан Тұрсынды ант ұрсын», деп Қатаған Тұрсын ханға қарсы жорыққа баруға қол жиналған. Сонда қолбасшылардың бірі Арғын Олжашы

еді. Тұрсын ханның әскері Сайрамның атырабында жеңілді. Өзінің ордасы Ташкент қаласы еді. Тұрсын хан Аштарханид әмірлерімен одақ құрып, Есім ханмен бәсекелескен. Ташкентті алғаннан кейін Тұрсын хан қаза табады. Артынан бірнеше қыз қалады. Айбике, Нұрбике мен Қызданбике деген ғажайып періштедей сұлу қыздарын Шаншар деген қолбасшы олжа ретінде алады. Қоңырбике деген қызды ұлы Абайдың түп бабасы Әли алады. Кенжесі Оразбике сұлуды Олжашы батыр алады. Олжашының Жүгіней деген ағасы болған. Оразбикені батыр осы ағасына берген. Одан Қойке, Есбалақ, Баян, Хангелді, Кенжек деген балалар туған. Тағы бір әйелінен Қыдырәлі, Кедей деген балалар туған. (Жұрт арасында «Қыдырәлі, Кедейсің, Қойке келсе не дейсің» деген мәтел қалды.) Ал Олжашының өзінің Асан, Үсен деген балалар туған. Ақтабан шұбырынды кезінде Асанның ұрпақтары Сырдың ар жағына кеткен. Үсендер және Жүгінейдің ұрпақтары Арқада қалып, өсіп-өнген.

Жаксыкүн батыр.

Заманында Жаксыкүн айтулы батыр болады. Қалмақпен соғысып, оларға күн көрсетпей қысым жасай берсе керек. Күндердің күнінде Жаксыкүн батыр әлдеқандай бір дертке ұшырап, төсек тартып жатқанда өшіккен қалмақтар келіп, ауылын шауып, батырдың Сатай, Шотай деген екі ұлығн бірдей олжалап кетіпті де. Емшектегі Шотайды обалсынып тым нәзік болса керек қалдырып кетеді. Тегіне тартқан Сатай бала ірі денелі болып өседі. Өз қатарымен күрескенде бәрін жығып, содан қалмақтар бұл бала өсе келе кегін алар деп. Бір күні баланы зар еңіретте отырып, оң қолы жауырыны басындағы шеміршекті кесіп қару көтеретін қолын әлсіретіп тастайды. Сатай мүгедек болып

қалғанымен іштегі кегін сақтап өседі. Он сегіз жасқа келгенде асыранды әкесінің бір тәуір атын мініп, еліне жетеді. Елін тапқан жігіт кейін шаңырақ көтеріп, бір қауым ел болып өседі. Сатайдың бел баласы Бикелді де елге танымал батыр болады.

«Ақтабан шұбырынды» .

Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама оқиғасы туралы Баянауыл тумасы, қазіргі күні Л.Н. Гумилев атындағы Ұлттық университеттің профессоры, ғалым М. Алпысбес тұжырым жасап: «... 1723 жылдың Ақтабан шұбырындысы тікелей екі алпауыт көршінің құйтырқы саясатының қолдауымен іске асты. Қытайға қаратылған жоңғардан Цеван Рабтанның сексен мың қолы сол жылғы мешіннің қатты қысынан қажып шыққан, көктемгі жуанның жіңішкеріп, жіңішкенің үзілер шағы, мінерге қоңы бар аткөлік те тапшы сәтінде қазақ еліне тұтқиылдан лап қойды», – деп жазады.

Осы апат туралы Мәшһүр Жүсіп Көпеев: – "Ақтабан шұбырынды" Орта жүздің басынан кешкен оқиға болса керек, – деген. Сонымен, 1723 жылдың басында (22 наурыздан кейін, сәуірдің басы) Шу, Талас өңірін қыстап шыққан Цеван Рабтан бастаған жоңғардың жетпіс мыңдық қолы Қаратау-Түркістан аймағында (қазіргі Созақ ауданы жері) қоныстанған Арғынның Бес Мейрам, Тобықты, Қанжығалы әулеттеріне бас салады. Оған М. Тынышпаев, т.б. дерегі дәлел: «XVII ғасырдың аяғы – XVIII ғасырдың басында арғындар Қаратау тау жоталарынан солтүстікке қарай орналасып, Сарысудың орта ағысы бойы мен Ұлытауға дейін көшіп-қонып жүрсе керек». Арғынның бұл бөлігі, кезінде Әз Тәуке ханның ұйғарымымен осында орналастырған, Әнет Баба, Айыр тілді Тайгелтір би,

Шаншар елі, демек оның айналасындағы ақылшы-кеңесші ел еді.

Қазақ тарихында қасіретті аса ауыр жыл есебінде қалған бұл оқиға туралы орыс зерттеушілері де көнекөз қариялардан естіген әңгімелерін жазып алды. Солардың ішінде сөзінің шындығымен ерекше дараланатын Левшин А.И. болды. Шамасы Левшин жөн білетін кісіні таныса керек. Сонымен, Левшин А.И. өзінің атақты шығармасында:—«...үш тараптан қуғын мен қысымшылыққа ұшыраған олар онтүстікке ауып келгенде мүлде жойылып кетер еді. Үлкен Орданың (Ұлы жүз) қалдығы мен Орта Орданың (орта жүз) аз бөлігімен Ходжент жаққа, Орта Орданың көп бөлігі Самарқан, Кіші Орда (Кіші жүз) Хиуа мен мен Бұхара жаққа көшіп кетті», — деп жазады.

Орыс елінің тағы бір зерттеушісі П.И. Рычков те "Ақтабан шұбырынды" оқиғасына ерекше назар аударған. Оның жазуында: — «"Ақтабан шұбырынды" зардабын, әсіресе Орта жүз көп көрді. Жұт малын, жау жерін алған қарақұрым халық даламен жаяу босты. Мұндай ұзақ жүріске аяқкиім шыдамай, жалаңаяқ босқандардың табаны ақ қайысқа айналды. Ұлы жүз Жоңғария билігінде қалды, ал Орта жүз бәрінен бұрын жұт болып, малдың жаппай қырылуынан, толассыз жау шабудан қатты зардап шекті. Орта жүздің азын-аулақ тірі қалғандары Сарыарқаға келіп, сонда ірге тепті», — делінген.

«Ақтабан шұбырындыға» қатысты тағы бір мәліметті К.Тевкелевтің «Күнделігінен» кездестіреміз: «1748 жылы 20 маусымда Ор бекінісіне (Жаманқала) Шақшақ қара балуан Бөгенбай батыр келіп А.Тевкелевпен кездесті. Бұлар бірін-бірі ертеден танитыш сыралғы болатын. Бөгенбайдың жанында Жәнібек тарханның ержеткен ұлы Жауқайтар, қосшы-атшылары бар, А.Тевкелевпен әңгіме дүкен құрып бірнеше күн бірге болды. Басты мәселе

Ресейге бодандықты қабылдаған бұл елдің тағдыры, болашағы не болмақ!? Осы әңгіменің үстінде К.Тевкелев Қазақ ордасының бодан болу тарихының және Ресейдің оң саясатының бір көрінісі есебінде 1730-шы жылдардағы оқиғаларды баяндады. Оның бір шеті Қаз дауысты Қазыбекке де қатысты:

«И те оне, киргизцы (қазақ, получали от выше показанных себе крайния разорении не по их хотению, но их беспокоиством киргизцы сами всегда их задирали и неволю и с принуждения себя заставляли разорять. И от своего беспокойного жития и за непостоянства киргиз-кайсацких худых людей принуждены были и добрые, как то есть и прочие от сей степи откочевать вдаль, а имянно: Большая Орда – за Ташкент к Ходжанту, Средняя Орда – к Самарканду (Уже по принятии их брегадиром Тевкелевым в подданство Российской империи в 1732 г.). Средней Орды знатная старшина Қазбек-бий своим родом, называемой Аргын Каракисяк с четырьмя тысячами кибитками уже при бытности его, брегадира Тевкелева, прикочевал в здешнюю степь, и в каком состоянии Қазбек-бий своим родом пришел, едва ли не все пешие, он Букенбай батыр (кара балуан-шақшақ), сам о том знает. А Меньшая Орда отдалелася от них ото всех к Хиве и к Бухарии».

А.Тевкелев – білімді де, сұңғыла адам болғаны белгілі. Балуан Бөгенбайды 30-шы жылдардың нақты деректерімен мойындата сөйлеп, құптатып отырып қазақтың енді ерлікке, жаугершілікке әеуестене беруінің қажет еместігін дәлелдеп-ақ бағады. Елшінің сөзінен осынау жауынгер халықтың орыстың кигіземін деген қамытына көнбей, бұлғақ жүргенін анық сеземіз.

Сонымен қатар, 30-шы жылдардың ақтабанының ызғары да білінеді. Мәшһүр Жүсіп шежіресін ақтарып осыған дәлел де тапқандаймыз: – «Ақтабан шұбырынды» Орта жүздің басынан кешкен уақиға болса керек, – дейді

Мәшекең, – мөлшермен есептеушілердің айтуына қарағанда 1727-ші жылдар ма қалай (?). Ұлы жүз қалмаққа қарап қалды да, Орта жүз жұттан, жаудан қашып, көшіп, босып, әрі жұтқа, әрі жауға ұшыраған екен. Тамтығы Сарыарқаға келіп қалған деседі. Бұлардан бұрын Арқада «Он екі Қазылық ой Түндікте» наймандар бар екен деседі. Қанжығалы, Бәсентиін бар екен деседі. Ауып жүдеп келген ел наймандардың қырық биесін бір түнде сойып алыпты. Наймандар: «қырық бие еруліктерің болсын, өзімізге рұқсат қылындар», – деп өрге қарай кешіп кетіпті. Бұл арада Жеті момын отырып қалыпты. Бұларды шет пұшпақтап азық етіпті. Зорлық жасамапты (Бес мейрам). Қанжығалы Абыз-Шомақтың қызын қолынан емес, жолынан алып, Қаз дауысты Қазыбектің тұңғыш немересі Қонайға қосыпты (негізінде Қонай емес, Қанай – Қазыбектің үлкен ұлы Қазымбеттің үлкен баласы), Қонай жастайынан өліп, Шідертіні өзенінің жағасына қойыпты. Шідерті бойындағы «Қонай» суының аты да содан «Қонай» атаныпты. Қанжығалы, Бәсентиін Баянаулаға келіп орнығыпты. Бұдан кейін Сүйіндік келіп, қоныстана бастаған соң, одан да әрі сырғып Ақкөл-Жайылмаға түсіп кетіпті».

Сөз болып отырған кезеңдегі қазақ мемлекетінің мұндай күрделі сыртқы саяси ахуалын кезінде Шоқан Уәлиханов былайша тұжырымдағанды: "XVIII ғ. алғашқы он жылдығы қазақ халқының өміріндегі аса ауыр жылдар болды. Жоңғарлар, Еділ бойы қалмақтары, Жайық казактары мен башқұрттар тұс-тұстан анталап, қазақ ұлыстарын қырғынға ұшыратты, малдарын айдап кетіп, адамдарын тұтқынға әкетіп отырды".

Шын мәнінде, арада ғасыр өткен соң Шоқан Шыңғысұлы айтып отырған жағдай, кезінде:

*Сұмырайға күтпес сұмдықты,
Тіледік қашан, ойладық,!*

*Көшіп, босып қоныстан,
Қанжызаға саптаяқ,
Қалайша бүгін байладың?
Үдере көшіп қонған жер,
Тоқырауын, Жамшы кеп,
Сарысу мен Атасу,
Бермекпіз кімге алишы деп?!
Ертістің ұзына бойына,
Шақырып едік біз қашан,
Осыған қорған салишы деп? —*

деп жырлайтын атақты Ақтамберді жыраудың да,
*Шортан көлге шыдамсыз,
Балық, тағы бір Барақ,
Ойлама шортан ұшпас де
Күн батыста бір дұшпан,
Ақырда шығар сол тұстан...
немесе,*

*Егер шүрішті келмесін,
Егер шүрішті келсе бір,
Қабырғаңды күйретіп,
Жон-жұлынан сөгер сол, —*

деген Бұқардың да көңілдерін күпті еткен күдікке толы
болжамдарының шындыққа айналған күні еді

«Ақтабан шұбырынды» Орта жүздің басынан кешкен
уақиға екендігін тарихшы ғалым М. Тынышпаевтың жазуы
да растайды: — «. Арғындар Самарқан, Хиуа жаққа емес,
Бетпақдалаға қарай жылжыған». Одан әрі: — «. .
. Осылайша, сусыз Бетпақдаланың шөлі арғындардың көп
бөлігін жау тырнағынан құтқарып қалды. Бірақ, "жұт жеті
ағайынды" демекші, жау тырнағынан аман қалған жұрт
көп ұзамай шөлден, аштықтан зардап шекті. Олар
Сырдарияны кешіп өтпей, керісінше Қаратау тауларының
солтүстік-батысынан бұрынғы Торғай уезінің аумағы
арқылы Бетпақдалаға кеткен», — деп жазады. Бұл арада, М.

Тынышпаев Арғынның осы бөлігі Әнет Баба, Қазыбек би мен Бұқар жырау және Бөгембай батыр бастаған әз Тәуке ханның айналасындағы ел екенін ескермеген. Сонымен қоса, – "Олар Сырдарияны кешіп өтпей, керісінше Қаратау тауларының солтүстік-батысынан Бетпақдала арқылы бұрынғы Торғай уезінің аумағына кеткен ", – деп жазылуы керек еді. Ал, Жиделі-Байсынды мекен еткен Арғынның қалған бөлігінің Самарқан, Хиуа асқандығы сол кездегі жазба деректерден белгілі.

Халық асулы қазанын қалдырып, жөргектегі баласын алуға ғана шамасы келіп, тұтқиылдан келген қасыреттен есін жиып та үлгермеді. Ел малдың, жанның біраз бөлігінен айырылып, Қырғаұлытауға бармақ болып, Бетпақдаланы бетке ұстап үдере көше жөнеледі. Ерте көктемде, шөптің пісіп жетілмеген кезінде қалың елдің жаяу жүрген жері аппақ сүрлеу болып қалады екен. Бара-бара ұзақ жүрістен аяқ киімі тозып, жаяу жалаңаяқ жүргендіктен табандары жалтырап қалады екен. "Табандары таз кісінің басындай жылтырап қалған соң, – деп жазады ғалым М. Алпысбес, – бұл көшке «Ақтабан шұбырынды» деп ат қойылған".

Қаратаудың етегінен басталатын осы шұбырған жаяу көштің ішінде болған Бұқар жырау төрт шумақ "Қаратау" деп атаған өлең шығарыпты.

Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.
Қарындастан айырылған жаман екен,
Қара көзден мөлдіреп жас келеді.

Қай заман, мынау заман, қысқан заман,
Дәулет құсы басыңнан ұшқан заман.
Аспаннан топырақ пен шаң борайды,
Қаңтардағы күн суық қыстан жаман.

Қай заман, мынау заман, бағы заман,
Баяғыдай бола ма тағы заман?!
Атадан ұл, анадан қыз айырылды,
Көздің жасын көл-дарйа ағызамын.
Мұнша қысым қылдың ғой, қатты құдай,
Қабырғама қара жер батты құдай.
Жаяу жүрсем табаным ауырады,
Тым болмаса бермедің, атты құдай.

Өлең бар-жоғы төрт-ақ шумақтан немесе он алты жолдан тұрады. Тарихи деректер бойынша, бұл өлеңді алғаш рет қағаз бетіне түсіріп, орыс тіліне аударған орыстың географиялық қоғамы Орынбор бөлімшесінің мүшелері Т.А. Сейдалин, С.А. Жантөрин және П.Н. Распоповтар болды. Ғалым Тұрсынова Гүлшаш өзінің "Қаратаудың басынан көш келеді әні туралы" мақала еңбегінде: – «Олар бұл өлеңді (қазақ, орыс тілінде) сол қоғамның Орынбор бөлімінің жазбаларындағы «Қырғыз поэзиясының үлгілері» деген тарауға қосып, «Қаратау» деген атпен 1835 жылы жариялаған болатын», – деп жазады.

Аш-жалаңаш шұбырған көш одан әрі қарай тағы жылжып, Бетпақдаланы кесіп өтіп, Саумалкөлге жетеді. Бұл – Саумалкөл көлі қазіргі Қарағанды облысы, Ұлытау ауданында, Қазалы мен Жезқазғанның арасында. Кеңестік дәуірде Сәтпаев совхозының жеріндегі көл, оны қазір "Шошқа көл" деп те атайды. Міне, осы Саумалкөлге шұбырған ел жеткенде, қалмақ жағы: – «Қазақты әрі қуамыз ба, ал өзіміз Бетпақтың шөлінде қырылып қалмаймыз ба?», – деп, біраз тоқырап қалыпты.

Осы сәтті пайдаланған қазақ жағы Саумалкөлге жетісімен көлді айнала алқа қотан сұлап жатып, сәл болса да есін жинапты. Баян өңіріндегі көнекөз қариялардың айтуына сай, ғалым Мақсат Алпысбес былай жазады: – «Басқа бөтен, жат ұрылар ұрлап алып сойып жеп қояды

деп, қалған малдың семіздерін ортасына алып, күзетіп жатады екен». «Ақтабан шұбырынды» деген атқа қосымша – «Алқакөл сұлама» деген атау осы кезде қосылған, дейді Баянауыл, Қарқаралы өңіріндегі көнекөз қарияларымыз.

Қалмақ жағы Саумалкөлде есін жинап жатқан елді тағы қуады. Жаудың өкшелеп қуып келе жатқанын біліп, Қазыбек би бастаған, Бөгембай батыр қостаған ел Ұлытаудың батыс бөлігіндегі Қарақұм атты адырлы-бұлақты жер арқылы Мұғаджарды бетке ұстап, тағы да босып береді. Бар сенгендері – Кіші жүздің жігіттері. Ұлы жүзден қайран жоқ: Іле, Шу, Талас бойы қалмақтың қолында, ал Төле би бастаған жаныстар осы уақытта Самарқан асып, Зерапшанға жетіп үлгерген еді. Бұл туралы Бұқар жырау өзінің Әйтеке би дастанында былай жазады:

Зерапшанға ел кетті,

Естілерден ес кетті.

Дастандағы Бұқар жыраудың «Естілерден ес кетті» дегені, Төле биге бізге көмекке келмей, Самарқан асып, Зерапшан кетті деп, кейігені еді.

қасыретті көш қазақ жадында мәңгілік сақталды. – «Әнет бабаның көшке еріп жүре алмай төбе басында қалғандығы, он алты ұлды Тілеуімбеттің (Арғын Күліктің бір атасы) қырылып, жойылғандығы секілді, сол күндерді қалай ұмытып, естен шығарарсың», – дейді тарихшы Максат Алпысбес. Сондықтан, Арғынның Бес Мейрам, Тобықты, Қанжығалы әулет-аталары қазақ пен жоңғар арасында жүз жылдан аса уақытқа созылған ұзақ әрі ауыр соғыстың бар ауыртпалығын басынан өткерді, ел көсемі – Ер Қазыбек би сол соғыстың Қолбасшысы болды. Ал, Қазыбек бидің жанында қанжығалы Бөгембай ғана болған. Басқадай «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деген болған жоқ, дейді Баянауыл, Қарқаралы өңірінің көнекөз қариялары. Бүгінгі жазушының бәрі бұл оқиғаны өз жерінде болған қылып, өз елінде болған қылып, өз

атасының басынан кешкен қылып көрсетуге тырысып жүр. «Қаратаудың басынан көш келеді»-нің көп нұсқалы болуы осыдан.

Ұлағатты Мәшһүр Жүсіп өзінің «Сарыарқа . . .» деген кітабында былай деп жазыпты: – «Бұл қазақ иесіз жатқан жерге текке келіп ие болған жоқ. Ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен, кеше өткен қаракерей Қабанбай, қанжығалы Бөгенбай, Қаз дауысты Қазыбек, Шақшақұлы Жәнібек заманында жаннан кешіп, сусын орнына қызыл қан ішіп, жаумен алысып, жатпен соғысып, күні-түні атысып, қара қанға батысып, шыбын жанын нысанаға байлап, не маңғаз сарбазы жау қолында оққа ұшырап өліп, сөйтіп алынған жер еді».

М.Ж.Көпейұлы

Ақтабан шұбырынды, алқакөл – сұлама¹⁶

Жұттан, жаудан басын алып қашқан елдің жаяу шұбырған шұбырындысы аппақ сүрлеу болып, табандары таздың басындай жалтырап қалады екен. Жатқанда алқа қотан айнала жатады екен. Семіздерін ортасына алып қорғап жатады екен. Басқа бөтен жат рулар ұрлап сойып жеп қоя ма деп. Тобықты Әнет бабанның [1] төбе басында қалғандығы, он ұлды Тілеуімбеттің [2] қырылып, жойылғандығынан еді. Сол күндерді қалай ұмытарсың. [3]

Бір жігіт он бес ауылды асырауға жарады. Бір көкала бие он бес ауылды асырауға жарады. Көкала биенің иесі айдалаға елсізге апарды, оның бұтынан шелек айырмай сауып, сүйретпемен сүтін үйге әкеліп сабаға құйып он бес ауылды тарықтырмады дейді.

Бір күні елсізде биесін сауып отырса, алыстан төрт атты кісі түп-тура келе жатыр еді: тұрып кетейін десе иіп тұрған биесінің сүті жерге саулап ағып кететұғын,

¹⁶ М.Ж. Көпейұлы Қазақ шежіресі . Алматы. 1993

тұрмайын десе ана кісілер келіп қалатын. Қайтерін білмей сасыпты. Жұдырықтай тасты жерден алып «Көз болсаң көнекке, тіл болсаң тасқа» сүттің ішіне тастай беріп көнектің бетін жаба қояды.

Төрт кісі келіп: Мана біз көрінгеннен кейін биенің бұтында отырдың, сауып отыр ма едің, жок ұйықтап отыр ма едің? - дейді.

- Не сауып отырайын, өзінің бөтен кісі көрсе иімейтін жаман мінезі бар еді. Сендер көрінгеннен кейін иімей қойды. Бие иір ме екен, - деп отырмын, - деді.

- Бәсе, солай ғой. айтпегенде біз көрінгеннен бері сауып отырған болсаң, ендігі өзен болып ағып жатарлық болды, - деп жүре беріпті. Олар кетісімен сүтті сүйретпеге құйса көнек түбендегі жұдырықтай тас төрт бөлініп кеткен екен дейді.

«Адам тілі тас жарады, тас жармаса бас жарады» деген сөз осындайдан қалған көрінеді.

«Сөз сөзден туады» дегенге дәл келеді. Шоң , Торайғыр билер және Тайкелтір бидің Өрік деген тоқалынан туған Өтеп сақау бар, Торайғырдың атшысы ыстық мұрт Ерсары бар [4]. Қаракесекке бітімге бара жатып қоналқаға бір ауылға жақындап қалғанда кісінің басындай бір ақ тас көреді. Доп-домалақ жып-жылтыр. Көрген соң айнала тұра қалып тамашаласып, бірінен бірі алып, көріп таңданады да, жөндеріне жүре береді. Ауылға барып қоныпты. Бір-екі көкала бас ботаны, бір-екі қара бас марқаны тамаша қылып таңданысыпты. Бұлар аттағанша бота да, марқа да пышаққа ілініпті. Сонан бұлар әңгіме қылысыпты. Мына екі ботаны да, мына екі марқаны да біздің көзімізше атып жықты. Кешегі тас қайтты десті. Ауылдан аттанған соң ерінбей, жалықпай, әдейі тасты барып қараса, ортасынан қақ жарылып қалған екен.

Бұланты шайқасы

Қазақ халқының басына төнген осы үлкен қауіп іштегі өзара қырқыстарды тоқтатып, бітістіруге себеп болды. Қазақтың үш жүзінің билері — Төле, Қазыбек, Әйтеке мұрындық болып, Ордабасында алқалы жиын өткізеді. Оған барлық хандар мен сұлтандар, батырлар қатысып, Әбілқайыр хан бас қолбасшы, Қанжығалы Бөгенбай батыр қазақ жасағының сардарбегі болып сайланады.

1726 жылы Ордабасы мекенінде қазақ рулары мен тайпаларының жиыны болды. Онда біртұтас халықтық қарсыласу жасағы құрылып, бүкіл қазақ әскеріне қолбасшылық ету Кіші жүз ханы Әбілқайырға жүктелді. Сөйтіп, жұдырықтай жұмылған қазақ қолы жоңғарларға жойқын соққы беруге даярланды. Ұрыс 1727 жылы Бұланты өзені маңындағы Қарасиыр деген жерде өтті.

Ел аузындағы қария сөздерде Бұланты соғысына екі жақтан 40 мыңнан астам адам қатысқан дейді. Сол кезде қасиетті қарт Ұлы таудың басына көк байрақ көтеріледі. Тұпарларын тулатып, әр тараптан мың басы, жүз басы болған батырлар өз қолдарымен келіп қосылып жатады. Бұлардың бәрі өз қолдарымен Ұлытаудың ең биік тауының етегіне шоғырланып, шақшақ Жәнібек соғыс стратегиясының төрт жақты бағытын белгіейді. Оларды

Қабанбай, Бөгенбай, Әбілқайыр сияқты белгілі батырлар басқарады. Қалың қол Ұлытаудан аттанар сәтте Орта жүздің рубасы ақсақалы, атақты батыр, асқан жырау Ақтамберді Сарыұлы тыпыршыған қарақасқа тұлпарының тізгінін қарына іліп, қайыңның безінен шабылған домбырасын беліне шешіп, безеубет далаға пандана қарап, қыран көзімен қалың қолды бір сүзіп өтіп, көңілі тасып «Күлдір де күлдір кісінетіп» деген толғауын төкпелете жөнелген. Ақтамберді жыры қалың әскердің тамырдан қанын тасытып, қайтпас қайрат, тың күш пен жігер бергені, жауына деген өшпенділігін қоздырып, туған жеріне деген сүйіспеншілігін арттырғаны сөзсіз. Міне, осылай жырау жырынан нәр алған қалың әскер байрағын желбіретіп, шашақты найзасын көкке шанши ұстап, ата жауы – ойраттарға ойран салғалы Бұлантыны бетке алып жүріп кетеді. Бұлантыға таяп келгенде будақ-будақ шаң көрінеді, шаң астынан ел көрінеді, ел емес-ау, елдесе алмай, белдесуге көшкен екі-үш мыңнан топтасқан Бұлантының жел бетін жайлаған қара тобыр қазақтың ата жауы қалмақ көрінеді. «Қазақ қолының алды қарсы беттегі Айрантөгілгенге жеткенде, арты Шолақтан енді көтеріліп келе жатыр еді» дейді бізге жеткен деректерде. Сол кезде екі иығына 40 мыңға жуық әскер сыйдырған Бұланты өзені екі елге араша түсіп, айқасқалы тұрған көшпелілердің екі арыстанының арасын қиып, күнбатысқа күрсіне ағып жатқанмен, өшігісіп қалған көшпелілерге арашашы бола алмағанға ұқсайды. Жауды көріп, делебесі қозып, денесі сүйсінген қазақ қолының қас батырлары өзенді көлденеңнен көктей өтіп, қарама-қарсы тұрып, бұрынғы ұрыстардың дәстүрін бұзбай, алғашқы жекпежекте бастап та жібереді. Қазақ қолынан Қабанбай, Бөгенбай, шақшақ Жәнібек бастаған бірнеше батырлар шығып, көбі олжамен оралады. Сөйтіп, алма-кезек болған жекпе-жек үш күнге созылады. Кей уақыттарда мұндай жекпе-жектердің айлап,

апталап болатын кездері де болады екен. Бұл жолы көпке созылмады. Төртінші күні нағыз дода басталды. Соғыс төрт бағытта жүріп отырған. Біреудің қолы сынып, біреудің басы кеткен қан-қасап қырғын еді бұл. Осындай сәттердің бірін де қазақтың құтты мекені Ұлытауға бағыт алған жоңғарлардың ауыр зеңбіректі бір тобы жолындағыны жаусатып, бой бермей бара жатады. Мұндай дүлей күшке шашақты найзамен, я болмаса, шоқпармен, қылышпен қарсы тұру, садақпен қарсы атысу мүмкін емес тігі белгілі. Қасына жан таятпаған соғыс өрті өрши береді. Бұл ханнан ақыл, батырдан күш кетіп, тығырыққа тірелген кез еді. Қара бұлт басып, түнерген аспаннан түндіктей тесік тауып, жарқ етіп көрінген күн көзіндей, ақылынан адасып, есеңгіреген елдің ішінен ең бірінші есін жиған найманның бір тармағынан тарайтын Бағаналы Жаулыбай батыр болды. Ол осы өңірдің әрі батыры, әрі желісіне бес мың жылқы біткен байы еді. Кенет ол көп әскердің ішінен жарамды ұшқыр ат мінген үш жүз әскерді алып, кейін шегініп, сайын даланың сәнін кіргізіп, жусап жатқан жылқының ішінен үш мыңдай жылқыны үш жүз әскердің алдына салып айдап әкеліп, Бұлантының қатпарына жасырады да қалған қолды басқарып, қаша ұрыс салып, тасада тұрған топ жылқыны жанай өтеді. Ошақ аузындай от қаруларын сүйретіп, өз тілдерінде ұрандарын салып, қазақтарды қуана қуған ойраттар тұсына келе бергенде, тасадағы үш мың жылқыны үш жүз ұшқыр атпен сойыл үстіне сойыл ұрып, қалмақтардың үстінен айдап өтеді. Төтеден келген күшке қарсы тұра алмаған қалмақтар бет-бетімен бас сауғалай бастайды. Болат тұяқты қалың жылқының астында қалған от қарулары істен шығады. Қалған қалмаққа қайта соққы беріледі. Ойраттарды ортаға алған қазақ қолы бірте-бірте қыса түседі. Қазақ жасақтары жауды өзінің кең-байтақ даласына тереңірек сұғындыра еліктіріп кіргізіп алып, кенеттен жалт

бұрылып, оң қанаттан да, сол қанаттан да ойсырата соққы берді. Сосын ту сыртынан енді қайтып тұрмастай тіке шабуылдың астына алды. Бұл ұрыс болған жер тарихта «Қалмаққырылған» деген атпен калды. Жеңіс халықтың рухын көтеріп, өз күшіне сенуге жігерлендірді. Осыдан бастап қазақтар ұрыс барысын өз қолдарына алып, қарсы шабуылға шықты.

Қазақ қолын жеңіске жеткізген тағы бір жағдай — Жоңғарияның ішінде өзара тартыстың күшеюі болды. Себан Рабдан балаларының хан тағына таласуы, одан соң үшінші жоңғар-цин соғысының басталуы сол тартыстардың көрінісі. Жоңғарларға Цин империясынан өзінің батыс шекарасын қорғауға тура келді.

Аңырақай шайқасы

XVIII ғасырдың 20-жылдарының соңындағы қазақтардың жоңғарларды талқандаған тамаша жеңістеріне жау елінің өз ішіндегі күрделі жағдайлары да себепші болды. Сонымен бірге 1727 жылы Жоңғарияның өз ішінде бұрқ ете қалған қыркыстар мен жоңғар-цин соғысының басталуы да әсер етті. 1729 жылы хан тағынан үміткерлер мемлекет мүддесін естен шығарып, жоғары өкімет билігін мұралану үшін жанжалдасты. Жоңғар хандығы Цин империясы тарапынан жасалған шабуылға ұшырады да, ойрат нояндарына өз жасақтарын тез арада батысқа жеткізуге тура келді.

Баяғыдан атысып-шабысып жүрген ата жауына тағы бір күйрете соққы беруді кездеген қазақтар Жоңғарияда басталып кеткен өзара талас-тартысты пайдаланып қалуға тырысты. 1729 жылы Балқаштың оңтүстік жағынан Аңырақай деген жерде ең ірі және соңғы шайқас болды. Қазақ жасақтарын ұрысқа Бөгенбай, Қабанбай және Райымбек батырлар бастап кірді. Алдыңғы шайқастардағы сияқты, қазақтар бұл жолы да ұрыс қимылдарын жүргізудің дәстүрлі далалық тактикасын қолданды.

Жауынгерлердің шағын тобы жоңғарлардың қарсы алдынан шыға келіп, қазақ қолының қатарын аз сияқты көрсетуге тырысты. Сонан соң кейін қарай қаша ұрысып, дұшпанды еліктіре ішке сұғындырып жіберді, сол кезде қазақ жасақтарының басты бөлімшелері қос қанаттан лап қойып, қансырата соқты. Аңырақай шайқасы жоңғарлар үшін шешуші соғыс болды.

1730-жылдардан бастап жоңғарлармен болған шайқастардың бәріне қатысып, асқан ерлік көрсеткен, ақылды әрі тамаша қолбасшы ретінде көзге түскен Абылай Орта жүздің билеушісі әрі бүкіл қазақтың ханы болып саналады. Қазақ халқының мүддесі үшін ол көрші мемлекеттер арасындағы, әсіресе олардың өз ішіндегі алауыздықты қалт жібермей пайдалана білді және жауларының өзара қырқысуларын одан әрі өршітуге ықпал етті. Мұның бәрі қазақ елінің сыртқы қауіпсіздігін нығайтып, ежелгі жауының күшін әлсіретуге көмектесті.

Мәшһүр Жүсіп Көпейдің жазбаларында 1725 жылы Бұқара жақтан қайтып келе жатқан Орта жүз қазақтары Шақшақұлы Жәнібектің басшылығымен Шұбаркөл көлінің маңында жоңғарларды талқандады делінеді. Осы жеңістен кейін Ақтасты өзені маңында кездескен қазақ сарбаздары жаудың тас-талқанын шығарды. Бұл шайқаста Әбілқайыр ханның, батырлар Тама Есет, Тама Жантай, Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай қолдары бірлесіп жауға соққы берді. Шайқас болған жер «Қалмақ қырылған» деген атқа ие болды. 1726 жылы сұлтандар мен билер қазақ жерін жаудан азат етуде қазақ руларының басын біріктіу үшін Қаратаудың оңтүстік беткейіндегі Ордабасы деген жерде үш жүз өкілдерінің біріккен жиналысы болды. Бұл жиынға үш жүздің хандары — Әбілқайыр, Әбілмәмбет, Сәмеке, Күшік, Жолбарыс сұлтандар. Төле, Қазыбек, Әйтеке билер, батырлар қатысты. Жиналысқа келгендер жауға қарсы

біріккен майдан құру керек деп шешті. Сонымен бірге бүкіл қазақ жасағының қолбасшысын сайлау мәселесі қаралды. Әбілқайыр хан бас қолбасшы, Қанжығалы Бөгенбай қазақ қолының сардарбегі болып сайланды.

1726 жылы жоңғар шапқыншылығы қазақ жұртына, мал шаруашылығына ауыр зардабын тигізді. Осы қиын мезетте халық ортасынан суырылып шыққан жүректі батырлары, ақылды билері болды. Бұқар жырау толғауында олардың аттарын атайды.

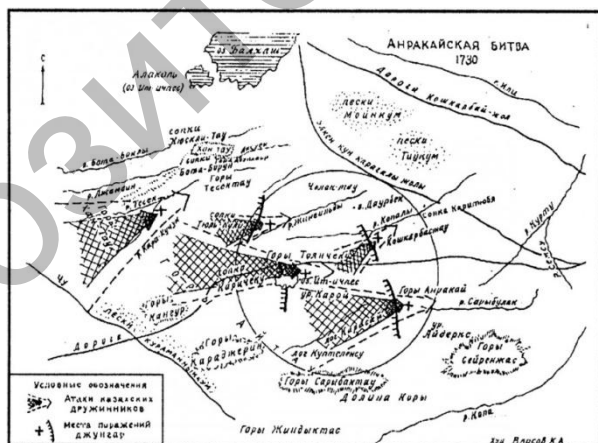
Қаракерей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгенбай,
Қаздауысты Қазыбек,
Шақшақұлы Жәнібек,
Ормандай көп Орта жүз,
Содан шыққан төрт тірек.
Тұғыр болған сол еді, – дейді.

«Біздің қазақ бұл Сарыарқаға ие болғаны Абылай хан заманынан аз-ақ ілгері. Бұл қазақ иесіз жатқан жерге текке келіп ие болған жоқ. Ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен кеше қаракерей Қабанбай, қанжығалы Бөгенбай, Қаздауысты Қазыбек, Шақшақұлы Жәнібек замандарында жаннан кешіп, сусын орнына қызыл қан ішіп, жаумен алысып, жатпен соғысып, күні-түні атысып, қара қанға батысып, шыбын жанын нысанаға байлап, не маңғаз сарбаздарды жау жолында оққа ұшырап өліп, сөйтіп алынған жер еді» - деп Мәшһүр Жүсіп жазған

1727 жылдың жаз айларында қазақтар әскери дайындықтан өтіп, күзде Бұланты өзенінің маңында жауға үлкен соққы берді. Шайқас болған жазық Қарасиыр деп аталды. Бұл шайқаста да жоңғарлар жеңіліс тапты. Бұл жеңіс қазақтардың рухын көтеріп, жігерлендірді.

Бұл шайқасқа қазақтар мен қырғыздар да белсене қатысты. Біріккен күштердің құрамындағы жауынгерлердің жалпы саны 60 мың адамға жеткен еді. Қанды шайқас болған жердің аты «Қалмаққырылған» деген атаумен де қазақ халқының есінде тарихи атау ретінде мәңгі сақталып қалды. Сол шайқаста жоңғарлардың он мыңға жуық жауынгері қаза тапты. Бұланты өзенінің бойындағы жеңістің баға жетпес зор маңызы болды. Ол Қазақ жауынгерлерінің моральдық рухын әлдеқайда күшейтті. Жоңғарлардың жер қайысқан қалың қолы жеңілістің не екенін білмейді деген жалған аңыздың күлін көкке ұшырды. Оның есесіне қазақ жауынгерлерін жігерлендіре түсті. Бұланты шайқасындағы жеңіс жалпы халықтың жүрекжарды қуанышына ұласты, қаһарлы жауға қарсы күресте бүкіл халықтың күш-жігерін өлі де біріктіре түсіп, нығайта беруге деген ұмтылысына тың серпін берді. Қазақ жауынгерлерінің Бұланты өзені бойындағы жеңісінің стратегиялық маңызы да зор болды. Ол алдағы Аңырақай шайқасында жауға есінен тандыра, ойсырата соққы берудің сенімді кепіліне айналды.

Бөгенбай батыр

Ақшаұлы Бөгенбай (1680-1775жж.) – жоңғар басқыншылығына қарсы азаттық жорығын ұйымдастырушылардың бірі, атақты батыр, қолбасшы сардар. Шыққан тегі – Орта жүздің арғын тайпасының Қанжығалы руынан, есімдері әуелден елге мәлім болған батырлар әулетінен¹⁷.

Батырдың атасы Әлдеуін – қазақтың атақты ханы Еңсегей бойлы Ер Есімнің атақты батырларының бірі болған. Ғұмырының дені ат үстінде жортуылмен өткен. Қатағанның Тұрсын ханымен соғыстағы ерөң ерлігі үшін оны Түркістанның әмірі етіп тағайындаған. Өз әкесі Әлдеуінұлы Ақша заманында дұшпанына бет қаратпаған айтулы батыр, айбынды қолбасшы болыпты¹⁸. Өз-Тәуке ханның сеніміне ие болып, оның 80 мың сарбаздан тұратын әскерін басқарыпты. Үмбетей жыраудың: «Алатаудай Ақшадан асып тудың Бөгенбай» деуі де, Ақшаның қандай айбынды батыр болғанын танытып тұрғандай.

Бөгенбай батырды халықтың ерекше ардақтап, ғасырлар бойы есімін аялап, есте сақтап келуі – оның ерлік, әскер басылық істеріне байланысты. Оның алғашқы ерлік жолы Еділден өтіп, қазақ ауылдарына шабуылдап, мазасын алып, әбден титықтап біткен қазақ-орыстармен шайқастан басталады. Жиырма сегіз жасында отыз мың қолды бастап барып, казак орыстарды дүркіретіп қуып, Еділден әрі асырып салады. Осы кезден бастап, қашан қазақ жері жоңғарлардан азат етілгенше Бөгенбай батыр аттан түспей, Қабанбай, Олжабай, Жәнібек, Малайсары секілді қазақтың аты шулы батырларымен тізе қосып, ел тәуелсіздігі үшін талай шайқастарға енеді. Осы шайқастардағы көрсеткен

¹⁷ Алпысбес М.А., Аршабеков Т.Т. Бұқар жырау ауданының тарихы. – Қарағанды, 2012. – 480б

¹⁸ Көпейұлы М-Ж.Абылай хан дәуірі //Абылай хан.Алматы, 1993. 322б

ерлігі, жағдайды дұрыс бағалап, тез шешім қабылдап, шабуылды шебер ұйымдастыра білуі – оның данқын асқақтата көтереді. Бөгенбайдың қалмақтармен және қытай әскерлерімен болған қиян-кескі шайқастарда көрсеткен қайраты сол кезеңдегі жорық жырауларының толғауларында мәңгі өшпес өлең тілімен өрнектеліп қалды. 1725-1727 жылдары Бөгенбай батыр Абылай ханмен бірге қазақ қолын басқарып, осы ұрыс нәтижесінде ойсырай жеңілген соң қалмақ әскері Түркістан мен Саураннан Жоңғар Алатауының арғы жағына қуылған болатын. Шығыс Түркістанға келген қытай әскерімен болған әйгілі Талқы соғысында Бөгенбай батырдың жауынгерлері қытай әскеріне ойсырата соққы беріп, оларды Үрімжіден асыра қуады.

Бөгенбай батырдың соңғы үлкен жорығының бірі – Аягөз өзені бойында болған. Қазақ қолына төтеп бере алмаған жоңғарлар жеңілгенің мойындап, келісімге келуге мәжбүр болған. Осы арада батыр жоңғарлардан ақ үйлі аманат алып, олардан бұдан былай Бөгенбай белгілі бітімші мәмлегер де болған. Ол Абылай ханның Қытайға жіберген елшілігін басқарып барып, екі елдің арасында бейбіт қарым-қатынастың орнауына үлкен үлес қосады

Бөгенбай батыр

Өтіпті біздің қазақ жақсы жайдан,
Естіген тамашалап қалар қайран.
Жасаған Құба қалмақ заманында,
Сөйлейін қанжығалы Бөгенбайдан.
Өтіпті қанжығада қарт Бөгенбай,
Кезінде сонау ерте хан Абылай.
Елін, жерін, мекенін жаудан қорғап,
Көрсеткен ол ерлігін елге талай.
Бөгенбай батыр екен ақ ту алған,
Дүйсенбі Сәтім дейтін жауымды алған.
Жеңіліп жоңғар-қалмақ Құба жонда,

Қазаққа көпке дейін жау болмаған.
Аталып қанжығалы қарт Бөгенбай,
Жауын жеңген қазақтың талай-талай.
Көп жері Құба жонның тынышталып,
Ақтабан-шұбырынды елі болмай.

Қара сұс адам екен, түсі суық,
Ашуланса, келмейтін ешкім жуық.
Биік қабақ, қыр мұрын, тым келбетті,
Еңселі, жауырынды, бір кең иық.
Ат, садақ, қылыш, найза, сауыттарын,
Ер қаруы-бес қару алған бәрін.
Әр елдің батырымен одақтасып,
Өштескен жеңетұғын барлық жауын.
Сол кезде қазақ ханы-Абылай хан,
Бүкіл қазақ даласы осыған тән.
Жау тиіп ел шетіне қауіп төнсе,
«Айыр» деп көмек сұрар Бөгенбайдан.

Бөгенді кейбіреулер хан деп айтар,
1725-1727 жылдары Бөгенбай батыр Абылай ханмен бірге
қазақ қолын басқарып, осы ұрыс нәтижесінде ойсырай
жеңілген онсон қалмақ әскері Түркістан мен Саураннан
Жоңғар Алатауының арғы жағына қуылған болатын.
1756-1758 жылдары Бөгенбай батыр Талқы түбінде Шығыс
Түркістанға алғаш рет аяқ басқан қытай әскерімен қиян-
кескі шайқасқа қатысты. Бұл ұрыста ол қытайларды қыра
талқандап, Үрімшіге дейін қуып барды. XVIII ғасырдың
отызыншы-қырқыншы жылдары Бөгенбай батыр, көрші
елдермен келіссөздер жүргізу мәселесіне етене араласқан.
Оның Кіші жүз елімен жиірек қатысуында да бір мән бар.
Біріншіден, орыс әкімшілігі арқылы қалмақ-башқұрт
елдерінде тұтқында жүрген сарбаздарын қайтарып алу
мәселесі болса, екіншіден, Ресей патшасымен одақ
құрудың келешегі қалай болар екенін бағдарлау. Бұл тұста

қазақ елінде іргелі хан ретінде Әбілқайыр ғана белгілі еді. Оның орыс әкімшілігімен жүргізіп жүрген келіссөздері бірде нәтижелі, бірде аяқсыз қалып келе жатқанын Бөгенбай батыр секілді қолбасшылар бақылап отырды. Бұл кездің тағы бір ерекшелігі – ел ішінен жиналған саңлақ сарбаздарды халық арасында абырой-беделі бар батырлар басқарды. Қолбасы батырлар халықтың ұлы жиын, үлкен кеңесінде жалпы бұқараның ұсынысымен тағайындалды, осындай кеңесте 1710 жылғы Қарақұмда Бөгенбай батырды бүкіл халықтың қалауымен қазақ жасақтарының қолбасы етіп сайлайды. Осы жасақтар әзірлігінің арқасында, қару-жарағы мол жоңғар әскерлеріне тез арада ойсырата соққы беріп жүрді. Бөгенбайдың нағыз толысқан шағы – батырлығына қоса от ауыз, орақ тілді шешен кезі еді. Осы уақыттарда сыртқы жаумен жекелеген ұрыс-шайқастарда бірқатар жеңістерге жетіп, бүкіл алашқа аты шығып, даңқы артқан болатын. Бөгенбай батыр ұрыстарда ұдайы жүрмеген адам, елінің алды-артын болжаған, халқының келешегін көп ойлаған абзал жан. Жас кезінде шайқастарда батырлығымен көзге түссе, өз елінде қолбасшылығымен, ұйымдастырушылық қабілетімен сыйлы болған.

Бөгенбай жорықтарын, қоғамдық істерін, негізінен, бес кезеңге бөлуге болады:

1. 1696-1697 жылдары жоңғар қалмақтарымен шайқастары;
2. 1710 жылғы Қарақұмда бүкіл қазақ елі жасағының қолбасы болуы;
3. 1723-29 жылдардағы қазақ елінің жоңғарлардан жаппай жеңілісі мен онан кейінгі халқымыздың сыртқы жауға берген тойтарыстарын ұйымдастыру;
4. 1731-1735 жылдардағы орта жүз бен Ресей қарым-қатынасын ыңғайластыру шараларын жүзеге асыру;
5. 1750-1760 жылдардағы Алтай-Тарбағатай, Жетісу жорықтарын ұйымдастыру.

Бөгенбайдың батырлығынан басқа ақылгөй-көрегендігін, мейірбан-адамгершілігі жоғары, бейбіт жан болғандығын байқауға болады. Бұл жағынан ол Төле бимен дәмдес қана болмаған, пікірлес дос болған. «Жігіттік, ерлікті айтсаң Бөгенбайды айт!» деп Тәттіқара жырау жырлағандай, қазақ халқы өзінің даңқты ұлының тұлғасын мәңгі жүрегінде сақтап, ауыздан-ауызға таратуда. Бөгенбай батыр 1761 жылы Абылай ханның ұлы Әділ жүргізген Қытай империясы мен Қазақ хандығы арасындағы келісімге де барған.

Қазақ халқының бостандығы мен тәуелсіздігі үшін жоңғар шапқыншыларына қарсы шайқастардағы Бөгенбай батырдың ерліктері оны Қазақ халқының ең ардақты ұлдарының қатарына қосты, отансүйгіштік пен қайсарлықтың үлгісіндей танытты. Бөгенбай батыр «Қанжығалы қарт Бөгенбай» атанып дәуірлеп тұрған шағында өз ажалынан дүние салды. Сүйегі Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Иасауи күмбезіне жерленіп, басына граниттен құлпытас орнатылды.

Шерубай Биболдыұлы

Шерубай Биболдыұлы 1693 жылы Қазіргі Қарағанды облысы, Бұқар жырау ауданындағы Сұлу Мәдинә ауылының жанында туған деп жорамалданады. Демек, ол бүкіл қазақ халқының 1710-1770 жылдардағы болған жоңғар қазақ басқыншыларына қарсы жанқиярлық Отан соғысы кезеңінде өсіп, шыдалып, барлық саналы өмірін қан майданда арпалысумен өткізген. Шерубай оның қолбасшы батыры болған. Хас батырлығы, өлшеусіз ерлігі туралы ел аузында әңгіме көп. Қарағанды облысының Шет және Бұқар жырау ауданының жері арқылы ағатын Шерубай-Нұра өзені батырдың атымен аталған.

Батыр бала кезінен батыл мерген ат құлағында ойнаған кара күштің иесі болған. Шерубай Биболды 17-18 жасынан бастап жоңғар жауымен көзге түскен. Жоңғарлар мен шайқас Ұлытауда Сарыкеңгір өзенінің жағасында Сарайлы деген жерде өтеді. Жекпе-жек шайқаста жаудың бас батырын Бөгенбай ойраттың мерт қылады. Осы шайқаста 17 жасар Шерубай батырдың да атағы шығады. Қалмақ батырының денесі орта жастағы мығым денелі болады. Батыр айлсын асырып өзіне ұмтылып келе жатқан қалмақ батыры жақындай бергенде, аттың бүйіріне жабысып қолындағы сүңгісін жауына салады. Екпінмен шауып келе жатыр сүңгіге қадалып, сүңгі денесін тесіп өтеді. Жас сарбаз осы ерлігі үшін батыр атанады¹⁹. Келесі бір шайқас Бұланты өзені бойында «Қара сиыр» деген жерде қалмақтармен ірі шайқас өтеді. Бұл қазақ елінің тәуелсіздігі жолындағы ең бір шешуші шайқас болатын. Қалмақтар мен кезекті шайқасты жау тарапынан еңгезердей батыры шығып жекпе-жекке қазақ батырын шақырады. Сол кезде қазақ әскері жағынан жасы егделей бастаған Бөгенбай батыр шығуға ыңғайлана бергенде орта жүз сарбаздары арасынан:

-Аға кезегіңізді маған беріңіз деген,-дауыс шығады. Шерубай батыр екенін көріп Бөгенбай қолын жайып, батасын береді.

Екі жақта тұрған қалың әскер өз батырларына дем қазақ сарбаздары ұран шақырып тұр. Шерубай батыр қарсыласының найзамен нашар қаруланғанын байқап, үйренген тәсілмен найзаны оң қолына ұстап, қалмаққа қарай тұлпарына қамшыны салды. Аса қатты екінмен шапқан батыр «Ақжол» деп ұрандап келіп қалмақ батырын шапшаңдықпен түйреп, атынан аударып тастайды. Осы сәтте екі жақтан лап қойған сарбаздарда шек болмайды.

¹⁹ Асқартегі Т. Шерубай батыр. Естелік әңгіме Абай –Ақиқат. 2002. 23 қараша

Бұл шайқас белгілі не өлім не өмір. Жете қаруланған қалмақ әскері қазақ сарбаздарын төтеп бере алмай шегініске тусуге мәжбүр болады. Сол жер тарихи жеңістің бір кезеңі болды. Екі жақтан сарбаздар да қырылды. Сол жер кейін «Қалмақ қырылған» аталып кетті²⁰. Мұнан соң 1740 жылдары қалмақтар бірнеше мәрте қазақ жеріне шабуыл жасады. Абылай бастаған қазақ сарбаздары бірнеше мәрте жеңіске жетті. Жоңғарларға қарсы жойқын соғыса аяқталған соң Шерубай батыр Қарағанды маңына қоныс аударып осы жерде қайтыс болады.

Ол атышулы Қанжығалы Бөгенбай (1680 жылы), Арғын Олжабай (1687 жылы), Қаракерей Қабанбай (1691 жылы), Шапырашты Сатайұлы Бөлек (1696 жылы), Арғын Сенкібай (1709 жылы) батырлармен замандас, тағдырлас қарулас болған.

Шерубай батыр бала кезінен батыл, мерген, ат құлағында ойнаған епті де қара күштің иесі болған. Ол он алты жасында Сарыарқа жерінде өткен белгілі бір байдың асында «түйе палуанды» жыққан.

Шерубай Биболдыұлы 17-18 жасынан бастап, туған жерін қалмақ басқыншыларынан азат етуге қатысып, Отанын қорғауға кіріседі. Ол бірде шаршап-шалдығып келе жатып бір ақ боз үйге тап болады. Ішінде жалғыз бойжеткен отыр екен. Ол бөтен адамнан сескеніп қалады.

- Менен қорықпаңыз, зияным жоқ адаммын – дейді оны сезген адам. Сөйтіп шай қайнатылып дастархан басына отырады да оның көзі кереге басына ілінген шаңыраққа түседі. Батыр оны алып көреді де бір екі рет шіреніп созады. Мұнын бәрі қыз алдында болғандықтан бойжеткен сыртқа шықса әке-шешесі тойдан қайтып оралған екен. Соларға көргенін айтады. Үй иесі

²⁰Каренов Р. Аты ұранға айналған Шерубай батыр. Шерубай батырдың туғанына 310 жыл . Азия –транзит. Қарағанды 2003 .№ 6 – 4-8 б.

Шерубаймен танысып қонақ етіп кетерінде сол садақты сыйға тартып ат мінгізеді. Сөйтсе ол садақ қалмақтардан түскен олжа екен. «Сол үшінде иесіз садақты үй иесі Шерубайдың тегін адам емес екенін біліп тарту екен» - дейді көнекөз қариялар.

1710 жылы қалмаққа қарсы ұрысқа, Қарақұмда жиналған қазақ қолының бас сардарбегі болып Бөгенбай сайланады. Осыдан кейін жоңғарлармен кездесу Ұлытау өңірінде Сарыкеңгір өзенінің жағасында Сарайлы деген жерде болды. Жекпе – жекке екі жақтың бас батырлары шықты. Бөгенбай ойраттың нояның өлтіреді. Қалмақтар абыржып, қазақтар аруақтанып жауына лап қояды. Кескілескен қырғын соғыста қазақтар көп жыл күткен ұлы жеңіске жетті.

Осы шайқаста қалмақ батырымен жекпе-жекке он жеті жасар Шерубай да шығады. Қалмақ батырының денесі зор, орта жастағы адам еді. Өзінің атын естігеннен кейін қазақтың жас батырына қарсы ұмтылады. Шерубай өзіне ұмтылып келе жатқан қалмақ батыры жақындай бергенде аттың бір бүйіріне жата қалып, қолындағы сүнгісін жауының кіндігінің астына көздей салып, екінші ұшын жерге қаратады. Екпінмен ұшып келе жатқан қалмақ батыры сүнгіге шаншыла жығылып, сүнгі денесін тесіп өтеді. Жас жауынгер Шерубай осы ерлігі үшін батыр атанады.

Шерубайдың көрсеткен ерліктері бір төбе. Солардың бірі 1726 жылы Торғай даласының оңтүстік-шығыс жағында Бұланты өзенінің жағасында «Қара сүйір» деген жерде болды. Бұл бірнеше жылдар бойы жиналған ыза мен кектің буырқанып, бұлқанып сыртқа шыққан шағы еді.

Қалмақтармен кезекті соғыс алдында жау жақтан астына каракөк айғыр мінген, қисық көз астына

еңгезердей айғыр мінген біреу майдан алаңына қарай атын ойнақтатып шыға келді.

- Мен қалмақтың аты шулы талай қазақтың басын алған батырымын. Кім жекпе-жекке шығады? Жаныңнан безген біреуін келе қойындар, – деп шіренеді.

Сол кезде қазақ әскері жағынан жасы егделеу келген Бөгенбай батыр шығуға әзірлене бергенде Орта жүз жігіттері тұрған жақтан:

- Аға кезегіңізді маған беріңіз! – деген жуан дауыс шығады.

Жауырынына екі кісі мінгендей кен иықты, бура сан, алып күш иесі қарасұр жігіт астындағы ұзындығы есікпен төрдей қара арғымағын ойнақтатып, ортаға шыға келді.

Шерубай батыр екенің көріп, көңілі орнына түскен Бөгенбай батыр қол жайып, батасын беріп, өз орнына барып тұрды.

Екі жақта тұрған қалын әскер өз батырларына дем беріп айғайлап жатыр. Ат үстіндегі соғысқа жас кезінен әбден жаттыққан Шерубай батыр қарсыласының найзадан нашар қорғанғаның біліп, өзінің үйренген тәсілі найзаны оң қолына берік ұстап, қалмаққа қарай тұлпарын зулата жөнеледі.

«Ақжол!», «Ақжол!», «Ақжол!» (Арғын тайпасының ұраны) деп үш рет ұрандап келіп, қалмақ батырын дәл өкпе тұстан түйреп, атынан аударып тастады да, оның атын ұстап алып, өз адамдарына қарай шаба жөнелді. Оны көрген жау әскерлері қазақтарға қарай лап қойды. Бұл, әрине, соғыс тәртібін бұзғандыққа саналады. Оған қарап жатқан жан жоқ. Даланың еркін өскен ұлдары кең дүниені тарылтып, енді бірін-бірі өлтірмес, екіншісі оны өлтіретінің біліп, бар қаруларымен шайқасып, шабысып кетті...

Зеңбіректермен және мылтықпен жете қаруланған жоңғардың қалын қолы қазақ батырларының біріккен күшіне төтеп бере алмады. Бірнеше күнге созылған қиян-кескі соғыста жоңғарлар ондаған мың қолынан айырылып, ойсырай жеңілді. Сол ұлан-асыр ұрыс болған жерді қазақтар кейін «Қалмақ қырылған» деп ата кеткен.

Тілеулі батыр

Тілеулі Әбдірахманұлы шамамен 1690 жылы Торғай өлкесінде туған. Ол — Қара Қыпшақ Қобыланды батырдың оныншы ұрпағы. 1710 жылы үш жүздің Қаракұмдағы халық құрылтайына, 1723 жылы Талас өзені бойында жоңғарлармен болған шайқасқа, Бұланты-Білеуті, Аңырақай шайқастарына қатысқан, Бөгенбай, Саурық, Тайлақ тағы да басқа батырлармен бірге Әбілқайыр ханға қарулы жасақ ұйымдастыруға үлкен көмек көрсеткен.

Ұзын Қыпшақ Тілеулі батыр 20 жасында-ақ үлкен шайқасқа — 1710 жылы Шұбар маңында, Торғай өзені құятын Құрдымкөлі тұсындағы Сыбан-Раптаннның Сыр бойынан ат басын солтүстікке бұрып, қазақ ауылдарын қанға бояғаннан кейін, Еділ қалмақтарына барып қосылмақшы болған қарулы жасағының жолын бөгеп, тойтарыс берілген ұрысқа қатысқан. Осы шайқаста жас Тілеулі батыр Бөгенбай, Есет, Сатай, Жәнібек батырлармен бірге үлкен ерлік көрсетіп, атақ-даңқы шығады. 1718 жылы Аягөз алқабына беттеген жоңғарларға қарсы шайқаста ерлігімен Әбілқайыр ханның көзіне түседі.

1721 жылы Есіл бойында болған шайқаста да қаһармандық танытады

Бұланты шайқасында Тілеулі батырдың есімі алты алашқа мәлім болуының себебі — ол сол шайқаста қалмақ батырымен жекпе-жекке шығып, оны найзамен түйреп өлтірген. Ол кездің жаугершілігінде соғыс басталмас

бұрын, екі жақтың хас батыры жекпе-жекке шығатындығын тарихтан білеміз. Жекпе-жекте батыры жеңген жақтың мерейі үстем болатыны ақиқат. Бұлантыдағы ұлы Жеңістің хас батырларының бірі — Тілеулі батыр десек, бұл артық айтқандық емес. Әрине, бұл деректі әлі де зерттеп-зерделеу қажет. Ақын, журналист Жүрсін Ерманның мына бір пікіріне тоқталар дейміз: «Қазақтардың шығыс және түстік аймақтарын жоңғар басқыншыларының басып алғаны, Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай батырлардың қолы жеңіліс тауып, батысқа қарай ойысқаны шындық. Жаппай жаулап келе жатқан жаудың бетін қайтару, онтайлы тұста ондырмай соққы беру мақсатында қазақтың аузы дуалы билері мен атақты батырларының Қарақұм мен Шұбар теңізде бас қосып, алдағы соғыстың жоспарын жасауы да тарихи ақиқат. Олай болса, бұл жолғы жекпе-жектің жолын ежелден жауынгер атанған қыпшақтың хас батыры Тілеулі. Қаптаған қалың қолдың қатардағы сарбаздарының бәрі бірдей батыр атағын алмайды. Батыр атағы жекпе-жекте жеңіске жеткенге ғана беріледі. Атамыз Тілеулінің батыр атануы тегін емес дейтініміз содан». Тілеулі батыр туралы Әбіш Кекілбаевтың «Елең-алаң», Қойшығара Салғариннің «Шақшақ Жәнібек» еңбегінде, академик Әлкей Марғұланнның зерттеулерінде, тарихшы ғалым Зәкірәтдин Байдосовтың «Есет және XVII-XVIII ғасырлардағы жоңғар шапқыншылығы» атты монографиясында, жазушы Мақсұтбек Сүлейменовтың «Әбдіғапар хан» кітабында, жазушы Қуаныш Ахметовтың «Қазақ әдебиеті», «Халық кеңесі» газеттерінде жарияланған мақалаларында айтылады. Тілеулінің ерлігі туралы мағлұматтар Қазақ Ұлттық энциклопедиясында да берілген. Тілеуліні тарихи тұлға деуімізге тағы бір дәлел — Ресейге қосылу жөніндегі құжатқа (1738 жыл) «Ұзын

Қыпшақ Тілеулі батыр Ғабдырахманұлы» деп қол қойып, мөрін басқан.

. Торғай өңіріндегі «Қара сиыр» деген жердің екінші атауы — «Қалмаққырылған». Бұл — 1726 жылы Кіші жүз бен Орта жүз әскерінің Бұланты арқылы Торғайға келе жатқан жоңғардың қалың қолын жусатып салған жері. Осы шайқаста ерлік көрсеткендер: Бөгенбай, Қабанбай, Сатай, Есет, Жәнібек, Тілеулі батырлар. Тарихтан аты мәлім Нияз би, Әбдіғапар әмір — Тілеулі батырдың ұрпақтары. Орта жүз рулары 1738 жылы Ресейдің қол астына кіргенін растап, құжатқа қол қойғанда, оған 56 адам өз таңбасын басады. Осы антқа қырық бесінші болып Шақшақ Жәнібек тархан, қырық алтыншы болып Тілеулі батыр қол қояды. Олардан туған ұрпақтарынан тарайтын рулардың жалпы саны жиырмадан асады. Тілеулі ұрпақтарының қоныстары Торғайдағы Қайыңды, Қараторғай бойында орналасқан. Тілеулі батыр Әбдірахманұлы Ор өзенінің бойында жорықта жүргенінде қайтыс болады. Өлер алдында айтып кеткен өзінің өсиеті бойынша, сүйегі қандыкөйлек досы Тама Есет батырдың жанына жерленеді. Қос арыстың асыл сүйегі жатқан жер — қазіргі Ақтөбе қаласынан 18 шақырым қашықтықтағы Бестамақ елді мекені маңында. 2009 жылғы 12 тамызда Жезқазған қаласында Тілеулі батыр көшесі салтанатты түрде ашылып, оған ескерткіш белгі қойылды.

Жалаңтөс Жансарыұлы (1696-1771) /Құлық/ - Жалаңтөс бабамыздың намысты ту етіп ұстаған ерлік істері, елдікті сақтаудағы өрнекті тағылымдары мен өсеиттері егемендігіміз жария етілген күндерден бері көптеген қаламгерлердің шығармаларында хал-қадірінше сөз бола бастады. Мысалы: Жеңіс Қашқыновтың «Атыңнан айналайын атамекен» жинағында «Сарым Жалаңтөс баһадүр», Ақылбек Шайқының «Жалаңтөс батыр» атты деректі кітабы, Мұқамедқали Баймұқановтың

«Абылай заманы» тарихи романы, Сейіт Қожахметовтың «Жеті Жарғы» жинағы, Масғұт Халиоллиннің «Парыз» атты публистикалық тілмен жазылған танымдық-тәрбиелік кітабы, Кәрімжан Зейнешұлының «Жалаңтөс» дастаны, Қарағанды облысының энциклопедиясы және соңғы Қуандық Мақсұтовтың «Жалаңтөс батыр ұрпағының шежіресі» атты танымдық еңбектері.

Оның өмір белестерінің үзінді-үзіктері аталған қаламгерлердің шығармаларына арқау етіліп, ерліктерінің патриоттық тұрғыда жаңғыра естілуі, оған арналған дастан, өлең-жырлардың баспа бетінде бірінен кейін бірінің жарияланып жатуы- баһадүр бабамыздың ел алдындағы еңбектерінің сәл де болса өтеуі деп түсінгенгіміз абзал.

Кәрімжан Зейнешұлы жоғарыда аталған дастанында:

Жалаңтөс батыр болған заманында,
Батырдың жан келмеген жанабына.
Болыпты он жеті ұлы бабамыздың
Бар шығар сенері де, жанары да, деп ерлік
—қаһармандық жолын бекіте түседі. Ол жоғарыдағы
ерліктерімен қоса артында тағылымы мол ұлағатты
биліктері мен саф алтынға бергісіз өрнекті сөздер де
қалдырған.

Бір мысал:

Жасаған жалғыз тілегім-
Еліме берік бірлік бер.
Еріме ерік тірлік бер.
Жеріме биік шынар бер.
Ұлыма адал сыңар бер
Қызыма көрік ақыл бер,
Жан қиысар жақын бер
Ерімнің басын еңкейтпе.
Алла ажалын ерте етпе.
Тұлпарына қанат бер

Бес қару жарақ бер.
Сұр жебе бұзбас сауыт бер.
Қалғытпайтын қауып бер.
Байтағым үшін жан пида.

Қиынға салсаң салып көр... - деген уәде-сертті бары белгілі. Қазақ халқында «Артымызда сүйек айырсын» - деген уәде-серт бары белгілі. Бұл көбінесе қимас достар мен қанды көйлек майдандастар арасында болатын үдіріс. Әкелер арасындағы достық қатынас сабақтастықпен кейінгі ұрпаққа жалғасын, ендігі байланыс қан алмастыру арқылы ажырамас туыстыққа ұлассын деген жақсы тілек-үміттен туған ұлттық қасиет.

Осы үрдісті Жалаңтөстің өзі де берік ұстанып, Керей Жәнібек батырға бір қызын ұтатады. Бұл біріншіден достық пен туыстықты нығайтса, екінші жағынан тектілікті тұрақтандырып, тұқым тазалығын сақтап қалудың қамы, ұлттық ерекшеліктеріміздің айғағы, ескіртпей еске ала жүретін жәдігерліктің бірі екен. Тазалықтан бастау алатын тектілік қасиеттер Жалаңтөс батырдың кейінгі ұрпақтарынан да алшақтай қоймапты. Батырлығымен балуандығы өз кіндігінен тараған Алтай мен Рүстемге дарыпты. Шөбересі Ахмет те жауырыны жерге тимеген балуан атанады. Сөз ұстаудағы қасиеті арамыздан кейінде ғана озған өнегелі ұстаз, шаян тілді сатирик, айтыскер ақын Жабас әкемізге қоныпты.

Ұлы бабамыздың есімін жаңғырту мақсатында ұрпақтапры 16 шілде 1996 жылы Ақтоғай селосы маңындағы Шатырша тауының сыртында ұлан асыр ас өткізді. Қарағанды қаласының оңтүстік-шығысында батыр жерленген төбе басына зәулім мазар тұрғызылды

Ел қорғау науқаны, аласапыранға ерте араласқан Жалаңтөс батыр қазақтың жаугершілік тарихында жиі айтылып аты танылған Жидебай батыр, Сеңкібай батыр, Қасабай батыр, Есей батыр, Жарылғап батыр, Байзақ

батыр, Мұратай батыр, Аю батырлардың қатарлы болған. 1711-12, 1714, 1718, 1723-25 жылдардағы жоңғар шапқыншылығында халық басына түскен төзгісіз ауыртпалық, алапат қырғын әкелген.

Зерттеуші Ж. Қашқынов, М. Баймұқанов, және т. б. Жалаңтөс батыр Түркістанды азат етуде Қаракерей Қабанбай батыр, Қанжығалы Бөгенбай батыр, әлтеке Жидебай батыр, табын Бөгенбай батыр, тарақты Байғозы батыр, Молғозы Олжабай батыр, Жасыбай батырлармен бірге тізе қосып шайқасқаны туралы шежіре хаттаған. Бұланты шайқасында Жалаңтөс батыр жас сарбаз шоғырын топтастырып, ерекше ерлік көрсеткен. Сол шайқасқа Жидебай батыр, Қасабай батыр, Байзақ батыр, түйте Жарылғап батыр, керей Есей батыр, қожағұл Торак батырлар да қатысады. Жалаңтөстің батырлық әрекеті нағашысы қанжығалы Бөгенбай батырдың тәрбиесі. Жастайынан атакты батырдың қасына ерген Жалаңтөс, бірге жүріп соғыс өнерінің қыр-сырын меңгерген. Қаз дауысты Қазыбек би қалмақ ханынан құн даулай барған сапарында Жалаңтөсті ақылшы әрі айбар есебінде қоса ерте барады.

Жалаңтөс батыр бастаған шайқас – Сарыарқаның құтты өңірі Қарағанды маңында, Нұра мен Соқыр арасында орын алған. Бұл кезде Жалаңтөстің ерлік дабысы кең тараған екен. Соғыста жау жеңіліс табады. Жалаңтөстің қасында біраз батырлар аянбай кескілескен, жан алысып, жан беріскен. Қанды арпалыс кезінде батырдың көзіне жебе қадалғанда, да айқас тоқтамаған. Бір көзінен айырылған Жалаңтөс айбары туралы дабырайта айтылып, оны әйгілі ету үшін, батыр есімін ел Соқыр батыр лақабына айналдырған. Сондықтан, жау садағы тиіп азат етілген жердің өзен суы Соқыр деп айтылады.

Арқада Жәмші өзені суы кермек,
Күресі жер ананың нәрін бермек.

Мекені Жалаңтөстің осы маңда,
Қорғаған жаудан елін найза сермеп.

Құлықтың бір баласы Жалаңтөсі,
Тарихта жаудың жолын талай кесті.
Тараған үш әйелден балалары,
Бойында Сарыарқаның өніп-өсті.

Жалаңтөс атқа мінсе жау қуарған,
Суына Балқаш көлдің атын суарған.
Өтіпті талай ерлер ой-дүнией ай,
Кейінгі ұрпақ білсін емес, жалған.

Қазақта арқа деген бар ғой кезең,
Маңында Қарағанды Соқыр өзен.
Жалаңтөс, Соқыр батыр бір-ақ адам,
Табасын сол маңайдан издесең, - дейді.

Жалаңтөс батырдың намысты ту етіп ұстаған ерлігі,
елдікті сақтаудағы өрнекті тағылымы мен өсиеті батырға
арналған дастан, өлең-жырларда насихатталды:

Жалаңтөс батыр болған заманында,
Батырдың жан келмеген жанабына.
Болыпты он жеті ұлы бабамыздың
Бар шығар сенері де, жанары да. (Кәрімжан Зейнешұлы)
Жалаңтөс батыр ел ішінде билік айтуымен де танылған
тұстары кездеседі.

Жасаған жалғыз тілегім-
Еліме берік бірлік бер.
Еріме ерік тірлік бер.
Жеріме биік шынар бер.
Ұлыма адал сыңар бер
Қызыма көрік ақыл бер,
Жан қиысар жақын бер.
Ерімнің басын еңкейтпе.

Алла ажалын ерте етпе.
Тұлпарына қанат бер!
Бес қару жарақ бер!
Сұр жебе бұзбас сауыт бер.
Қалғытпайтын қауып бер.
Байтағым үшін жан пида.
Қиынға салсаң салып көр, - деген.

Құттымбет батыр

Жалпы Бұланты, Білеуті, Қалмакқырылған, Қарасері жеріндегі қан майданға қатысқан әскер құрамының көпшілігі осы өңірде өсіп-өнгендер еді. Сондықтан, жасақ басшылары соғыс жағдайына аса қажетті «жер жағдайын» жақсы білетін рубасшылары мен елге тұлға болған танымал батырлардан құралған еді. Ел қорғаған жау жүрек Төлек, Шұбартулы Жаулыбай, Сағындық, Қалматай, Құттымбет, Тілес Оразай, Бадана, Жәлмен, Амангүл, Жылкелді, Көбес, қырғыз Сырымбет, төртқара Апыр, болатшы Қараменде, Майкелді, Қыпшақ Тілеулі, Түйте, Қанатбай т.б. жоңғар басқыншыларына қарсы көтерілген. Шолушы топ бірде, жоңғар қонтайшысы Сыбан Раптанның ордасына шабуылдап, оның үріп ауызға салғандай, өрімталдай, жас сұлу қызын және бірнеше адамдарын тұтқындап, алып кетеді. Бұл оқиға тарихтан белгілі. Сыбан Раптанның Хоча атты қызы Құттымбет батырдың қолына осылай түскен. Хочаны құтқармақшы болған жоңғар батырларын бірінен соң, бірін шоқпармен ұрып құлатып, жау қоршауынан сытылып шыққан Құттымбет батыр, олжаға түскен ару ханшаны ағасы Құтан биге сыйға тартады. Сонда ақылы кемел, адам тани білетін сыншы ағасы Құтан би: – Мынау қас батырға лайықты хор қызындай жан екен, өз олжанды өзің ал, адал жар еткей, – деп ризашылығымен інісіне екі әйелінің үстіне некелеп

қосады. Кейін сол ару қыз Хоча ел арасында «Хорқыз» атанған екен. Хорқызынан туған ұлдың есімін – Төлебай деп қояды. Төлебай атамыздан тараған ұрпақтар қазір Жезқазған, Сәтбаев қалаларында тұрады. Құттымбет қайтыс болған соң, жесір қалған Хорқызды ата салтымен Құтан би өз баласы Шалабайға қосады. Одан дүниеге келген баланың есімі – Мырзакелді. Мырзакелдіден атақты қас батыр Медет туады. Осы екі баладан кейін Хорқыз шешеміз қатты ауырады, қайтыс боларының алдында өзін Құттымбет батырдың жанына жерлеуге аманат етеді.

Осылайша, осы төбе басындағы бейітті «қазақ батыры мен қалмақ қызының моласы» деп еститінбіз деген кісілердің айтулары шындықпен үйлеседі. Хан ордасына, сондай-ақ, атақты кісілер ауылына барымта-шабуылға шығу нағыз «жүрегінің түгі бар, жау-жүрек батырдың» ғана батылы баратыны мәлім. Қызын «кімнің әкеткенін» білген хан ашуға булығып, әбден өшіккені сонша: – Оны қолға түсіріп, ұстағанда, кеудесінен жүрегін тірідей алыңдар! – деп бұйырыпты. Алайда, жоңғарлар ханның бұйрығын орындай алмай араға 2-3 жыл салыпты. Құттымбетті ұстаудың түрлі айла-тәсілін қолданады. «Андыған жау алмай қоймас» деген сол болса керек, ақыры Құттымбеттің шағын тобын дұшпандары қапыда қоршайды. Жау қоршауында қалған қазақ тобының құрамында Құттымбет батырдың інісі, шамамен, 12-13 жасар Тәттімбет та бар еді. Бауырым «ұрпақсыз қалмасын», – деп, әкесі Аталықтың мұрасы – күміспен көмкерілген, Бұқарада жасалған ақ мылтығын мен өз арғымағын түсіп беріп, «елге хабар жеткіз» деп Тәттімбетті қашырып жібереді де, өзі қас жауымен кидаласып жүріп, ерлікпен шайқаста қаза болды. Жоңғар жауынгерлері Құттымбет батыр жүрегін тірідей жарып алды, жүректе «екі тал қыл» бар екен... Оның куәсі Кішітаудағы «Құттымбеттің қара тасы»..

Төлек батыр

П.И. Рычковтың Орынбор тарихы мен Н.П. Рычковтардың қазақ даласында жорықта болған кездегі күнделікті жазбалар²¹, ағылшын суретшісі Джон Кэстльдің Әбілқайыр ханға сапары туралы жазбаларын ерекше атап өтуге болады. Дж.Кэстльдің жазбаларында Ұлытау өңіріндегі тарихи тұлға Төлек батыр туралы мәлімет бар²². Төлек батыр Ұлытау өңіріндегі есімдері белгілі Ерден, Дүзен билердің атасы, Сандыбай батырдың әкесі болып табылады. Төлек батыр жайында келесі бір дерек Я.П.Гавердовскийдің ру-тайпалар туралы жазбаларынан Ұлытау өңірін қоныстанған руларды көре аламыз: «Баганали-найманский – одно отделение, до 900 семей. Начальник над оным Байназар-бий. Кочевья: летние – близ вершин Ишима, зимние – около реки тургая и к югу при озере Аккуль до окончания реки Чжеланчик» [ИКРИ, т.5., 411]. Бұл жерде бағаналы руының бір бөлігінің Ұлытау өңіріндегі Жыланшық өзенін қыстайтынын көріп отырмыз. Бағаналының келесі руларының орналасуы көрсетілмеген: «Баганали-найманский – 12 отделений, до 6000 семей. Управляют старшины Трухменбай-бий, Тулак-батыр и султан Токтамыш Батырханов» [ИКРИ, т.5., 411]. Бұл бөлімде Ұлытау өңіріне белгілі Төлек батырдың есімі көрсетілген. Төлек батыр Ерден Сандыбайұлының атасы болып келеді.

Жаулыбай Өтегенұлы

Жаулыбай Өтегенұлы – (т.ө.ж. белгісіз) – XVIII ғасырдағы қазақ батырларының бірі. Найманның Бағаналы елінің сарғалдақ Тәңірберлі руынан шыққан. 1690 ж. туған

²¹ Рычков П.И., Рычков Н.П. Капитан жазбалары. Астана: «Аударма», 2002. – 124 б

²² Кэстль Дж. 1736 жылы Кіші жүз ханы Әбілқайырға барып қайтқан сапары туралы. Астана: Аударма, 2002. – 140 б

деген болжам бар. Қыста Ащыкөл, Телікөл, Қызылжыңғылды қыстап, жазда Ұлытау баурайын жайлаған. Жоңғарлармен арадағы Бұланты-Білеуті шайқасында Бағаналы елі қолының мыңбасы болған. Аңырақай шайқасында Қабанбай, Наурызбай, Бөгенбай, Шақшақ Жәнібек және басқа да қазақ батырларымен үзеңгілес жүріп, басқыншыларды ойсырата жеңуге үлесін қосқан. Осы ұрыста батырдың екі інісі – Қарабек пен Садыбек шейіт болған. Асқан ерлігі және ұрыс кезіндегі айлакерлігі үшін Шұбартулы Жаулыбай аталған. Жаулыбай-Бағаналы руының Сары-Сарғалдақ-Тәңірберлі бұтағы. Жаулыбайдың әкесі Өтеген -еліне қадірлі, ағайынға бауырмал, найза ұстаған батыр. Үлкен баласы Жаулыбай бізге жеткен деректерге қарағанда 1697 жылы туған. Ол жастайынан бес қаруын сайлап әкесі сияқты батырлықты мұрат еткен. Інісі Ізбасар шаруашылық пен айналысқан, асқан байлықтың иесі. Жаулыбай тура, кесек мінезді адам екен. Дене бітімі зор болған. Оның ұзын бойы құрбыларының ішінде окшау көрінетін болған. Тәңірберліден тараған ауылдардың жайлауы -Ұлытау, Арғанаты, Терісаққан сияқты шұрайлы қоныстар. Жаз жайлауы Торғайды мекендейтін Шақшақ ауылдарымен іргелес келеді. Өтеген Шақшақтың Қошқар деген батыр ұлымен достық қарым-қатынаста болатын.

Қазақ елінің шығысы мен оңтүстік өлкесін жаулап алған жоңғар басқыншылары 1728 жылы Ұлытауға -еліміздің кіндігіне –шабуыл жасауға әзірленді.«Қазақтардың орталығы Ұлытауға иелік етсек, үш жүздің басын біріктірмей тоз-тоз етеміз. Ұлан-асыр жерге мәңгі орнаймыз» деген арам ниетін жүзеге асыруға тырысты. Осы мақсатпен әскер басы Сентен басқарған жиырма мың шерік Телікөлге келіп шабуылға дайындалды. Әскердің қатарын үсті-үстіне толықтыра түсті. Қазақ халқының басына қаралы күн туды. Өлім мен өмір белдесетін мезгіл

жақындады. Бөгенбай батырдың ұрпағы Қазыбек Нұралин ақсақалдың жазбаларында: «Қазақтың біріккен қолын қолдауға келген Төле, Қазыбек, Әйтеке билер жалынды сөздермен жауынгерлерді ерлікке шақырды. Ишан, молла, ғұламалар құран бағыштап, жасақтарға ақ тілек айтып, ақ ішкізіп, ант алып, намазға жүгіндіреді». Осы кеңестен қайтып бара жатан Қаздауысты Қазыбекті Бағаналының жақсылары түстік жерге шығарып салады. Ұлытаудың терістік шығысында Ешкіөлмес пен Көкбұлақ деген жерлердің Кеңгір өзеніне қараған бетінде окшау тұрған жалғыз таудың іргесі былқылдаған көп бұлаққа толы. Қалың шалғынға ақ үйлер тігіліп, данаға құрмет көрсетіледі. Қазақ елінің сол кездегі бірегей білгірі жиналғандарға: - Ел – ебелек емес, ер – кебенек емес. Халқымыздың іргесін сақтауға, құт-берекесі қашпауға күш салындар,- деп үмітпен сенім білдірді. Бұлантының жоғарғы ағысы - Теріскейде болатын шайқсты Жаулыбайға тапсырды. Наршұбар аттың үстінде шұбарту көтеріп, мың сан қолдың алдына түскен батыр алпамсадай көрінеді екен. Алғашқы күні жекпе-жекке шыққан айқаста Жаулыбай айтарлықтай жеңіске жетті.

Сағындық батыр

Сағындық батыр 1704 жылы Ұлытау өңірінде дүниеге келген. Қазақ – Жоңғар шапқыншылығына 17 жасынан бастан араласып, 62 жасына дейін Шақшақ Жәнібектің айтулы батырларының бірі болған. Ол ұрыстар мен жекпе-жектерде үнемі жолы болып жеңіске жетіп отыратындықтан, Шақшақ Жәнібек оны «Жолды қарт» атап кеткен. Сағындық батыр 1727ж. Бұланты-Білеуті-Шұбартеңіз шайқастарында ерекше көзге түскен. Батыр 1779 жылы дүние салып, батырдың өз аманаты бойынша Бала Жездідегі Зортөбе деген жерге жерленген. Сағындық

батыр туралы халық ақыны Болман Қожабайұлы былай деп жырлаған:

Атамыз Сағындықтан кімдер асқан,
Егескен дұшпандардың сұлқын басқан.

Елінді жау шапқанда атам шығып,
Жылаған көңіліміздің зарын басқан

Сеңкібай Оразғұлұлы

Қазақтың айбынды да жеңімпаз батыры, әрі шешен биі Сеңкібай Оразғұлұлы еді. Ол 1709 жылғы қазіргі Қарағанды облысы Қарқаралы ауданының жеріндегі туып, 1786 жылы Шет ауданының жерінде қайтыс болған. Руы Қаракесек, Қара-Шор.

Тарихи шежіреде айтылғандай 1726 жылы Бөгенбай батыр он мың қолмен Алакөл шайқасына бара жатқанда жолшыбай Қарқаралының Жарлы өзенінің бойына тоқтап, жасағын дем алдырып, жүздіктерге, мындықтарға бөліп, әр түрлі ұрыс тәсілдерімен жаттығулар жүргізеді. Ол сол шақта Қожас батырдың ауылы жайлауда отыр дегенді естіп, әкесінің досына сәлем берейін және бата алайын деп арнайы іздеп барады. Оның келгеніне өте разы болып, үлкен қошеметпен қарсы алды. Қожас әулеті Бөгенбай батырға ерекше сый көрсетеді. Әсіресе, Оразғұлдың үлкен баласы Сеңкібай қонақты күтуде өте бір ілтипат, тапқырлық көрсетеді. Бөгенбай жас Сеңкібайдың ақылдылығына шексіз риза болады.

Қожас осы жолы Бөгенбай батырға шөбересі Сеңкібайдан зор үміт күтетінін айтады. Сеңкібай қарт атасының тәрбиесінде болып жас күнінен садақ атып, найзаласуға, жекпе-жекке шығуға машықтанады. Сөйтіп, ат құлағында ойнап өседі. Он бес жасында ауыл арасындағы, ағайын ішіндегі реніш-қуаныштарына ортақ болып, даулы мәселелерге билік айта бастайды.

Сеңкібайдың әділдігі, ақыл-парасаты жас кезінен дараланып, ел көзіне түседі. Бөгенбай батыр жорыққа аттанар алдында Сеңкібайдың тұр-тұлғасына, жүріс-тұрысына қызығып, оны өзімен бірге ала кетеді. Бұл кезде Бөгенбай қырық бес жаста болса, Сеңкібай он жеті жаста екен.

Қазақтың сайын даласында шапқыншылық тоқтамаған кез. 1725 жылғы Алакөл шайқасы, 1728 жылғы Шұбартеңіз жағасындағы және Балқаш көлінің оңтүстік өңіріндегі қырғын соғыстар қазақ қолының жеңісімен аяқталып отырған. Орта жүзден жиналған қалың әскерге басшы болған Бөгенбай батыр Бұланты мен Бөленті өзендерінің жағасында қалмақтарды ойсырата жеңеді ²³. Нұра даласындағы жоңғарларға қарсы бұл соғыста жиырма жасар Сеңкібай қонтайшының немересі Әмірсананың басқаруындағы он мыңдық қолдың батыры ноян Көренге бетпе-бет келеді. Жас Сеңкібай астындағы Көкдауыл атанған атын ойнақтатып, оған қарсы шабады. Ноян Көрен онымен жас шамасы қатарлас болғанымен ірі денелі, қара дәу, аттандай жуан, білектей ұзын айдарлы, қабағынан қар жауған сұсты еді. Ол:

-Ал, қазақ батыры, арманда кетерсің, ағашқы кезекті сен ал, - деп айқай салады.

Көкдауылға камшы басқан Сеңкібай аттың еті қызды-ау деген шақта сол қолында найзасы, оң қолында Қожас атасының жеті бүктемелі ақ семсері жарқылдап, құйғытқан беті жауға жақындай береді. Қалмақ батыры болса одан аса қауіптенбей күпірлене, менсіңкіремей, жайбарақаттау тұрады. Сеңкібай атын ағызған бетте сол қолындағы емен сапты найзасын ноян Көренге кезене беріп, ақ семсерін жаудың мойын тұсынан сілтеп қалады, тегеурінді күшпен сілтеген ақ семсер жау батырының

²³ Жүністегі К. Шырағдан [Мәтін] / К. Жүністегі. – Алматы: “Ел-шежіре” ҚҚҚ, 2007. – 121-122

мойнын қиып, басын жерге домалатып түсіреді. Жеңіске жігерленген қазақ қолы “Ақжолдап” ұрандап, жауға қарсы өршелене шайқасады. Осы жолы Бөгенбай, Малайсары, Қойкелді батырлар жауды оңтүстік-шығысқа қарай ығыстыра қуады. Сөйтіп, жас батыр Сеңкібай бұл жеңіске осылайша жол ашады.

Сеңкібай сынды жас батырын айбынды Абылай хан “Ақиық сұңқарым” деген екен. Мұның мәнісі былай:

...Түн ортасы ауа Абылай қалғып кеткен екен, “Аттан! Аттан! Жау келіп қалды!” деген үрейлі дауыстан ол атып тұрады. Есік алдына көлденеңдей тартқан атқа қарғып мінеді де:

–“Баян батыр, өз мыңдығыңмен жауға қарсы аттан, Сеңкібай, сен жасағыңмен орданы қауіпсіз жерге орналастыр. Ордаға ие болу сенің міндетің”, - деп атына камшы басады.

Айсыз қараңғы түн. Нөсерлетіп құйған жауын, аттандаған үрейлі үн. Қапылыста тиген жау қолының қанша екенін болжап білер емес, жан-жақтың бәрі айқай-шу. Кім жау, кім өзімдікі екенін ажырату қиын. Толассыз құйған нөсерден қалың қамыс арасы аздап дігділеу болғанымен, оның айналасы ми, батпақ. Аузы тұмшаланған, қом салынған түйелер тайғанақтап жүре алмайды. Сеңкібай жасағы қарсы келіп қалған оншақты жауды шаншып тастап, Абылайдың Орданы өзеннің батыс жағына көшір деген тапсырмасына кіріседі. Бірақ ол жақ сор батпақты және ашық алаңқай болатын. Қаптаған жаудың ұрандаған дауысы құлақ жарады. Қалың қамыс ішінен жол тауып болар емес.

Сеңкібай Орданы алып шығудың лажын келтіре алмай қатты сасады. Әбден қысылған ол атынан қарғып түсіп, құбылаға қарап қол жайып:

-Иә, аруақ, Алаш бабам, Қарқабат анам, жар бола гөр?!
Қырық Шілтен әулие өзің қолда! – деп бетін сипай
бергенде, көз алдына саңқылдаған бүркіт елестейді.

Ол “Иә, аруақ!” деп атына қарғып мініп, жасағына:

-Орданы осылай қарай тартыңдар, - деп өзі бастап
қалың қамыс ішіне сұғына кіреді. Бүркіт үні қалай естілсе,
солай қарай жүреді. Әйтеуір, өлдім-талдым дегенде таң да
атып, жан-жағы қалың қамыспен, өткелсіз жалпақ сумен
қоршалған үлкен алаңнан бір-ақ шығады. Сеңкібай
жасағымен Абылай және Баян қолын іздеп кетеді²⁴. Кешегі
батырлар кеңесіндегі шешімдері сәтті болып, жауды
қапылыста қансырата тас-талқан етіп жеңіп шығады.

Абылай түнгі ұры қорытындысын шығарып,
Сеңкібайдың Орданы қауіпсіз жерге орналастырғанына
ризалық білдіреді. Орда ішіндегі адамдар Сеңкібайдың
тапқырлығына, қараңғыда жол тапқанына, бүркіт үнінің
саңқылдағанын өздері де естігенін айтып, алғыс сезімдерін
білдіреді. Бұл тосын жағдайды білген Абылай:

-Иә, Сеңкібай, онда сен айсыз түнде, нөсерлі жаңбырда
қалың қамыс ішінде адаспай жүретін түнде ұшатын
Алтайдың ақ сұңқары болдың ғой. Бұдан былай сені
“Ақиық сұңқар” деп атайық! – депті.

Содан былай Сеңкібай ақиық қыран, көріпкелі бар киелі
батыр атанып кетеді.

Батырлығымен қоса шешен әрі би болған Сеңкібай жас
шағында Мойнақ би атасының қолында шәкірт болып,
билікке араласқан. Ол кезде жесір дауы, жер дауы үзіліп
көрмеген. Оның ақыры барымтаға дейін ушығып, елдің
береке бірлігіне кесірі тиген. Осындай дүбірлені үлкен бір
дау-шарға бітім айтуға ел Мойнақ биді шақырады. Жасы
келіп қалған, әрі сырқаттанып жүрген Мойнақ би шәкірті
Сеңкібайды шақырып алып:

²⁴ Мәкенбайұлы, Қ. Сеңкібай батыр Оразғұлұлы ел қорғаны болған
[Мәтін] / Қ Мәкенбайұлы // Қарқаралы. - 1992. - (№7/8). - 3-11 б

-Бұл жолғы егесті шешуге сен барасың, - дейді.

Ал, сөз реті, дауласушылардың іс-әрекеттеріне қарай “мынаны айт, ананы істе” деп тапсырмалар береді.

Сеңкібай ол кезде он бес жаста екен. Ол билік айтуға аттанарда есік алдына жете беріп, Мойнақ биге мойын бұрып, тымағын қолына алып, екі қолын қусырып тұрып:

-Жақсы ата, сауға! Сізге бір сөз айтуға рұқсат па? – дейді.

Мойнақ би табиғатынан түсі суық, ызбарлы адам екен, ол Сеңкібайға тесіле қарап:

-Айт, тілегінді, - депті.

Сонда Сеңкібай:

-Жақсы ата, Сіз маған дау-шарды шешерінде олай де, былай істе деп тапсырма беріп жатырсыз. Солай үйреткендеріңізді сөздің реті келсе айтайын ба, жоқ әлде, “Жақсы атам пәлен деп еді” деген оймен бопсалай берейін бе? – депті.

Сонда Мойнақ би оған жалт қарап, сұсты пішінмен:

-Бок, шіркін бара ғой, бара бер деп төмен қараған күйі үнсіз қалады.

Осыдан былай Мойнақ бидің орнына Сеңкібай ел арасына билік айтқан екен²⁵.

Аңыз-әңгіме: Тарихи шежіреде айтылғандай, 1726 жылы Бөгенбай батыр оның қолме Алакөл шайқасына бара жатқанда, жолшыбай Қарқаралының жарлы өзенінің бойына тоқтап, жасағын демалдырып, жүздіктерге, мындықтарға бөлі, Әр түрлі ұрыс тәсілдерімен жаттығулар жүргізеді. Ол сол жақта Қожас батырдың ауылы жайлауда отыр дегенді естіп, әкесінің досына сәлем берейін және бата алайын деп, арнайы іздеп барады. Оның келгеніне өте разы болып, үлкен қошеметпен қарсы алады. Қожасәулеті бай баласы

²⁵ Төрекүл, Н. Даланың дара ділмарлары [Мәтін] / Н.Төрекүл.- Алматы: 2001.- 212- 219 б

Оразғұлға бірнеше арнайы үй тіктіріп, Бөгенбайбатырға ерекше сый көрсетеді. Әсіресе, Ожаңның үлкен баласы Сеңкібай қонақты күтуде өте бір ілтипат, тапқырлық көрсетеді. Бөгенбай жас Сеңкібайдың ақылдылығына шексіз риза болады. Қожас осы жолы Бөгенбай батырға шөбересі Сеңкібайдан зор үміт күтетінін айтады. Сеңкібай қарт атасының тәрбиесінде болып, жас күнінен садақ тартып, найзаласуға, жекпежекке шығуға ашықтанады. Сөйтіп, ат құлағында ойнап өседі. Он бес жасында ауыл арасындағы, ағайын ішіндегі реніш-қуаныштарына ортақ болып, даулы мәселелерге билік айта бастайды. Сеңкібайдың әділдігі, ақылпарасаты жас кезінен дараланып, ел көзіне түседі. Бөгенбай батыр жорыққа аттанар алдында Сеңкібайдың түр-тұлғасына қызығып, оны өзімен бірге ала кетеді. Бұл кезде Бөгенбай қырық бес жаста болса, Сеңкібай он жетіжаста екен

Тауасар батыр

Арғын тайпасының ішінде Қареке руынан шыққан Тауасар (Таусоғар) батыр. Алтай тайпасының, Қарекеден Тоқбура, Ақбура, Байбура аталары тарайды. Байбурадан жалғыз Есенаман бай туады, ал одан Тауасар батыр өрбиді. Тауасар бабаның атамекен қонысы Қарағанды облысындағы Нұра бойы, қазіргі Шахан қалашығы мен Қаражар ауылының маңы.

Әкесі Есенаман баласына ат қойғызарда Арғынның Қанжығалы руынан шыққан Бөгенбай батырды жорықтан келе жатқан жолынан тосып, сәлем беріп, қуанышты көңіл күйін айтады.

Қазақ халық ауыз әдебиетінің батырлық дастандарының қай нұсқасын парақтасақ та Бөгенбай батыр бейнесі көзден таса қалған емес. Соның бәрінде де

ол жаужүрек батыр, көреген көсем, от ауызды, орақ тілді шешен ретінде бейнеленеді. Және соның бәрінде де оның ежелден қалыптасқан «Қарт Бөгенбай батыр» есімі еш бұрмаланған емес. Басқаны былай қойғанда, тіпті әр үйдің кітап сөресінен табылатын «Үш ғасыр жырлайды», «Бес ғасыр жырлайды» кітаптарына бір ауық көз жүгіртіп көрейікші. Соның бөріндеде:

«Қаракерей Қабанбай,
Қанжылғалы Бөгенбай
Шапырашты Наурызбай....

Шақшақұлы Жәнібек...» - деген тіркестерге қайта-қайта тап Золар едік.

Енді бірде:

«Қаракерей Қабанбай,
Қанжылғалы Бөгенбай,
Қаз дауысты Қазыбек,
Шақшақұлы Жәнібек

Орта жүзден шыққан төрт тірек!» - деген жыр жолдары да жиі жолығады.

Міне, сол даңқты Бөгенбай батыр Қареке-Байбура руындағы белгілі Есенаман байдың тілегіне бар ықыласын беріп, оның үйіне түседі. Қуанышты ата-ана ағынан ақтарылып, адал ниегімен, «ақсарбас» қойын айтып сойыш, қарсы алады.

Ақ күндікті ана мен айыр бөрікті ата аяулы көрегін аруақты батырлары Бөгенбайдан:

- Баламызға ат қойып беріп, аруағыңызбен қорғай жүріңіз – дептілек етеді.

Ата-ананың қуанышынан жүрегі тебіренген батыр бесікті алып, бесік көрпені ашып, балпанактай баланы көріп, тебірене бата беріп бүй дейді:

«Жағаласар жауың көп,
Жауға шапсаң, есер бол!
Ел ішінде дауың көп,

Жұрт алдында көсем бол!
Жабылған жауды жапырып,
Шайқасқанда есен бол,
Жекеге шықсаң желденіп,
Жауыңның басын кесер бол!».

Сонан соң бетін сипайды да, ата мен анаға қарап:

- Бесігін көтергенде көңілім толды, балаңыздың аты Тауасар болсын! Бірақ біреулерге аттыға ататып боқтатпа, ат жалын тартып мінгенде алған бетінен тоқтатпа! - дейді. Бөгенбай батырды пір тұтып сыйынған ата-ана:

- Әумин! - деп бетін сипайды.

Тауасар батырдың Нұра бойын қалмақтардан аман алып қалған біршайқасы.

Көнекөз қариялар қанша жылдар астам уақыт өтсе де Тауасар батырдың (Мұрат руынан шыққан Амандық батырмен) Нұра бойын қалмақтардан аман алып қалған бір шайқасын ұмытпай жиі еске алады.

Олардың айтуынша батыр да батыл, өжет те өр, қажырлы да қайратты Тауасар мен Амандық сияқты бабаларымыз болмаса қазіргі қазақ елі болмас еді. Тауасар мен Амандық батырлардың оқиғасы қалмақтардың Орта жүз жерін шапқышылыққа ұрындырып, көп жерді басып алған шағы екен. Нұраның шығыс жағында Қыземшек деген қос өркеші шоқы бар. Қалмақтар соның етегінен қорған салып, бекініс жасаған екен. Екі шоқының үстіне екі қарауыл қояды. Қазақтар жасағы болса Нұраның батыс жағына келіп орнығыпты.

Арғынның бас батыры Шақшақ Жәнібек Тауасар батырға жүз жігіт қосып беріп барлауға аттандырады. Олар өзеннен өііп, жаудың орналасқан жерін түгел біліп алады. Қайтар жолында қалмақтардың қоршауында қалып, еріксіз соғысуға тура келген. Қазақ жігіттері қарсыласып, өлгені өліп, жараланғаны жараланып аттарынан құлайды. Байқаусызда күрзінің ауыр соққысы тиген Тауасар батырдың өзі де есі

ауып, атынан құлап түседі. Бір кезде есін жиып, жан-жағына караса - қалмақ жендеттері аттан құлаған қазақ сарбаздарын аралап, денесіне найза сұғып көріп, қозғалмаса жайына қалдырып, қозғалғанын, ыңырсығандарын басын шауыпөлтіріп жүргенін көреді. Тауасар батыр болса өлген адамға ұқсап тыптыныш жата қалыпты. Бір кезде қалмақтар келіп денесіне білдірмей жатып қалады. Өз істерін тындырған қалмақтар жайына кеткен соң, қараңғы түсіп, түн болысымен батыр жылжып өзенге жетіп, одан өгіп өздері орналасқан жерге келеді. Жәнібекке жаудың орналасуын, өзінің бастан кешкен оқиғасын баяндап береді. Сонда Жәнібек батыр бес мың сарбазды Тауасар мен Амандық батырларға қосып беріп, камалды шабуға қайтадан жұмсаған екен. Жәнібектің өзі болса қалған әскерімен жаудың шегініп, қашар жолын жабуға шығады. Тауасар батыр жанына батқан жарасына қарамастан таңға жақын бес мың әскермен келіп жау бекінісін талқан етеді. Қалмақтар қашқан кезде олардың соңына түседі. Қашқан жау болса Жәнібек батырдың тосқауылына келіп килігеді. Одан қалмақтар құтыла алмапты. Сөйтіп, қазақ елінің ырысты өлкелерінің бірі Нұра бойы жаудан азат етіліпті.

Бұланты шайқасында көрсетілген ерлік

Кейбір деректе атап көрсететіндей, XVIII ғасыр басындағы 40 жыл ішінде халықтың үштен екідейі қырылды. Ел басына күн туды. Бейбіт халық «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаға» ұшырады. Дәл осы кезде қазақ халқы бірліктің, тұтастықтың қажеттігіне көзі жетті. «Дауға барсаң бірін бар, жауға барсаң бәрің бар» деген өмір талабынан туған мақалды орындауға жұмылды.

XVII ғасырдың басындағы тарихи оқиғаларды Қабдеш Жұмаділов былай суреттейді: «Абылай ойлап отырса, ойрат әулеті өз алдына хандық құрып, ел болғалы соғыстан көз ашпаған екен. Жүз жылдан, тіпті одан да арыдан басталатын қазақ-қалмақ соғыстары өз алдына, жоңғар хандығы соңғы жетпіс жылда екі бағытта бірдей майдан ашыпты. Шығыста -

Маншың қағанаты, батыста - Қазақ ордасы. «Сотқардың ажалы - сойылдан» дегендей, ұрыссыз отыра алмайтын мұндай ел не күші асып, төңірегін түгелқаратып алуы керек те, не әл-қуаты жетпей қалжырап барып, өзін-өзі құртып тынуға тиіс еді. Ойраттың маңдайына тағдыр соңғысын жазыпты. Айнала төңірегімен жолбарыстай жұлқысқан жоңғар хандығы ақыры өз-өзінен зорға жұтынып тынды.

Сонымен, Сыбан Рабданның екінші ұлы Шона-Доба қалың әскермен қазақ жеріне басып кірді. Жоңғарлар күллі оңтүстікті, Тәшкен мен Сауранды, Түркістан мен Шу, Арыс бойыш басып алды. «Елім-айлап» босқан елдің бір тобы Ырғыз, Торғай бойына қарай шұбырды, енді біреулері Хиуа, Бұқара, Самарқан асты... Қанды қырғын, қатерлі жау қазақ тайпаларын қайта біріктірді. Озық ойлы, кемеңгер билер Төле, Қазыбек, Ақсуат, Малайсарылар (би) халықты бірлікке шақырды. Жоңғар қолы шеп құрып отырған Торғай, Ырғыз алқабындағы қазақтардың әскерінен аттап, әрі бара алмауы - майдан шебі күшті еді. 1726 жылға дейін болған үзік-үзік шабуылдар болашақ ірі шайқастың әзірлігі еді. Қазақ қолы ес жиып, күш біріктіріп алды. Сол жылдардағы әскери қимылдарды да Әбілқайыр хан басқарғаны хақ. Осы кезге дейін-ақ қазақ қолының бас сардары болып келген Әбілқайырды 1726 жылы Ордабасында болған ұлы құрылтай күллі қазақ әскерінің бас қолбасшысы етіп ресми түрде бекітті. Бұл заңдылық болатын. Соғыстардың талайын бастан өткерген дана қолбасшының мол тәжірибесі мен қазақ батырлары алдындағы теңдессіз беделі осы шешімге себепкер болса керек. Бұдан бұрын да соғыстың ауыр сынын бірге кешкен белгілі батырлармен бірге қимылдаған Әбілқайыр жоңғар әскерін ә дегенде-ақ ығысуға мәжбүр етті.

1726 жылы Ордабасындағы жиыннан кейінгі Әбілқайыр бас «қолбасшылық жасаған соғыс Айрантөгілген деген жерде (Бұланты шайқасы) өтті. Бұл -

Сарысу өзенінің бойы (Бұлантының Сарысуға құяр тұсы). Бас қолбасшының белгілеуі бойынша ұрыс бірден тарт жерде өтті. Өйткені, бұл соғысқа қазақ-қалмақтың қолын қосқанда» шамамен тоқсан мыңға жуық адам қатысқан сияқты. Жолбарыс басқарған Ұлы жүз қолында он жеті мың. Сәмеке хан басқарған Орта жүзде жиырма мың. Әбілқайырдың өзі басқарған Кіші жүз қолында жеті мың адам болды. Жолбарыс ханның шатыры Бұланты дейтін Сарысудың батысындағы кішкентай өзеннің бойына тігілді. Осы соғысқа Қабанбай батыр түмен (он мың қол) басқарып қатысты. Ал мың сан қолдың алдына түскен Тауасар батыр алпамсадай көрінді. Алғашқы күні жекпе-жекке шыққан Тауасар айтарлықтай жеңіске жетті. Келесі күндерде Қабанбай, Тауасар Жаулыбай, Жәнібек, тағы басқа қазақ батырлары соғыста жеңіске жеткізген әскери тәсіл «Толғамаға» кірісті. Жаудың бір шегінен шабуыл жасап, қаша жүріп соғыс салу арқылы шоғырланған күш бөлшектеп, майдан алаңынан ұзатып әкетіп әлсірету екен.

Жайшылықта ақ жарқын Тауасар батыр қабағын қарс жауып ашуланғанда қарсы қарауға адам шыдамай, сескенетін. Қасына өңшең жау түсіргіш жігіттерді іріктеп алып, қалмақтарға қарсы «Сары Сарғалдақ» деп сүрен салып шаба жөнелді. Жаудың қалың қолын жарып өтіп, батысқа қарай бет алғанда соңынан қаптал қара тобыр қалмақтар соғыс алаңынан ұзап шыққанын білмей қалды. Қоршауға алынған қалмақтар Қабанбай жасақтарының қолынан қойша қырылды. Осы әдісті қолдану жақсы нәтиже берді. Бірнеше күнге созылған Айрантөгілгендегі соғыста қалмақтар қырғынға ұшырады. Жер аты «Қалмаққырылған» деп аталды. Бұланты шайқасы қазақ елінің жеңіске жетуінің бастамасы болды.

Таңыбай батыр

Жастайынан әскер ойынын үйренуге тырысып, жаужүрек, қайыспайтын батырға айналған. Таңыбай батыр қол бастап жоңғарлардың қолында қалған біраз жерлерді азат еткен. Жекпе-жекте жоңғардың бас батыры Қапалды жеңген. Сол заманда жаулардың жайлаған жерлері – шешенқара өңірін, Таятқан-Шұнақтағы Батбақсу өзені мен Қалмаққырылған аймағын, Ақ келіншек, Қара келіншек, Қапал таулы мекендерін, Ешкіөлмес, Ойран жерлерін қайысқан жоңғар қолдарынан азат еткен. Таңыбай батыр «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» заманында 1700-1740 жылдары жоңғарларға қарсы Болат тауының маңында, дуана өзенінің бойында жасақ құрған. Әй, деп жасақ құрғанда үш жүзден аса қол, кейін келе бес мыңдай жасақты басқарған ер Таңыбайдың үзенгілес достары Тарақты Наймантай батыр, Тобықты Қарамеде батыр, Тарақты Орақ батыр, немере інісі Керней Жарылғап батыр, Тарақты Байғозы батырлармен бірге жауға қарсы тұрған. Таңыбай батыр қартайып, 85 жасында дүние салғ

Апыр батыр

Төртқара Апыр батыр (1700-1739) — қазақ батыры. Қазіргі Ұлытау ауданы Үлкен Бұлақ деген жерде дүниеге келген. Туған кезде-ақ, жұртты таңғалдырған екен, себебі нәресте ірі болып туылыпты. Сол кезде ауылда 90 жастан асқан кейуана бесікке салуға келіп, "апырай, апырай мұндай ірі бала туады екен ғой" деп таңғала беріпті. Баланың аяғы бесікке симай, шығып жатқан екен. Содан ауыл адамдары осы кейуанаға "өзіңіз баланың есімін қойыңыз" деп қолқа салған. Содан күні бойы таңғалған ана "апырай, апырай" дей беріппім, бұл нәрестенің аты "Апыр" болсын депті.

Ер жетіп, ес білгеннен қазақ даласындағы қанды жорықтарда Қаракерей Қабанбай, қарт Қанжығалы Бөгенбай сынды батырлардан бата алып, жауына «Қаптағайлап» шапқанда астындағы сүлікқарасы ердің салмағын көтере білген жалғыз серігі болған деседі.

Елді жоңғарлардан азат ету кезеңінде Қабанбайдың бөлек тапсырмасымен Апыр қырғыз батыры Шабдарханды тізе бүктіреді. Шабдархан жоңғар жағында болып, қазақ ауылдарын шауып, малдарын айдап, қыз-келіншектерін алып кетіп отырған. Сол батырды Апыр арнайы іздеп, ұйықтап жатқан жерінде, бұлақтың басында найзасымен табанынан түртіп оятып, елінің кегін алуға келгенін айтып жекпе-жекке шақырады. Қырғыз батыры оның ұйықтап жатқанында басын алмағанына ырза болып, үш жылғы шауып алған малдарын есесімен қайтарыпты, сыйлыққа түйе бастаған "тоғызын" беріп, өзінің қызын Апыр батырға қосып, той думан жасап шығарып салыпты. Бұдан кейін Шабдархан батыр жоңғарларға қазақтар жағына шығып, талай шайқастарға қатысыпты.

Күшікбай батыр

Күшікбай – XVIII ғасырда өмір сүрген²⁶, бойына ерекше қасиет дарыған, қалмақтармен соғыста үш жүзге ерен ерлігімен танылған қазақтың біртуар баһадүрі. Оның төртінші бабасы Бесім Тоқаұлы – Есім ханның әйгілі батырларының бірі. 1623 жылы Ташкент ханы Тұрсынның көтерілісін Есім хан аяусыз басып, Тұрсынның басын алып, бүліктің негізгі күші болған қатаған тайпасының бойы арбаның дөңгелегінің ортасынан асатын еркек кіндіктілерінің бәрін қырып, қалғанын әр руға таратып жібергені, қатаған руының қырық сұлуын таңдаулы қырық

²⁶ Қ. Смайыл. // Күшікбай батыр. Орталық Қазақстан. 2015. 12. 15

батырына үлестіргені тарихтан мәлім. Бесімге қатағанның Дәулетбике сұлуы олжаға берілген. Ол сұлу болуымен қатар, даналығы, мейірімділігі, имандылығы, тапқырлығы, ділмарлығымен ел құрметіне бөленген. Бесім батырдың Дәулетбикеден туған ұрпақтары аналарының атымен «Дәулетбике тоқалары» деп аталады. Бұл тұқымнан 27 мың жылқы біткен Сапақ Тәңірбергенұлы мен атақты би Телғозының Шоңы шыққан. Бесімнің бәйбішесі Бөтейден – Сарықожа, Қарашора, Есенаман туады. Бөтейден туған ұрпақтарды «Енең тоқасы» дейді. Бұл тұқымның басым дені Жаңаарқа, Шет аудандарын мекендейді, Өспен мен Ортаудың терістігінен басқа жерлерінің бәріне қоныстанған. XIX ғасырдың бірінші жартысында «Енең тоқалары» Ақмола уезінің құрамында үш болыс, «Дәулетбике тоқалары» Құлымбетті қосқанда тоғыз болыс болған.

Батыр туралы әңгімелер көп. Сайдалы Аталық Нияз батырдың қызына үйленуінің өзі оның жеке басының қадірінің айғағы. Күшікбай батыр мен тарақты Байғозы батыр замандас, қатарлас, майдандас, үзеңгілес, бірін-бірі қатты сыйлайтын тұлғалар екен. Бірде екеуі жауға бірге аттанады. Жорық жолы көлденең биік кезеңге тірелгенде Күшікбай батыр Байғозы батырға «Мен білсем, қалмақтар осы кезеңнің арғы тұсында жатыр. Сен атымды ұстай тұр, барып біліп келейін», – дейді. Кезеңнен жаяу асып кеткен Күшікбай сүт пісірім уақыт өте қайта оралып, «Қалмақтар кезеңнің етек тұсында екен, кара тұман қаптатып, есі шыққан немелерді бір-бірімен қырқыстырып қойдым. Бірін-бірі аяусыз жусатып жатыр. Мен атқа мінбей қимылдамандар, әбден қырылып бітсін» – дейді. Әлден уақытта Күшікбай батыр атына қарғыш мініп, ілгері шаба жөнеледі. Кезеңнен асқанда Байғозы батыр етекте жайрап жатқан қалмақтарды көріп «Аруағыңнан айналайын!» – деген екен. Тағы бір әңгіме былай өрбиді. Қазақ пен

қалмақ әскерлері бетпе-бет келіп, шеп құрып тұрады. Біраз уақыт өткенде Күшікбай батыр ұзақ аңдысқа шыдай алмай, делебесі қозып, «Ия, аруақ!» деп жауға жалғыз шабады. Сол-ақ екен қалмақ қолы бей-берекет, тым-тырақай қаша жөнеледі. Қазақтар қашқан қалмақтардың соңына түсіп, ойсырата жеңіп, талайын тұтқындайды. Тұтқын қалмақтардан «Жалғыз шапқан батырдан неге қаштыңдар?!» – деп сұрағанда, олар «Жалғыз батыры несі? Аспанмен тілдескен қалың өрт қаптап келе жатса, қашпағанда қайтеміз?!» – деп жауап беріпті.

Қазақ жоңғар қатынастары

1722 жылы жоңғарлармен ұзақ уақыт бойы соғыс жүргізіп келген Қытай билеушісі Канси боғдыхан өліп, Сыбан Рабдан бастаған қалмақтардың Қытаймен бейбіт келісім жасасуға қолы жетті. Жоңғар хандығының шығыс шекарасы енді қауіпсіз еді. Кенеттен шабуыл жасаса қазақ қолы соғысқа дайын емес, күтпеген жерден келген жоңғарға қазақ жағы әскер күшін біріктіріп үлгермейтінін білген Сыбан Рабдан енді басты күшті Қазақ хандығына қарай бұруды жөн көрді. Сондықтан ол Аюке ханға елші жіберіп, Еділ қалмағын қазаққа қарсы бірлесе соғыс жүргізуге шақырды. Ертісте жақында ғана бой көтерген әскери бекініс желісін нығайтумен әлек Ресей, Жоңғар мемлекетіне қауіп төндіре алмайтын және көрші жатқан екі көшпелі мемлекеттің өзара қарым-қатынасына бейтарап саясат ұстануы қазақ-жоңғар хандықтарының өзара шайқаста әбден әлсіреп, қансырағанын күткендіктен. Ақыры 1723 жылы қазаққа қырғын әкелген Ақтабан шұбырынды болды.

Ақыры 1723 жылы қазаққа қырғын әкелген Ақтабан шұбырынды болды. Сол 1723 жылдың көктемінде

жайлауға көшуге қамданған бейқам қазаққа жоңғарлардың қалың қолы тұтқиылдан шабуыл жасады. Сыбан Рабданның 100 мың бас жасағын бастаған Қалдан Серен мен Шоно деген балалары қазақ ауылдарына басып кіріп, кең жазира далаға ойран салды. Осы кезде соғыс іс-қимылдар ерекше жасау тактикасы Жоңғарда жақсы қалыптасты. Ашық жерде, кең далада соғысуға жетілген, оқ-дәріні селитра мен күкірттен өздері қолдан жасап алатын болды. Қылыш, сауыт-сайман, дулыға, әртүрлі соғыс құралдарын, қару-жарак түрлерін жасау да қолынан келетін еді. Жоңғарға зеңбірек құю өнерін орыстан тұтқын болып келген швед маманы үйретті.

Бұл шапқыншылық күтпеген жерден басталды. Амалы таусылған қазақтың малына да, үй жайына да, дүние-мүлікке де қарайтын шамасы болмай, бас сауғалап қаша жөнелді. Тарихшы А.Левшин еңбегіне және қазақ деректеріне қарағанда Жоңғария қалмақтары қолбасшы Қалдан Серен бастаған әрқайсысы 10 мың жауынгері бар 7 қол (70 мың) қазақ жеріне баса-көктеп кіріп, елді шапқан. Жаудың алғашқы соққысына Жетісу мен Ертіс бойының қазағы ұшырады. Малды айдап, ауылдарды өртеп, халықты қара шыбындай қырды. Балқаш, Қаратау бағытымен жылжып, қонтайшы Құлан Батор бастаған әскер Алтай асты, Көктал өзені бойымен өрледі, Әмірсана – Нұра өңірін канға батырды, Доржы – Шелек өзені, Лама Доржы – Есік көлі, Дода Доржы – Шу өңірін таптап, Сыбан Рабдан Іледен тоқтаусыз өтіп қазақ жерін иемденді.

Екпіні қатты шапқыншылар Қазақстанның оңтүстік аудандарындағы бейбіт елді аяусыз қырғынға ұшыратты. Жүздеген мың адам қырылып, мыңдаған жан тұтқынға айналды. Қазақ ауылдары күйзеліске ұшырап, мал-мүлік талан-таражға түсті. Қалалар жау қолында қалды. Қырғыннан аман қалу үшін қазақ рулары елдің батыс аймақтарына жылжыды, Жайық бойына жетті,

Қызылқұмға ойысты. Сол кезде көрген орасан зор қайғы-қасіретін халық тудырған «Елім-ай» зарына қосты:

Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді,
Ел-жұртынан айрылған жаман екен,
Екі көзден мөлтілдеп жас келеді.

Мына заман қай заман, бағы заман,
Баяғыдай болар ма тағы заман!
Қарындас пен кара орман қалғаннан соң,
Көздің жасын көл қылып ағызамын.

Жоңғарлардың жойқын шабуылының нәтижесінде қазақ жасағы шайқас даласында 100 мыңға жуық сарбаздан айырылды. Қорғансыз халықтың шығыны одан да көп болды, Түркістан, Сайрам, Ташкент қалаларын басып алды. Абылай ханның айтуынша, сол кезде әрбір он адамның төртеуі қаза балғаны туралы деректі Ш. Құдайбердіұлы да қостайды. Қорғануға мұршасы келмеген ел Талас, Боралдай, Шыршық, Арыс, Сырдария өзендері бойында әсіресе көп қырылды. Тірі қалғандар ата мекенін тастап шықты. Тарихта бұрын болып көрмеген алапат құбылыс – қазақ халқының үдере қашқан босқыншылығы туды.

Шығыстағы қазақ рулары ығыса келе Есіл, Тобыл, Орал өзендеріне дейін тірелді. Сарыарқада жүрген қазақ рулары Есіл, Нұра, Сарысу бойы көшіп-қонып жүре берді. Тоз-тоз болған Ұлы жүз, Орта жүз жерінің қазағы Сырға Шыршық құятын тұстан сәл жоғары өткелден өтіп Ходжент, Самарқан иеліктеріне көшті. Кіші жүз қазағы Сауран қаласын айналып, («Сайран айналған») Бұқараға ауды. Шұбырған халықтың басым көпшілігі Сырдан өтіп құлады. Кейбір рулар Қызылқұм, Қаракұмда жан сақтады.

Жоңғар шапқыншылығынан күйзелген қазақ жеріне Еділ бойындағы торғауыт қалмақтары, Жайықтың казак-орысы, Орал башқұрттары, Қоқан бектері, Бұқар мен Хиуа хандары тұс-тұстан шабуыл жасады. Қазақ елі ұлт ретінде жоқ болу қаупіне ұшырады. Қазақ халқы бұл апаттың сырын түсінді, жаудан қорғанып, ұрпағын қырғыннан аман алып қалудың амалын іздеді.

1723-1725 жж. орын алған Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама жылдары – халық басына күн туған қайғылы кезең. Жоңғар жойқын соғысқа мықтап әзірленген. Солай болғанымен, жаудың сан жағынан басым түсуіне қарамай-ақ, қазақ жасағы кескілескен ұрыс салды. Бала-шағаны, әйелдерді жаудан құтқару үшін Ташкентті жаудан бір ай бойы қорғады. Ташкенттен кейін жоңғарлар Сайрам, Түркістанді басып алды. Қазақстанның шөлді және таулы аймақтарынан өзге бүкіл аумағы жоңғардың қолына қарады. Салыстырмалы түрде алғанда Қазақстанның батысындағы алыс аймақтар ғана аман қалды.

Қариядан бір ескі сөз: «Кешегі Ақтабан шұбырындыда мына Кернейде отырғанда қалмақ-жоңғар дегендер келіп, 4-5 ай жатыпты дейді. Біздерге ертеке сияқты естіледі. Олар неменеге келіпті, деп сұрадық. Олар тайны, құпия келіпті, мына Баянауаланың ар жағында Қызылтау деген жер бар, сол жерден асып түсіп, қазақтың жері шұрайлы жер ғой, бұзылмаған қаймағы, соған ана кәпірлер келіп, жерді көріп, суды тексеріп, елді көріп, жерді көріп, солай көшіп жүрген ғой, - солай дейді. Содан кейін кісі көшіп жүргенін көріп, бұл жер бос емесін байқап, кісіге тимейді өздерімен өздері жатыр дейді. Малы, азығы таусылса сұрамайды, барып алып келіп жей береді дейді. Сонда біздің қаржас атамыздың мықтылығын көр! Ойбай қаракесек қаржас екеуі бірігіндер, мына жақтан кіріп кетпесін, бірің мына жақты қарап жатындар, анау Алатауды да бақыландар,

бұларды біз жатқан орнына қозғалтпайық, ойланып өзіміз бір амал жасайық депті. Сонда мың қой сойыпты. Әлді-әлді жігіттер жиналып, малды жылдам сойып, мың қой сойғызып, соның терісіне, кәдімгі жайылып жатқан қой екен, содан шиті мылтықты бауырларына тығып алып, мына жоңғарлар көшсе, осы Ботақара, Жыландыдан асырмаймыз - деп, бәрі солай келісіпті. Содан мың қойды жылдам сойып, жаңағы Сұңқарқия жаққа апарып, өздерің көрінбей жатыңдар, мыналар кететін кезде, содан бір белгі береміз десіпті. Ана мың қойдын терісін баптап, бәрін тірі қойға ұқсатып ығына жасырынып, мың қойды бағамыз, атқа мініп, деп, қайтатын күні. Сосын мына Қоңыртөбеде Түйетас деген тас болған, сол жерде әлгі мың қойды Құрама, Үлгі жақтан қаптатып әкеліп, қалмақ-жоңғар кетейін деп жатыр, кернейлетіп, сырнайлатып келеді екен. Бұл жердің аты енді Керней-Сырнай болсын депті. Сонда әлгі Ақтабан шұбырынды деген заманда аз қалмақ шығар көп қалмақ болса қырып кетеді ғой қазақты. Неше жүзінші жыл екенін кім білсін, әйтеуір соларды түгел өлтіріп, сонда біздің жерде екі қалмақ қалып қойыпты дейді».

1723-1727 жж. аралығында қанды жорықтар тағы да бірнеше рет қайталанды. Бұл аласапыран тарих шежірелік мұраларда Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама атымен аталады. Бөгенбай, Қабанбай, Саурық, Жәнібек, Малайсары, Абылай, Әбілқайыр бастаған сарбаздар жоңғарға қарсы майданды Бұланты, Білеуті өзендерінің жағасында, Аңырақай даласында жүргізді, шайқастарда үлкен жеңіске жетті.

«Ақтабан шұбырындының» қазақ қоғамына тигізген зардабы зор болды. Қазақтың көш реті бұзылды, малшылар жайлаудағы шұрайлы мал жайылымдары, ата-баба жерінен айырылды, қыстақтар қирады. Көршілес елдермен сауда-саттық байланысы үзіліп қалды. Бірақ ең ауыр азап – туған-туыс, жақыннан айырылу. Үлкен қайғы-

қасірет. Қазақтың үштен екі бөлігі қырғынға ұшырады, бір бөлігі құлдыққа сатылды (Ш.Құдайбердіұлы). Халық ашаршылық көріп, өлмей аман қалу үшін қайың сөлін ішіп, «Қайың сауған» деген сөз содан қалған. Жоңғар шектен тыс ауыр алым-салық салды. Халық алыс аймақтарға тарап, босып кетті. Қазақтың жаппай ағылуы көрші халықтармен өзара қарым-қатынастарын шиеленістірді. Қожыраған қазақ отарлау үшін Ресейге оңай олжа болды.

1726 жылы Күлтөбеде қазақ хан, сұлтандары, би, батырлары бас қосып, ойратқа қарсы күресті қайтадан ұйымдастырды. Үш жүз қазақ баласын күш топтастырып, әскер жасақтады. Қаз дауысты Қазыбек би, көмекей әулие Бұқар жырау, Жәңке билер, Бөгенбай, Олжабай, Қабанбай батырлар дұшпан бетін қайтаруда амал ойластырған.

Бұланты-Білеуті өзендері бойындағы жазықта болған соғыста қазақ жасақтары жау әскеріне күйрете соққы берді. 65 мың қазақ қолы шамамен 40 мың ойрат әскерін талқандап, ірі жеңіске қол жеткізді. Қазақ жасақтары құрамында қырғыз, қарақалпақтар шайқасты. Сыр бойына жеткен ойрат қарақалпақ ауылдарын да шапқыншылыққа ұшыратты. Қарақалпақ жұрты төменгі және жоғарғы жақ болып екіге бөлінді.

1726 жылы жоңғар шапқыншылығы қазақ жұртына, мал шаруашылығына ауыр зардабын тигізді. Осы қиын мезетте халық ортасынан суырылып шыққан жүректі батырлары, ақылды билері болды. Бұқар жырау толғауында олардың аттарын атайды.

Қаракерей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгембай,
Қаздауысты Қазыбек,
Шакшакұлы Жәнібек,
Ормандай көп Орта жүз,

Содан шыққан төрт тірек.
Тұғыр болған сол еді, – дейді.

«Біздің қазақ бұл Сарыарқаға ие болғаны Абылай хан заманынан аз-ақ ілгері. Бұл қазақ иесіз жатқан жерге текке келіп ие болған жоқ. Ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен кеше қаракерей Қабанбай, қанжығалы Бөгенбай, Қаздауысты Қазыбек, Шақшақұлы Жәнібек замандарында жаннан кешіп, сусын орнына қызыл қан ішіп, жаумен алысып, жатпен соғысып, күні-түні атысып, қара қанға батысып, шыбын жанын нысанаға байлап, не маңғаз сарбаздарды жау жолында оққа ұшырап өліп, сөйтіп алынған жер еді» - деп Мәшһүр Жүсіп жазған.

1729 жылы көктемде Балқаш көлінің маңында қазақ-жоңғар соғысының аса ірі шайқасында қазақ жасағы қалмақтарға екінші рет күйрете соққы берді. Бұл жер кейіннен тарихта «Аңырақай шайқасы» деген атпен белгілі болады. Қазақ жасақтарының қимылын үйлестіру жүгі Әбілқайыр ханға түсті. Көптеген қазақ батырлары соғыс өнерін жетік білетіндігін көрсетті. Мұнда Жолбарыс хан, шапырашты Наурызбай батыр, ошақты Саурық батыр Ұлы жүз қазағының жасағын, қанжығалы қарт Бөгенбай, малғозы Олжабай батыр, шақшақ Жәнібек батыр, қаракерей Қабанбай батыр, бәсентиін Малайсары батыр Орта жүз жасақтарын, тама Есет батыр, шекті Тайлақ батыр, Кіші жүз жасақтарын басқарып, қолбасшылық, соғыс өнерлерін көрсеткен. шайқаста қазақ батырлар жекпе-жек ұранын тастап, жеке соғыс салған. Көптеген атақты батырлар соғыста қаза тапты. Соққыдан есін жия алмай қалған қалмақтар сусыз сортаң жерде шөлге ұшырап, одан әрі соғыса алмай Аягөз, Шарға қарай жөңкіле қашты. Аңырақай шайқасындағы жеңіс қазақ халқының рухын көтеріп, болашаққа деген сенімін бекітті.

Осы тұста Болат хан Тәуекел ұлы қайтыс болып, осыған байланысты қазақ хандығының тағдырына қатысты ірі оқиғалар болады. Енді Сәмеке, Әбілхайыр, Болаттың үшінші баласы Әбілмәмбет арасында күрес туады. Сөйтіп, аға хан болып көпшілік билер қолдамаса да Әбілмәмбет сайланады. Мұндай таңдау жасалғанына Әбілхайыр да, Сәмеке де наразы болып майдан шебінен әскерін алып кетеді. Сөйтіп қайтадан феодалдық бытыранқылық күшейіп, жан-жаққа бөліне бастайды. Бұл кезде Бұқара, Хиуамен қатынас шиеленісті, жоңғарлар үнемі қауіп төндіріп отырды. Ендігі жерде қазақ халқының тек өзінің күшіне ғана сенуі керектігі және үш жүздің басын қосып, жоңғарларға қарсы тұру қажет болды. Осы ойды іске асыруды Абылай хан атқарды. Көрнекті мемлекет қайраткері, есімі жауынгерлік ұранға айналған, даңқты қолбасшы, дарынды дипломат Абылай хан бастаған еркіндік пен ерлік рухы биік, соғыс даласында Қабанбай, Бөгембай, Баян, Наурызбай, Саурық, Бөлек, Малайсары т.б. батырлардың өшпес ерлігі азаттыққа ұмтылған қазақ халқының тұтастығын, бірлігін сақтап қала алатындығын дәлелдеді.

Болат хан жараланып, қайтыс болғаннан кейін қазақ жағы бұл соғысты әрі қарай дамыта алмай, тақ үшін басталған таласта көпшілік Болат ханның баласы жас Әбілмәмбетті қолдады. Әбілқайыр бұған наразы болып, майдан даласын тастап кетті. Кіші жүз қолын Ырғыз арқылы алып кетті. Аңырақай шайқасы қазақ үшін Ватерлоо тұсында салған соғыс жеңістерімен тең келетін аса ірі тарихи уақиға.

1726 жылы Әбілқайыр мен Сәмеке хандар, Барақ пен Есім сұлтандар бастаған 10 мың қазақ әскері Еділ қалмағына тиді. Тайшы Лобжының ауылдарын шауып мол олжа түсіріп қайтып келе жатқан қазақтар Жайыққа жетпей қалмақ тосқауылына кезікті. Жалма-жан түйе

қорған жасаған қазақтар төрт күн бойы қалмақты жақындатқан жоқ, тек бесінші күн дегенде екі арада келісім жүрді. Қазақ қосыны қолдарына түскен бүкіл мал-жанды қайтарды, алпыс адамды аманатқа қалдырды, хан-сұлтандар ант айтып, жан берді. Шарттың негізгі мазмұны - осы жылы туған жас бала ат жалын ұстап мініп, иегіне сақал шығып, қолына садақ ұстағанға дейін жауласпау. Осы уағданы бекітіп қазақтар ақ үйлі аманат берді.

Аманат туралы деректерді қазақ-орыс қарым қатынастарынан да жиі кездестіреміз. Қ. Тевкелевтің бодандық туралы миссиясының бір нәтижесі Әбілқайыр балаларынан аманат ұстау. Қазақ түсінігінде Ералы сұлтан бастаған Кіші жүз елшілігінің патша сарайына 1732 жылы күзде аттануы аманат есебінде қабылданды. Көшпелі түркі-мұңғыл халықтарының арасындағы аманат қашанда еркін жүреді.

Аманат мәселесінің мемлекетаралық қатынастардың институты екенін 1742 жылдың күзінде болған оқиғалардан аңғарамыз. Осы жылы Ор бекінісінде болған кездесуде Әбілқайыр аманат ауыстыруды талап етті. Қожаақметтің орынына Шыңғыс сұлтанды бермек болды. Бірақ қазақ хан-сұлтандарының шежірелерін, туыс-туғанын жақсы біліп алған Ресей әкімшілігі Шыңғысты аманатқа алудан бас тартты. Себебі: Шыңғыс Әбілқайырдың қалмақ әйелінен туған ұлы. Ол әйелдің ордада ешқандай орыны жоқ, Шыңғыс шешесімен бірге орыс қолында өлсе де оны хан жоқтамайды. Шыңғысты бергеннен кейін ханды тоқтату, тежеу қиын. И. Неплюев Қожаақметтің орнына бәйбішеден туған Айшуақ пен Әділдің бірі берілсін деді. Бұл келіспеушілік бірде баяу, бірде қатты 1748 жылға дейін, яғни Әбілқайыр өлгенге дейін созылды. Бұл қатынастың екінші бір қырын 1747 жылдағы оқиғалардан көреміз. И. Неплюев Барақ сұлтанды Әбілқайырға қарсы пайдаланудың жоспарын

жасап, сұлтанның немере інісі Ескендірді Санкт-Петербургке жіберді.

Кейіннен Ескендір мен М. Араповты жұмсап Барак сұлтаннан "ақ үйліні" сұрады. Сұлтанның елшілері, немере інісі бастаған көшті жолға шыққанына алты күн болғанда қаракесек Бекболат Қазыбек ұлы қырық адаммен тоқтатып Ресейге "ақ үйлінің" берілмеуін талап етті, "ол Ескендірді де, Барақты да қаракшы деп атады, әсіресе ақ үйлі үшін қатты сөкті, оның айтуынша ақ үйлі қасиетті, оны бергеннен кейін ел де басы бүтін бодан болуы керек, солай дей келе И. Неплюев атына жаман сөздер айтты"²⁷.

1742-1743 жылдары Жоңғария мен Қазақ Ордасы арасында тығыз байланыс пайда бола бастады. Әуелі Абылайды тұтқыннан босату керек болғаны мәлім, кейін келе қазақтар қара қалмақтан Түркістан қалаларын сұрады. Осы мәселелердің шешімі тағы да "Ақ үйлі аманатқа" байланысты. Алдыменен, аманатқа Әбілмәмбет баласы Әбілпейіз аттанды. Әбілпейізді қалмаққа жеткізген Малайсары мен Нияз батыр көп сыймен оралды, Абылай да қазаққа қайтып келді. Малайсары мен Абылайға Қалдан Серен той жасап қыздарын ұзатты.

Орта жүздің ханы Әбілмәмбетке аттанған тілмәш Оразлинге Орынбор комиссиясының нұсқауы Елек өзенінің жоғарғы ағысында...

«1742 жылғы тамыздың 23-жұлдызында Әбілқайыр ханмен бірге келген қазақтың мына төмендегі ел ағалары мен басқа да кісілері патша ағзамға адал қызмет ететіні жөнінде ант беріп, өздерінің таңбаларын басты», - деп жазылған. Жазба дерек ретіндегі танымдық құнын ескеріп, тізімді толық бергенді жөн көрдік. Қазақ руларының атаулары мен адам есімдері орысша, көбіне, бұрмаланып

20. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. - Алматы, 1961. -740 б.

хатқа түскен. Ұлы жүз, үйсіннен: 1. Ақтамберді, 2. Жұлын Қобаев, 3. Қалдыбай батыр Дәулин, 4. Ақтанбай батыр;

Орта жүзден: Шақшақ руына - 1. Төртуыл батыр, 2. Шоң батыр, 3. Тәстемір батыр, 4. Айдабол жасауыл, 5. Кеген (Кешен) батыр, 6. Жылбол батыр, 7. Алысай батыр, 8. Есенғұл батыр, 9. Күнту батыр, 10. Дербісәлі батыр, 11. Алтыбасар батыр, 12. Текебай, 13. Сүйіндік батыр Тұрдығұлов, 14. Әлтеке батыр Қожашев;

Төртуыл руынан - 15. Төлебай би, інісімен, 16. Шағырай би, 17. Баян батыр;

Керей руынан - 18. Құттым би Қоштаев, 19. Саламат би, 20. Сасықбай батыр, 21. Жарас би, 22. Кішкентай (Кегентай) батыр, 23. Қаңбақ батыр, 24. Үсен батыр, 25. Көрпеш батыр, 26. Жапа батыр, 27. Еңкілдес батыр, 28. Алшынбай батыр, 29. Бұқай (Боқай) батыр, 30. Адырғай батыр, 31. Өмір батыр, 32. Бекберді батыр, 33. Сырымбет батыр, 34. Асан батыр, 35. Тәттіқожа батыр, 36. Алдоңғар батыр, 37. Амандық батыр;

Атығай руынан - 38. Қожаназар батыр, Атығай-керей руынан - 39. Әлімбет би, Уақ-керей руынан - 40. Ақбота батыр, Абақ-керей руынан - 41. Байсейіт батыр, Қанжығалы руынан - 42. Тілеуімбет батыр, 43. Жиенкүл батыр, 44. Ынтықбай батыр, 45. Төлеміс батыр, 46. Малдыбай батыр, 47. Шындәулет бай, 48. Базартай батыр, 49. Тоқсанбай батыр, 50. Есен батыр, 51. Елебай, 52. Самырат батыр, 53. Есбол батыр, 54. Досай батыр;

Алтай руынан - 55. Сасықбай батыр, Сарыжетім-шақшақ руынан - 56. Жәлменбет батыр;

Арғын руынан - 57. Есәлі батыр, 58. Олжабай батыр, 59. Тілеуберді батыр, 60. Есмұхамбет-Қошан би, 61. Қадірбек Есболаев би, 62. Алтай батыр Дәулеев би, 63. Қалыбек батыр;

Төртуыл руынан - 64. Сасықбай батыр, Бесата (Вашата) руынан - 65. Сүйіндік батыр, 66. Сүйіндік батыр,

67. Сырымбет батыр, Қарауыл руынан - 68. Итқара би Қанбиев;

Шақшақ руынан - 69. Әлтеке батыр Қожашев, 70. Бертіс Сұлтанов, 71. Өтейбаев, 72. Байғожа Құттымбетов, 73. Умлюсденебик Аназаров, 74. Өмірзақ-бейіс Саумұратов, 75. Тоғызақ Құдайбаев, 76. Қозыбақ Жұмағұлов, 77. Никанбай Әліқұлов, 78. Тұма Торғаев, 79. Бопы Байқасқин, 80. Құскен Оразаев, 81. Талас Сақауылов, 82. Базаркелді бай Әлеков, 83. Дауылбай Алдабаев;

Кіші жүз, Алшын руынан - 1. Мойнақ Қожаберді би, 2. Мамыт батыр Төленұлы мырза, 3. Тауасар Жақсымбетов, 4. Тойбақ Аталықов;

Табын руынан - 5. Жаназар Тілеубаев би, Алшын руынан - 6. Қозыжамырақ аталық, 7. Итемген-Тілеке батырұлы, 8. Бостыбай батыр Рысайбайұлы, 9. Жұмалық Аллаберген бай, 10. Қожағұл Төбетеев бай, 11. Сейсенбай Тілеуқозин, 12. Сейіткұл батыр, 13. Ақәлім батыр, 14. Жақсымберді Сатыпалдиев, 15. Әдік Басақов, 16. Қожайық би Әтекеев, 17. Қарабай би Ақанаев, 18. Кедей би Ниязов, 19. Құдайберді батыр Төлеев;

Телеу руынан - 20. Жортар Бекбауов, 21. Жортар Бекбауов, 22. Байтемір Қашадов, 23. Алабай Тоқа батыр, 24. Қараменде Басаров, 25. Желі Үмбетов, 26. Түрке Қожамжұмыров, 27. Шақа Сапин, 28. Лақа Сасықбаев, 29. Құмалақ Сабалтаев, 30. Бердік Шұбаев, 31. Арал Кеңгірбаев, 32. Тойғұла Бесаев, 33. Мәмбет Жанболатов, 34. Қимабай Жаланқұлов.

Тамыздың 26-сы күні Орта жүздің Атығай руынан ант бергендер: 1. Құлсары би, 2. Шешен Жарылғап.

Найман руынан: 3. Уәлі Аталықов, 4. Майлы батыр, 5. Талбасар батыр, 6. Төле батыр, 7. Барғана батыр;

Сарыжетім руынан - 8. Буданбай;

Арғын-алтай руынан - 9. Әліке шешен;

Шақшақ руынан - 10. Тілеу батыр.

Сол Орта жүзден 28 тамыз күні ант бергендер мыналар: 1. Бекболат би, 2. Қожанбай, 3. Құрманбай, 4. Бәйімбет батыр, 5. Өсергелді батыр, 6. Төлебай би, Өресі батыр, 7. Сүлеймен батыр, 8. Барғана батыр, 9. Тілеміс мырза, 10. Төлебай би, 11. Танабай батыр, 12. Әйтен мырза, 13. Төбетбай, 14. Жайықбай батыр, 15. Орам батыр, 16. Жантай батыр, 17. Бұқа мерген, 18. Айтқожа, 19. Қарасай батыр, 20. Шындәулет батыр, 21. Сейтен батыр, 22. Досан батыр, 23. Майлыбай батыр, 24. Сағуар батыр, 25. Мизамбай, 26. Байыр батыр, 27. Алакөл батыр, 28. Жомартбай, 29. Киікбай батыр, 30. Шомақбай, 31. Маныбай батыр, 32. Қоштай батыр, 33. Байжігіт батыр, 34. Жылгелді батыр, 35. Құлеке батыр, 36. Болат батыр, 37. Байназар.

Тамыздың 30-жұлдызында сол Орта жүздің: Керей руынан 1. Қожаберген батыр ант берді. Қыпшақ руынан - 2. Бостан мырза, 3. Өтел би, 4. Шақа батыр, 5. Таз батыр, 6. Барғана мырза, Керей руынан - 7. Қуат батыр, 8. Жанбай мырза, 9. Алтыбай бай.

Жоғарыда аталған қазақтардан ант алған, Орынбор комиссиясының татар ахуны Ибраһим Тілеков. Қолы қойылған²⁸.

...кеңеске жиналады - Орта жүздің Қазыбек биінің елі Қарқаралы өңіріндегі хан кеңесі. Бұл кеңесте Қалдан Сереннің талабын қабылдау, Абылай сұлтан бастаған қазақ тұтқындарын босатып алуға байланысты шаралар туралы шешім қабылданған.

1743 жылы Қалдан Серен Әбілпейіздің орынына Барак баласы Шығайды сұрап елші жіберді. Қазақ Ордасы 1744 жылдың көктемінде Жоңғарияға Шығаймен қоса қаракерек

²⁸ Ресей империясы сыртқы саясатының мұрағаты. Қазақ істері қоры, 122-тізбе, 1742 жыл, 4-іс, 158-169-парақтар.

найман батыры Жарылғапты жібермек болды. Қонтайшыға сый ретінде ел ақ сұңқар құс, құмай тазы жинады.

Деректерден 1747 жылы Барақ сұлтанның қалмақ еліне арнап тартуға 60 жорға дайындағанын білеміз. Бұл сыйлықтардың бәрін тұтас ұлыс елі болып дайындағанын аңғаруға болады.

Аманат қашанда елдің сыйлы басшыларынан алынады. Оншақты үй бала-шағасымен қоса аманатқа барады. Олардың өмірі ұлыс елінің амандығына кепіл, сыртқы елде аманаты бар ру қашанда өз ісіне сақ, жауапты болады. Аманат қабылдаған жақ та мойнына үлкен жауаптылықты артады. Қазақ бұл дәстүрді "аманат сақтау" деп атайды. Аманат алысқан екі ел бір-бірімен тату-туыс болып кететіні де осындай жағдайларға байланысты болса керек. Қалдан Серен Әбілпейіз аманатқа келгенде Текес өзеніндігі ұрғасынан қазақтың 35 тұтқынын босатты.

XVIII ғасырдың екінші жартысында архив деректерінен қазақтың хандары мен сұлтандары өздері сырт елдерден аманат ала бастағанын көреміз. Оның бір дәлелі Абылай хан бастаған қазақ әскерінің 1770 жылы Алатаудың қырғызына жасаған жорығы. Қалың әскер ауыр шайқастарда кейін қырғыз елінен бейбітшіліктің кепілі деп белгілі манаптарының балаларын от басыларымен аманатқа алды. Бұл оқиғадан ертеректеу Барақ сұлтанның Сыр бойы қарақалпағына шабуыл жасап он үй аманат алғанын білеміз

1752 жылы үш жүздің игі жақсылары бас қосқан Ұлытау кеңесінде қазақ-жоңғар қарым –қатынастарына баға берілді.

Сарыарқаның нулы Нұра бойын бір жағы Қуандық, бір жағы Сүйіндік болып жаз жайлауы ретінде қатар көшіп-қонатын болған. Елді Әбілмамбет хан, Қаздауысты Қазыбек би, елдің көмекей әулиесі Бұқар жырау, еліне қалқан болатын Нияз, Бөгенбай, Жалаңтөс батырларымен

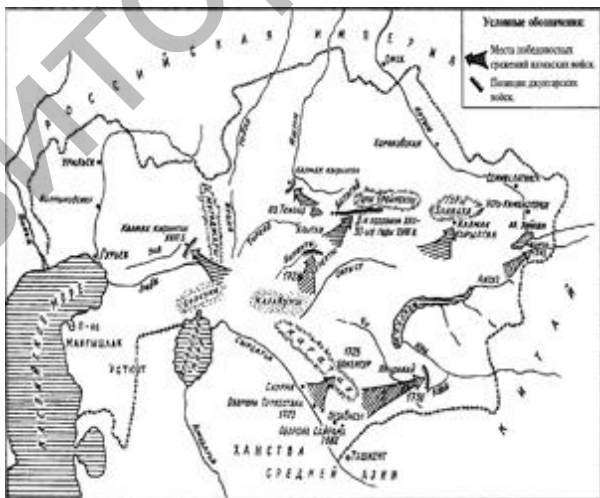
танымал болған заман. Әбілмәмбет ханмен және Абылай сұлтанмен қатар Орта жүзге билігін жүргізді. Сарыарқаның нулы Нұра бойын бір жағы Қуандық, бір жағы Сүйіндік болып жаз жайлауы ретінде қатар көшіп-қонатын болған. Елді Әбілмәмбет хан, Қаздауысты Қазыбек би, елдің көмекей әулиесі Бұқар жырау, еліне қалқан болатын Нияз, Бөгенбай, Жалаңтөс батырлары танымал болған заман. Бұл уақытта бүкіл өңірдің тарихында аты әйгілі тұлғалар көп болды. Сайдалы Нияз батыр, малғозы Олжабай батыр, бәсентиін Малайсары батырлар да бар.

«Ақтабан шұбырынды» қазақ халқының есінде ұлы қасірет болып мәңгі тарихқа хатталды. Қалмақтардың қуылуын түгелімен ержүрек Олжабай батыр мен оның даңқты ханы Абылайға қатысты. Шідерті өзенінің жоғарғы ағысындағы Шүршітқырған тауы және Қалмақ қырған тауы қазақтың қалмақпенен жүргізген соғыс ескерткіші болып қалды. Шүршіт деп қазақтар әдетте қытайлықтарды атайды, бірақ кейде бұл атау қалмақтарға да қолданылатын болған. Бұл жерлер қалмақтардың соққы тапқан жері. Оларды Қара дөңнен асырып қуғаннан кейін Олжабайдың ұрпақтары Баянауыл және Далба таулары сияқты ең шұрайлы жерлерді мекен етті. Ал Олжабай батырдың өзі Баян тауларында Жасыбай көлінде қоныстады. Олжабаймен ұрпақтары мен бірге бұл арада құлболды, айдаболдың басқа да ұрпақтары қыстады. Қарқаралы жерінен Троицк түбіне көшіп бара жатқан Телеу руының бір атасы да жолай Айдабол бидің шөбересі Еламанмен кездесіп, содан екі ру құдандалы болып, Телеудің ұрпақтары айдабол руының арасында түбегейлі қалады. Бұл XVIII ғасырдың бірінші жартысында болған оқиғалар. Кейін Сүйіндік ұрпақтары өсті.

Ал Әбілмәмбет хан кім еді, енді осыған тоқталайық. Әбілмәмбет – Тәуке ханнан кейін ұзақ жылдар бойы

қазақтың аға ханы. Жоңғар шапқыншылығына қарсы қазақ халқына сауын айтып, әскер жинап, күрес ұйымдастырған, ел силаған кемеңгерге айналған Әбілмәмбет еді.

Нияз батыр.

Жоңғар шапқыншылығы тұсында ел басына күн туып, ат ауыздықпен су ішіп, ер азамат қан кешкен заманда қазақ елінің намысын жыртып, қамын ойлаған асыл азаматтардың бірі - осы Сайдалы Барқы Нияз батыр еді.

Хандар билеген заманда хан болып сайлануы үшін міндетті түрде тақ таласына түскен төре тұқымын атақты батырлар, ауызы дуалы би-шешендер және белгілі рубасылар қолдауы қажет болатын. Әбілмәмбет сұлтанды бірінші кезекте Арғын – Алтай және Уақ - Керей рулары қолдады және оны Орта жүздің тағына осы ру-тайпаларды билеп тұрған Нияз батыр отырғызды. Белгілі орыс дипломаты, кінәз, генерал-лейтенант Василий Урусовтың жинақтаған мәліметтері бойынша: «Абулмамбет – сын бывшего Пулат хана, и будучи де он в прошлом году в Туркестане от знатнейших киргиз-кайсацких родов, яко Арғын-Алтайского и Увак-Керейского и других (бұл руларды Нияз батыр басқарған – Ж.І.) удостоен в хана, и по прибытии в Орду от многих родов поднят на епанче (ақ киіз.)». Ал 1740 жылы Орынборда қазақ – орыс арасында жүргізілген келіссөзді қағазға түсірген капитан Рычков былай деп жазады: «Потом пошли в кибитку и идучи с генерал-лейтенантом вступил в речь киргиз-кайсацкой Средней Орды знатнейший старшина Нияз батыр, о

котором известно, что он во время Шемяки хана (Сәмеке хан) в Туркестане великую силу имел, а по смерти его Туркестаном управлял и Абулмамбет хана на ханство утвердил». Бұл мәліметтерді орыс архивының басқа құжаттары да растайды: «...А более де на то приводит его (әңгіме Әбілмәмбет хан туралы. Келіссөзге барып, тауы шағылып қайтқан орыс патшалығы өкілдерінің ақпаратынан.) киргиской старшина, житель Туркестанской Нияс батыр, коего-де хан весьма слушает, а их, князя Уракова и Уразина при себе держать не похотел...» (2 сентября 1742г. Протокольная запись переговоров начальника Оренбургской комиссии И.Неплюева с ханом Абулхаиром и другими казахскими феодалами, а также с джунгарскими и каракалпакскими послами во время приезда их в Орск. АВПр ф 122, 1742 г. д.2, лл.23-69).

Көріп отырсыздар, Орта жүз ішінде Нияз батырдың беделі өте жоғары болған. Маньчжур тіліндегі Қазақ тайпаларындағы отбасы саны туралы тізім дәптерінде²⁹ 1758 жылы Нияз батырдың билігінде Алтай Арғынның 3000 отбасы, Абақ Керейдің 500 отбасы болғаны жазылған. Басқа рубасылардың қоластындағы шаңырақтардың саны анағұрлым аз. Аталған жылы Бөгембай батырдың билігінде Қанжығалы Арғынның - 2000, Наймантай батырдың билігінде - Тарақты тайпасының 400-ге жуық, Қазыбек бидің билігінде - Қаракесектің 2000, Барак батырдың билігінде - Көкжарлы Найманның 1000 отбасылары ғана болған.

Нияз батыр қыс айларын Түркістанда өткізгенімен, жаз жайлауға Ақтау, Ортау, Қызылтауға, Есіл, Нұра, Сарысу өзендерінің бойына, Қорғалжын көліне, Қарқаралыға, Қазылыққа, Аюлы мен Қаракөлдің аумағына

²⁹ Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. III том. Цин патшалық дәуірінің мұрағат құжаттары. Алматы, «Дайк - Пресс», 2006. 38 бет.

көшіп келіп, қоныстап жүрген. Жоғарыда аталған Маньчжур тіліндегі Қазақ тайпаларындағы отбасы саны туралы тізім дәптерінде: «Биыл (1758 жылы – А.Т.) алтай арғындардың Қазыбек би, Нияз батыр сынды адамдары Қарқаралы, Қазылық жерлеріне қоныстанған», деген жазбалар кездеседі. Ал, батырдың жайлаған тағы бір жері - қазіргі Қарағанды облысы Осакаров елді мекенінің шығысында 35 шақырымдай жерде, Вольск елді мекенінің солтүстік - шығысында 20 шақырымдай жерде орналасқан тау Нияздың атымен аталған. Бұл атау осы төңіректі жайлаған Алтайдың батыры Нияздың есімімен байланысты.

Иманжүсіптің өлеңіндегі:

Абылай аспас Арқаның Сарыбелі,
Қуандық пен Сүйіндікпен жайлайды елі.

Қырық мың жылқы су ішсе лайланбас,

Нияздың Аюлыда Қаракөлі — деген жолдары осыған дәлел.

Осакаров ауданындағы адыр-төбелердің, қырат-жондардың ескілікті атауы Сарыбел. Нияз батырдың жайлаған жері болғандықтан, Абылай хан бұл өлкеге қоныс теппеген. Аюлы мен Қаракөл деген жер аттары да осы өңірде кездеседі.

ҚарМУ тарих факультеті экспедициясы зерттеуінің нәтижесінде жасалған Ақмола уезіндегі қазақтардың жерді пайдалану және жайылымдық аудандары картасында №51 деп көрсетілген ортақ жайлаудағы бір жайылымның аты «Нияз» деп аталған. Бұл жерді XVIII ғасырда өмір сүрген атақты батырлардың бірі – Нияз жайлаған.

Ал, келесі бір, «Книга Акмолинского Окружного Приказа о летних и зимних кочевках казахов на 1865 год» атты мұрағаттық құжатта Сайдалы-Алтай руы қазақтарының «Бүйрек тал» деген жерге жаз жайлап, көшіп келетін жолдары: «по рекам Сарысу, Нуре, Ишиму,

Кундуздам, Куланотпесу, Худайменды Карасу, Исеню и Манак, Актас, Искене, Ку..ды, Джиланды, *Бұрумал*, Конырадыр, Актаста, Чортандах, Батпаку, Тузды карасу, Айтын карасу, Белагач» – деп көрсетіледі. Бұл жерлерді де ертеректе Нияз батырдың қоластында болған Алтай – Сайдалы рулары мекендеген.

Жоңғармен соғыста елдің басын біріктіруге Нияз батыр зор күш жұмсады. Себебі, 1734 жылы Сәмеке хан өлген соң, кемі 3-4 жылдай Орта жүзді Нияз батыр биледі деген болжам бар. Өйткені, тарихи құжаттар бойынша Әбілмәмбет хан тағына 1737-1738 жылдар аралығында ғана отырған³⁰. Ресейдің ірі тарихшысы А. И. Левшиннің «Описание киргиз – казачьих, или киргиз - кайсацких орд и степей» атты зерттеуі бойынша: «После кончины Самеке в Туркестане некоторое время правил батыр Нияз, активно поддерживавший притязание султана Абулмамбета на ханский трон в Среднем жузе»³¹. Орыс архиві құжаттарындағы Нияз батыр туралы деректер негізінен 1740-42 жылдар аралығын қамтиды. Әсіресе, 1740 жылы Орта жүз бен Кіші жүз өкілдерінің Орынбор қаласында орыс патшалығының елшісі, Орынбор комиссиясының бастығы В.Урусовпен жүргізген келіссөзінің барысында Нияздың есімі жиі аталады. Бұл жолы Орта жүздің өкілдігін Әбілмәмбет хан, Абылай сұлтан және 128 рубасыларының атынан Нияз батыр бастап барды. 1923 жылы «ақтабан шұбырындыдан» да асып түскен ХҮІІІ ғасырдың 30 жылдарының аяғында қайта басталған жоңғар шапқыншылығы Орта жүздің игі – жақсыларын осылайша орыстан пана іздеуге мәжбүр еткен еді. Бұл кезде Ұлы жүздің ханы Жолбарыс пен Төле би толығымен жоңғар

³⁰ *АВПР. ф. Киргиз-кайсацкие дела, оп. 122/1. 1738 г., д. 3, л. 2.*

³¹ *В. А. Моисеев. Джунгарское ханство и казахи в XVII-XVIII вв. 86 бет.*

қоңтайшысының қоластында болатын, ал әрі орыс патшалығына Орта жүздің хан-сұлтандарын жамандап, әрі Қалдан Серенге Түркістан мен Тәшкенттің иелігін берсе, бағынышты болатынын айтып жүрген Кіші жүздің ханы Әбілқайырдан шапағат күтуге болмайтын еді.

Орыс патшалығы Орта жүзді бодандыққа қабылдауға мейлінше ынталы болып, келіссөзге қатты мән берді. Әбілмәмбет хан, Абылай сұлтан және Нияз батыр бастаған топты 1740 жылы 28 тамызда Орынборда ерекше салтанатпен қарсы алып, елшілікті қабылдау рәсімін өткізді. Бұл оқиғаны егжей-тегжейлі қағазға түсіріп, хаттамалаған, кейіннен Орынбор өлкесінің тарихын зерттеумен атағы шыққан капитан П.И.Рычковтың жазбалары орыс архивінде сақтаулы.

Орыс патшалығының қазақ елшілігін қарсы алу оқиғасын тәптіштеп баяндап отырған себебіміз, елшіліктің басшылары ретінде Әбілмәмбетпен және Абылаймен қатар Нияз батыр жүрген. Келіссөзді де негізінен Нияз батыр жүргізіп отырған. Кейіннен орыс патшалығының өкілдігі Әбілмәмбет тіккен ақ ордаға қонаққа барғанда алдарынан алғашқы болып, соңына екі батыр ерткен Нияз батыр шығып, қарсы алады:

«1 сентября после полудни генерал-лейтенант ездил в лагерь Абулмамбет хана и Аблая султана. Как он к помянутому лагерю стал подъезжать, то сперва на встречу выехал Нияз батыр, а потом есче двое киргизских батырей³².

Бұл оқиғаны Нияздың Орта жүздің бас батыры деп мойындалғанының белгісі деп бағалауымыз керек.

Орынбордағы келіссөздің барысында Әбілмәмбет хан мен Абылай сұлтан Ресейге адалдықтары жөнінде басына құран көтеріп, ант берді. Осыдан кейін Орынбор

³² *Казахско - русские отношения в XVI- XVIII вв. Алматы, 1961 г., 164 бет.*

басшылары дастархан жайып, хан мен сұлтан бастаған қазақтың би-батырлары мен рубасыларына сый көрсетті. Ақ патшаның және қазақ елшілігінің құрметіне зеңбіректер атылып, салют берілді. Әбілмәмбет ханға, Абылай сұлтанға және Нияз батырға өз дәрежелеріне сай сыйлықтар ұсынылды. Әбілмәмбет пен Абылайға қымбат маталар мен қара түлкінің терілері берілсе, Нияз батырға ою-өрнекпен безендірілген қылыш және қызыл шұғадан шекпендік мата тарту етілді. Осы жиын кезінде генерал-лейтенант В.Урусовпен көп әңгімелескен Нияз батыр туралы орыс тарихшысы П.Рычков өте жоғары пікірде болған: «Нияз батыр позван был в кибитку и посажен на стул, и как генерал – лейтенант с ним начал говорить, что он о добрых его поступках не неизвестен, на то он (Нияз батыр) очень неглупо отвечал...». «Часу в четвертом пополудни приехали Абулмамет хан, Аблай султан и сидели они с ними Нияз батыр у генерал - лейтенанта до часу до девятого пополудни». «Оной Нияз батыр присмотре по азиатскому обыкновению весьма неглупым человеком и примечено, что он пред всеми старшинами большого преимущества требовал».

Поручик Карл Миллердің подпоручик геодезист Алексей Кушелевпен бірге 1738 жылдың 29 тамызынан 1739 жылдың 5 маусымына дейін Орынбордан Ташкенге шеккен сапары туралы жазбасында 13 наурыз күні Нияз және Жәнібек батырлардың Жиын және Баян батырлар арқылы хат жіберіп, өзін Түркістанға шақырғанын баяндайды. Иісі қазаққа мәлім Баян сияқты батырға сөзі өтіп, шабарман ретінде жұмсауы Нияз батырдың дәрежесінің өте жоғары болуының айғағы емес пе? Ал қазақ тарихынан ойып алған орыны бар Жәнібек батырға баласын жоңғар қоңтайшысына аманатқа неге бергені туралы қойылған сауалға «Нияз батыр айтқан соң беріп едім», - деген жауабы да Нияздың беделінің биіктігін

дәлелдейді («Журнал поездки Пензенского гарнизонного пехотного полка Карла Миллера к джунгарскому хану Галдан – Церену (3 сентября 1742 г. – 2 мая 1743 года)». *История Казахстана в русских источниках ХУІ-ХХ веков. УІ том. 38, 128 беттер*).

Нияз батыр қазақ жерінің тарихын алғашқылардың бірі болып хатқа түсірген П.И.Рычковқа көптеген мәліметтер берген адам. Қазақ хандарының шежіресін Әбілмәмбетке дейін таратып берген де, қазақ руларының ара-қатынасын айтып түсіндірген де, оңтүстіктегі қазақ қалаларының жағдайы туралы әңгімелеп берген де Нияз батыр. Бұл мәліметтер кейіннен П.И.Рычковтың «Топография Оренбургской губернии» атты еңбегіне арқау болды.

Алайда, орыспен одақтасқанынан Орта жүз ошаппады. Лама – Дашы бастаған ойрат (жоңғар) елшілігінің 1741 жылы қаңтар айында Сібір губернаторы П.Бутурлинмен кездесуінде орыс бекзадасы Орта жүздің Ресейге қол тапсырғанын біле тұра, «Әбілқайырдан басқа орыс қарамағында ешкім жоқ» деп мәлімдеп, орыс патшалығының Әбілмәмбетке жәрдем көрсетпейтіндігін сездірді. Бұл жолы жоңғар хандығының өкілдері Лама – Дашы мен Наурыз қазы Орта жүзді шабуылдауға 1741 жылы ақпан айының 15 жұлдызында шығатыны жөнінде орыс әкімшілігімен келісіп қайтты. П.Бутурлиннің қазақ сарбаздарын орыс қамалдарынан әрі өткізбеуге арнайы жарлық шығарғандығына көздері жетіп, орыс әскерінің қазақ-қалмақ қақтығысына араласпайтындығы туралы уәдесін алып оралды³³.

Сонымен, әрі 1740 жылы қытайдың Цин патшалығымен бітім жасасып, ту сыртын қауіпсіздендіріп, әрі орыс патшалығының Орта жүз халқына жасаған

³³ В. А. Моисеев. *Джунгарское ханство и казахи в ХVІІ-ХVІІІ вв. 116-117 беттер.*

опасыздығына масайраған қалмақ қолы бұрын-соңды болмаған жойқын шабуылға шықты. 1741 жылы қазақты қапсыра үш жақтан «Сүзекенің қолы» атанған Септен ноян, Сары Мәнжі және Жалбы батыр бастаған жоңғар әскері шабуылдағанда, Ресейден еш көмек болмағандығы былай тұрсын, пана іздеп, қашқан бала-шағаға дейін қуалап, қамалдарына жолатпады. 30 мың жоңғар әскері әсіресе, түйелерге артқан 3 мыңдай зеңбіректерімен қазақ ауылдарын қансыратып, тоз-тоз қылып жіберді. Есілдің бойындағы Шілікті, Шідерті деген жерлерде 200 сарбазбен ғана қарсы тұрып, ұрыс ашқан Абылай ханды, сәл кейінірек Барақ сұлтанды, уақ Өтеген батырды, Тұрғын сұлтанды, Қаптуған батырды тұтқындады. Орыс патшалығы болса, ара түсуге асықпай, екі елдің қырқыса түсуін қадағалаумен болды.

Осындай аса күрделі жағдайда қазақ халқының қанды қырғынға ұшырап, тарих сахнасынан жойылып кетпеуін мұрат тұтқан Нияз батыр сынды тұлғалар қазақ – қалмақ арасында мәмілегерлік жұмыс жүргізіп, бейбіт келісімге келіп, кепілі ретінде өз балаларына дейін қалмақ қоңтайшысына аманатқа берді: «Ныне калмыкам посылали своих, а именно Абулмамбет хан – сына, Нияз батыр – сына, Давлетбай – сына и другие старшины...»³⁴. «Отправил своего сына в качестве заложника джунгарскому хану Абулмамбет. Его примеру последовали некоторые султаны и старшины – Абулфеиз, Нияз батыр, Девлетбай и другие, которые, как докладывали возвратившиеся из Казахстана русские представители Уразин и Лихачев, «наперед сего с лежащих около Ташкента городков дань обирывали»³⁵.

1741 жылы ақпан айының соңында жоңғарлар «барлық қазақ ордаларын түбірімен жою үшін» Орта жүзге басып

³⁴ В. А. Моисеев. Джунгарское ханство и казахи в XVII-XVIII вв.

³⁵ Казахско - русские отношения в XVI- XVIII вв. Алматы, 1961 г., 270 бет

кірді. Оның себебін Сібір губернаторы П.И. Бутурлин сыртқы істер алқасына «қазақтар Қалдан Сереннің туысын ұстап алып өлтірді, одан кек алу үшін әскер аттанды» деп түсіндірді.

1741 жылы көктемде болған шайқастардың бірінде Абылай атақты жоңғар нояны Шарышты өлтірген еді. Сол Шарыш қазақ аңыздарында Қалдан Сереннің баласы делінгенімен, мұрағат деректері оның атақты жоңғар нояны екендігін айғақтайды. Шарыштың өлтірілгендігін 1742 жылы Әбілқайыр ханға келген ойрат елшілері Қошке мен Бұрын да атап өтеді. Көп ұзамай осындай шайқаста Септен ноян Абылайды, жанындағы жауынгерлерімен қолға түсіреді. Ол турасында Септен подполковник Заринге: «Есіл өзені бойындағы Шілік және Шідерті мекенінде бізге кездескен Абылай сұлтанды 200 адамымен талқандап, қолға түсірдім» деп хабарлаған. Бұл хабарды 1745 жылғы 12 сәуірдегі Сібір губерниясының кеңсесінің хаты да дәлелдейді³⁶

1742 жылы 16 қарашада Жоңғар шекарасына келген Ресей елшісі К.Миллерді Батыш зайсанның сарбаздары тоқтатып, Деджит зайсанның, кейінірек Қара-Көбен зайсанның ұлысына апарып тастаған және жолбастаушысы, Жәнібек батырдың жақын туысы Байқұлақ деген қазақты өлтіріп, өртеп отқа жағып жіберген. Ел арасында шешек ауруы шығып жатыр деген желеумен орыс елшісін біржарым айдай ешкімге жолықтырмаған. Сол өлкенің билеушісі Сары Мәнжі ноян 1743 жылдың қаңтарының аяғында ғана К.Миллерді қабылдауға келіскен және 1 ақпан күні ешнәрсені уәде етпейтін жалпылама жауап жазып, қайтарып жіберген. И.Неплюевтің хаты Қалдан-Серенге жетпей, Сары-

³⁶Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана в XVIII веке. -С.34; Русско-джунгарские отношения (конец XVII-60-е гг. XVIII вв. - С.106.

Мәнжінің деңгейінде ғана қаралған. Ал Абылай тұтқыннан көктем шыққаннан кейін босатылған және бұл жөнінде Әбілмәмбет 1743 жылы 7 маусымда И.Неплюевке хат жолдаған.

Қазақ шежіресінің Абылайды тұтқыннан Нияз батыр босатты деген деректерін орыс әкімшілігінің құжаттары да мақұлдайды. Орынбор комиссиясының бастығы И.Неплюевтың 1742 жылы ақ патшаға жазған хатында: «Абульмамбет хан ... по много имевшемуся секретным советом с бывшими при нем зюнгарскими посланцами и с некоторыми киргизскими старшинами, а наипаче с Нияс батыром, Давлет баем, да Шамратом, которое и напередь сего лежащих около Ташкента городов дань обирывали, отправил ко одному зюнгарскому владельцу меньшого сына своего Абулфеиза с помянутым старшиною Нияс батыром, про которого сказывают, что паче всех его ханским духом владеет...», деп атап көрсетіледі. Осындай деректер Әбілмәмбет ханның ордасында болған ресейлік Уразин мен Лихачевтың мәліметтерінде де бар (1742г., ноября 18. *Донесение начальника Оренбургской комиссии И.Неплюева коллегии иностранных дел о мерах, принятых в отношении хана Абулмамбета в связи с его намерением принять джунгарское подданство*). И.Неплюевтің қазақ-жоңғар қарым-қатынасы туралы сыртқы істер коллегиясына жазған хатында кездесетін «...Абулмамбет хана и Нияс батыря, посланного с сыном его...» деген жолдар да Нияздың Абылайды құтқару үшін Әбілпейізді аманатқа алып барғанын куаттайды³⁷

Орынбор әкімшілігі Әбілмәмбеттің жоңғарларға баласын аманатқа беруіне қарсы болып, үгіт жүргізуге тілмаш Р.Уразин мен вахмистр Лихачевті жібереді. Әрине, Ресейдің бұл қадамы аманатқа кетіп бара жатқан Әбілпейізге жаны ашығандықтан емес, Орта жүз Жоңғар

³⁷ АВПР, ф.122, 1742 г., д. 4, лл. 203-208 об.

хандығының ықпалында кете ме, деген қауіптен туындаған еді. Бұл оқиғаны орыс тарихшысы В. А. Моисеев «Джунгарское ханство и казахи в XVII-XVIII вв.» атты еңбегінде былай суреттейді: « Энергичные меры принимала Оренбургская администрация и по отношению к Среднему жузу. Посланному в июне 1742 г. к хану Абулмамбету переводчику Р.Уразину удалось не только убедить Абулмамбета, его советника старшину Нияза и султана Барака присягнуть на верность Елизавете Петровне, но и направить послов в Петербург. Однако все попытки Р.Уразина и его спутника уговорить Абулмамбета не отправлять своего сына Абулфеиза в качестве заложника в Джунгарию оказались безуспешными. Абулмамбет объяснял русским властям, что был вынужден отправить своего сына в заложники, «ибо де зюнгорской владелец того требует угрожая войною», но при этом он уверял, что отправляет Абулфеиза не в качестве заложника, а «для свидания с братом своим Аблаем и чтоб ево Аблай-салтана выручить»³⁸.

XVIII ғасырдың 50-ші жылдары Абылай Жоңғариядағы ішкі тартысты қазақ мүддесіне пайдаланып, қашып келген жоңғар нояндары Әмірсана мен Даваци, Банчжураны қабылдап, Лама-Доржиге бермеді.

Ойраттар шабуылының алдын алу үшін Абылай Лама-Доржиге елші жіберіп, қашқындарды қайтару мәселесі қазақ кеңесінде шешіледі деп хабарлайды. Кеңеске үш жүздің игілері түгел шақырылады.

Әбілмәмбет хан Түркістаннан келіп, нояндарды берген дұрыс деген қорытындыға келген. Бірақ Абылай, Ералы сұлтандар, Дәуіт тархан (Жәнібек тарханның ұлы) Бөгенбай батыр, т.б. Әбілмәмбет ұсынысын қолдамады.

³⁸ ЦГАДА, ф. Правительствующий Сенат, оп. 113. 1742г., д. 14/145. л. 303; АВПр, ф. Киргиз-кайсацкие дела., оп. 122/1. 1742 г., д. 4, л. 211.

Кеңесте Абылай Давацидің мүмкіндігін жоғары бағалады. Оның себебін Жапақ батыр Абылайдың жоңғар тұтқынында болған кезінде Давацимен қалыптасқан достығымен түсіндіреді.

Кеңестен соң Абылай Лама-Доржиге елші жіберіп, «нояндар өздері келді, біздің дәстүр бойынша «қонақтарды» бере алмаймыз» деген көпшіліктің шешімін жеткізеді.

Мұндай шешімді күтпеген Лама-Доржи 1752 жылы қыркүйекте 20 мыңдық әскерін қазақтарға аттандырады. Абылай бастаған қазақ әскері қазан айында Баянауылда жиналып, жоңғарларды талқандап, кері шегіндірген. Мұны пайдаланған Даваци мен Әмірсана 600 әскермен тылдан сокқы беріп, жоңғар билігін тартып алады.

Жоңғар ханы Даваци бірден Әбілмәмбет пен Абылайға елші жіберіп, достық келісімге келеді. Көп ұзамай Жоңғарияда Даваци мен Әмірсананың өзара тақ таласы басталып, оның соңы Жоңғар мемлекетінің құлап, Қытай империясының қарамағына еніп, тарих сахнасынан жойылуына әкеледі.³⁹

Байғозы батыр.

Наймантайұлы Байғозы (1705-1803) – қазақ халқының елдігі мен еркіндігін қорғау жолында жоңғар (қалмақ) шапқыншылығына қарсы жүргізілген Ұлы Отан соғысында ерен ерліктер жасап, иісі қазаққа даңқы жайылған батырлардың бірі. Батырдың туып-өскен жері Жаңаарқаның Ақтауындағы Шажағай, Қоңырқұлжа, Сарықұлжа тауларының және қазіргі Шет ауданының Ортау, Қызылтау деп аталатын сілемді тауларының арасы. Топырақ бұйырған жері – Қарағанды облысының

³⁹ Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана в XVIII веке. -С.47-52.

Жаңаарқа және Шет аудандарының жапсарындағы Жаман Сарысу өзенінің бойы. Батырдың бейіті тұрған жер «Батыр басы» деп аталады.

Байғозы батырдың шыққан тегі Орта жүздің ноқта ағасы Тарақты руынан. Шежіре дерегі бойынша 12 ата Тарақтының бір баласы Қыдыр болса, одан Қаржау, одан Есенкелді, одан Сүтемген, одан Наймантай батыр, одан Байғозы туған. Байғозы батырдың әжесі Шолпан – Кіші жүздің Жегіруын билеген тархан Есет батырдың (1667-1749) туған қарындасы.

Ал, туған нағашысы әйгілі Қанжығалы Бөгенбай батыр. Байғозы батырдың анасы Баяу – Қанжығалы Бөгенбай батырдың қарындасы.

Тәуке ханның бас батырларының бірі болған Наймантай (сүйегі Ахмет Иассауи кесенесіндегі қорымда) баласы Байғозыны жауынгерлікке өзі баулып, әкелі-балалы батырлардың даңқы жоңғар шапқыншылығына қарсы азаттық күресінде қатар шыққан.

Халық жырларында:

«Қолында қамшысы бар айбалтадай,

Батыл бол, батыр болсаң Наймантайдай».

«Тарақтыда Байғозы,

Бұл да асқан ер еді.

Ел шетіне жау келсе,

«Мен барайын»! дер еді», - деп айтылады.

Қазақ пен қалмақ жасақтарының арасында болған Бұланты, Қарасире, Талқы, Қозымаңырақ, Қалба, Терісаққан, Аңырақай, Хантау, Қызылтау, Ерейментау, Түркістан, Қарқаралы, Ыстықкөл шайқастарының Байғозы батыр бел ортасында болып, ерен ерліктер көрсеткен. Ол ерліктердің небір ғажап оқиғалары Шоқан Уәлихановтың, Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің еңбектерінде, Жанақ, Шөже сияқты ақындардың жыр-толғауларында, І.Есенберлин,

Б.Адамбаев сияқты қаламгерлердің шығармаларында кездеседі.

Қан майданда талай-талай сыннан өткен Байғозы баиыр Абылай ханның ту ұстаушы батырларының бірі болған. Шоқан Уәлиханов ХҮІІІ ғасырдың батырларына арналған очеркінде Жәнібек, Баян, Жанатай сияқты әйгілі батырлармен бірге Байғозы батырдың да ерліктерін қызғылықты суреттейді.

Мысалы, қалмақпен арадағы жаугершілік заманындағы бір көрініс былай баяндалған: *“... Скоро хан снялся с поля, и каждый род сгруппировался под своим значком, выехали вперед батыры в кольчугах, в шлемах с перьями, с луками и стрелами, подошли к хану и образовали тоже кружок. Так вели совет: решено сделать нападение на неприятеля, хотя и в превосходном числе. Для расследования решено было послать караул, вызывали охотников, первый вышел тот молодой человек, который просил трубку у Джанибека. На вопрос Джанибек- батыра у посланных после возвращения их с разъезда, тот же молодой киргиз отвечал: “Не много и не мало“. Бой начался, калмыков было 10 тысяч, киргизы потерпели ужасный урон, наконец не выдержали и бросились бежать. Впереди всех один высокий калмык на черной, как ночь, лошади с знаменем в руке вбивался в ряды киргиз, сбросил многих с седла. Джанибек находился при этой ретираде, кажется, в доброй среде бежавших, но говорил громко: “Жаль что не родилось ни одного киргиза, который мог бы убить этого болвана“. Тогда наш знакомец, тот молодой человек, о котором мы уже говорили, выехал вперед, обернулся, натянул стрелу, тетива взвизгнула, калмык закачался на лошади и упал, стрела завязала в шелку и пошла зигзагами. Молодой батыр был так недоволен, что стрела его пошла не прямо, проговорил. Смерть знаменосца произвела смятение в рядах неприятеля. Тогда Байгозы, закулив*

трубку и подходя к Джанибеку сказал: “Батыр, вот время, когда можно курить”. Так начал свое батырство Байгозы тарактинец, и с этого времени все узнали его имя.”

Ауызша, жазбаша деректерге сүйене отырып, академик Р.Б.Сүлейменов пен тарихшы ғалым Р.В.Моисеев былай дейді: «Алғашқыда жоңғарлармен, кейін мәнжүр-қытай жаулаушыларымен күрес барысында Бөгенбай, Малайсары, Жәнібек, Баян, Байғозы, Жанатай, Оразымбет, Тұрсынай сияқты ержүрек батырлардың, білікті әскербасылардың қалың легі ел ішінен суырылып шықты»⁴⁰

Байғозы батыр өз кезінде Болат, Әбілмәмбет, Әбілқайыр, Абылай сияқты хандардың алдын көрді; Төле, Қазыбек, Едіге, Бұқар сияқты би-жыраулардың ұлағатты сөздерін естіді; Бөгенбай, Қабанбай, Жәнібек, Жанатай сияқты батырлардан тәлім алды; Керней Жарылғап, Әлтеке Жидебай, Шанышқылы Бердікожа, Шапырашты Наурызбай сияқты батырлармен жорықтас жолдас, төс тигізген дос болды.

Байғозы батырдың Шәкі деген немере қызынан белгілі қобызшы Ықылас Дүкенұлы туса, батырдың өз кіндігінен туған Қойсана деген қызы Шұбыртпалы Ағыбай батырдың туған анасы. Белгілі тұлғалардың өміріне қатысты мұндай деректер де елдік тарихтың қызықты беттері болып табылады.

Байғозы батырдың ұрпағы өсіп-өнген, қазір Қарағанды, Ақмола, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда облыстарында көптеп кездеседі. Олардың ішінен атақты Тұяқ шешен мен Шілмәмбет биді, ҰОС-ның батыры Ыбырайым Сүлейменовты, екі мәрте Еңбек Ері атағын алған Ыбырай Жақаев пен Ұлбала Алтайбаеваны, әншілер

⁴⁰ Из истории Казахстана ХУІІІ века. – Алматы, 1988. 136 бет.

Әміре Қашаубаев пен Рақия Қойшыбаеваны, композитор Бекен Жамақаевты, ғалым-жазушы-қайраткерлер Балтабай Адамбаевты, Медеу Сәрсекеевті, Бүркіт Ысқақовты, Өмір Кәріпұлын, Яхуда Амандықовты, Сағат Арынды, Қуандық Түменбаевты, Хасен Қожахметті дүйім жұрт біледі. Жаңаарқа жерінде туып-өскен жазушы-ғалым, ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Ақселеу Сейдімбектің, Қарағанды өнерінің майталмандары актер Қайрат пен әнші Жақсыкелді Кемаловтардың есімі де ел аузында.

Байғозы батыр 1803 жылы (кейбір деректерде – 1810 жылы) 98 жасқа қараған шағында Ортаудағы Кенелідегі жайлауына көшіп бара жатып, қайтыс болады. 2005 жылы 12 тамызда батырдың жерленген «Батыр басы» деп аталатын жерде аруаққа құрмет көрсетіліп, ас берілді. Ат бәйгесіне және жыршы-жыраулардың бәсекесіне темір тұлпарлар тігіліп, салтанатты жиын ұйымдастырылды. Ақын-жыраулар ата-бабаларының ерлік істерін, қазақ халқының азаттық жолындағы күресін, Байғозы батырдың басынан өткерген жорықтарын шабыттана жырлады.

Батырдың туы Жаңаарқа ауданындағы «Целинный» елді мекенінде тұратын ұрпағы Саламат Әбдіқұлұлының қолында болатын. Аталған 2005 жылы жазушы-этнограф Ақселеу Сейдімбек теледидардан сөз сөйлей отырып, туды ҚР Президентінің Мәдени орталығының мұражайына тапсырды.

Қазір Қарағанды облысындағы Жаңаарқа, Шет аудандарындағы Атасу, Ағадыр кенттерінде Байғозы батыр атындағы көшелер бар. Шет ауданының Қызылтау елді мекеніндегі қазақ орта мектебіне батырдың аты берілген.

Шоқан Уәлиханов:

Ш.Уәлиханов өзінің «ХҮІІІ ғасырдың батырлары туралы тарихи аңыз» деп аталатын еңбегінде қазақ пен қалмақ

арасында болған кезекті бір қырғын соғыста қалмақтың ту ұстаған бас батыры жас Байғозының жекпе-жекте қалай жайратқанын, сөйтіп, Абылай хан мен Шақшақ Жәнібек батыр бастаған қазақ қолын күтпеген жерде жеңіске жеткізгенін сипаттай келіп: «Тарақты Байғозы батырлығын осылай бастайды және содан былай оның атағы әйгілі болады» деп жазды.

Жанақ Сағындықұлы:

Төлеген батырдың қазасында Қосай биге айтқан Жанақ ақынның басу сөзінде мынандай жолдар бар:

«Бес қаруын сайлаған,
Кегін алмай қоймаған,
Он жылдығын ойлаған,
Құрыққа бойы бойлаған,
Байғозы да өткен дүниеден!»

Қожаберген жырау:

«Тарақты Ер Байғозы қолдың басы,
Бұл күнде жиырма алтыға келген жасы.
Ол-дағы Кіші жүзге күйеу екен,
Сыйлаған оны да елдің кәрі-жасы».

Құлтума ақын:

«Тарақтыда Байғозы
Бұл да асқан ер еді.
Ел шетіне жау келсе,
«Мен барайын» дер еді».

Мәшһүр Жүсіп Көпеев:

«Абылай ханның заманындағы қазақ жұртынан шыққан батырлар Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Қаз дауысты Қазыбек, Шақшақұлы Жәнібек, Көкжарлы көкжал Барақ...Шанышқылы Бердіқожа, Сырым Малайсары... Балтакерей Тұрсынбай, Тарақты Байғозы, он сан Орта

жүзге ұран болған Олжабай, Малай жәдігерден Жауғаш, Биғаш, бөрі тонды, бөрте атты, бөрібас Орманшы Ақсары, Шотана, Қозған Биікше мерген, қарауылшысы Әлтеке Жидебай, Уақ Сары Баян... Бұл айтылған батырлардың бәрі де Ербекейше бұзау жарып батыр атанған емес, жалғыз жүріп қалмақтың қамалын бұзған батырлар...

Алтын қақпалы қорғанды бұзатұғын жолда Сырым Малайсары да бар еді, Шанышқылы Бердіқожа да бар еді, Тарақты Байғозы батыр да бар еді».

Шөже ақын:

Бір алқалы бас қосуда әйгілі күйші Сайдалы Сары Тоқа ақын Шөжеге:

«Уа, Шөже, шын ақын ат сүрінгенше тіліне өлең үйіріп үлгереді деген. Тіліңнің ұшына өлең ұялағаны рас болса, төңірегіндегі ауызға ілігіп жүргендерге баға берші!» депті. Сонда Шөже ақын айтқан ұзақ толғаудың ішінде мынадай жолдар бар:

«Ішінде тарактының тұяғы бар,
Жал-құйрық, қанаты мен қияғы бар.
Порымына қарасаң көз тоймайды,
Би болуға жаралған сияғы бар.
Жазыбек асыл туған артық затсың,
Бәйгені шаппай алған жүйрік атсың.
Байғозы Орта жүздің арыстаны,
Сүйретпей бір ұрпағын неғып жатсын!»

Олжабай Толыбайұлы (1709-1783) – есімі әйгілі, айтулы батыр. «Қызылтаудың бауырында "қалмақ қырған" деген жер бар. Жасыбай оқа ұшқан жолы Ер Олжабай бас болып аттанып қалмақты сол жерде қойдай қамап, қазақтың қалмақты ақырғы қырған жерің осы болған соң «қалмақ қырылған» атанған. Сонан соң қайтып Сарыарқаны қалмақ көре алған жоқ. Баянаула тауын ерлікпен алған Жасыбай мен Олжабай батырлар еді.

Жасыбай өліп, Олжабай қалған. Олжабай батыр Жасыбай тауының асуында Жалантөс деген баласын қыстатып, Олжабайдың өзі «Езбөшке» деген асуда төрт қыс қыстаған.

Ереймен тауында "Олжабай қаласы" деген жер сол Олжабай батырдың дүниеден өткен жері. «Мың сөзден бір сөз, ата-бабасының қаны, қойдың қанындай алып берген жерінен үрім-бұтағы, балалары көзінің жасын төге-төге, қаңғып кете берді де, бет ауызы түксиген, басы қуықтай бүрсиген, көті ешкінің құйрығындай шүршиген бір жұрт иесіз жатқан жерді иелене берді» дейді Мәшһүр Жүсіп.

“Олжабай батыр” деген мақалада Ә. Марғұлан: “Қазақ елі аш-жалаңаш босып кетеді. Ақтабан шұбырындыда Кіші жүз Жайық бойына, ал Орта жүз алдымен Самарканд, Бұқара төңірегіне барып тыныштық таппай, одан ауып Ырғыз, Торғай бойына тоқтайды” - дейді. Кейін арғын балалары жауды жеңіп, ата қоныс, бабабалардың ескі жұрты – Қу-Қазылық, Кен Қазылық, Баянаула, Ереймен, Қарқаралы, Көкшетауға оралып келеді.

Қолбасшы, ел ағасы ер Олжабай,
Жер-жерден қол жияды ер Бөгенбай.
Қарқабат, Қарауыл мен Найман, Керей,
Келеді Қыпшақтан ол ер Қошқарбай.

Ақылды батыр кісі сары Баян,
Бәсентиін Малайсары ол данышпан.
Шақшақұлы атақты ер Жәнібек,
Қаракесек қадірлі би ол Қазыбек.
Мейрамға ұран болған ер Олжабай.

Аралап ер Олжабай бәрін көрді,
Тауына Баянтаудың тағы келді.
Бетегеден ат жүрмес сондай шүйгін,
Бұл жерді талай жерден тәуір көрді.

Қыстауы болды сонда Баян тауы,
Қалмақ боп тұр қазақтың сонда жауы.
Жаз жайлауы Ерейменнің сырт жағында,
Құланөтпес, Қушоқы деген тауы.

Абылай көшіп, Қорықтың Ащысуына орда тікті,
Алуға Сарыарқаны болды үмітті.
Олжабай қалмақтардың туын жықты
Баянның арасында бір асу бар.

Олжабай батырдың тарихына ерекше көңіл бөлген Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Ғалымның XIX ғасырда жазған қолжазбасы «Он сан орта жүзге ұран болған ер Олжабай» деген әңгімесі Ғылым академиясының Ғылыми кітапханасында сақтаулы. Кеңес дәуірінде Олжекенді еске түсіріп екі дастан бірнеше зерттеулер шықты. «Ер Олжабай» атты үлкен дастаны тарихи тұрғыда келістіріп жазған Сұлтанмахмұттың інісі Шаймардан Торайғыров, екіншісін жазған Төлепберген Тоғайұлы (Олжабай жыры). Бұлардың екеуін де Қазақстан Республикасының Ғылым академиясының кітапханасынан табуға болады.

Орта жүз рулары, соның ішінде бес Мейрам балалары бұрын қыста Қаратау, Сырдария бойын қыстап, жазда Арқаны жайлайды екен. Кейін қалмақтар көз аларта берген соң Толыбай – Олжабай бастаған Айдабол тұқымы Арқаның таулы, орман–тоғайлы, өзен–көлді жерлеріне үй салып, қора соғып, қысы-жазы қыстау-жайлаудан алыстап кетпейтін болған. «Олжабай қалмақтарды ығыстырып, олардан босаған жерлерді Айдаболдың жеті ұлынан тараған ұрпақтарына бөліп берді. Өзі Малқозы тұқымымен әуелі Ақкелін, Семізбұғы, Қарағайлы бұлақ (Ақшоқы), Шалқар, Аққұдық, Арқалық, Қызылағаш, Құрайлы бойын жайлайды. Кейін қытайлардан қауіп туғанда ол өзінің

қыстауын Баянаулаға ауыстырып, Жасыбай көлінің жағасына қоныстанды. Содан былай ескі қыстауы, негізінен, күзеу болып қалады да, тек кейбір жылдары ғана Ақкелін тауын қыстайтын болады». Осы аталған жер—суларға қазақ руларының бұл тұңғыш келуі емес, «Ақтабан шұбырындыдан» кейінгі жаудың қол астынан соғысып босатып, қайта оралауы. Өйткені Сарыарқа аталатын қазақ даласы, қазақ халқының неше кетіп, неше келген жері, қанымен суарып, сүйегімен өңделген ежелгі атамекені.

Олжабай батыр туралы белгілі де белгісіз тарихи деректер аса мол. Олардың біршамасы жазба, ал біршамасы аузыша күйнде сақталған деректер болып табылады. Қазақ тарихшысы М.Ж.Көпейұлының еңбектерінде қалмақ басып алған қазақ жерінің басқыншылықтан соғыс арқылы босату жайы туралы көп жазылған. Ол: «Баянаула тауын ерлікпен алған Жасыбай мен Олжабай еді – деп жазады. «Жасыбай өлді, Олжабай қалды. Олжабай батыр Жасыбай асуына Жалаңтөс деген баласын қыстатып, өзі «Езбөшке» деген асудың аузына төрт қыс қыстап еді. Дүние деген шіркін көшпелі екені осы екен. Қазақтың тұлпар мініп, ту ұстаған кейінгі үрім-бұтағына олжа қылған батыр, енді ақырында мұжықтың поселкесінің аты болды. Ереймен тауында «Олжабай қаласы» деген қала сол Олжабайдың өлген жері, мың сөзден бір сөз, ата-бабасының қаны, қойдың қанындай ағып берген жерінен үрім-бұтағы, балалары көзінің жасын төкті, руға кете бер дейді де бет аузы түксиген, басы қуықтай бүрсиген, көті ешкінің құйрығындай шұршиген бір жұрт иесіз жатқан жерді иеленіп алды». Демек тарихи деректе келтірілген бұл үзіндіден ой түйіндейтініміз сол, қазақ жерін қалмақ басқыншыларынан босатып алу оңайға түспеген. Олжабай батыр, Бөгенбай батыр, Жазы батыр, Малайсары батыр сияқты қазақ батырларының ерлікпен соғысқа түсіп, жауға тойтарыс беріп, соққыға жығып,

жеңіске жеткені халық арасында осы уақытқа шейін жыр-аңыз болып айтылады. Қазақ батырларының ерлік тарихы бүгінгі ұрпаққа үлгі-өнеге, үлкен тәлім.

Олжабай батырдың туған жері Тәуке ханның тұсындағы Түркістан қаласы, әкесі Тәуке ханға қызмет істеген көп билердің бірі, тарихта Толыбай деген атпен белгілі болған. Шешесі – ұлы жүз Төле бидің туысы, Қаратай батырдың қызы Есенбике. Одан 1709 жылы Олжабай батыр туып, Сарыарқаны Абылаймен бірге басқарып отырғанда 1783 жылы Ереймен тауында қайтыс болады. «Олжабай батырдың тарихқа белгілі бола бастаған кезі «Ақтабан шұбырынды, алқақол сұлама» тұсы.

Жеті жыл ұдайы жұт болып, ел аштықтан қырыла бастайды, осы кезде құба-қалмақ қазақ еліне шабуыл жасап, 1721 жылы, әкесі Толыбай Түркістан үшін болған шайқаста қалмақтың қолынан қаза табады. Жетім қалған он үш жасар Олжабай Түркістанда тұра алмай, жоңғарға бағынып отырған нағашысы Қаратайдың үйінде өседі.

Он алты жасқа толысымен Олжабай батыр жоңғарға тістене карайды. «Жок, мен оларға бағынып отыра алмаймын, мен тау қыраны Олжабаймын» деп, өзіне ат қояды. Ел шаруасы тәуір бола бастаған соң, қару-жарак соқтырып, үш жүздің сарбаздарын жинай бастайды. Атақты ерлер Абылай, Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шақшақұлы Жәнібек, дулат Өтеген батыр, Малайсары, Жанатай, Жасыбай, көкжал Барак, билер, Төле би, Қазыбек би, Бұқар жырауларға қосылып, қол жинап, Түркістанды басып отырған жоңғарларды шабады.

Дұшпандарын Сыр бойындағы қалалардан қуып шығып, Жоңғар тауынан асырады. Олжабай батыр жеңілген Ғалдан Сереннің екі сұлу қызын – Лагба мен Лабаны алып, көп сый-сияпатпен елін қайтады. Лабаны өзі алып, Лагбаны Бөгенбайға тартады. «Ақтабан шұбырынды» жылдарында өксіген ел, жаңадан ес жинап

бір, тыныс алады, Алыптың ерлік істерін халық ерекше бағалап, Олжабайға арнап ұлы той жасайды. Оған Абылай, Әбілмәмбет төрелер, Қазыбек би, Бұқар жырау қатысады.

«Ақтабан-шұбырынды» кезінде Әбілхайыр, Сәмеке хан, Әбілмәмбет үшеуі елді биікке көтеріп, қалмақты Сыр бойынан, Жетісудан қуып шыққанына сонша разы болады. Олжабай батырға «Он сан Орта жүзге ұран болған ер Олжабай» деп, атақ береді. Той үстінде Иассауи мазарында көп заман сақтаулы тұрған алтын балдақ, бүкір қылышты Әбілмәмбет Олжабайға әкеп сыйға тартады. Бұл бүкір қылыш әуелде Әмір Темір көрегендікі болыпты, оны мешітке сыйға тартқан екен, содан Олжабай батырға мұра болады.

Олжабай батырдың құба қалмақты екінші рет шапқаны Баянауладан 50-60 шықырым қашықтықта орналасқан, бүгінгі «Қалмақ қырылған» тауы деп аталатын жерде болған оқиға. Ғалдан Серен Абылайды қолға түсіру мақсатында он мың әскер шығарады. Амаддарын асырып қаламақ жағы 1741 жылы Абылайды тұтқындап, қалмақатар өз әскерін Ертіс жағынан шығарып, Сарыарқаны тегісімен басып алуды көздейді.

Ең алдымен Қарқаралы, Баянаула даласын алуға бет бұрды. Бұл мақсаттарға кедергі еткен Олжабай батырдың осы кездегі ерлік істері еді. Олжабай батырдың қасында қыпшақ Жазы батыр, апасынан туған жиені Жасыбай батыр бірге болған.

1757 жылы Олжабай батыр оларды алдап бір жерге жатқызып, астыртын үш жүздің атақты ерлерін жинап, қырғын соғыс ашуға кіріседі. «Он сан» қол жинайды. «Әмірсананың ізіне түсіп көрейік» – деп, қытай әскерін қырға шақырады. Қазір «Шүршіт қырған» деп аталатын Шідерті өзенінің аңғарында қытай әскерін қоршап, соғыс ашады, оларды тегісімен жусатып қырады.

Олжабай қытайдын ауыр әскерін қиратып, елге аман–есен келгенде үш жүздің баласы қосылып ол кісіге арнап үлкен той жасайды. «Шүршіт қырған» қазір Қарағанды облысы, Осакаровка ауданының күн–шығыс бетіне тұр. Сол арада халық жиналып, «Он сан Орта жүзге ұран болған ер Олжабай» деген ат беріпті. Олжабай батырдың ерекше ардақталуы әсіресе қытайға қарсы Талқы қамалындағы соғысқа да байланысты.

Қолбасшы, ел ағасы ер Олжабай,
Жер-жерден қол жияды ер Бөгенбай.
Қарқабат, Қарауыл мен Найман, Керей,
Келеді қыпшақтан ол ер Қошқарбай.
Ақылды, батыр кісі Сары, Баян,
Бәсентиін Малайсары ол данышпан,
Шақшақ ұлы атақты ер Жәнібек,
Қаракесек Қадырлы би ол Қазыбек.
Арғынға жаңа шыққан би Едіге,
Мейрамға ұран болған ер Олжабай (5) - делінеді
жырда. Тағы бір шумағында:

Қол алдында келеді ер Олжабай,
Есітіп қарсы жүрді хан Абылай,
Тайкөкке мініп алып, бата бер деп,
Сұрайды Абылайдан ер Олжабай.
Күн жарқырап шықан соң еркін, барып.
Тұра шапты қақпасын «Олжабайлап»
Бес күн болды бұзғалы Олжабайдың,
Талқы асуын мықты оба, Темір қақпа.

Барлық соғыстарда Олжабай батыр әскерге дем беріп, биік тас үстінде ту ұстап тұратын болған. Олжабай соғыс майданында ту көтеріп, әскерге айбат беруші. Сонымен қатар, ел арасындағы билік, шаруашылық, ел басқару ісіне қатынасқан.

Бір күні Олжабайға Әбілмәмбет ханнан шапқыншы келіп, қалмақтың Сарым батыр бастаған қалың қолы Ертіс бойындағы бәсентиін мен найман ауылдарын шауып, малдарын талап жатыр деп хабарлайды. Олжабай батыр дереу аттанады, жолда соғысып жатқан бәсентиін Сырымбет батырға жолығады. Жау шетіне жетісімен–ақ екі жүздей кісіні бастап соғысқа кіреді, бірақ бірінші күні сәтсіздікке ұшырап, бірсыпыра жауынгер сарбазынан айырылады. Келесі күні айналып, қалмақтардың сыртынан шығып, қамсыз отырған дұшпанды тас–талқан қылады, қонтайшының бас батыры Сарымды байлап алады. Қолбасынан айырылған қалмақ қонтайшысы тағы да бітім сұрайды, достығын ұсынады. Олжабай ұсынысты қабыл алып, Сарымды босатады. Кейін Қалден–Сереннің шақыртуымен қырық жолдасымен барып бітім жасасып қайтады.

Абылай шайқаста қолға түседі. Олжабай батыр қаһарланып қалмақ қонтайшасының ордасына шабуыл жасайды. Орданың бас батыры Шарышты байлап алады. Майданға Қалдан Сереннің өзі шығады. Олжабай қонтайшының қолынан мылтығын атып түсіреді. Ерлігі мен мергендігіне тәнті болған Қалдан Серен Олжабай батырға алтын жабдығымен арғымақ ат мінгізеді, Абылайды тұтқыннан босатады.

Ойлап ем қақпа бұзған кандай қазақ,
Сындырып мылтығымды салдың азап.
Қан төгіскен қырғынды тоқтатайық,
Арамызда татулық жүрсін ұзақ,

– деп, Қалден хан бітім сұрайды және бұдан былай бір-біріне тиіспеуге «ақ мылтықтың аузын жалап» ант беріседі. Осы бітімнен кейін Олжабайдың абырой-атағы бұрынғыдан да асып, атақ-даңқы «он сан Орта жүзге ұран

болады». Олжабай жалпақ жауырынды, орта бойлы, басы шүйделі, қалқан құлақты, қалың қабақты, айбарлы батыр бейнесінде сипатталады, мінезі кішіпейіл және сабырлы болған дейді. Жасы он төртке жеткен шақта-ақ жұрт оған үлкен үмітпен қараған. «Олжабайдың батырлығы сондай – ол ат үстіне мінгенде ең мықты деген аттардың өзі теңселіп кетеді екен және ат үстінен еңкейгенде қолдары жерге жеткен».

Олжабай батыр туралы әдебиет өте бай. Орыс тілінде ол туралы қазақ аңызын бірінші рет жариялаған ғалым Ә. Марғұлан. Баянауылдағы Қалмақ қырған тауын зерттеп жүріп Олжабай кезінде қазақпен қалмақтардың қырғын соғыс ашқан хикаясын жазып алады. Баянауыл жерін аралап жүріп көптеген тарихи әңгімелерді жазып алғандардың бірі Г.Потанин болды.

Олжабай батыр туралы жырларды жазып алған Орталық Қазақстанды зерттеуші, Петербургтің профессор Ф.А.Дербин. Аңыз, тарихи барлаумен қатар Олжабай батырға арнап ақындар көптеген поэмалар шығарды. Ең ғажайып әдемі жырды ол кісі дүние салған соң бірінші рет жырлаған орманшы руынан шыққан атақты Сақау ақын. Ол да Бұхар жыраудың дәстүрінде болған ойшыл ақын. Оның «Ер Олжабай» деген кітабы бұл күнде Қазақстан Ғылым академиясының кітапханасында сақтаулы тұр. Олжекенді екінші рет жырлаған баянауылдық Көтеш ақын, әр уақыт Шоң бидің қасында болған жыршы. Омбыда, керей Тұрлыбек Көшентегі үйінде болғанда «еліңнің тарихта болған жақсы адамдарын жырлай берші» дегенде, Олжабай батырдың ерлігін көркем тілмен суреттеген.

Олжабай батырдың тарихына ерекше көңіл бөлген М.Ж.Көпейұлы. Ғалымның XIX ғасырда жазған қолжазбасы «Он сан орта жүзге ұран болған ер Олжабай» деген әңгімесі Ғылым академиясының Ғылыми

кітапханасында сақтаулы. Кеңес дәуірінде Олжекенді еске түсіріп екі дастан бірнеше зерттеулер шықты.

Жарылғап Түйтеұлы

Түйте Жарылғап батыр 1718-1769 жылдар аралығында өмір сүрген. Жастайынан атқа мінген, азды-көпті қолмен аттана беретін. Өз заманындағы өтті де өжет батырлардың бірі болыпты. Қысылшаң жағдайда басы асқан жаумен де тайқымай бетпе-бет шайқаса береді екен. Сол себепті көпті көрген ғұламалар, көріпкел сыншылар, көп жорытқан батырлар тарапынан кезінде "Жарылғаптың аруағы кара бүркіт екен, жеңіске жетерде де, жолы боларда да оны сол бүркіт бастап жолға салады екен" деген аңыз тарап кеткен.

Жарылғаптың аруағының шарықтап көтерілуіне біріншіден оның көкжалдығы болса, екіншіден осы аңыз да себеп болғанға ұқсайды.

Жарылғап өмірі ерлік шайқастарға, қанды жорықтарға толы. Бұл арада біз соның бірін ғана әңгіме етпекпіз. Ол кез жауынгерлік заманы. Күндерде бір күн Найзакескен дейтін жерде жасанған жау жатыр деген хабар жетеді. Жарылғап дереу қол жиып, жау бетіне қарай аттанды.

Жер ыңғайын жақсы білетін батыр әр тұстан барлау жүргізеді. Хабар шындық екен. Бұлар қалың қолдың үстінен шығады. Кімнің қолы – мәлім емес. Сонан соң Жарылғап жаман атқа мінгізіп, жаман киім кигізіп өзінің оң қолы Жарқынбай батырды жұмсайды. "Бейсауат жүрген жолаушы боп барда біл кім екенін? Сонан кейін жөніңе кет те, басқа жолмен қайтып орал" дейді.

Жарқынбай барып білсе Қанжығалы қарт Бөгенбайдың қолы болып шығады. Мұны естігеннен кейін Жарылғап ойға қалады. Үн-түнсіз кету бойға мін. Не істеу керек? Әрі-беріден соң ол: қой, бұл да атағына күші сай берен еді, алдынан өтейін. Ұзыннан өш, қысқадан кегіміз жоқ еді. Ал өзі тиіссе көрермін деген тоқтамға келеді. "Жарылғап сізге

сәлем берем дейді” деген хабар салып, Бөгенбайға дереу кісі шаптырады. Бөгенбай Жарылғапты сыртынан біледі екен, кездесіп дидарласуға ризалық білдіреді. Келген соң ықыласпен қарсы алып, тай сойыпқонағасы береді. Екі батыр өткен-кеткенді бастап, кейіннен ұрыстар мен жорықтар, тегеурінді батырлар жайында әңгіме – дүкен құрып сыр шертеді. Осы жапсардан өтіп, қалмақтар қолы ел шетіне еңбек деген хабармен Бөгенбай батырдың жасанып, жол тоса шыққан бегі екен. Бірақ сонда да Жарылғапқа сен де бізбен бірге бол деген емеурін білдіре қоймайды. Әңгімеден соң ертең екі жақтан жүйрік ат, найзагер, сайысшы, мықты жігіттерді сынастыруға келісіп, екі қолбасшы дамылдап жатып қалады. Таң атады. Сарбаздар ұйқыдан оянып, таңертеңгі ас-суын ішуге отырады. Нақ сол мезетте желкедегі Қисықтың асуынан аса тура тартып келе жатқан қол көрінеді.

Сол-ақ екен бұлар да жаушы-жалам атқа қонады. Сонша болмайды, бұлардың қарасын көрісімен жау да шабуылдап келіп қалады. Ұрыс басталып жүре береді. Айтқандай-ақ, бұл келген келген қалмақтар екен.

Қосшысы Көкмойын атты көлденең тарта бергенде Жарылғап та орнынан атып тұра келген екен. Бөгенбай:

Отыр, батыр, - депті Жарылғапты етегінен басып.

Қол бір түйісіп шықсын, оған дейін мына дәмді аяқтап, дастархан жиғызалық. Ол шамада ұрыстың басталысы да белгілі болып қалады.

-Кеш соғып жүрмесін, - деп Жарылғап тықырши беріпті.

-Сабыр, - депті Бөгенбай тағы да ұрыс жақты көз қиығымен шола түсіп. Әр жерде үйме-жүйме. Үздік-создық ұрыс. Ойнап шығып жатқан аттар. Сарт та сұрт...

Бір заматта ұрыс жүріп жатқан кең алқаптан бергі босағасына дейін лықсып, ығыса бастағанын байқаған қарт Бөгенбай:

-Ал, “Жарылғап, мін атыңа! Өз адамдарың орын тепкен соң оң қанаттан Жарылғаптан!” сен кір. Мына шеттен “Бөгенбайлап!” мен тиісейін, - дейді.

Ұрыс көпке созылады. Ақыры, қалмақтар жеңіліп, бас сауғалау қамына кіріседі. Қашқан жауда береке бар ма, ұлар қалмақтарды өкшелей қуып көз байланғанша шабақтаумен болады. Көптеген тон-тонауға ие болған Бөгенбай-Жарылғап қолы бас-аяғын жинап, түнделетіп Қарабұлақ деген жерге келіп тоқтайды. Сол арада ес жинап, ат белін суытып екі күн жатады. Үшінші күн дегенде Жарылғап Бөгенбайдан рұқсат сұрайды.

-Рұқсат, Жарылғап. Қайратыңа ризамын. Қия шабар қырбат қимылың көз алдымда. Сен болмасаң бұл қалмақты ала алмағандай екенбіз, дейді сонда Бөгенбай, - қайда жүрсең аман бол, алапатың арта берсін!

Осыдан соң ол әлдене есіне түскендей күрмеліп барып: -Өттең, алды-артыңа бірдей болар ма едің, - депті. Ұрыстың басында ол Жарылғаптың артынан келген жауды ұрып жаттықпағанын аңдап қалған болса керек.

Ал Бөгенбайдың өзі онды-солды, алды-артымен бірдей ұрады екен.

-Рақмет! Бұдан былай есте болар, - депті Жарылғап.

Қонағын көптеген олжамен шығарып салып тұрып Бөгенбай:

-Құп алсаң, құда болалық, құдай айырмас дос болалық, Жарылғап, - депті.

-Менде қыз жоқ еді... Төрт ұлым бар, - дейді Жарылғап.

-Олай болса менде қыз бар. Сөзіңді байла!

-Құп, - дейді Жарылғап.

-Ендеше осы алдағы күзде мен өзім келейін, - дейді Бөгенбай, бірақ саған қоятын шартым: төрт балаңды біртіндеп алдымнан өткізесің. Күйеу боларлық баланы өзім таңдаймын.

Жарылғап мұны да құп алды. Айтқандай-ақ күзде Бөгенбай келеді. Жарылғап оны сынамақ болып, өз балалары емес, ауылдағы басқа төрт баланы жақсылап киіндіріп батырдың алдынан өткізеді. Бөгенбай олардың бірде-біреуін ұнатпайды. Төртеуінің қара бойынан Жарылғапқа ұқсар ешбір белгі көре алмай түңілгендей болып сәл отырады да, әлден соң:

-Мен әурелеп кайтесін, Жарылғап, енді өз балаларыңды көрсет, - дейді.

Бөгенбай батырдың сыншылдығына қайран қалған Жарылғап сонда одан кешірім сұрап, өз балаларын келтіреді. Алдымен ортаншы баласы Жәнібекті салған екен.

-Қотан аяқ, қолекпелеу екен. Менің қызыма күйеу бола алмас, - дейді Бөгенбай.

Бұдан кейін келген Сәдібекті:

-От басынан ұзамай, мал ішіндегі малма етектің өзі болар тірі жүрсе, - деп оны да жаратпады.

Тәрізі, әке балаға сыншы, Жарылғап та өзінше тәуірін іркіп қалып, нашарларын алға салса керек.

Ең кенжесі Бәубекті әкелгенде:

-Көріп тұрмын. Сауытымды киер, сағымды сындырмас деп сенген балаң ғой бұл. Рас, қолы қанды, жолы шаңды да болар, әттең ашуынан ақылы саяз, мінезі көріпкетпелеу болар. Мұны да қоя тұр, - депті.

Жарылғап ең соңынан тұңғышы Қырбасты әкеліп көрсеткенде Бөгенбай көз алмай тесе қарап қалған екен дейді. Бала шығып кеткеннен кейін:

-Ия, Жарылғабым, қыран көзді Қырбасың маған ұнады. Еңсесі биік, етек-жеңі кең екен, егескен дұшпанына есе бермес апайтөс, әрідеп тарпа болжамды, ақылдың иесісі болғай, - депті.

Сөйтіп, Бөгенбай қызын Қырбасқа айттырады. Одан Байсейітбай туған. Ол қай Байсейітбай? Ауыздыға сөз,

азулыға дес бермеген Байсейітбай. Аузынан жалын атқан аға сұлтан Құнанбайға Қарқаралы дуанында болған бір топта “Ақырзаман боларда күншығыстан жалғыз көзді тажал шығады, сен тап соның өзі емессің бе?” деген Байсейітбай. Жалғыз баласы Нұрлан абақтыға түсіп, соның ісін қуа келген Байсейітбай оязға кіре алмай кезек күтіп отырған Шорманның Мұсасымен тағы да Құнанбайды көріп “Сеніп келгенім сен екеуің ең, босағада күшіктей телміріп отырған түрлерің жаман екен, енді кете берсем де болар” деген Байсейітбай. Жамантай ханның баласы Түлік төре күш көрсетіп, Байсейітбайдың көк тұлпарын алып кел деп жіберген биін сабап-сабап қоя берген Байсейітбай.

Қысқасы, Бөгенбай мен Жарылғаптың түлегі Байсейітбай да ердің епінбей, егеудің сынығындай, ақылына күші сай көкжал болған. Бірақ, оның заманында ту ұстап, қол бастап жорыққа аттанушылық болмай қалған.

Жарылғап тұқымы өскен тұқым. Олардың байырғы атамекені қазіргі Ақшатау, Қарабұлақ дейтін жерлер. Жарылғап ұзақ жасап, әбден қартайған шағында дүние салған. Зираты Түркістанда.

Қазақтың ханы – Абылай.

Қазақ жатты бостан-бос сол маканда,
Әуелден құдайға құл, хаққа панда.
Жалайыр, қарақалпақ, қазақ, қалмақ,
Төртеуі жата берді бұл жапанда.

Қазақты талай жерде шауып алды,
Қашса да іздеп жүріп тауып алды.
Қалмақтар алысын қарғайды екен,
Сол кезде құдай берді Абылайды.
Әздембай Көтербайұлы

Абылайдың өмір тарихы қазақ халқының бірнеше елдермен дүркін-дүркін соғыстары болған мезгілді қамтиды. Бұл уақытта қазақ сарбаздары ақ қалмақпен де, қара қалмақпен де, ал күн батыс жағында құба қалмақпен де қару тіресуге мәжбүр болды. Міне, сол уақытта елдің, қазақ батырларының басын косып, тек қана ерлік, әскери қолбасшылық өнерімен ғана емес, саяси білгірлігімен таныла білген хан Абылайдың арқасында қазақ мемлекеті XVIII ғасырда осындай өлкен жеңіске жетті. 1739 жылы қалмақтар неше дүркін жалғасқан шабуылына көшіп тағы бір мәрте итеріп салуға тырысқанымен, Абылай бастаған қазақ қолы жауға жеңіс бермеді.

Мұрағат деректерінде Абылай сұлтан 1737 жылдардан бастап кездесе бастайды. Бұл кезеңде орыс патшасының Азия бағытындағы ашық саясаты қазақтарға ғана емес, сонымен бірге белгілі бір дәрежеде қазақтарға үнемі қауіп төндірген башқұрттардың өздеріне де секем алдырып, Ресейге қарсы кезекті ұлт-азаттық күресі жанданып жатқан болатын. Отарлық қамытты мәңгілік кимеу үшін, «орыстардың башқұрттарды талқандап, үлкендерін өлтіріп, жастарын солдатқа алып, балаларын шоқындыруды

бастағандығын» алға тартқан 40 башқұрт елшісі 1737 жылы 30 сәуірде Әбілмәмбет сұлтанға келген. Көп ұзамай башқұрт елшілері Әбілқайыр мен Сәмеке хандарға, маусым айында Абылай сұлтанға да жетеді.

1737 жылы тамызда Ноғай жолының башқұрттары Әбілмәмбетке жолығып, Абылай сұлтанды өздеріне хан ретінде тағайындауын сұрады ⁴¹ Сөйтіп, осы жылы Абылайдың атағы қазақтан асып башқұртқа жеткен. Абылай башқұрттарға бармағанымен, оларды қазақ руларына қабылдауға шешім қабылдады. Содан башқұрттардың бірнеше жүздеген түтіндері қоңырат, керей рулары арасына көшкен. Әбілмәмбеттің өзі ұлысы 45 башқұрт түтінін қабылдаған. Кейін Абылай башқұрт елшілерін ертіп, «келісімге келіп, ортақ шешім қабылдау үшін» Әбілқайыр ордасына аттанған.

Жазба деректерге қарағанда, 1737 жылы көктемде Қаз дауысты Қазыбек би Орта жүздің Әбілмәмбет, Абылай сұлтандар бастаған қалың қауымын ертіп, Қазақстанның батысына, Кіші жүздің Әбілқайыр ханының ордасына іргелес, Ор және Елек өзендерінің жоғарғы ағысына көшіп барды. Ресей барлаушылары сол жылғы мамыр айының үшінші жұлдызында жазған хабархатында Қазыбек би мен Әбілқайыр хан «...екеуінің тату көрші екендігін. Әбілқайыр ханның жайлауда, Орынбордан салт атпен үш күндей Үй деген жерде орда тіккенін... Қазыбек бидің сол маңда екенін» көрсеткен. «Хан таяуда Қобдаға қарай көшпек, ол да онша қашық емес, екі күн жүріп, үшінші күні жетуге болады», - деп хабарлапты тыңшылар.

Сәуірдің орта шенінде Қазыбек би Орта жүз, арғын-қаракесек руынан Құдайшүкір Хангелдин және Есдәулет Байзақов деген қазақтарды бас қылып, бір топ өкілдерін Әбілқайыр ханға жұмсап, оларға Ресеймен сауда жасау мүмкіндігін қарастыруды тапсырғаны да хатқа түскен.

⁴¹ РМКАМ. 248 қ., 17 т., 1164 кітап, 769п.

Кіші жүздің ханына жолыққан «... арғын-қаракесектің Дүйсенбай есімді биі сөз бастап, Кіші жүзден Орта жүзге сауда керуендерін жіберу мәселесін қозғаған.

1738 жылғы 10 сәуірде М.Тевкелевке Әбілмәмбет және Абылай сұлтандардан келген мына хатта Орта жүз билеушілерінің реніштері мен талаптары мейлінше қатал баяндалуы да тегін емес. Алдын ала ескертсек айып емес, мұндай батыл, тіпті күш көрсетіп, домбыту сипатында сөз саптау, әсіресе, Абылайға тән және кейін де орыс-қазақ қатынастарында жас сұлтанның осындай тегеуріні танылып отырады. Хаттан көлемдірек үзінді берсек:

«...Далада өз бетімен жүрген, ешқандай бұзық ойы жоқ қазақтарды орыстар ұстап алып, Жайық қалашығына апарып қамауы жиілеп кетті. Мұның шет жағасын өзіңіз де білесіз, біздің кісілерімізді босату жөнінде жарлық та бергенсіз. Бірақ сол адамдар әлі қайтқан жоқ. Сіздерге жүрегіміз адал, берген уәдемізден айнымаймыз. Сөйте тұра қазақ арасында: «орыстар өз бетімен жүрген қазақтарды да ұстап алып қамай береді» деген пікір қалыптасқан. Егер бізбен тату көрші өмір сүріп, ақылдасып-кеңесіп отыруға ниетті болсаңыздар, қамаудағы біздің адамдарымызды босатыңыздар. Немесе бізге жаулық ойлап, өз беттеріңізбен әрекет ете берсеңіздер, мына барған Есіргеп батырға, Байдәулет батырға, Бекберді батырға, Орыс батырға, Іргебай батырға айтыңыздар.

Біз сіздермен тату тұруға ынтықпыз, сол үшін де шекараға таяу келіп, қона-жайлап отырмыз. Біздің кейбір момын адамдарымыз аң аулап жүрген жерінде сіздердің қолдарыңызға түсіп, қамалып қалғанын естігенде бәріміздің жүрегіміз ауырады. Тағы да қайталап жазамыз, бейбітшілік сақтап, іргелес көрші болғыларыңыз келсе, тұтқындағы адамдарымызды қайтарыңыздар. Мына 5 батыр мен олардың 3 атқосшысын да бөгемей

қайтарыңыз». Осыған қатысты М. Тевкелев Мәскеуге, сыртқы істер алқасына: «Әбілмәмбет, Абылай сұлтандардан хат алдым, хат әкелген адамдарын қайтардым», деп жауап жазыпты. Сәуегейлік жасау артық, дегенмен, «кейін: Әбілқайыр хан мен Әбілмәмбет, Барақ сұлтандардың арасы суынуына, Әбілмәмбет сұлтан таққа отырып алғаннан кейін, саясат өрісінен Қазыбек биді шеттетуіне, шақшақ Жәнібек тарханның, көбінесе, Әбілқайыр хан маңынан көрінуіне себеп болған осынау іске аспай қалған оқиға емес пе?» - деп жорамалдауға болар. Қолдағы басқа да құжаттар мен материалдарды салыстыра қарап, зерттеу барысында осындай тұжырым жасауға тура келді. Қалай десек те, бәріміз де пендеміз ғой.

Ал Абылай тарапынан аталған тұлғаларға, тіпті үзеңгілес басқа сұлтандар, билер мен батырларға қатысты наразылық, теріс пікір, тіпті өкпе-наз айтылғаны немесе жазылғаны жөнінде жазба дерек кездеспейді. Кіші жүзбен қарым-қатынасы өте жақсы, Әбілқайыр ханды, Батыр, Нұралы сұлтандарды сыйлайды, Ералы сұлтанмен дос, қарулас.

1740 жылы 19 тамыз - 1 қыркүйек аралығында Орынборда қазақ-орыс келіссөзі өтеді. Оған Әбілқайыр ұлдары Нұралы, Ералы сұлтандар, Жәнібек батыр, 24 тамызда Әбілмәмбет хан және Абылай сұлтан қатысқан. Әбілмәмбет хан генерал-лейтенант В. Урусовқа Абылай қарамағында «үш рулы ел бар. Біріншісі 6 мың, екіншісі 10 мың, үшіншісі 4 мың шаңырақ» деп көрсеткен.

Абылай үлкен саясатта ұлт мүддесін бәрінен жоғары қойды. Мәселен, бірде қытай елшілерімен кездесу үстінде Абылайдың үйінен оның бәйбішесі «науқастан халі нашарлап қалды» деген хабар екі қайтара жеткенімен: «Отбасымның жағдайы соншалықты маңызды емес қой. Оның сыртында, мен үйімде болғанда да өлейін деп жатқан адамды тірілте алмаспын. Оған қарағанда Боғда

Ежен ханмен арадағы іс маңыздылау», - деген⁴² сөзі, кейін 1816 жылы Орта жүз ішінде болған таукен инженері И.П. Шангиннің (1783-1830): «Абылай дала заңдылықтарын қатаң сақтады» - деген баға беруімен ұштасып тұр.

«Абылай заманында кез келген ауыр қылмысы үшін жауапкерлер қатаң жазаланатын болатын еді. Ол кезде қазақ арасында барымта деген болмады. Халқының ең кедейінде 500, ауқаттысында 5000-нан 15000-ға дейін мал болатын», - деп И.П. Шангин жазған⁴³.

Ресейдің ішкі бірлікті бұзып, арандатуды жоспарлап, 1758 жылы Әбілмәмбет орнына хан сайлау ұсынысын қабылдамауы, қырғыз бен ташкенттіктерді бауырына басуы, Ахмад шахпен келісімге келуі, Кіші жүз басшылары Нұралы, Батыр хандармен, Ералы, Айшуақ сұлтандармен, қарақалпақ, түркімен бағытындағы бірлескен қимылдары оның қазақтың бас ханы деңгейіне көтерілгендігін дәлелдеді.

Дегенмен, Абылай ата заң бойынша Әбілқайыр хан өлгеннен кейін бас хан ретінде мойындалған немере ағасы Әбілмәмбет ханның алдына түспеді. Керісінше, оны қолдап, өзара сеніммен, оның ұлы Әбілпейіз сұлтанмен қоян-қолтық араласты. Ал Әбілпейіз Кіші жүз ханы Нұралының күйеу баласы болатын.

1756-57 жылдары қалмақ апатқа душар болғаннан кейін, қазақты мазалаудан қойды. Қазақ жасақтары әбден титықтатқан Жоңғар хандығы шүршіттің қанды қырғынына түсіп жойылды. Бірақ қалмақты жеңгенімен, қазақ үшін қоқан лоқы көрсетемін деген қоқан сарттары, қазақты бодан қыламын деген орыс пен қытай мазалай бастады.

⁴² Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. - Алматы, 2006. - III том.

⁴³ Ерофеева И.В. Родословные казахских ханов и кожа XVIII-XIX вв. (история, историография, источники). - Алматы, 2003.

Абылай хан екі жаққа тең саясат ұстанып, қазақ басынан бақ тайдырмады, ел тәуелсіздігін сақтады. Орыс империясының негізін салушы Бірінші Петр болса, Швеция Еуропаға терезе, қазақ даласы Азия қақпа деп білді. 1730-ші жылдары Кіші жүз қазағын бодандыққа қартақан орыс жағы, Орта жүз қазағын да өтірік болса да, қолға бодан болдық деген бір ант қағаз алу үшін күресті. Бодандықтың мәнін қаймана қазақ түгілі, сағымға садағын ілген төре тұқымы деген Әбілқайыр толық мәнін білмей жатса керек, қайтсе де өзінің бас қамын ойлап, орыстан сұрайтыны сый, әскери жасақ, қамал, қала болған. Сұрағанын алып, Ор бойынан орысқа жер беріп қала салғызды, ақыры ол жерден де қазақ айырылды.

1734 жылы ақ киізге көтеріліп, Абылай қазақ жұртында осы кезден-ақ хан ретінде танылды. 1740 жылдары Абылай ханның ордасы Баянтауда, Есіл бойында, Көкшетау өңірінде, Ертістің жоғарғы ағысында болды. Орта жүз руларының атақты тұлғаларының бағалауымен, қолдауымен, Абылай хан үлкен даңққа ие болып, тез арада Орталық Азияның ең беделді қайраткеріне айналды.

Қазақпен жау болған қалмақ жағы да ұшы-қиыры жоқ сахараны емін-еркін жайлауы мүмкін болмады. Қазақ қауқарлы ел, ішкі қуаты сарқылар емес. Қазақ жеріне деген орыс пен қытайдың империялық астарлы саясаты да анық көрінді.

Шүршіт келем деген сөз бар-ды,

Көктен түскен төрт кітап,

Інжіл атты кәләмда.

Егер шүршіт келмесін

Егер шүршіт қаптаса,

Алып бір кетер ақтарып,

Көмулі көрден дененді, - деп Бұқар жырау ескертеді.

Бұл жағдайды қазақ хандары мен ел игілері білді.
«Қилы заман» толғауында Бұқар жырау:

Күнбатыстан бір дұшпан,
Ақырында шығар сол тұстан.

Өзі сары, көзі көк,
Діндарының аты поп,
Күншығысқа қарайды,
Шашын алмай, тарайды.
Құдайды білмес, діні жоқ,
Жамандықта міні жоқ,
Затсыз, тексіз бір кәпір,
Аузы-басы жүн кәпір,
Жемқорға жем беріп,
Азды көпке теңгеріп,
Ел қамын айтқан жақсыны,
Сөйлетпей ұрар ұртына.
Бауыздамай ішер қанынды.
Өлтірмей алар жанынды.
Қағазға жазар малынды.
Есен алар пұлыңмен.
Солдат алар ұлыңнан,
Күндердің күні, Абылай,
Жаяулап келер жұртыңа.
Жағалы шекпен кигізіп.

Балды май жағар мұртыңа.

Есе тимес өзіңе, есіктегі құлыңнан» - деп алдағы күнді болжап айтақан. Осы сөзінде Бұқар алдағы 200 жылдық тарихтың басты сипатының бәрін айтқан. Қарап отырсақ, өзгерген дым жоқ.

Қазақ пен жоңғар, жоңғар мен орыс арасындағы қарым-қатынастар тарихын зерттеген В.А. Моисеев, “тарихи әдебиеттерде Абылай хан Ресей мен Қытайдың

арасында бұлталақтаған деген пікір айтылады. Мұндай пікірмен келісуге болмайды. 1740 жылы бодандық қабылдау туралы Ресеймен жасалған келісөзден кейін Абылай орыс патшасымен де, әкімшілік орындарымен де ешбір байланыс жасамаған. Оны қанша рет шақырғанымен, ол бірде-бір орыс қаласына келмеген, орыс билігі өкілдерімен кездеспеген. Ендеше қандай бұлталақ туралы айтуға болады!? Мәселе басқада: Абылай хан қазақ хандығымен салыстарғанда Ресей мен Қытай қаншалықты күшті елдер екенін білген; бұл екі империямен дұрыс мемлекетаралық қарым-қатынас жасап тұрып, сол жағдайды қарсылас Қокан мен қырғыз манаптарына қолайлы пайдаланды”, - дейді В. Моисеев.

Бұл тарихи дәуірдің сыры сол, қазақ халқы болсын деген ниет танытып, екеуара тиімді мемлекетаралық қарым-қатынас жасауды ойлаған қонсы елдер болмады. Мағжан ақын:

Алыстан орыс, қытай – ауыр салмақ,
Жақыннан тыншытпайды қалың қалмақ.
Артында – ор, алдында – көр,
Дағдарған алаш енді қайда бармақ?! – дегені де сондықтан.

Ресейдің дүмбілездігінің бір дәлелі – "дос болайық, аға орнына жүруіңізді қалаймын" деп 1740 жылы Абылай орыс әкімшілігіне байланыс жасаса, шарттың сиясы кеппей жатып бес жылдан соң оның ауылын Черлаков форпостының жүзбасы Дорохов басқарған жүз елу адамы бар отряд шабады. 790 атын, 92 түйесін айдап әкетеді. 48 қазақты тұтқынға алып, өзара құлдыққа бөлісіп алады. (*Сібір казак әскерінің өміріндегі хроника, Омбы, 1891 ж.*)

XVIII ғасыр құжаттарында Әбілмәбет хан, Абылай хан есімдері қатар аталады. 1740 жылы орын алған қазақ жағы

орыс елшілігімен келіссөз жүргенде, қазақтың белді адамдары Әбілмәмбет хан, Абылай сұлтан, Бөгенбай батыр, Нияз батыр, Әбілқайыр хан балалары Нұралы, Ерәлі сұлтандар, арғын Жәнібек, тама Есет және табын Бөкенбай батырлар қатысқан. Бұл келіссөздерде қазақ үшін ел аралық сауда-саттық, тұтқын алмасу, Еділдегі қалмақты шабуылын тоқтату мәселелері болса, Ресей өкіметі қазақ елін бодан етуді көздеді.

Әбілқайыр хан 1741 жылы Әбілмәмбет ханмен, Барак сұлтанмен Ресеймен байланыс туралы ақылдасып, 1742 жылы (көктем) Әбілмәмбет, Күшік, Барак, Есет, Жәнібек, Алтабай, Терек, Жапақ, Төле батырлармен бірігіп, қалмақ билеушісі Будансюк зайсан келісімге келіп, соғысты тоқтатқанын айтқан. Абылайды құтқаруда, шығыстан төнген қауіпті тоқтатуда қазақ халқы ынтымақты болған. Территория жағынан Орта жүз Жоңғариямен шектесіп жатқандықтан, олар бірден Ұлы жүз, Кіші жүз қазағынан келісімін алып, аманат мәселесін шешіп, Абылайды босатуға батыл қадам жасады.

1742 жылғы 20 тамыз бен 5 қыркүйек аралығында Ор қорғаны маңында қазақ-орыс келіссөзіне қазақ жағынан Әбілқайыр хан, оның ұлы Ерәлі сұлтан, Жәнібек, Дербісәлі сұлтандар, Шақшақ Жәнібек батыр, Абылай сұлтан інісі Сұлтанбет қатысады. Кездесуге Әбілқайыр ханға арнайы келген жоңғар елшілері Қошке мен Бұрынды да қатысады. Жоңғардың қазақты өзіне қосу саясатын сезген орыс жағы империялық пиғылдан бас тартар емес. Кездесу соңы қонтайшыға майор К. Миллер бастаған елшілік жіберуге ұласады.

Кіші жүз қазағы Жоңғарияға Ресей арқылы ықпал жасауға ұмтылды. Қазақ жерімен өткен К. Миллер бастаған елшілігінің мақсаты – қазақты Ресейден қамқорлық табатынына сендіру, Жоңғарияны барлау. Жоңғарияға аттанған орыс елшілігі 1742 жылы (3

қыркүйек) Ералы сұлтанның жол бастауымен қонтайшыға қазақ даласымен бет алады. Содан Ералы сұлтан К. Миллерді Ұлы жүздегі үйсін руларына дейін шығарып салады. Одан әрі орыс елшісі қазақ бастауымен Шу бойына жетіп, ноян Сары Мәнжімен кездеседі. Орынбор комиссиясы тағына И. Неплюев (1693-1773) бекітілгеннен осы уақытта Әбілқайыр ханның орыс өкіметіне қарсы әрекеттері жиіленеді. Мұны ескерген Қалдан Серен К. Миллерді қабылдамады, Жоңғария жеріне енгізбеді.

Абылайдың 1743 жылы жоңғар тұтқындағынан аман-есен оралуының енді бір себебі Қалдан-Сереннің қазақпен күш біріктіремін, Абылай сынды айрықша дарынды жандарға “кешірім жасап” өзіме тартамын деген ойды көздеуінде. Өзгерістерді қатаң қадағалап отырған қонтайшы Абылай сұлтанды бір деректерде туысы Хочу Мергеннің қызына, бір деректе Кенже сарт дегеннің қызына үйлендіреді.

1743 жылы тамыз айында Абылай елге оралған кезеңде Қаз дауысты Қазыбек би бастаған елдің игі жақсылары жиналып, алдағы жылдың көктемінде Әбілпейіз орнына келісім бойынша Барақ сұлтан ұлы Шығайдың Жоңғарияға жіберілуі жөніндегі шешімге келеді. Үмбетей жырау “Токсан жақсы үш жүзден, сені сұрай барғанда”, Шәді төре жоңғарлар атынан “Өлтірсек Серіш үшін біздер оны, қаншама қан төгіліп соғыс болар, қазақтың қарап қалмас өзгелері” деген жолдармен жауласқан екі халықтың бітімге келгенін айтады. 1744 жылы Әбілмәмбет өзінің жасақтарымен Түркістан қаласына көшіп кетіп, Орта жүз Абылай мен Барақ сұлтандардың билігінде қалды.

1745 ж. Қалдан Церен өлген соң Жоңғар әлсіреді, ішкі кикілжін әсерінен өзінің бұрынғы саяси қуатынан айрылды. Жоңғария әлсіреген соң, Абылай да Ресейден іргесін аулақ салып, Пекин сарайына жақындады.

Абылай Ресейдің қауіптілігін білді, дер кезінде түсінді. Жонғар жағы қазаққа қауіп төндіріп тұрған уақытта Абылай хан тегеуірінді империялық саясат ұстанған Ресей мен Қытайдың елшілеріне қазақты бейтарап етті, екі жақтың елшілеріне өзінің дипломатиялық өнерін көрсетті. Оның үстіне сол уақытта қазақ өз жұртында шашыраңқы, басқарған әкімдері өзара алауыз болған. Осыны пайдаланған қалмақтар тұтқиылдан шабуыл жасап жеңіске жетіп отырған.

“Әбілмәмбет хан айтты” деген ханның бір сөзі Нұра бойына, Қорғалжын жеріне келген қытай елшілігінің өкілі Наваңның хаттамасында келтірілген, оның мазмұны мынадай: «Былтыр Абылай мен Әбілпейіздің Боғда Ежан хандарыңызбен бітімге келгендігі туралы мен хабар алғанмын. Сондықтан мен осында биыл сөзсіз елші келер деп ойлағанмын және мен елшілермен бетпе-бет кездесіп, әңгімелесу үшін осында арнайы келдім. Елшілер, яғни сіздердің келіп болғандарыңызды естідім. Мен асылы сіздердің түскен жерлеріңізге өзім бармақшы едім, біраз іс болып үлгермедім. Мен «осы арада Абылай өзі келіп, елшілерді кері қайтарған шығар» деп ойлап, Түркістанға қайтпақшы болып отырғанмын. Сөйтіп, отырғанда сіздер келіп қалыпсыздар, бұл өте жақсы болды. Абылай – менің інім, Әбілпейіз – менің ұлым. Олар менің тапсырмам мен бұйрығымға қарсы шығады дейсіз бе! Әрине, мен де өзімнің інім мен ұлымның игі бастамасын бұзбаймын ғой. Сіз маған Абылайға жіберген хатты көрсетіп отырсыз, бұл өте жақсы. Мен бұл хатты көшіріп алайын да, оның мәнін барша Қазақ жұртына жеткізейін. Сондай-ақ мен Түркістан төңірегіндегі маған қарайтын Ташкенті, Бескент, Ордасарай, Қарамұрын, Сайрам, Шымкент, Қарабұлақ, Маңкент, Иқан, Ташанақ, Қарнақ, Сауран, Қарашық, Аққорған, Үзкент, Созақ, Қазақтыжол, Құлантөбе, Қошсор, Мұқамұжын және Жанкент сынды жерлердің барлығына

«егер Қасақшира тұрған жерлеріңе барған болса, оны сөзсіз тұтқынға алып, Боғда Ежен ханға тапсырып беріндер» деп бұйрық түсірейін. Егер ол [аталмыш жерлерге] бармаған болып шықса, онда мен «келмепті» деп хат жазып жіберермін... Былтыр, мен Боғда Ежен хандарыңызбен бітімге келген жайтты өзімнің барша қазақ жұртыма жеткізіп, “осыдан былай ұйқымыз тәтті, жанымыз тыныш болатын болды” деп айтып едім, елім түгелдей аса қуанышта болды. Бүгін міне мен өз көзіммен елшіні көріп, өз құлағыммен елшінің жақсы сөздерін естіп. Одан әрі риза болып қалдым. Біз Боғда Ежен хандарыңызбен қарым-қатынас орнаттық, өзім де осында келіп елші сіздермен кездесіп, мәз-мейрам болып отырмын. Ендеше, мен [қазірше] жеріме қайтпай, осы жерден-ақ өз адамымды сіздер, аса құрметті елшілермен бірге жіберіп, Боғда Ежен ханмен дидаласып, ол кісіге сәлем беріп келгізуді ұйғардым. Сіздер Ханбабаның тұрған жеріне барып күте тұрыңыздар. Мен іле-шала барып адамдардың басын қосып ақылдасқаннан кейін сіздерді кері жолдарыңызға салып қоярмыз. Абылай да сонда бармақ”, -делінеді бұл құжатта.

Елге қажетті басшы, халық бірлігін сақтайтын көсем деп Абылайды бірінші болып таныған да Бұқар жырау. Солай болды да. Абылай осы талапқа сай, ел бірлігі мен жарқын болашағы үшін жан аямай қызмет етті. Өлімге бас байлап, ерліктің небір ғажайып үлгілерін көрсеткен хан болды. Оның қасына ерген батырлардың ерлігін жырлаған Бұқар жырау, олардын атын атап тұрып тарихи санадан өшпестей бейнеледі. Абылай хан да көреген, дана, батыр болды. Ел тарихының ауыр кезеңі, халық көрген қиын сәттері кезінде ел ұйытқысы болды. Соны Бұқар жырлаған. Рухани құндылықтарды дәріптеген Бұқар жырауды Абылай хан қасынан бір елі қалдырмаған. Хан мен қара Бұқардан маңызды шешім айтқызады. Абылай хан бір

жаққа жорыққа аттанарда одан айдың, күннің сәтін сұрайды, көрген түсін жорытады. Қытайдың да қазаққа сес көрсету әдістері Ресейге ұқсас болған. Оны Бұқар жыраудың мына сөзінен көреміз:

Шүршіт келсе Сырға көш,
Ішетұғын суы бар.
Келіп сізді қамайды,
Ой Түндік пен Беленде.
Баяғыдай еркін деп,
Сарыарқада қалмаңыз,
Сірә ғана шер енді.
Шүршіт келсе жарамас,
Ай-түйіңе қарамас.
Сай суындай сарқырап,
Қалай көшіп барасың.
Найман жатыр өрінде,
Қырғыз жатыр шөлінде,
Атың жатыр белінде,
Түйең жатыр өленде,
Он сан Алаш билігі
Хан Абылай төренде, – дейді.

Бұқар жырау халықтың қилы тағдыры туралы өз ойын білдірді. Халықты іргелі ел болуға үндейді. Қазақ халқына ұлттық бірлік қажет екендігін айқын түсініп, соған қызмет еткен тұлғаларды, халықты жаудан сақтаған батырларды дәріптейді:

Қалданменен ұрысып,
Жеті күндей сүрісіп,
Абылайдың қасында
Бастарын бай тігісіп,
Сондай ауыр жорықта.
Қанды жаумен соғыста
Бірге болған батырлар

Мыналар еді егесіп:

Қаракерей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгембай,
Беті қайтпас арыстар
Шақшақұлы Жәнібек,
Сіргелі кара Тілеуке,
Қарақалпақ Қылышбек,
Текеден шыққан Сатай, Бөлек,
Шапырашты Наурызбай,
Қаумен, Дәулет, Жәпек батыр қасында,
Бақ-дәулеті басында.
Сеңкібай мен Шойбек бар,
Таңсыққожа, Мамыт бар.
Қасқараудан Молдабай,
Қатарда жақсы қалдырмай,
Есенкүл (Айнакүл) батыр ішінде,
Өңкей батыр жиылып,
Абылай салды жарлықты.

Қалдан ханды қашырып,
Шеп салған жерін бұздырып,
Ұрысты қатты қыздырып,
Қасым ханның шешесі
Хан Абылай алған-ды.

Жабы деген қалмаққа
Тырнағын қатты батырды.
Бұзылып қалмақ кеткен соң,
Өңкей батыр жиыл деп,
Хан Абылай шақырды.

Бір төбеге жиылды,
Құм төбедей үйілді.

Бөліске олжа түссін деп,
Хан Абылай бұйырды.

Абылайды ірі қайраткер ретінде жырға қосады, оны сыртқы жаулармен күресте қазақ жүздерін біріктіретін қолбасшы, көзсіз батыр ретінде суреттейді. Абылай ханның іс-әрекеті халық мүддесіне кереғар келсе қорқып-үрікпей, айтар сынды бетіне айтады.

Жоңғар нояны Әмірсананы ұстап бермегені үшін, Қытай қазақ хандығына қарсы әскер шығарады. 1756 жылы Боғдыхан былай жазды: «Хадаха Абылаймен соғысқанда қуып жете алмады, қоян жүректілік көрсетті», - деп. Бүкіл қазақ халқының болашағы үшін өз тұсында қатерлі сынға айналған қытай боғдахан әскерімен болған шайқастар сарыарқаның ортасында өткен. Тарихтан белгілі, 1756 жылдың мамыр айында Қытай боғдыханы Фу Денің қолбасшылығымен ондаған мың қытай әскері қазақ жағы Қатайға Әмірсананы ұстап бермегендігі үшін қазақ жеріне аттандырылған. Сол 1756 жылдың қыркүйегінде Қытайдың Дардана, Хадаха деген әскер басшылары қазақпен соғыстағы ерлігі үшін қытай мемлекетінің ең жоғары құрмет белгісі, екі көзді тауыс қауырсынымен марапатталған.

1756 жылдың қазан айында осы Дардана: “боғдыханға қазақтың адам аяғы баспаған терең шатқалдарда бізге тосқауыл қойғаны белгілі болды. Екі мыңнан астам қарақшыларға қарсы мың сан қолды өзім басқардым Эрдене, Тэтуэ, Манчана, Цинхуня басқарған әскер топтары соғысқа қатысты. Барлығы ерлікпен қарақшыларды өлтіре берді, өлгені бес жүз жетпіс адам. Мұны анықтау үшін қытайлықтар өлтірген адамның құлағын кесіп алып отырған. Тірідей он бірін ұстадық, көбі оқтан жараланды. Жетінші айдың он бірі күні Нұраға жеттік. Екі мыңнан артық қарақшыларды кездестірдік, үш жүз қырықтан

астамын өлтірдік” десе, әскери кеңеске Хадаха жазған есебінде "Баян тауының батыс жағында, Бэйцзы Дарчжанның айтуынша, оның алдында мыңнан астам қазақ қолы пайда болыпты. Бізден 600 адам қорықпай шабуылға шықты, жауды талқан қылды, жүз адамды өлтірдік, бес адамды тұтқынға алып азаптадық. Бәрінің айтуынша біздің кездескеніміз Абылайдың қолы екен”, - дейді.

Хадаха сол жүрген бетімен Есілге дейін жетіп батыстағы әскермен қосылады. Ал, қытайлардың табыстары қолбасшылардың айтқанмен сәйкесе бермейді. Абылай жағынан шығын көп болғанымен, Қытай жағынан да аз емес еді. Олардың қытай әскербасыларының лепіре айтқан сөздерінің шындыққа көп жанаса алмайтынын боғдыхан да түсінеді. Осы жағдайлар жөнінде Сібірдің губернаторы Ф.И. Самоиловқа Селенгінің коменданты бригадир Е. Якоб 1757 жылы қазан айында жазған хатында "қонтайшыға қарсы аттаныстан кейін, күздің күні жиырма мың қытай әскерінен өз шекарасына мың алты жүз адам ғана қайтыпты. Қазақ ордасымен екі рет соғысқан, екі жақтан да аз шығын болмапты" деп көрсетеді. Бұл мәліметтен он сегіз мың төрт жүзге жуық қытай әскерінің қырылғанын кереміз.

Кейін Дардана мен Хадаха атақ пен шенінен гун деген лауазымынан алынып жазалансын дегеніне қарағанда, Абылай бастаған қазақ жасағы шегіне отырып, тиімді соғыс тәсілімен титықтатып барып, шешуші соққы бергенге ұқсайды. Қытай әскеріне осы жолғы қантөгіс Шүршіт қырылған атанып жүрген жерде жасалғанға ұқсайды. Ал бұл соғыста үлкен қолбасшылық жасаған Олжабай батыр болғаны тарихи дастандардан қазақ шежірелерінен анық белгілі.

Олай болса қытай әскербасылары куәландырып отырғанындай, оларға шүршіт қырылғанда берілген шешуші соққы Баянаула шатқалдарының үстінде шегініп

отырып дайындалған. Сол замандағы кескілескен ұрыстың қаһарманы Малайсары батырдың қонысы қазіргі Ақшимаң елді мекеніндегі Қарашеңгел жазығы.

1756-57 жылдардағы Қытайдың шабуылшы әскерімен болған ұрыстың қолбасшылығы Олжабай батырға жүктеліп, Мәшһүр Жүсіп айтқандай, сол жеңістен соң, он сан Орта жүзге ұран болған Олжабай атануы орынды. Бұл кезде Бөгенбай қартайған, ал Олжабайдың 46-47-дегі қамал бұзар кемелді жасы болатын. Қалдан Сереннің қос қызын ағалы-інілі болып екеуі алған. 1757 жылы Қытай қолбасшылары Фу Дэ, Чжао Хой бастаған әскер қазақ шекарасына басып кіргенде, Цин әулетімен әскери-саяси тартыстың қазақ елі үшін қауіптілігін түсінген Абылай, Әбілмәмбет, Әбілпайыз ақылдаса келе, Қытай мемлекетімен арадағы кикілжіңді келіссөзбен шешуге бел байлады. Абылай осы кездегі сыртқы саясаты жоңғар-қытай тартысынан өзін алыстау ұстап, қазақ елінің саяси дербестігін толық етіп, шаруашылығын қалпына келтіріп, Үлкен Жетісу өңіріндегі ойраттың уақытша билігінде қалған қазақ жерлерін қайтарып алуында болды. Қытай әскерімен соғысқан Абылай дипломатиялық айла-амал жасап, өз мақсатына жетті де.

XVIII ғасырдың 40-жылдарында жоңғар шонжарлары арасындағы өршіген алауыздықты пайдаланған Абылай жоңғарлардың ішкі ісіне араласып, үкімет билігіне таласқан шонжарлардың біресе ол жағын, біресе бұл жағын қолдап, талас-тартысты ушықтырды, сөйтіп, оларды әлсіретті. Осының нәтижесінде бұрын жоңғарлар бастап алған қазақ жерлерін қайтарып алды. 1745-1755 жылдар аралығында жоңғар шонжарлары хан тағы үшін өзара соғысып, әбден әлсіреді. Осыдан кейін 1757-1758 жылдары жоңғарлардың қазақ жеріне шабуылы біржола тоқтады.

1771 жылы жасы келген Әбілмәмбет дүние салды. Қалыптасқан дәстүрге сай Орта жүздің ханы болып не

Әбілмәмбеттің інілерінің бірі, не үлкен ұлы Әбілфайз сайлануға тиіс еді. Алайда басшы сұлтандардың, старшындардың, тіпті Әбілфайздың өзінің қолдауымен үш жүздің өкілдері Абылайды тендесі жоқ қайраткер ретінде хан көтерді. Абылай енді қазақтың үш жүз жерінің билеушісі, қазақ ханы болды. Бұл жағдай тарихи құжаттарда нақтылалған.

Тарихшы Қ. Халид Абылай және оның батырлары қалмақты Қызылжар, Қарқаралы маңынан Аягөз өзенінен өткізе қуып, қазақ жерін қайтарғанын айтады. Шығыстан Жунго әскері келіп жоңғар хандығын аяқтатқан соң, қалмақ елінің күші азайып, көпшілігі Жунгоның қорғауына өтеді. Шетте қалған азырақ қалмақ қазақпен қарсыласуға әлсіз. Абылайдың бағы үстем болып және Россиядан бейғам болып, Орта жүз бен қалған екі жүздің кей бөліктеріне үкімін жүргізіп, бүкіл қазақтан қол жинап Шыңғыстаудың батыс жағында және шығысында неше рет қалмақты шапқан. Абылайдың өскен беделінен сескенген Ресей патшайымы Екатерина Абылайды үш жүздің ханы ретінде танудан бас тартты. Абылайды тек Орта жүз ханы ретінде танығысы келді.

1778 жылдың ақпан-мамыр айында Абылайды қазақтың үш жүз жерінің ұлы ханы ретінде мойындайтын құжат алу үшін Абылайдың ұлы Тоғым бастаған елшілік Петербургке аттанды. Орыстың қатын патшасы Екатерина Абылайды қазақ жұртының бас ханы ретінде ресми мойындамады.

Ресей билігі бұл уақытта Қазақ хандығымен тепе-тең келетін мемлекет арасындағы қарым-қатынасты қаламай, қазақ жұртын бір саты төмен, өз қол астында бағынған қалпында көргісі келді. Абылайды осыған көндіріп, одан ант қабылдатып, қазақты бодандыққа ресми түрде қабылдату үшін Абылайды талай рет шақыртып келтіре алмады. Бұл мәселені Ресей жағы Абылайға хандық

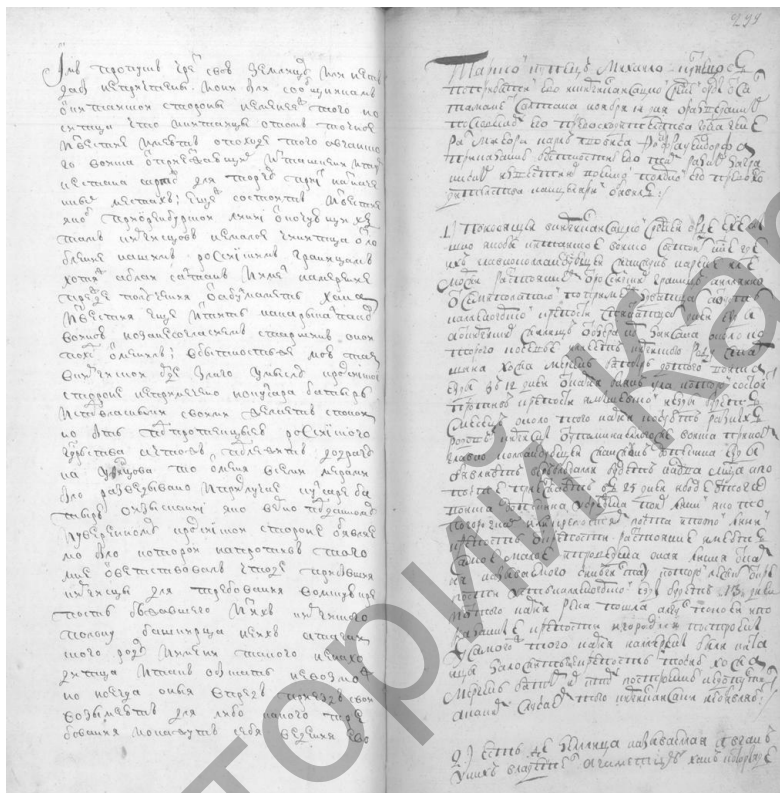

белгілерді – алмас қылышты, құндыз бөрікті, алтын зерлі шапанды, патшайым берген басқа да сыйлықты қабылдап алу үшін шақыртып отырмыз деген сылтауларды да айтты.

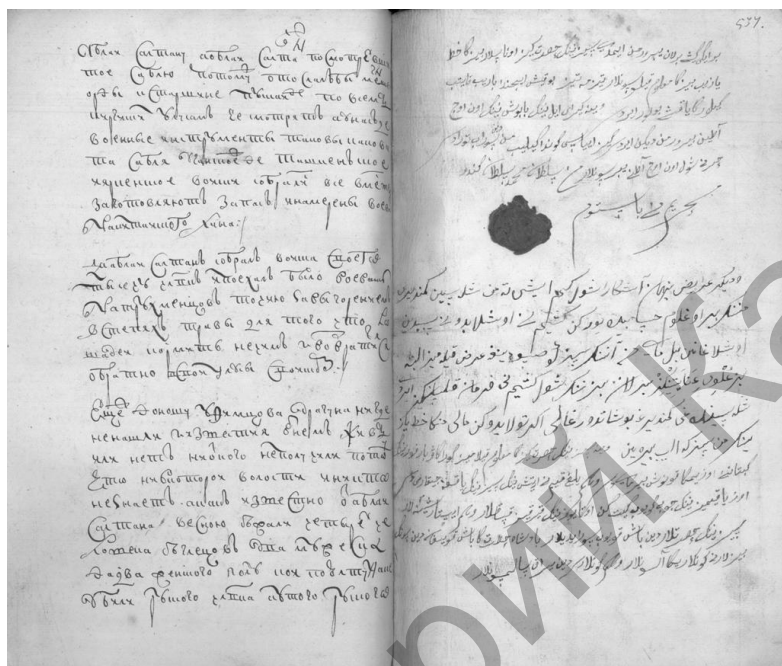
Бірақ Абылай бұл шақыруды қабылдаудан бас тартты. Қазақ төресі, Жошы тұқымы, расында Ресейдің мойындауынсыз-ақ қазақ ханы болып, ақ киізге көтеріп басты хан ретінде ел мойындағаны жеткілікті еді. Орыс патшайымының сыйлықтары сол бетінше Петропавл бекінісінде қала берді. Халықтың кең қолдауының нәтижесінде залым тараптың бұл амалы жүзеге аспады. Абылай ханның мемлекеті барлық билеудің, басқарудың жүйесі қалыптасқан, біріккен ел болды. Қырғызды, қоқанды, еділ қалмағын, ойратты сан рет талқандауы Абылайдың өнерлі қолбасшы, ірі саясаткер ретінде қабілетін толық айқындады. Абылай бірнеше тіл білген, қалмақша еркін сөйлеген, қытай, ұйғыр жазуын таныған.

Абылай 1781 жылдың 23 мамыр күні алпыс сегіз жасына қараған шағында дүние салды. Түркістанда жерленді. Абылай қазақ тарихындағы ең ұлы қайраткердің бірі. Абылайдың елі, жері үшін жан аямаған күресі, батырлығы, ерлігі, дипломат ретінде көрсеткен өнері, көрегендік қасиеті қазақ елін сан рет туындаған қауіптерден сақтап қалды. Абылай атымен қазақ қалаларының көше, даңғыл жолдары аталды, көптеген ескерткіш орнатылды. Абылай шын мәнінде ұлы тарихи тұлға, халық аузында аты аңызына айналған қасиет иесі.

Омбы мемлекеттік мұрағатындағы Абылай хан ісі
құжаты. 1763 жыл

Омбы мемлекеттік мұрағатындағы Абылай хан ісі
күжаты. 1763 жыл

Малайсары батыр

«Абылайдың рыцарлық дәуірінде» асқан батырлығымен аты шыққан ержүрек Малайсары батырдың даңқы заманында шарықтап тұрған Бәсентиін руынан шыққан әрі батыр, әрі би Малайсары туралы деректер ұлы ағартушы Шоқан Уәлиханов, шежіреші ғұлама Мәшһүр Жүсіптерден бастап белгілі ғалым Ерлан Арынның мақалаларында және Ұлттық ғылым академиясының қорындағы «Абылай ханның 40 батырымен Сарыарқаны Қалдан Цереннен тартып алған уақиғасы» атты материалдарда кездеседі.

Абылай заманының ұлы батыры Малайсарының туған жылы туралы әр қилы пікір бар. Көптеген оқулықтар мен әдебиеттерде 1700 жылы деп көрсетіліп жүрсе, кейінгі кезде батыр өмірін зерттеуші ғалымдар 1708 жылы деп көрсетуді нақтылап жүр. Мәселен, ғалым Ерлан Арын: «Малайсары 1708 жылдары Сырдың бойында Түркістан атырабында туып, кейін Арқаға көшкен», – деп жазады. Оның Сыр бойында туғанына дәлел ретінде бауырларына Бағыс, Қарнақ атауларын қойылумен байланыстырады. Батырдың әкесі – «түйені көтерген, жолбарысты жалаң қолымен жарып өлтіретін» деп сипатталатын Тоқтауыл батыр, ал анасы Молдыр – қалмақ ноянының қызы. Ал қарындасы Гауһар туралы әңгіме бір бөлек. Өлкетанушы Жеңіс Мардановтың дерегінше, «Тоқтауыл батырдың Молдыр деген қалмақ әйелінен Малайсары, Қайдауыл, Бағыс туады, ал Алма атты қазақ әйелінен Қарнақ пен Көбес туады». Мәшһүр Жүсіп өз жазбаларында Малайсарыны «Осы Малайсары өз заманында епетеісіз ірі, дөкей батырдың бірі есепті болған», – десе, Жеңіс Марданов: «Малайсарының түр келбеті ақсақалдардың айтуынша, батыр ұрпақтарының ата-бабаларынан естіген деректері бойынша кең иықты, ұзын бойлы, алқымды, шекелі, мұрынды болыпты», – деп сипаттайды. Асқан оқымысты Шоқан Уәлихановтың «XVIII ғасырдағы батырлар туралы тарихи аңыздар» атты мақаласында Абылай аса жоғары бағалаған батырларының ішінде Малайсары есімі аталады. Бұл – қазақ тарихындағы батырға қатысты алғашқы жазба деректің бірі. Абылайдан: «Үш жүздің батырларының ішінде бәрінен жақсы көріп, құрмет тұтатыныңыз кім?» деп сұрағанда ол былай деп жауап беріпті: «...Өз батырларымның ішінде байлығы мен батырлығы, мінезі жөнінен бәсентиін Малайсары... бәрінен артық» (Орыс тілінен аударған Сарбас Ақтаев). Сондай-ақ Шоқан «Абылайдың рыцарлық дәуірінде» бір мүддеге сай

елдіктен гөрі, әуелгіде бірнеше саяси бағыт, мүдде, көзқарас көрініс тапқанын жазады. Солардың ішінде отаншыл бағыттағы топтың («патриоттық партия») көсемі Малайсары болғанға ұқсайды. Әрине, Малайсары – Ресейдің қоластына кіруге қарсы болған адам. Қазақ-қалмақ соғысын тоқтатып, екі хандық арасында бейбіт бітім жасау саясатын ұстанды. Онысы жоңғарларға қазақтың елшісі болып барғанынан аңғарылады. Шоқан Уәлиханов қалдырған тағы бір құнды дерек – Малайсары батырға жоңғар қонтайшысы Қалдан Сереннің «Тархан» атағын беруі жайлы. Қалмақ тілінде «тодо бичиг» деп жазылған құнды жәдігер – грамотадағы төте жазуды Шоқан батыр ұрпақтарынан алып, туысы Абылай Ғаббасұлына оқытқан. Бір қызықты жайт, Қазақ тарихында «тархан» атағын Шақшақ Жәнібектің Ресей империясынан, ал Малайсарының Жоңғар мемлекетінен алуы және екі батырға бірдей мезгілде ұсынылуы. Ғалым Ерлан Арын өз мақаласында қазақ-қалмақ байланыстарының жаймашуақтығына кепілдік беріп тұрған Малайсарыдай ұлы батырдың осы екі елдің қарым-қатынасы үшін еткен еңбегін ашып көрсетеді. Қалдан Сереннің өлімінен кейінгі жоңғар мемлекетіндегі қырқыстар, Давацы мен Әмірсананың Абылай астынан пана табуы және кейіннен қазақ батырларын бастап өз елін шабуы туралы деректер сақталған. Шекара түбіндегі Қайып батырға елшілік жіберіп, бейбітшілікті сақтауды тапсырған Малайсарының өтінішін Қайып қабыл алмайды. Малайсары бұл оқиғаларда Абылай хан сияқты бейбіт саясат ұстанып, мәмілегерлік танытады. Ақырында Қайып батыр бастаған қазақ жауынгерлері Давацы мен Әмірсананың кегін қуып, 1753 жылы жоңғар қонтайшысы Лама-Доржыны өлтіру операциясына қатысады.

Малайсарының өмірінің соңы туралы ел аузында сақталған ескі аңызды Мәшһүр Жүсіп жазып қалдырады.

Онда қазақ-қалмақ соғысына қатыспаймын деп ант-су ішкен батырды Абылай қолқалап, қоймай соғысқа қатыстырады. Шайқастың бірінде оқ тиіп, жараланған батырды Абылай кері шегіндіріп, қоста қаралуын, емделіп қатаң тапсырыпты. Сүр ет берілмесін деген бұйрықты біле тұрса да, батырдың қылышынан қаймыққан қос бақыршысы оған сүрленген ет беріп, ажал аузына айдағаны туралы аңызды келтіреді шежіреші қарт Мәшһүр Жүсіп. Батырдың қаза болғаны туралы нақты тарихи жазба дерек жоқ. Ел аңызы бойынша, ол қалмақ нояндары Әмірсана мен Давацы арасындағы жаулықтың салдарынан болған соғыста шейіт болғанға ұқсайды. Уақыт 1754 жыл. Ғалым Ерлан Арын: «Алтынемел тауының бір сілемінде Малайсары батыр оққа ұшты. Сол заманнан бері бұл жота Малайсары атанады: биіктігі 1446 м, батыстан шығысқа қарай 100 шақырымға созылып жатыр, ені 10-20 шақырым. Жоңғар Алатауының басталатын тұсы да осы жер», – деп жазады.

Баян Қасаболатұлы

Батырлығымен, тапқырлығымен Абылай ханның ерекше құрметіне бөленген. Қазақ-жоңғар шайқастарына қатысып, "Батыр Баян" атанған. Батыр Баян жөнінде деректерді Мағжан Жұмабаевтың "Батыр Баян" поэмасынан, жыраулар шығармаларынан, Шоқан Уәлихановтың еңбектерінен кездестіруге болады. Тарихи деректерде Баян жоңғар шапқыншылығына қарсы күрескен қазақ батырларының ішіндегі шоқтығы биік болып көрсетіледі.

Қазақ батырларының елдікті сақтап калудағы ерлігі Үмбетай мен Тәттіқара толғауларында жақсы баяндалған. Үмбетей жыраудың "Бөгенбай өлімін Абылай ханға естірту" атты толғауында былай делінген: Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Сары, Баян мен

Сағынбай, Қырмап па еді жауынды, Қуантпап па еді қауымды, Ұмыттың ба соны, Абылай.

Бұл толғаудан, батыр Баянның Абылай ханның тірегінің бірі екенін байқаймыз. Оның ел қорғаған басқа да батырлармен, қазақ халқының туын жықпаған, талай шайқастарда ерлік көрсеткен хас батырының бірі болғанына көзіміз жетеді. Тәттіқара толғауында: Бөкейді айт Сағыр менен Дулаттағы, Деріпсәлі, Маңдайды айт Қыпшақтағы. Өзге батыр қайтса да бір қайтпайтын Сары менен Баянды айт Уақтағы.

Бұл жолдар Баян батырдың ержүрек батылдығын, тұлғалы азамат болғанын дәлелдейді. Жырдағы Сары Баянның ағасы.

Шоқан Уәлихановтың "Исторические предания о Батырах XVIII века" атты мақаласында Баян батыр жайлы мағлұматтар бар. Мұнда да Баянның ержүректілігін, ақылдылығын Абылай ханның жоғары бағалағанын айтады.

Уақ батыры Баян Абылай ханмен бірге Қытай жасақтарына қарсы соғысқа қатысады. Қытайлармен айқаста Абылай қолы шегінуге мәжбүр болғанда Абылайдың әскерінің шегінуіне мүмкіндік жасап, Баян қолы қытайлармен айқасады. Бұл шайқаста Баян өзінің тапқырлығымен, ержүректілігімен, найзагерлігімен көзге түсіп, хан әскерін құтқарады.

Шоқанның айтуынша, Баян Абылайдың ең жақын батырларының бірі болған. Ол ағасы Сары батырмен бірге уақ-керей руларының жасақтарын бастап қалмақтарға қарсы соғысқан. Осындай бір жорықта Сары мен Баян қаза болады. " Халық аузында қос батырдың аттары біріктіріліп, Сары-Баян деп қосақталып айтыла да береді", — деп жазды Шоқан.

Абылай хан *"үш жүздің батырларының ішінде кімдерді ерекше бағалайсыз"*, — деген сұраққа екі

батырды ерекше атайды. "Бәсентіін Малайсары батыр байлығымен, батырлығымен, мінезімен ерекшеленсе, Уак Баян ақылдылығымен, батырлығымен, ержүректілігімен ерекшеленеді", — деп жауап берген екен. Шоқанның бұл мәліметтерінен Баянның ханына да, халқына да мәлім, айбынды қолбасшы және ержүрек жауынгер болғанын көреміз. Абылай қалмақтарға жорықпен келе жатқанда қалмақтан жеті адам елші келіп, қалмақ ханы Қалдан Серен: *"Қалмақтар мен қазақтар ағайынды болған. Біз сіздерге ақ үйлі аманат пен қымбат тартулар жасаймыз. Бейбіт болайық,* — деп ұсыныс жасайды. Абылай батырларын жинап кеңес құрады. Хан: *"Ақ үйі аманатын алайық, оларды сендірейік, одан кейін шабуыл жасайық"*, — дейді. Сол кезде Баян: *"Сіз ақ үйлі аманатын алмаңыз, қалмақтарды алдаймын деп ойламаңыз. Ұса менен Серен жоғары және төмен Қытайды да алдаған, сені де алдайды"*, — дейді. Хан өз сөзінен қайтпайды. Қазақтар екі күн қалмақтарды тосады. Ақ үйлі аманаты да, басқа сыйлықтар да жоқ.

Шолғыншылар екі күн бұрын қалмақ қолының жасырын кетіп қалғанын хабарлайды. Баян мың адамдық жасақпен қалмақтарды қуып, Қытай жеріне кіреді. Бірақ қалмақ қолын толық талқандай алмай, қайтуға мәжбүр болады. Қайтар жолда қалмақтардың улаған суынан ұшынып ауырған Баян және оның жауынгерлері қаза болады. Бұл деректі де Шоқан айтқан.

Барлыбай Тауасарұлы

Барлыбай Тауасарұлы (шамамен 1690-1770) - атақты батыр, ел басқарған көсем, қабырғалы қайраткер. Бағаналы Найманның Жауғашты тармағынан шыққан⁴⁴.

⁴⁴ Қазақстан ұлттық энциклопедиясы II том

Барлыбай батыр Тауасарұлы Түркістан түбіндегі Қарнақ медресесін, Үргеніш медресесін бітіріп, араб, парсы, көне түрік тілдерін меңгерген. 18 жасында қалмақтың белгілі батырларын жекпе-жекте жеңіп, елінің батасын алады. Кіші жүздің Шөмекей руының әскербасы болып, орыс, қалмақ, түрік, Қоқан, Хиуа әскерлеріне тойтарыс берген⁴⁵.

Барлыбай батыр туралы ел арасында тараған әңгімелер жеткілікті. Солардың ішінен оның өмір жолынан тұжырымды мағұлмат беретін, Абылайхан заманынан көл-көсір деректер қалдырған ақын Шәді төре Жәңгірұлы «Тарихат» дастанында: «Шапырашты Наурызбай Дүр бірісі Найманнан Барлыбай бар екіншісі. Елшіге кіші жүзден қосылды кеп, Тамадан Есет батыр деген кісі..» - деп, Барлыбай батыр есімін Абылайдың Қытайға үш жүзден жасақтап жіберген елшілердің қатарында атайды. Бұл оқиға 1749 жылға дейін болған. Шәді төре дастанындағы мәлімет Барлыбай батырдың ел ішіндегі биік беделі мен айрықша ақыл-парасаттан хабардар етеді. Ал, Барлыбай батырдың тарих сахнасына суырылып шығуы - халқымыздың XVIII ғасырдың басындағы жоңғарға қарсы ұлт-азаттық күресінде үш жүзге танылған қолбасшы батыр дәрежесіне көтерілуінен басталады. Бұл кезде оны қара қазақтан шықса да, хандарға бергісіз аса көрнекті тұлға Шақшақ Жәнібек тархан маңайынан көреміз. Халық ақыны Иманжан Жылқайдаровтың «Шақшақұлы Ер Жәнібек» атты ел ауызындағы деректерден құрылған дастанында Барлыбайдың

⁴⁵ Қ.Ахметов, «Ұлы Даланың Ұлытауы» - Омбы\1999

басқыншыға қарсы аттанған айтулы батырлардың сапында болғандығы айтылады. Бұл дастанға 1726-1731 жылдардағы жоңғарға тегеуірінді тойтарыс берілген, жаудың бетін түбегейлі қайтарған шайқастардың оқиғалары арқау болған. Бұл - Барлыбайдың жігіт ағасы жасына жетіп, қолбасшылық дәрежеге жеткен шағы.

Деріпсалы батыр Айдаболұлы

Абылай заманындағы қазақ батырларының бірі. Талай тарихи тұлғаларды тудырған Нұраның киелі топырағы ғасырлар қойнауына маңып бара жатқан ұлы оқиғалардың да куәсі. Қазақ елінің іргелі мемлекет болып қалыптасуда Абылай ханның алар орыны қаншалықты ерек болса, кол бастаған батырларының да орыны соншалықты бөлек болғаны аян. Абылай ханның ту ұстаған үзеңгілес батырлары Әлтекеде Жидебай, Кернейде Жарылғап, Қарашорда Сеңкібай сынды біртуар тұлғалармен замандас болған батырлардың бірі – Деріпсалы. Туған жерді жаудан қорғау жолындағы жорықтардың бәріне қатысқан Деріпсалы Айдаболұлы шамамен 1707-1794 жылдары өмір сүрген. Нұра өзенінің бойын жайлаған Дебекең бабамыз қыс Құсмұрын тауында қыстап, жаз Нұра бойын бойлай көшіп, Талды, Кежек, Аршалы, Сарытоғанбай, Ақшатауды жайлаған. Батыр бабамыздың мәңгілікке дамылдаған жері қазіргі Красная поляна ауылдық округіндегі Деріпсалы елді мекені. Дебекең жайлы ел арасында деректер аз жиналған. Арқа өңіріне белгілі айтыскер ақын Жәкен Байтуовтың «Ақсерке мен Бөрі батыр» дастанында батыр бабамыздың егде тартқан кезіндегі ерлігі мен жас батыр Бөріге берген батасы әдемі өрілген.

Дебекеңнің үлкен әйелінің қыстауы Құсмұрында, екінші әйелінің қыстауы Қызылқойда болған. Үшінші қыстауы Орташоқы мен Шетшоқының арасынан қоныс тепкен. Аңырақай шайқасына қатысып қиян-кескі ұрыстарда көзсіз ерлік көрсеткен бабаларымыздың Алакөл шайқасындағы ерліктері, қалмақ батырларымен жекпе-жекке шығуы тарихтан белгілі. Сол жекпе-жекте көзге түсіп Деріпсалы мыңбасы атанған батыр.

Деріпсалының Бөріге берген батасы:

Алдыңнан жансын шырағың,

Кетпесін қолдан құралың.

Үстем болсын мұратың,

Өз құрбыңның алды бол.

Тұқымың өсіп, малды бол.

Сөзге шебер шешен бол,

Ел бастайтын көсем бол.

Жаудан қайтпас бетті бол,

Халқың үшін тоқты бол.

Сөзге ұстамды мықты бол,

Жолдасыңмен тату бол.

Жәңке Шобалайұлы.

Шобалай, Шобай, Ақай, Төкей, Ерсімбек, Мәмек. Ерсімбек өспеген. Шобалайдан Жәңке батыр, Өміртай. Мұнын ұрпағын Қожаберген деседі. Жәңке батыр 104 жасқа жетіп өлген, 14 ұлға ата болған. Балаларының бәрі де өсіп-өнген. Абылай хан заманында болған билердің қақ мандайы болған. Жалай мен Жәңке батыр да үш табылды дейтұғын Жәңке батыр осы. Жәңке батырдан кейін Жанақ би болған. Өз тұсында Жанақ деп ешкім атын атай алмайды екен, «Жәке, Жәке» деседі екен. Бұл кісі «аттым» десе, мал да, жан да мұрттай ұшады екен. Қаһарлы Жанақ,

доғал оқ Жанак атаныпты. Өзі біреуге ренжісе: – Әй, жаным, ақшолаққа оқ салдырайын демесең, тыныш жүр, – дейді екен. Тоқсан бес жасында, ел жайлауға кешіп бара жатқанда Сілетінің ар жақ, бер жақ қабағында Сарытөбе деген жерге қойылыпты. Жәңке батырдың қалмақ қатынынан Татан, Шөкей, Құлмырза, Тікей, Қабыл бес ағайынды. Бұлардың ұрпағын күні бүгінге дейін бес қара дейді. Үшінші қатынынан Босмойын, Биікбас, төртінші қатынынан Алдияр, Байбарак, Қожам, Сейт. Осы он төрт ұл иттің күшігіндей өскен-өнген, би баласы дейді. Күліктің көбі осылар болады (*Мәшһүр Жүсіп*)

Шотана батыр. Шотана батыр Бес Мейрамның "Абылай аспас Сарыбел" оқиғасында ханға барып, аман-есен қайтып, Бекболат пен Едігенің алдына келіп, «не дедің?» – дегенде, айтқаны: "Бекболат пен Едіге жіберді. Мейрам болып атқа мінді. Үш мың кісі боп келді. Бұрынғы әулие еткен ата-бабамыз, "дүние бұзылса Бұқарға сияды, Бұқар бұзылса дүниеге сыймайды» деген екен. Бұқарға сыймай жалаңаяқ, жалаң бұт келген сарт Сарыарқаға сыймайын деп жүр ме?! Ботаканның құнын берсін. Жанайды байлаудан босатсын. Мың кісінің жолына жетім бастатқан тоғыздан берсін. Мың кісінің жолына түйе бастатқан тоғыздан берсін. Мың кісінің жолына мың ат, мың шапан берсін. Айыпты хан боламын десе, тұрысатын жерін, ұрысатын ерін айтсын. Айыпсыз хан боламын десе, хандығы жарай ма, қарашы деген олақ емес пе? Олақтың ойнағанына шыдай алмай құлаған жар неге пана болмақшы, дедім", – дегенде Бекболат сүйсінгеннен, «айтқан аузыңнан айналайың сені, көтеріп тапқан қатыннан айналайың» – депті. "Не дейді" – дегенде, "ертең Жолдыөзектің бойына келсін. Екеуміз екі жағына түсейік дейді", – депті. Сонда Олжабай батыр: "Мені бар деп сұрады ма?" – депті. "Сұрады, бар дедім", – дегенде: "Енді ол сарт бізбен қарсыласып жауласуға жарамайды. Алтын

қақпалы қорғанды бұзатұғын жолда, сырым Малайсары да бар еді, шанышкылы Бердіқожа да бар еді, тарақты Байғозы батыр да бар еді. Қақпасын қалайы мен қорғасынға мысты араластырып күйған екен. Сонда мен туымды Абылайға "мә" деп бере салып, қақпаны шапқылағанымда, қылышым саз балшық, жаңа илеген қамырға кіргендей кірген. Абылайдың түріне қарасам, қалшылдап, дірілдеп тұр екен, "мына қаруын жауласып кетіп өзіме жұмсаса, мынау жан шыдатпайды екен-ау" деп үрейі ұшып кеткендігі сондай, бізбен қарсыласатын онда әруақ жоқ", – депті.

Ертеңінде Жолдыөзектің ар жағынан Абылай қолы келді. Атығай-қарауыл, өзінің төлеңгітінен басқа бөтен дым жан жоқ. Бер жағынан Бекболат, Едіге үш мың кісімен келіп еді. Самсаған сары қолдан бөлініп екі кісі келе жатыр. Ар жағынан біреуі Абылай, біреуі балта керей Тұрсынбай батыр келеді. Сонан соң, бұл жақтан Бекболат пен Едіге атқа мініп алдынан шықты. Сонда Құлыкөнің Бекшесі, оғын құралайдың көзінен тигізетұғын мерген екен, мылтығының сирағын құрып, "бұл сартты бірақ жоқ қылып тастайын" деп, Абылайды нысанаға байлап тұра қалды дейді. пілтесін тұтатуға келтірмей Жәңке батыр баласы Жанақ жүгіріп келіп Бекше мергеннің қолынан мылтығын жұлып алды. Абылай не қылып, не қойғанның бәрін көріп тұр. Ол жақтан екі кісі – бірі хан бірі батыр. Бұл жатқан екі кісі – қаракесек сүйіндіктің екі биі төртеуінің бас қосқан жеріне көлденеңнен Көтеш ақын барып, оларды сөйлетпей өлеңді гулетіп қоя беріпті:

Абылай Ботақанды сен өлтірдің,
Есіл ер жазығы жоқ неге өлтірдің!
Хан басың қарашыңмен даулы болып,
Үстіне ақ ордаңның қол келтірдің!
Абылай күйіп кетті салған қалаң,

Мейрамға не еді сенің жапқан жалаң!
Жанайды дәл бүгін күн босатпасаң,
Болады ертең жесір қатын-балаң!

Сонан соң кінәласқан да жоқ, айтысқан да жоқ, хан қарашасымен жарасып, бұл барғандардың не көңілдегісін қылып, сөйтіп қайтарған екен. Сонда Абылай: "Мылтық құрған кім еді?" – деп сұрапты. "Бекше мерге еді", – дегенде, "талай жорықта бір торсықтан малта жесіп жүрген жолдас еді. Кісіні кісі жоқ жерде-ақ өлімге қия береді екен-ау", – депті. "Оның мылтығының аузын кырсық бассын" деп, мылтығының аузына бір түйе байлады, – дейді. "Жүгіріп келіп ұстай алған кім?" – дейді. "Жәнке батыр баласы Жанақ еді", – дейді. «Тегін кісі Жәнке батыр бола ма?! Құдай құйып қойғандай жаратқан шын би ғой. Баласын арашашы болсын деп қосқан ғой. Ас берілгенде Жәнке батырдың босағасына түйе бастатқан тоғыз байлансын және қаралы үйге шаншылған найзаны жылын бергенде Жанақ сындырсын бір ат, шапан Жанақтың өз жолы болсын!» – депті. (Мәшһүр Жүсіп)

Қызылтауда Шотана тасы деген тас бар. Шотана батырдың үйі сол тастың түбінде отырғанда, түнде ұры қорадан екі өгізін ұрлап кетіпті. Алакеуімнен түрегеліп, өгізді ұры алып кеткенін біліп, Шотана батыр тастың басына шығып: "тастап кет менің өгізімді! Атым Шотана, жердің тесігіне тығылсаң да қоймаймын!" - деп айғай салыпты. Ұрылар біршама ұзап Түндік өзенінен асып барады екен, "артымыздан қуғыншы келіп қалған екен ғой" - деп, өгізді тастап қашқан екен.

Мырзағұл Анайұлы – батыр. «Арғы атасы сұралса, ізгі өткен Мырзағұл, Анайды, Қаржастың қасқа-жайсаңы Анайдан өрбіп тарайды» деген Мәшһүр Жүсіп шежіресінде Анайдан 5 бала – Нияз, Мырзағұл, Құл, Құдайкүл және Жәдігер туған. Шорман әулетінің атасы

Мырзағұл болса, Сәтбай әулетінің атасы Жәдігер болып келеді. Мырзағұл батырдан Шорман би, одан Шоканның анасы Зейнеп, Мұса мырза Шорманов. Мырзағұл батыр бір шайқаста жау қолына түсіп, оның артынан кенже, 14 жасар інісі Жәдігер іздеп барса керек. Баланың ержүректілігіне риза болған қалмақтар ағасын босатып, жас Жәдігерге қыздарын қосып берген екен. Мырзағұл батырдың денесі Түркістандағы Қожа Ахмет Йассауи кесенесінде жерленген

Матақ батыр

Матақ Тоғалақтың-баласы (1735-1824 жж) өмірінің жастық шағын Томар өңірінде өткізген, жаз айларында жайлауы қазіргі Матақ өзенінің бойында болған⁴⁶. Матақ халық арасында айтылатын әңгімеде Бөгембай батыр бастаған Есіл-Нұра соғысына 1752 жылы 17 жасында жауынгер болып қатысқан. Жазба деректе 89 жасында қайтқан, Матақ өзенінің жағасында қойылған, басына бейіт көтерілген. Бөгембай әскерінің құрамындағы түмен басшысы Тоғалақ Нұра бойындағы қатты ұрыста қаза болады, сол кезде жасы 37-де екен. Матақтың жастығына сенімсіздікпен қараған Абылай түменді басқа адамға басқартады. Бұл жағдайға ашуланған Қожан батыр Көкшетауға кетіп қалып, Абылайдың өзіне айбат шегеді... Қазақты бір-бірімен қырқыстырмас үшін Нұралы сұлтан Абылайға кісі жіберіп, 19 жастағы Матаққа түменді алып береді. 1754 жылдың қыс айында Қожан батырдың ұсынысымен Абылай Матақты мыңбасы етіп тағайындайды.

Бердіқожа батыр

⁴⁶ А.Әрінулы Матақтың арғы атасы — Дүйсенбай-дүр.// Қарқаралы.- 1995.-23 желтоқсан

Ақын әрі ойшыл, қазақтың ескілікті сөзін жинақтап, хатқа түсіруші шежіре Мәшһүр Жүсіптің айтуынша және ел аузындағы әңгімелердің ыңғайына қарағанда, Шанышқылы Бердіқожа — Абылай хан заманындағы ең атақты батырлардың бірі. Абылайдың туы астынан табылуы — XVIII ғасырдың 50 жылдары деп шамалауға болады. Абылай ханның епті саясаты мен көрегендігі, ең бастысы, жеңісті жорықтар нәтижесінде дүрбін-ойрат біржола талқандалды. Ізінше, қазақ ордасы абыроймен аяқтаған шүршіт-қазақ соғысы басталды. Бердіқожа бұл ұрыстарға қатысты ма, қатыспады ма, тап басып айту қиын. Алайда, Абылай ханның Қоқанға қарсы 1766-1768 жылдардағы, оңтүстікті түбегейлі тазартып, Ташкентті қайтарып алған жорығы кезінде оқиғаның бел ортасында жүргені анық. Әлбетте, бұл тазарту соғыстары бүкіл қазақ мүддесінен туындады, десе де, дәл осы өңірді қоныстанған Шанышқылы, Сіргелі, Қаңлы рулары үшін өмірлік маңызы айрықша болатын. Бұдан соң Абылай ханның 1770 жылғы, қырғыз ұлысын қиратқан соғысына белсене қатысқаны анық. Үш алаш бірдей майданға түскен «Шаңды жорық» - 1771 жылғы Торғауыт соғысынан да тыс қалмауға тиіс. Нақты дерек болмаса да сеніммен айтуымыз — Бердіқожаның эпикалық жырға тұлға болған, аңызға айналған атақ-данкына ғана байланысты емес. Бердіқожа ғұмыр кешкен заман, ол қоныстанған мекен және тиесілі тарихи оқиғалар тізбегі ешқандай күмәнға жол қалдырмайды. Нақты жазба дерекке келсек, бізге жеткен тарихи мағлұматтар батыр өмірінің соңғы кезеңі - 1783-1786 жылдарға қатысты. Орыс әскерінің офицері, тарихшы әрі этнограф Иван Григорьевич Андреев «Қырғыз-қайсақтың Орта жүзінің сипаттамасы» деген еңбегінде танбалап кетіпті. Сөз ыңғайына қарағанда, Бердіқожаны өз көзімен көрген. Батыр есімі аталғанда жаужүрек (храбрый) дегенді бірнеше рет колданған, деректері анық, күмәнсіз.

«Шанышқылы руының ағасы Бердіқожа 1783 жылдың 13 июлі күні алғаш рет Семей камалына келді, — деп жазады И.Г. Андреев. - Орыс шекарасына алғаш шығуы екен, бұрын қонысы шалғай болған. Комендант мырзамен әңгіме кезінде айтты. Орыс қолбасыларының лайықты қабылдағанына риза болды. Қамалға келісім мақсаты — Ресей шекарасын көру, орыс әскербасыларын, жалпы орыстарды көру екен...»⁴⁷

Бердіқожаның бір қауым елді басын, Семей өңіріне дейін келуі — осы алас-күлес заманының бір көрінісі. Бұдан бұрын, бүкіл және шығыс өңірі ойраттан тазартылып, Жоңғар аймағының өзі босап қалғанда, ежелгі жора бойынша алаш ұлы байырғы атамекенде жаңа орынға бастаған. Бірер күн, бірер жылда орныққан жоқ, әуелде соғыса отырып жылжыды, кейіннен үдере қозғалды. Оңды-солды сапырылыса көшу өрісі басталды. Үлкен тайпалар тиянақты орын тапса, жекелеген рулар әр килы кепке түскенін көреміз

«Бердіқожа бастаған Шанышқылы малға бай, жылқысы көп, ұзын саны үш жүз шанырақ», - деп жазады И.Г. Андреев. Шығандап көшу себебі - сырт жаулармен соғыста үлкен беделге жеткен батыр өз руының тоғышар басшыларымен бірлікке келе алмаған сияқты, Мәшһүр Жүсіптен қалған әңгіме де осыған мегзейді, бірақ ең бастысы, әрине «қара қазан, сары баланың қамы үшін» жұрт қатарлы жайлы қоныс іздеу. «Он сегіз жыл бойы қырғыздармен шектес отырдық», — дейді Бердіқожа. Жетісу өңірінде. 1765 жылдан бастап. Кейде тату, кейде кату. Ойрат біржола талқандалып, қазақтың күт мекені жаудан босаған кезде, қазақ ордасынан ақтабан

⁴⁷ Андреев И. Описание сред.Орды киргиз-кайсаков. — Алматы, 1998. - С. 80.

шұбырынды тұсында бөлініп кеткен қырғыз ұлысы қайтадан қуат тауып, Алатаудан төмен түскен еді. Арыстан Абылай ханның қырғызға қарсы 1765, 1770 жылдардағы жойқын жорықтары аталас болса да аруағы бөлек ағайынды Алатаудан қайта асырып, екі елдің бүгінге жеткен табиғи шекарасын белгіледі. Бердіқожа бастаған бір бөлек Шанышқылының Шыршық тарапынан Жетісуға өтуі осы әуелгі жорыққа жалғас екені көрінеді. Шанышқылы Бердіқожа 1785 жылы мамыр айында Шынғыстауға көшіп келеді. «Бұл тарапта 40 жыл бойы көшіп-қонып жүрген Ханқожа сұлтан мен Әбілфейіз балаларын Тарбағатай жаққа ығыстырып шығарды»,— деп, орыс офицері И. Андреевтің жазуына қарағанда - Бердіқожа батыр бұл жерге келгенде Әбілфейіз ұлдарымен күресте Барақ сұлтанның ұлы Бөкейге арқа сүйесе керек. Осы жылдар аралығында Шанышқылы Бердіқожа батыр оқтын-оқтын Жетісу тарапына қайта оралып, Алатаудан етекке жайыла бастаған, тіпті Іле Алатауынан Жоңғар жотасына аяқ басқан қырғыз жасақтарына қарсы жорықтарға шығып, талқандап отырған көрінеді. Орыс әскерінің офицері, тарихшы әрі этнограф И.Г. Андреев «Қырғыз-қайсақтың Орта жүзінің сипаттамасы» деген еңбегінде: «Шанышқылы руының ағасы Бердіқожа — 1783 жылы шілде айының 13-і күні Семей қамалына келді. Орыс шекарасына алғаш шығуы екен, бұрын қонысы шал-ғай болған. Ақыры жаужүрек Бердіқожа — өзі талай рет қиратып женген қырғыздан ажал тапты», — деп жазады. Бердіқожа батырдың қазасы - 1786 жылы қаңтарда, яғни мәйіт бұзылмайтын қыс кезінде екен. Ауылға жетіп, қаралы хабарды ес тірткен соң, боршаланған денені көрген Бердіқожаның әйелдері тұтқынға түскен Есенқұл манаптың ұлын пышақтап өлтіреді. Батырдың артында інісі Секлоян және төрт ұл

қалды, Үлкені - Лепес, енді бірі - Шоқ, қалғанының есімдері белгісіз»²⁷.

Мәшһүр Жүсіптің Бердіқожаның жоктауынан қалған бәйіті былай:

Мінгені Бердекемнің қара ала аяқ,
Жау, шіркін, кескілепті-ау аямай-ақ²⁸.

Бұл — шалғай жатқан екі елдің екі түрлі дерегі болса да, бірін-бірі толықтыра түседі.

И. Андреев жазбасына қарағанда, Бердіқожа батырдың өлімінен соң артындағы ағайындары кек алуға қол құрап, Бөкей сұлтанның бірге жүруін талап етеді. Бөкей сұлтан Тобықты, Найман жігіттерінен жиған 100 шақты адамымен барлығы Жидесу өзенін бетке алып, қырғыздарға аттанады. Бірақ Бөкей сұлтан «Бердіқожаның кебін кимесек игі» деп қырғыздарды шапқысы келмеген. Сол пиғылын сезген Бердіқожа жігіттері жорықта кері тарта берген Бөкей сұлтанға: «Бізбен жүрмесең, сенің құзырыңнан шығып, Ташкент түбіндегі өз қонысымызға қайта орала-мыз!» деп кесіп айтады. Әйтсе де Бөкей сұлтан мен Ханқожа сұлтан еш әрекетке бармай кері қайтады²⁹.

Бердіқожа кесенесі Қарқаралыдан 250 шақырым қашықтықтағы Темірші ауылынан 45 шақырым жерде, Мәшекең жазған Көкшетау мен Дуана таулары аралығындағы Дағанделі өзенінің биік жерінде тұр.

Бақыбек батыр. Руы Алтай, Сайдалы Сүгірәлі бұтағынан. Қабайұлы Бақыбек батыр Қанжығалы Бөгенбай, Тоқа Барғана, Мойын Аралбай батырлармен үзеңгілес 1680 жылдар шамасында туып, 1765 жылдар мұғдарында қайтыс болған. Бейіті Бөген өзенінің жағасында. Бақыбектен туған Қожақ, Қуандық, Сағын деген балаларының ұрпақтары өсіп-өнген рулы ел.

БАЙТЕЛІ батыр. Руы Мойын, Алтай Аралбай батырдың баласы. 1729 жылы туған, 1799 жылы қайтыс

болған. Бәйтелі Тарақты Байғозы батырдың шәкірті, үзеңгілес серігі болған. Жанама аты Жәнекең деп аталады. Бәйтелі қалмақтың Айманақ батырын жекпе-жекте жеңген, Айманақты аттан құлатқан жердегі тау Иманақ атанып кеткен.

Тарихи құжаттарда жазылған деректерде Жоңғар мемлекеті жойылғаннан кейін қалмақ жеріне қазақтардың қоныстануына Цин императоры тиым салуға тырысқан. Бұрынғы мәмілегерлік ұмытылып қазақтарды айтқанына көндіріп, айдауына жүргізіп қалыпқа салмақшы болады. Осы мақсатпен келген әскери қолбасшылар Фу Де мен Дардана еді. Олар қазақ жерінде қайыспайтын қарсылыққа ұшырасты. Бірақ боғдыханға өтірік хат жолдап өздерінің ерлігін асыра мақтаумен болды. Фу Де тышқан жылы (1756) мамыр айында жазған хатында “Тұтқиылдан мыңға жуық қазақ қолымен кездестім. Менің шеріктерім ерлікпен шабуыл жасады, жүзге жуық жау өлтірілді. Екеуі тұтқынға алынды. Бәрін есептегенде қазақтармен он рет соғыстық. Шығынымыз 30 адам. Ерлік көрсеткендерін кейін хабарлаймын” десе, қазан айында Дардана жолдаған хатында “Қазақтардың адам аяқ баспаған терең шатқалында бізге тосқауыл қойғандары белгілі болған. Екі мыңнан астам қарақшыларға қарсы мың сан қолды өзім басқардым. Эрденә, Тэтуэ, Мачана, Цинхуня басқарған шеріктер соғысқа қатысты. Барлығы ерлікпен қарақшыларды өлтіре берді, өлгені бес жүз жетпіс адам (Қытайлар өлген сарбаздардың құлағын кесіп алып отыратын). Тірідей он бірін ұстадық, көбі оқтан жараланған. Жетінші айдың он бірі күні Нұраға жеттік. Екі мыңнан артық қарақшыларды кездестірдік. Үш жүз қырықтан астамын өлтірдік. Тірідей онын тұтқынға алдық” деп жазған.

Жолан батыр. Руы Сайдалы Сүгірәлі. Олжаұлы Жолан батыр 1626 жылдар шамасында туып, XVIII ғасырдың

екінші жартысында қайтыс болған. Абылайдың айтулы батырларының бірі, Байғозы батырдың үзеңгілес серігі болған. Жолан батырдың бірінші әйелінен Қойкелді, Қойсоймас, Байтоқа, Тайсоймас, Қыстаубай, Шоқан, Қасым, екінші әйелінен Бөйтен, Қаратоқа, Сасықбай туады. Жолан батыр әнші Қайрат Байбосыновтың бабасы

Қыдырәлі батыр. Руы Алтай Сайдалы Құлғараұлы Қыдыралы батыр 1692 жылы туып, 1730 жылы қайтыс болған. Байғозы, Қыдырәлі бастаған сарбаздар 1730 жылы қараша, желтоқсан айларында Ақтау, Ортау өңірін қалмақтардан тазартып, ел қондырған. Ортаудың Сарытау деген жерін қалмақтардан босатқан Байғозы мен Қыдыралы бір-біріне “мынау бір тамаша қоныс болатын жер екен, қайсымыз аламыз” деседі. Содан кейін кімнің көші бұрын келіп қонса, бұл соның мекені болсы деп уәделеседі. Бір тасқа екі батыр өз руларының таңбаларын қашайды. Содан желтоқсанның үскірік боранына қарамай Қыдырәлінің аулы көшіп келіп, жүгін түсіріп жатқанда Байғозының да көші жетеді. Сарытау уәде бойынша Қыдыралыға қалып Байғозы Қоныркұлжа, Сарқұлжа, Шажағай бойына қоныстанады. Сол жылы шешек шығып Қыдыралы батыр 34 жасында қайтыс болады. Қыдырәлі батырдың бірінші әйелінен Құланбай, Киікбай, екінші әйелінен Бұланбай, Матыбай, Тағыбай, Қоянбай туады. Бұлардың бәрі өсіп-өнген рулы ел

Мәмбет батыр. Руы Сайдалы Сүгірәлі. Олжаұлы Мәмбет 1620 жылдары мұғдарында туып, XVIII ғасырдың екінші жартысында қайтыс болған. Абылайдың батырларының бірі. Мәмбеттен Олжабай, Құлжабай, Истемес, Бөкенбай туады. Рулы ел боп өскен тұқым

Баймырза (1700-1770 жж. ш.) – батыр. Шын аты – Кенжебай. Мол дәулет біткен аса ауқатты, атымтай жомарт адам болғандықтан, Баймырза атанған деседі. Қара қылды қақ жарған әділ шешен болған, жоңғар-қалмақ

шапқыншылығы тұсында ерлік көрсеткен батыр. Жаз жайлауы – шұрайлы Баймырза сайы, Шоқай, Нұра өзендерінің бойында болған. Елді мекен, ауыл, осы кісі есімімен аталған

Қыпшақ Жазы батыр – Абылайдың атақты батырларының бірі. Ол туралы дерек ауызекі тарихи дәстүрде заманында мол болғанымен, қағаз бетіне түсіп сақталғаны аз. Мағзұм Ахметұлы арабша жазылған шежіре дәптерінде ⁴⁸ : «Қыпшақ Жазы батыр мен Бәсентіін Малайсары батыр Абылайдың соғысында садақ атып, жақ тартып, батырлық көрсетіп жаннан кешіп жүрген. Абылайда бұл екеуінен күшті, асқан батырлары болмаған. Жазы мен Малайсары келе жатқанда жаудың беті қайтып, үріккен қойдай болыпты. Қазақ жасағы қалмақпен соғысқанда қалмақты қойдай қырып, қалмақтың қызы менен қатынын жетім қылатын батырлары Жазы менен Малайсары екен.

Жазы батыр жақ тартқанда, оның оғы нендей тас темірден өте шығады екен. Бір күні Абылай батырларының күшін сынау үшін жеті балтаны қатар қойып, осыдан атыңдар дегенде, сонда Абылайдың басқа батырларының оғы бір-екі-ақ балтадан өте шығыпты. Абылай Жазының күшін сынау үшін, ішіне шеге мен жүн араластырып тігіп, қына артқан жеті түйені қатар қойып, сонан жақ тартқанда Жазының оғы онан да өте шыққан.

Жазының хас жасөспірім кезінде қалмақтың ханы Сыбанның Шарш деген батыры болған. Шарш өз заманында аса мықты болған жауып тұрған оқты тындамайтын жүректі екен. Шарш зордың зоры екен. Басқа әскерден келе жатқанда иығы мен мойны бір кез алып тұрады екен. Оны келе жатқанда анадайын белгілі екен. Қайраты, күші мол жоңғар болса керек. Шарш

⁴⁸ Ескерту. Мағзұм қария Ахметұлының арабша қолжазбасынан аударған т.ғ.к. Махсат Алпысбесұлы.

(Чаршы) келе жатқанда қазақтар үрке қашатын болған. Шаршқа қазақтан жекпе-жекке келетін батыр болмаған. Қазақтың қолын қиратып, қайратын сөндіріп, қанын судай шашып тұрған мезгілде, қазақтан Жазы, Малайсары батырлар шыққан.

Жазы он тоғыз жасында ат үстінде батырлық қылған. Бір соғыста қалмақтың Шаршы батырына қарсы қазақтан Жазы батыр шығады. Бұрыннан «менің бетіме кім шығады» деп, биманас ағып жүрген Шарш «мен, мен» деген тәубәсіз біреу екен, бір салып жығамын» деп ойлап, найзасын бір салып өте береді. Жазы аттан жығылмай сау қала берді. Кезек Жазыға келді. Шарш Жазының аман қалғанына «нағып қалды» дегенде, бетін бұрып алып «сен қай баласын, менің ұрғаныма шыдап қалған» деді. «Менің кім екенім не керек, мен бала екенімді қаруласқанда айтарсын, менің атым Жазы, арманда қалмай естіп кет» деп, қос қолдап тұрып көк желкеден бір салып өткенде Шаршы аттан өкіре құлады. Шарштың аты ойнап шыға берді. Қалмақтар оны көріп көбі жан-жаққа быт-шыт болып қашты.

Қазақ батырлары қашқан қалмақты соңынан қуып, қойдай қырып, шауып, шаншып, қиратып, қанша аттын саймандарын олжа қылып, үлкен қарық болды. Абылайдың сол жолы үлкен жолы болып, мерекеге батып, қуанып қайтқан соң, алды болды. Екінші бір соғысында қазақ әскері тағы жеңіп, Абылайдың қолдары олжа алған соң, соғыстың ақырына қарамай, кейін елге қайтып кетіпті.

Еламан Токсарыұлы Өтемістегі (1717-1776 жж.)

Арғын Қаракесек Сарым руынан шыққан батыр. Қалмақтар қартайған Бөгенбай батырды шолғыншы әскер жіберіп, өлтіреді. Еламан осы шолғыншы әскерлерді жойып жіберу соғысына қатысады. Осы шайқасқа інілері Жоламан, Қалқаман да қатысыпты. Қалың айқаста үстіндегі сауытының түймесі ағытылып кетіп, ашық

кеудеден тиген садақ оғынан Еламан 58 жасында мерт болған. Соғыс Ерейментау жерінде өтіпті. Қалмақ ортасында, қалған батыр мүрдесін түнде тауып алған інілері ата мекеніне жеткізбекші болады, жер шалғайлығы оған мүмкіндік бермейді. Батырдың денесі Қарағанды қаласының оңтүстік батысындағы Қарабас, Дария теміржол стацияларының маңына жерленген.

Шындәулет (Сармантай) батыр

Шындәулет батыр⁴⁹ XVII ғасыр соңында дүниеге келіп, XVIII ғасырдың аяғында дүние салған. Тарихи деректерде Шындәулет тек батыр ғана емес, би де атанған. Шындәулет батырдың өмір сүру кезеңі Жоңғар шапқыншылығымен тұспа-тұс келеді. Ол осы қақтығыстарда асқан табандылық пен қаһармандық көрсетіп, қантөгіс шайқастарға қатысқан. Шындәулет батыр мемлекетаралық келісім-шарт мәселелеріне де белсене араласып, ел мен жер мүддесін қорғауға атсалысқан. Осындай мақсатпен 1742 жылы Орск қаласында Әбілқайыр ханның басшылығымен келісім-шарт қайта қаралып, үш жүздің өкілдерінің қатысуымен ант қабылданды. Ханның ақылгөй кеңесшісі ретінде Шындәулеттің мемлекетаралық келісім-шарттардағы ролі өте зор болды. Батыр бабаның балалары да сол кездің заманына сай тәрбие алды. Шындәулет ұрпақтары арасында ел билеген көсем де, ел қорғаған батыр да аз болмапты. Қазақ халқының мүддесін қорғап, әртүрлі дәрежеде ерлік жасаған үлкен ұлы Өмірзақ Абылайханның

⁴⁹ Б.Ахметова Шындәулет (Сармантай) батыр // Орталық Қазақстан
06.03.2019

қасына еріп жүрген батырлардың бірі болды. Екінші баласы Ерназар батыр да халқы үшін жан аямай ерлік көрсеткен, Ерназардан – Алшағыр батыр, одан туған Бижан батыр кешегі Кенесары Наурызбайдың ұлт-азаттық қозғалысына қатысып, ерлік істерімен танымал болған. Байдәулеттің төртінші баласы – Тайтақ батыр, үшінші баласы – Елші батыр, Елшіұлы Мақатай батыр, Байдәулет ұлдары Әлімбайұлы Доскей акын,

Аю батыр Сарымның Қожағұл бұтағынан. Туған-өлген жылдары жайлы нақты дерек жоқ. Ғұмыр кешкен кездері қазақ-қалмақ соғысы мен байланыстырыла шамаланады. Ол-қазақ халқының тағдыры таразыға тартылғанда Жалаңтөс, Жидебай, Сеңкібай т.басқаларлармен тізе қосы қаһармандық ерлік көрсеткен. Аты аңызда айналған батыр. Жаратылысында өте зор, алып адам болыпты. Ат көтере алмағандықтан үнеімі ақбура мініп жүреді екен. Дене бітімінің ерекше үлкендігі мен дауысының күркіреп шығатындығына және ерліктеріне орай Аю батыр атанды. Атойлап келе жатқан жау қолы қарсы жақтан күнше күркіреген батырдың дауысы естігенде аттары үркіп, шошып өздеріне иелік бермей беталды лағып, кері бұрылып, ала қашады екен. Зәрезап болған жау алдарына Аю батыр деген лақап естігенде де күн ілгері сескенетін болыпты.

Аю батырдың табиғи алып күш иесі болғанын өзі жерленген Сарытерек жеріндегі бейіті маңында жатқан үлкен тас дәлелдесе керек. Ол қартайған шағында: «Дүниеден қайтарында өзім белгілеген жерге жайғастырарсындар. Мекенімді тастан соғындар. Бейіттің мандайшасында қойылатын таста өзім әкеп тастармын», - депті. Біраз күндерден соң қасыныан келінін ертіп, пар өгізге жегілген арбамен өзі белгілеген жерге таудан тас әкеп жүреді. Кейін батыр дүнеіден қайтқанда соғылған бейіттің мңандайшасына қойылады деген әлгі тасты

ауылдастары жабылып қозғалта алмапты. Осы дерек 2007 жылы 90 жасты алқымдап барып көз жұмған Көшербаев қариядан алынды.

Аты елеусіз тарих бетінен жоғалып бара жатқан батыр жайлы С. Хамза марқұм ел аузындағы деректер негізінде «Аю батыр» дастанын жазған еді. Өкініштісі сол жазған туынды жарық көрмеді.

Жидебай батыр Қожаназарұлы (1713-1813 жж) XVIII ғасырда өмір сүрген Жидебай батыр Қожаназарұлы Абылай ханның әскербасыларының бірі болған. Қара Керей Қабанбай батырдан әскери өнерді үйренген, батасын алған. Жас батыр Бұланты, Өлеңті өзендерінің аралығында болған, кейін “Қалмақ қырылған” аталып кеткен шайқаста ханның батасын алып, халықтың көзіне түседі. Ел аузындағы деректерге қарағанда арнайы жасақталған сарбаздарға басшылық жасайтын мыңбасы болып тағайындалады. Жидекең сөз шебері де болыпты. Жалантөс, Сеңкібай, Тобықты Қараменде бимен ерекше силастықта, қадірі артқан дос болып өтіпті. Жасы жүзден асып көзін жұмған. Оған өзінің айтқан сөзі дәлел бола алады.

Жасымның жүзге жеткені

Алты Алаштың алғысы

Қос жанардың кеткені

Қарақожаның қарғысы.

Бірде Абылай хан “Жеті жарғы” заңын жүзеге асырып отыратын жеті адамнан тұратын “жеті жарғыш” ұйымын сайлайды. Солардың ішінде Жидекең де болады. Тағайындалғандардан хан: “Түрлі-түрлі жау бар. Солар жайлы не айтар едіңдер?” – деп сұрайды. Сонда Жидекең: “Жау екі түрлі болады. Көрініп келетін хауіпсіз жау бар. Жекпе-жекке шығасың, күшің асса жығасың, ол да өзіндей адам, несіне бұғасың. Көрінбей келетін хауіпті жау бар. Ол сенен де сақ, ұтып алар амалын тап. Ақылдан түспе,

ойланып істе. Сақтанбасаң солардан, кетеріңе мен кепіл, басындағы тұрған бақ”, - деген екен.

Мәшһүр-Жүсіптің Жидебай туралы жазғаны баспа бетінде жарық көрген. М.Ж. Көпеев жазбаларында қаһарманның ата-тегі таратылады, өмір сүрген жылдары, ортасы, ел қорғаудағы қызмет баяндалады.

Тарихта Әлтеке Жидебай атақты батыр, Абылай қолбасшыларының бірі ретінде сипатталынады. Мысалы, М. Әбдіұов мақаласында оның майдандағы ұрыс тағдырын шешетін, әрі қосымша тың күш ретінде ұсынылатын 5000 қолды басқарғаны айтылады.

Ал Мәшһүр-Жүсіп шежіресіндегі: «Жидебай батыр жеті қатын алған, жүз беске келіп өлген», - деген жолдарға қарап, батыр не 1700-1805 жылы не 1713-1818 жылы ғұмыр кешкен деп болжаймыз. М. Әбдіұов пен М.Ж. Шежірелерінде бергі генеологиялық секілді ұқсас болғанымен батырдың арғы аталарын таратуда өзгешелік бар.

1) Болатқожа (Қаракесек) – Түйте – Майқы – Айтуған - Әлтеке – Дос – Қожаназар - Жидебай. (М.Әбдіұовта)

2) Қаракесек – Түйте – Майқы – Әлтіке – Дос – Қожаназар – Жидебай. (Мәшһүр-Жүсіп).

Мәшһүр-Жүсіп тек шежірелік кестені ғана ұсынып қоймай, Жидебайдың атасы Дос батырға тоқталады. Жидебай жастайынан жетімдікті көріп өседі. 7-8 жасында жорыққа кетіп бара жатқан Қабанбайдың батасын алады. Қаракерей Қабанбай оған алмажайымынның бірін (Қызыл түлкі) байлайды. Кейін Абылай қазаққа хан болып көтерілгенде атақты батырының бірі, қолбасшы болады. Абылай хан қосын жүргізгенде Үйсіннен ақ Шабдар атты алғызып, Жидебайға мінгізеді. Қызыл түлкі алмажайымы арқасында қараңғы түнде тал түстей боранды ашық күндей көріп жүретін болған. Біреудің жоғалған пышақ шақпағын жауын-шашын болса да, тауып беретін болған

(М.Ж. Көпеев қолжазбаларының ішінде Жидебай батыр жөніндегі екінші нұсқасы)

Болатқожаның бел баласы: Ақша, Төйте. Мұның Ақшасынан- Бошан, Айтілді. Төйтеден- Майқы, Танас (Танаш). Майқыдан-Әлтеке-Сарым.

Әлтекенің бәйбішесінен- Өтеген. Өтегеннен: Байдәулет, Байымбет, Жанығұл, Қойгел. Жанығұлды «Жамаңке»- десе, жұрт біледі. Әлтекенің тоқалынан: Есболай, Дос, Әлмұрат.

Дос батыр болған, қалмаққа таң атырып, күн шығармаған. Жетпіс сегіз жасында жалғыз баласы Қожаназармен екеуі қолға түскен. Сонда қалмақ:

- Өлтіріп тастайық,-деп сыбырласады дейді. Сол сыбырласқанын құлағы шалып, естіп қалып, Дос батырдың айтқаны:

Сыбыр-сыбыр етеді,

Сыр құлақтан өтеді.

Сырласпаған жат, шіркін,

Әлде не етіп кетеді?

Өзім өлсем, боғым-ай,

Қожаназар құлыным-ай!- деп жылайды дейді. Қалмақ мұнысын көрген соң: Әкелі-балалы өзді-өзі кеңессін, бірін бізге олжаға қалдырсың, бірін еліне баруға босатайық,- депті. Сонда бала ұшып тұра келіп, жылап қоя беріпті:

- Әкетай, мен көк лағың (ұлағың) болайын, мені: «Құдай жолына құрмалдық!»- деп, қалмаққа бер де, ел-жұртыңды таба гөр! Сақалыңның ағында, өлеріңнің шағында қалмақтың моласында қалмай, қазақтың даласына барып, малыңның өрісінде қала гөр!- депті.

Дос батыр айтыпты: - Қалмаққа шал зәру емес, жас ұлан зәру. Жас ұланды өлтірмейді, өздеріне балап, ел-жұрт қылып алады. Мен елге тірі барғанда, не боламын? Қаздың етін асадым, жетпіс сегіз жасадым. Сені

қалдырып, мен елге барсам, «екінің бірі, егіздің сыңары» айтады, алысым бұлай тұрсын, жуығым айтады.

Дұшпаным бұлай тұрсын, досым айтады: «Мына жалмауыз талайдың басын жалмаған жалмауыз емес пе?! Жалғыз баласы Қожаназарды жалмап, ұялмай, жылт етіп келуін қайтерсің?»- дейді. Сен барсаң: «Дос өлген жоқ, міне, тірі!»-деп, қуанады. Қатын алсаң, балалы болсаң, сенен туған бала менің құнымды қалмақтан күндердің күнінде бір алмай, қоймайды!»- деп, батасын беріп, баласын қайырып жіберіп, өзі қалды.

Қожаназар ел-жұртына аман-есен келді, қатын алды. Бір ұл туды, атын «Жидебай» қойды. Жидебай бала күнінде тапқан шешесі өліп қалып, Қожаназар бір тоқал алды. Тоқалдың аты «Апар» еді. Бойы бір қарыс кемпірдің шабаданындай неме еді. Жүреміте алты ұл тапты. Алты ұл тауып жүрген иттің бес қанат үйдің уығын байлауға бойы жетпей, уық байлағанда, Жидебайды аяғының астына жатқызып, неше уық бар, сөйтіп байлайды екен.

Мұртай – Базарғұлдың кенжесі, қазақ жерін жоңғарлардан азат ету соғысына қатысып, Мұртай батыр атанған. Қоңырат (Ақтоғай) ауданындағы Нұртай шатқалы бабаның құрметіне аталған. 1749 жылдары шамасында атақты Сарыарқаның төсінде жоңғар шапқыншыларымен болған шайқастың бірінде қалмақтың батырымен жекпе-жекке шығуға әскерлер сенімін алып қол бастаған батыр.

Жекпе-жекте тең түсіп екі жақтың батыры да найза ұшында қайтыс болғаны ел аузында аңызға айналып айтылып келеді. Базарғұл бабамыз кенже ұлы Мұртайды Нұртай шатқалы маңына орналасқан қазіргі Қоңырат селолық округі жанына жерлеп, басына құлпытас қойған.

Кенесары сарбаздарының жорығы

XIX ғасырдың бірінші ширегі Ресей империясының Европаның жандармы ретінде ұлт-азаттық қозғалыстарды аяусыз жаншып, саяси қысым жасаумен, күш қолданудың нәтижесінде ірі отарлық мемлекетке айналған көзі. Кіші және Орта жүздердің басты аймақтарын отарлап алғаннан кейін патша үкіметі Ұлы жүзді басып алуды, оңтүстік Қазақстан аймағы арқылы әлі де дербестіктерін сақтаған Орта Азияға шығуға, сөйтіп осы стратегиялық аймақта үстемдігін орнатуды ойластырды. Осы мақсатқа жетуге кедергі Орта жүздің басты өңірінің әлі де болса тәуелсіздіктерін сақтағаны еді. Шын мәнінде XVIII ғасырдың соңғы ширегі, XIX ғасырдың басында Ресейдің саяси билігі тек қана Жайық, Есіл, Ертіс өзендері бойында салынған отарлаудың тірегі бекіністердің төңірегінде 100-150 шақырым қашықтықта ғана жүретін. Елдің түкпірінде

көшіп-қонған ауылдар ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-дәстүрін сақтап, ру-руға жіктелген иеліктерін көшпенді мал шаруашылық мүддесіне пайдаланды

Патша үкіметінің Қазақстанды жаулап алу жоспарының іске асуын әсіресе мүдделендірген саудадан түсетін, мемлекеттік қазынаның үнемді көзі - баж салығы еді. XIX ғасырдың басында Ресейден Орта Азияға, Шыңжанға тағы да басқа Орталық Азия елдеріне баратын дәнекерлік керуен жолдары қазақ даласын басып өтетін. Тіпті алыста жатқан Константинопольден (Стамбулдан) Орталық Азияға бет алған керуендер де осы аймақпен жылжитын. Баж салығын төлеуден қашқақтаған көптеген керуендер талауға да түсетін. Орыс үкіметі осы керуендерден жиналатын баж салығын өз қазынасына ғана жинаттыру үшін Ресейдің билігін әлі де мойындамаған сұлтан, билердің ауылдарына қарулы қол жіберіп, қыр көрсетіп отыратын. 1800 жылы патша үкіметі осындай керуендерді мазалаған қазақтарды жауапқа тарту үшін шекаралық сот ұйымдастырды. 1803 жылы наурыз айының 31-де Сібір шекаралық басқармасына Мемлекеттік Сенаттан түскен нұсқауда қазақ даласынан Семей және Петропавл қалаларына бағыт алған керуендерді қазақтардан қорғау үшін казактардан қарулы күзет қою тапсырылды. Иркутск генерал-губернаторы И. Селифонтовтың коммерция (сауда) министріне жолдаған хатында көпестердің керуендерінің Қазақ даласында жиі талауға түсетініне байланысты шекаралық бекініс коменданттарына күзетке берілетін казактар санын 20 адамға дейін жеткізу көзделген.

Отарлық империяның экономикалық мүдделері, царизмнің Орта және Орталық Азиядағы стратегиялық саясаты, қазақ даласының Ресейге іргелес орналасқандығы - өлкені жаулап алуды біршама тездетті. Бұған қолайлы саяси алғышарт та қалыптасты.

1822 жылы Ресей Сенатының бекітуімен жарияланған «Сібір қазақтары туралы жарғы», 1824 жылдан бастап іске аса бастады. «Жарғының» негізгі идеялары, Ресей патшасымен өте жақын болған, сол кездегі Батыс Сібір губернаторы М.М.Сперанскийдікі болғанымен, нақты іске асыруды Омбы облысының генерал-губернаторы С.Б. Броневский және Батыс-Сібір генерал-губернаторы П.М. Капцевич үлкен үлес қосты.

«Сібір қазақтары бойынша жарғы» Орта жүз бірнеше округтерге бөлінетін болып шешті. Әр округте 15-20 болыс болмақ, әр болыста 10-12 ауыл, әр ауылда 50-70 шаңырақ. Округтің басшылығына сұлтандар өз іштерінен аға сұлтан сайлап, ал болыстарды – сұлтан, ауылдарды – би (старшын) басқарсын деп ұйғарылды.

1824 жылы ерте көктемде Қарқаралы бағытында Семияр форпостынан 300 адамдық отряд аттанды. Оның құрамында князь Даданов, сотниктер: Карбышев, Чириков, Кинжицев, Копейкин, дәрігер Зильберштейн, топограф Кошелев, бірнеше тілмәш, 250 орыс-казак әскері және құрылғалы тұрған Қарқаралы округінің болашақ екі заседателі – Бубенов пен Налабердин болды. Бұл отрядты Қарқаралы округі қарайтын Омбы губернаторы полковник С.Б. Броневскийдің өзі басқарып келген.

Қарқаралы округінің приказы Броневскийдің 1826 жылғы 14 маусымда хабарында былай делінген: «Бүлікшілер бас көтерді. Олар Ордадағы тыныштықты бұзып, қарсылық танытуда. Жергілікті жерге Ресейлік империяның тәртібін орнатуға кедергі келтіруде. Мына соңғылары, 1000-ға жуық жиналған адамымен болыстарды төңіректеп, оларға өздерінің салық жинаушыларын жіберді, бағынбағандарға шабуыл жасап, тонап кетеді

Бекіністегі казак-орыстармен ірі-ұсақты қақтығыстар үнемі өтіп тұратын болды. Солардың ішіндегі бір есте қаларлығы, 1832 жылы қазақ қолының

Қарқаралыға шабуылы сәтті аяқталды. Өне бойы қазақ ауылдарын шауып алып отырған қазақ-орыстары бұл жолы өз мал-жанынан айырылады. Бұл жорыққа Ағыбаймен бірге Қаракесек руының Шет өңіріндегі Бесата жұртының Қашқынбай, Бодық, Баубек сияқты батырлары да қатысты.

Ағыбай батыр 1832 жылы наурызда жалғыз өзі бастаған қолдың Патша әскеріне тойтарыс бере алмайтынын түсініп, Саржан мен Есенкелді Қасымовтардың әскерімен бірігеді.

Осы жылы олар біріккен әскермен Қарқаралы округіндегі Ресейге бағынған байлардың ауылдарына шабуыл жасап, 1600 жылқы айдап әкетеді. Осындай азды-көпті жеңістерге қол жеткізе жүріп, әділет үшін көтеріліске шығушылардың саны біртіндеп, күн сайын көбейе береді. Енді Саржан Қасымұлы Ресеймен соғысуға Ташкенттік құсбегімен одақтастар іздей бастайды.

1826 жылы осындай мақсатпен Саржан ағасы Есенгелді және Ағыбай батырмен бірігіп, Ташкентке жол тартады. Осы жағдайға байланысты барон Ур былай деп жазды: «Құсбегіге Саржан өзінің әкесі және бауырларымен бірге барады және бұлар өте жақсы қарсы алды.

Бірақ, Саржан мен олардың қасында келген қазақтардың тәуелсіз мемлекет құрғысы келетін ойын және өз жағына Ташкент құсбегісінің қарамағындағы қазақтарды өз жағына тартқысы келетінін біліп, айламен қолға түсіріп жауыздықпен өлтіреді. Тек, Ағыбай батыр мен Ержан төре ғана соғыса жүріп, құтылып кетеді. Кейіннен Түркістанға барған Кенесарының әкесін де өлтіреді.

"Округтарды ұйымдастыру тәуелсіздікті қызғыштай қорғаған қазақ халқының орыстарға (үкіметікке.) қарсы ақырғы күресі болды. Осы арпалыстың жарқын бейнесі сұлтан Кенесарының талмайтын жеке басы, он жыл (1837—1847жж) бойы орыс әскерлеріне

күресті тоқтатпады" Бір ғана әкімшілік басқару қазақ халқының қарулы қарсылығына себеп болып қойған жоқ. Мал жаятын жерді біртіндеп орыс-қазақ шаруаларының өз иелігіне бөліп алуы, алым-салықтың өсуі де саяси тартысқа себепші болғаны айғақ. Қазақ ауылдарында басталған адам және мал санағының басты мақсаты да алым-салықтың көлемін анықтау еді. Абылай хан тұсында ешкімге салық төлемеген басы осы көшпенділер патша үкіметінің қазынасын молайтатын, өздерінің иелігін талан-таражға сала бастаған чиновниктердің пайдасына да түсетін салыққа мейлінше наразылық білдірді. А. Янушкевич орта жүздің бір ауылында болғанында соқыр әнші қыз халықтың қарсылығын үнімен жосылта келе, "біздің жылқымызды, мал-қойымызды санау ясақ (салықтың түрі) жинау үшін жүргізіліп отыр,- жиналған патша офицерлеріне айбар білдірген.

Қазақ ауылдарының ХІХ ғасырдың 30-шы жылдарында үкіметке төленетін салығының мөлшерін белгілеу үшін алдымен халықтың санын анықтау қажет еді. М. Красовский белгілі автор С. Б. Броневскийге сілтеме беріп, Орта жүздің тұрғындарын 50000 шаңырақ, немесе 300000 жан деп топшылайды. Ал Омбы облыстың басқармасына сұлтандар мен отаршылдар жинастырған мәліметтерге қарағанда - 53700 шаңырақ. Бұл мәліметтер Орта жүздің халық санын толық көрсетпейді. Біріншіден, көшпенді өмір жағдайында тұрғындар санын анықтау өте қиын; екіншіден, салық төлейтіндерді азайтып көрсету қазынаға өткізілетін салық мөлшерін сұлтандардың әдейі төмендетіп беруіне де байланысты.

1820-30 жылдары қазақ елінің тәуелсіздігін сақтау үшін Саржан төре саяси күрес жолына түсті. 1822-1836 жылдары қазақтың отаршылдарға қарсы соғысы Сарыарқаның солт.-шығыс өңірін қамтыды. Қазақтың наразылығына патша өкіметі кінәлі. Жазалаушылар бейбіт

ауылдарды шауып, қысым көрсетті. Әсіресе Ғұбайдолла төрені Сібірге жер аударғаннан кейін Саржанның қарсылық әрекеті күшейді. Қазақ жасағы мың адамға жеткенде Саржанның қасында негізі қаракесек, жағалбайлы, шор рулары болды. Кенесарының көтерілісіне қазақтың басты руларының бәрі қатысты.

М. Сперанскийдің басшылығымен дайындалған жаңа басқару жүйесі «Сібір қырғыздарының Жарғысы» хандық билікті таратып, дала халқын жырым-жырым жеке ұлыстарға жіктеді. Көкшетау және Қарқаралы округ ашу ісін ұйымдастыру үшін Омбыдан Көкшетауға полковник Григоровский, Қарқаралыға – полковник Броневский жіберілді. Бұлар басқарған экспедициялардың бейбіт ауылдарға қысым көрсетуі халықтың мейлінше наразылығын туғызды.

Орта жүз бен Ұлы жүздің солт.-шығысы Сібір қазақтары бір облысқа біріктіріліп жаңадан құрылған орталық 1839 жылға дейін Том қаласында, 1839 жылдан Омбыдағы Батыс Сібір генерал-губернаторына бағындырылды. Төре тұқымдары қазақ мемлекетін басқару құқынан айырылды. Бір ауылға 70-80 шаңырақ басын жинап, 10-12 ауылдан бір ұлыс құрап, 15-20 ұлыс есебінен бір округ құру жүйесі жасалды. Округ әкімі – аға сұлтан, ұлыста – ұлыснай, ауылда – аулнайға билік беріліп, оның барлығы Омбыдағы облыстық басқармаға бағындырылды.

Сот істері Ресей әкімшілігі өкілінің қатысуы арқылы жүрді. Аға сұлтан тұрған дуанда казак отряды орналасты. Қазақ елінің дербестігі осындай реформалар арқылы жойылғанын байқаған Қасым төре, оның ұлдары, сұлтан Саржан, Есенкелді, Кенесарының төре соғыс бастады.

1836 жылы Ақтау бекінісінен аттанған 300 казак әскері Білеугі-Сарысу бойында Алшын, Жағалбайлы руларын талап, 250 адам өлтірді. Орта жүздің рулары тоз-тоз болып, бас сауғалап қашты. Тарақты, Қарпық ұлыстарының 1426

шаңырағы Ақтау тауларының сыртына қоныс аударды. Соғыс бүкіл Ақмола жерін қамтыды. Саржан төре орысқа карсы тұру үшін Ташкент құшбегісімен келіссөз жүргізді.

1836 жылы Ташкент құшбегі қазаққа опасыздық жасап, төрелерді өлтіріп жіберді. Бұл соғыстарда Кенесарының әпкесі Бопайдың да әскери ерліктерімен аты шықты. Бопай 600 адамдық ерекше топты басқарды. Олардың міндеті зекет жинау, соғысқа қосылмаған төренің мал мүлкі мен азық-түлігін өз қарамағына алатын болды. Бұл туралы қазақ ішінде тыңшы болып жүрген татар Самрат Мамаев хабарлаған. Бопай Кенесары ханның көптеген жорықтарына, соғыс мәжілістеріне қатысты.

1837 жылы Алтай, Қалқаман, Төртуыл болыстарын, Жаманқара бидің ауылын шауып, қазақтан 350 адам өлтірді.

Саржан төре қокандықтармен одақтас болуға тырысты. Алайда, тағдыр тәлкегі сондай, Саржан сарт қолынан қаза табады. Саржан төреден соң қазақтың ұлт тәуелсіздігі үшін күрескен оның інісі Кенесары хан болды. Бұл уақытта Кенесары мен Наурызбай Түркістан шаһарында медреседе оқып жатқан бала. Бопай ханым деген апасы барып, екі інісін алып қайтып, Сарыарқаға келіп, қуандық, сүйіндік деген еліне жармасып, азын-аулақ қолына олжа түсіріп, Кіші жүздің бергі шетіндегі Жаппас төре, шөмекей мен жау болып, Обаған Тобылдан барып, алтыбас Қыпшақ Балғожа елін шауып, талап Есіл-Нұраға ауған.

Кенесарының әскері күн санап өсе бастады. Осы кезендерде отарлау саясатын жүргізген патша өкіметі басқаруда төрелерге құнарлы жерлер беру, оны кейінге мұраға қалдыру. Аға сұлтан, болыс сияқты әкімшілік қызметтерге тағайындау, алтын мен күміс есебінде ақы төлеу, алым салықтан босату, зерлі ту, мақтау қағаздар беру т. б. сияқты әккі айла қолданды, құйтырқы әрекет жасады. Бұған келіспей ата-баба жолымен төре абыройын

сақтап қалғысы келген ханзадалар ел бұзар қарақшы атағына ие болды. Төрелердің басым бөлігі шен мен шекпен үшін орыс өкіметіне сатылды.

Он жыл бойы Кенесары хан және оның сенімді жақтас серіктері орыстың басқыншыл саясатына қарсы тұрып, елді аман сақтады. Отаршыл билік өкілдері қазақ ортасынан конформистік пиғылдағы адамдарды тауып, солар арқылы өз билігін жүргізді. Оның өзінде де бұл саясатты сырткөз болғандай әрекетпен жүзеге асырды. Қазақ руларының арасын шоқ салып, біріне құрт, біріне тұз тастап аласын ала қылып, өзіне ыңғайлады.

Орынбор губернаторы граф В.А.Перовскиймен, Батыс Сібір генерал-губернаторы князь В.Д. Горчаковпен жазысқан хаттарында Кенесары хан Ресей мен Қазақ елдері арасындағы таласты қарумен емес, келіссөздермен шешуге шақырды. Ханның басты талаптары Абылай хан иелігінде бекіністер салуды тоқтату, дуандарды тарату, хандықты отарлауға тыйым салу болды. Айтылған талаптарды Кенесары патша Николайға, князь Горчаковқа жолдаған, өзінің дипломаты Тобылды Тохтин бастаған елшілігіне де тапсырған. Хан өзінің саясатын іске асыруда халық мүддесіне жақын ақсүйектерді өз жағына тартуға тырысты.

Кенесары төтенше әскери жағдай жариялап, хандыққа қосылмаған руларды жазалап отырды. Қаталдығы да артып отырған жерлері болғаны анық. Тым қатал болған Кенесары ішкі саясатынан беті қайтқан рулар орыс жағына жуық жүруге тырысты да, қазақ екі айырылды. Кенесарының қайғылы өлімінен кейін. Сарыарқадағы рулардың қонысы мен көш жолдары ерекше өзгеріске түскен жоқ. Тек кейбір Кенесарыға жақтас арқа рулары орыс билігінен алшақ жүруді жөн санап, Шу, Талас бойында қала берген.

1845 жылы отаршыл орыс өкіметі қазақ даласының орта тұсына қарай бекіністер салу айласына көшті. Ырғыз өзенінің бойында Жармола, тоғайлы сай-салаға Орал, Бескопа сайына жақын жерде Орынбор бекінісін салды. Орыс патшасының жендеттерінің шабуылы толастамай, қазақ ауылдарын шығынға ұшыратып отырды. Кенесары Ресейден бөлініп, империямен тек Абылай хан тұсында болған қатынасты қалпына келтіруді көздеді.

Қазақтың күшін топтастыру үшін Кенесарыға мемлекет ұйымдастыру жұмысын жүргізу қажет болды. Кенесары үшін орыс отаршыл билігі тарапынан аға сұлтандардың қарамағына берілген руларды олардың ықпалынан шығаруға көп күш жұмсау қажет болды. «Қыркүйекте Кенесары өзіне хан атағын алып, Сібір ведомствосына қарасты қазақ ұлыстарына өз атынан жарлық беруге кірісті» деп, соғыс министрлігіне жіберілген мәлімдемеде хабарланған. Орынбор шекара комиссиясы басшысы Гейнс: «Кенесары Орта жүз ханына айналды, күш алып табысты қимылдай бастаған сайын одақтастары көбейіп, қазақ ішінде ықпалы күшейген сайын бізге соншама қауіпті бола түсуде» деп хатында жазған. Сарысу бойында үш жүз қазағының өкілдері бас қосып, баталасып, ежелгі дәстүр бойынша Кенесарыны ақ киізге көтерді, хан сайлады.

Кенесарының әскері күн санап өсе бастады. Осы кезендерде отарлау саясатын жүргізген патша өкіметі басқаруда төрелерге құнарлы жерлер беру, оны кейінге мұраға қалдыру. Аға сұлтан, болыс сияқты әкімшілік қызметтерге тағайындау, алтын мен күміс есебінде ақы төлеу, алым салықтан босату, зерлі ту, мақтау қағаздар беру т. б. сияқты әккі айла қолданды, құйтырқы әрекет жасады. Бұған келіспей ата-баба жолымен төре абыройын сақтап қалғысы келген ханзадалар ел бұзар қарақшы

атағына ие болды. Төрелердің басым бөлігі шен мен шекпен үшін орыс өкіметіне сатылды.

Отаршыл өкімет орындары Кенесарының қимылдарын өздерінің жансыздары арқылы бақылап отырды. Қазақ ішіне жік түсіру, ру аралық араздықты қоздыруға, сол арқылы дербес мемлекет болуға мүмкіндік бермеуді көздеді. Ұлы жүз төрелері отаршыл өкіметке беріліп, Кенесарыға қарсы тұруға дайын екенін, "Кенесарыны халық тыныштығын бұзушы ретінде қарап, оны дұшпан деп есептейміз, онымен ешқандай мәмлеге келмейміз. Егер де оның Орта жүз қазағы ортасында қимылы туралы ести қалсақ, өздеріңізге дереу хабарлауға уәде береміз», - деп сендірген.

Кенесарының жанында патша өкіметіне наразы, 1822 ж. «Сібір қырғыздары туралы жарғы» енгізілгеннен кейін өздерінің бұрынғы артықшылықтарынан айрылып қалғандар немесе кедейленген төрелер болды. Төрелер – қазақ әлеуметінің жоғарғы тобы. 1846 жылдың соңына дейін Кенесары төремен үнемі бірге жүрген туыстары Наурызбай, Ержан, Саржан, Құдайменді, Сейілхан Бегалиев, Ораз Бопыұлы, Басалқа Токтамысов, інілері Құшақ пен Мұса, Саржанның балалары – Ержан, Құдайменді, Иса, Қошқарбай, сұлтан Дайыровтар – Тайшы, Сатыпалды, Әти, Кенесарының қайнағасы, және т.б. туыстары болды.

Кенесары қозғалысына ру басылары да қатысты. Олардың бір бөлігі көтерілістің басынан өздерінің жасақтарымен Кенесарыға ерді және соңына дейін оған адал болды. Қуандық елінің капитан шеніндегі беделді биі, атақты рубасы Сапақ Тәңірбергенұлы Кенесары көтерілісін белсене жақтады. Сапақ бай 18 мың айдаған (кейде – 10 мың деседі) ірі дәулет иесі болған. Сапақ Ақмола дуанына шабуыл жасап казактардың көзін жоюды

ойлады. Сапақтың ұлы осындай шабуылдың біріне қатысты.

Кенесары батырларының ішінде тегі бекзат, аты әйгілі інісі Ер Науан (Наурызбай), би әрі мол дәулет біткен бай, табын Жоламан Тіленшіұлы болды. Ағыбай батыр Кенесарыға адал болған батырлардың бірі. Кенесары қасында ірі батырлардың бірі қыпшақ Иман батыр. Кенесарының жақын серігінің бірі – табын Бұқарбай батыр. Жоламанның 800 жылқысы, 2000 қойы, 50 түйесі Кенесарыға көмек болды. Батырлардың барлығы Кенесарыны соңына дейін қолдады. Кенесарының батырлары туралы көптеген өлең, аңыз, әңгімелер бар. Кейбір батырлар жеке естелік айтқан. Ағыбай батыр туралы Кенесары: «әскерімнің алдыңғы легі ұрысқа «Абылай!» деп ұрандап кіргенде, соңынан ілескен жауынгерлер «Ағыбайлап» соғысқа кіріседі» деген. Батырдың ерлігін «Ағыбай батыр» қиссасы дәріптейді. Кенесары жорығына қатысқан тұлғалардың бірі Сармантай-Мұрат атасынан шыққан Байқадам би. Кенесары хан бастаған ұлт-азаттық соғысқа қатысқан батырдың бірі Мәнжі Күржікейұлы (1815-1911). Мәнжі 22 жасында жүзбасы болған, соғыс өнерін жетік игерген батыр, Ақтау бекінісін алғанда ерекше ерлігімен көзге түскен. Хан әскерінде бас батыр атанған. Кенесарының әскері ыдырағанша Қаратау, Сыр бойында ханмен бірге соғысқан. Кенесары соғыстарына қатысқан Нұра бойынан шыққан батырдың бірі Мәңкі Қайдауылұлы (шамасы, 1821-1899). Мәңкінің атасы Жиенәлі – Абылай хан тұсында аруақты батыр болған. Бұлар батыр, ақын, әнші, сөзге ұста, ділмар болған адамдар. Мәңкінің жұрты – шабындық маңы, Бұл жерді «Мәңкі қыстауы» деп атаған. Мәңкі батыр сүйегі Ботақарада қойылған.

Есіл жағасында салынған қамалды қазақ әскері қоршауға алғанда, ұзақ шайқас болып, сонда Иман батыр

қамал сыртынан соққы беріп, басып кіреді. Шайқастан кейін Кенесары сарбаздарына Иман батырдың ерлігін айтып, ризалығын білдіреді. Қоқандықтар қазақ ауылына шабуылы жасап, ауыл тоналып, адамдары тұтқынға болғанын естіген Бұқарбай батыр жасақ жинап қоқандықтардың соңынан түседі. Қоқандықтарды қуып жетіп, малды қайтарып, тұтқынға түскендерді босатады.

1838 жылдың жаз айларында хан Кенесары Ақмолаға шабуылдайды. Шабуылдамас бұрын өз талабын да қойған. «Отаршылдықтың езгісі тоқтатылсын. Ақтау мен Ақмола бекіністері жойылсын» депті. Кенесары ханның басты мақсаты Ресей тарапынан салынып жатқан жаңа бекініске тойтарыс беру, бекіністі басып алса, көтерілісшілердің рухы қайтадан жандана түсетін еді. Кенесары сарбаздары біршама дайындықтан соң, шабуылды бастады. Алдыменен бекініс толық қоршалды. Есіл өзенінің солтүстік жағында орналасқан Ақмола бекініс біршама қаржы жұмсалып салынған бекініс болатын. Ең алдымен бекініс оңтүстіктен солтүстікке дейін иілген тағадай үш шақырымдай жерден қоршалды. Бекіністің күншығыс жағы бос-жарты шақырымдай жерде Есіл өзені. Сарбаздарды қол бастаған батырлар Ағыбай, Бұқарбай. Басықара, Төлебай, Құдайменді, Жанайдар бастады. Сол қанатта Наурызбай.

Бекіністің оң жағында Кенесары, одан кейін қатар-қатар тұрған Ағыбай мен Бұқарбай батырлар, дәл ортада Басықара баһадүр. Оныменен қатарлас Төлебай (кей деректерде есімі Тілеміс делінеді). Кейін Құдайменді мен Жанайдар бастаған сардарлар орналасқан. Сол қанатта Наурызбай батыр. Сөйтіп таң намазы уақытында 5000 атты әскер шабуылға шығады. Бұл сардарлар әр деректе әр қилы айтылады. Дегенмен Кенесары бекіністі жаулауды нақты дайындықпен келеді. Таң құланиектеніп келе жатқанда атты әскер «Абылайлап» бекініске лап берді. Шабуылдың ерекшелгі сарбаздар өз ара, әр салт аттының аралары он-он бес қадамдай шауып

келген.Екінші бір ерекшелік шапқыншылардың алдыңғы қатары зеңбіректер нысаналанған орға жақындамай, садақ оғы жетер жерден оқтарын ата сала кейін қарай бұрылып шаба жөнеліп отырған. Бекіністі тіпті бірден тікелей шауып алмай алдымен «от салу» әскери тәсілін қолданған. Қамалды қорғаушылар сарбаздарды бірден нысанға алуға шамасын келтірмеген. Бекіністі оңай алуға түспейтінін де жақсы түсінеді. Кене ханның «Абылайлап» қамалға қарай өзі бастап, шабуылды бастаған кезде сарбаздары орындарынан тұра ұмтылады.

Орыстардың қолында зеңбірек барын білген қолбасшы, атты сарбаздарына «араларын он-он бес қадам қойған». Бұл неғұрлым әскер шығынның аз болуы және атты сарбаздардың шапшаң қимыл жасауына мүмкіндік беретін. Себебі қамалдағылар қол бастаған батырларды жекелеп нысанаға алайын десе, ат үстіндегі қалың қолдың жылдамдығы жанқиярлығы басым болған. Шабуыл барысында орыс әскері екіге бөлініп, бірі өртпен алысса, екіншісі жауға қарсы тұрады. Осы уақытта әлсізденген қорғанысты пайдаланып, Басықара тобы бекіністі жарып ішіне кіреді.Асқан ерлігі үшін Төлебайға (Тілеміс) хан Кене «Жеке батыр» деген атақ берген болатын⁵⁰.1838 жылдың 7 тамызы. Қазақ жерінің кіндігіне орналасқан Ақмола үшін Кенесары сарбаздары ақмолалық Басығара батыр, Иман батыр, Ағыбай батыр, Наурызбай батыр таңның атысынан бастап қас қарайғанша жанқиярлықпен шайқасты. Бекініс алапат отқа оранды. Кенесарының бір отрядын басқарған Басығара батыр қалаға өршелене ұмтылып енді. Басығара батыр мерт болды. Хан Кене алған бағыттан қайтпауға және батырдың мәйітін қалдырмауға жарлық берді. Хан жарлығынан жігерленген Ағыбай, Иман, Наурызбай батырлар бастаған отрядтар дұшпан шебіне басып кірді. Ұрыс кең канат жайды. Қараңғы

⁵⁰Бекмаханов Е.Казахстан в 20-40 г. XIX века. Т. 2. Павлодар, 2005. С. 199.

түскенше бәсеңсімеді. Түн ішінде әскери старшина Карбышев пен аға сұлтан Қоңырқұлжа азғантай отрядтарымен қашып шықты⁵¹ Осы бір күнгі қанды оқиғаны шежіреші Мәшһүр Жүсіп былайша әңгімелейді: «Қараөткелге өрт саламын! – деп қамағанда, Қоңырқұлжа қарсы тұрып, ұрыс-соғыс қылған. Ақтау, Ортауда Кенесары мен Қоңырқұлжа тағы да қарсыласып соғысқан. Қараөткелді қамағанда, Кенесары күлдірмамай деген мылтығымен Тайтөбенің басында тұрып, орыстың қарауылшысы Баласайкесін атып, мұрттай ұшырған екен. Тама Танаш батыр бір шапанды майға бұлғап-бұлғап, бір шетін отқа жандырып тастай берген екен. Басқа шапқан батырлардан оққа ұшқан қыпшақ Басығара батыр қан майданда қала берген екен. Тама Басығарамен құшақтасқан дос екен: Өлсем, өлейін, Басығарамен сүйегім бір жерде қалсын! – деп, қайта шауып барып, Басығараның сүйегін алдына алып өңгеріп келгенде, Кенесары хан айтқан екен: - Дос болсаң, тама Танашпен дос бол!– деп. Ақмола қаласын келімсектерден қорғауда көрсеткен керемет ерлігі үшін Хан Кене өзінің оғылдарына мынандай сипаттама берген екен: «Басығара батырлықтың бірегей тұйғыны екен, ешқандай үрейді білмейді; Нысанбайдай төкпе ақынды көргем жоқ, нешеме күндер толассыз жырлағанда, бірде-бір сөзді екінші қайталамайды». Әскери тарихшы Н.Середа «Бунт киргизского султана Кенесары Касымова» деген көтерілісті жан-жақты зерттеген еңбегінде: «Кенесары өз жасағының мәртебелі әміршісі бола білді. Кенесарының қолы жорықтарда қамал алдында бөгелмейтін. Қайта бөгеттер оның қайтпас еркін қайрай түсетін, мақсаттарына жету жолында кездескен кедергілерді жайратып, қаһарлы күшті тасқындататын. Көтеріліс қолбасшылары өз басына түскен небір қиыншылық, күйзеліс, қуғын-сүргінге қарамай, жауына бет қаратпай дауылдай тиюші еді. Кенесары осындай мықты болған, иә бұл адам, жалпы айтқанда, көрнекті тұлға болды және ол басқа

⁵¹Бұл да сонда. 253-б.

жағдайда тәрбиеленсе одан көрнекті мемлекет қайраткері шығатындығына да күмән жоқ», -деп Кенесарымен қоса, қазақ баһадүр батырларына әділ бағасын береді.

Ақмола бекінісін алған соң, Кенесарының қоластына Ақмола округінің қазақтары жаппай көшіп, топталып жинала бастады. Тінәлі-Қарпық, Қойлыбай-Шағырай, Байдалы-Алтай, Өлке, Темеш, Қалқаман-Малай, Алсай, Тама, Тарақты, Енең-Тұңғатар, Сайдалы-Алтай, Мойын-Қареке, Айтқожа-Қарпық болыстары түгел дерлік Кене ханды қолдап, көтеріліске қосылды.⁵²

Полковник Талызин өзінің бір хабарламасында былай деп жазды: *«Тамыз айында (1837ж.-А.Т.) Ақмола округінің алты болысы Кіші жүзге, орыстар билігінен азат етуге уәде берген Абылайхановтар шаңырағына қосылуға көшіп кетті».*

Ақтау маңының қазақтарын кейін қайтарып, Кенесары сарбаздарына жолатпауды патша әкімшілігі титулды кеңесші (советник) Менковичке және Ақмола приказының аға сұлтаны Қоңырқұлжа Құдаймендинге міндеттеді. Алайда, олардың келіссөздерінен еш нәтиже шықпай, 1837 жылы 4 қазанда Менкович дәрменсіздігін мойындап, Омбыға хабарлама берді. Сол жылы 31 қазанда Менкович Омбы облыстық басқарушысы полковник Талызинге көтерілісті басу үшін қатал шараларды қолдануды сұрап, хат жазды. Менковичтің талабы бойынша елшілікке жіберілген Қоңырқұлжаның балалары Жанәлі мен Шыңғыс Кенесары ауылдарына жете алмай, қорқып кейін қайтты. Сол сияқты, 1837 жылдың аяғында үгіт-насихат жүргізуге жіберілген Омбы мешітінің имамы Мұхамбетшәріп Әбдірахмановты Тоқа руының Сапақ Тәңірбергенов бастаған билері жылы лебіз білдірмей, кейін қайтарды.

⁵² Аршабеков Т.Т., Исламов Ақтау бекінісі. Қарағанды. Гласир баспасы. 2007 ж

Қуандық елінің капитан шеніндегі беделді биі, 18 мың айдаған (орыс архивтік құжаттарында — 10 мың) бай рубасы Сапақ Тәңірбергенұлы Кенесары көтерілісін белсене жақтады. Оған төмендегідей архивтік деректер куә:

«...Кенесары и соучастник его старишина Сапақ еще перед истреблением отряда Рытова (Ақтау бекінісіндегі орыс әскерінің командирі — А.Т.) сделали заговор, чтобы напасть на Акмолинский приказ, истребить его и весь тамошний казачий отряд и потом атаковать самое укрепление Актау, лишенное таким образом помощи из Акмоллов».

« ...сын Сапақ набежал с шайкой киргиз на наш казачий пикет 3-й по линии от Акмоллов к Актау, где три казака ранены, но спаслись бегством ...» (Сібір кеден округі бастығының 1838 жылы 20 наурыздағы құпия хаты).⁵³

Сапақ жөнінде С.М.Броневский мынандай мінездеме береді: *«В Средней Орде есть весьма богатые киргизцы: на примере в Карпытской волости Бей Сапақ имеет до 10 т. лошадей, множество верблюдов и скота; когда он кочует с одного места на другое, то обовьючивает более 150 верблюдов своим именем, и около 100 работников пасут его стада. Лошади завода Сапака отличаются большим ростом, добротой и статями. Он человек добродетельной, в барантах никогда не замешивался и от того живет покойно».*

Кенесары сарбаздары Актау бекінісін және Ақмола мен Актаудың аралығындағы 7 бекетті жиі мазалап тұрды. Бұл бекеттердің алғашқысы-Тіленшат бекетін 1837 жылы жүзбасы Лебедев Нұра өзенінің жағасына, Жуантөбе тауларының арасындағы Бұқара, Ташкент, Қоқан жолдарының бойына тұрғызды. Одан кейін Есілдің

⁵³ҚРОМА, қор-806, іс-74.

жағалауына - Жарқайың, Нұраның бойына - Құланөтпес бекеттері салынды. 1838 жылы 27,30 мамыр, 1,8,9,16,25 маусым күндері көтерілісшілер Ақмола мен Ақтау арасындағы әрқайсында 10-15 казактан құралған қарулы командалары бар Ақсеңгір, Балықты-Байатар, Бозайғыр, Қушоқы, Шұбаркөл бекеттеріне шабуыл жасады. Қазақтардың қарулы қолы орыс әскеріне ес жиғызбай, таң алдында кенеттен тиіп, казактарды тұтқындап, қару-жарағын олжалап, аттарын айдап әкетіп отырды. Маусым-шілде айларында Кенесары Тіленшат, Сарысу бекеттерін және Сасықкөл маңындағы казактардың қосынын шабуылдады. 1838 жылы 12 шілдеде алқызыл жалау көтерген 400 сарбаздар Қушоқы постын қоршап, казактардың 50 жылқысын айдап кеткені туралы хорунжий Казин Николай I патшаның өзіне хабарлаған.⁵⁴

Ақмола округі бойынша електен өткен мәліметтерге қарағанда Төртуыл болысынан сұлтандар Күшік, Жадай, Жанай Айшуақовтар, билер Сайдалы Жанмурзин, Аққошқар Кішкентаевтар көтеріліске қатысқандар қатарында атап көрсетілген. Сілтеме жасалған құжатта аттары аталған сұлтандардың басты кінәсі - өздері қоныстанған округты рұқсатсыз тастап, "қарақшыларға" қосылғандығы. Осы жылы 6 шілдеде Ақтаудан шыққан 5 офицер, 470 казактардан құралған әскери старшина Симановтың отрядын Кенесары 1-5 тамыз күндері тынымсыз шабуылдап, он пистолет, тоғыз мылтық, он үш қылыш, жеті найза, төрт жүз тоқсан бес мылтық оғы, төрт жүз сексен пистолет оғын және басқа да қару-жарақты қолға түсірген. 6 казакты өлтіріп, 2 урядникті тұтқындаған. Бұл ұрыста 14 казак жараланып, Симановтың әскері **Жақсы Көң** өзені мен **Шалқар көлінің** оңтүстігі бағытымен абыройсыз кейін қайтуға мәжбүр болған. Омбы

⁵⁴ М.Абдиров Завоевание Казахстана царской Россией и борьба казахского народа за независимость «Елорда» Астана-2000 с.232

облысын басқарушы полковник Талызинге жазған хабарламасында Симанов 1838 жылы 1 тамызда сағат 10-да, Ұлытауға 60 шақырым жер қалғанда Кенесары және Көшек сұлтандардың әскері отрядын шабуылдағанын хабарлайды. Симановтың жансызы, Карбышевтың отрядының қозғалысын анықтауға жіберген Қазан татары Ғалым Ғалиевты Кенесары қолға түсіріп, 5 тамызда Симановқа елшілікке жіберген. Елші арқылы Кенесары орыс әскерінің басшылығынан Ақтау қамалын және бекеттерді жоюды талап еткен, өйтпейінше адамдарын өлтіріп, малдарын талап, аттарының азығын өртеп отыратынын, осындай әрекеттерді барлық жерде, тіпті "казактардың линиясында" да қолданатынын ескерткен. Симанов бұл хабарламасында Кенесарыға қосылу мақсатымен қоныс аударған казак болыстары Жезді, Кеңгір, Білеуті, Бұланты, Кішітау маңында көшіп жүргенін, Сарыкеңгір, Қаракеңгір өзендері мен Ұлытаудан Торғайға дейін қыстайтынын атап көрсеткен.

Боқы Тінеев. Кенесары қол бастаған сарбаздарының бірі. Белгілі ғалым Ж. Жақыповтың мәліметі бойынша. «Мен елден естіген бір әңгімені алға тартқым келіп отыр. Біздің ауылда Әбдіғали деген ақсақал тұрды. Біздің ауылда, негізінен, Арғын-темеш руының өкілдері тұратын. Ауылда Шақшақ руынан Әбдіғали ақсақал мен оның екі інісі ғана болатын. Шақшақ руының ата мекені Торғай өңірі екені белгілі ғой. Ол кісінің айтуынша, жеті атасынан осы өңірде өсіп-өнген, бабалары үркіншілік заманда келіп, осы елді жаудан қорғаған. Елдегі ақсақалдар оның бұл сөзіне кері уәж айтып отыратын: «сенің бабаларың үркіншілікте сендер жаққа барған біздің бабаларымызбен бірге қашып келген». Ол не үркіншілік екенін кейін біліп отырмыз ғой. Орыс отарының қысымымен темештердің Торғайға қарай ауған кезі болыпты. Демек, темештер, тәрізі, Кенесарыға бірден бет алмаған, үркіншілік жолда мүдделері сай келген

соң келіп қосылған, Ақмоланы жаулауға кері аттанған. Оған тағы бір дәлел – Кенесары Торғай жақтан Ақтау бекінісіне келе жатып, Ақтаудан Ақмолаға аттанған жолында біраз аял жасап, жасағын әзірлеген Қорғалжын жеріндегі көл осы оқиғаға байланысты «Сұлтанкелді» деп аталады. Осы тұста Қорғалжын елін мекен ететін Темеш, Алтай, Қарпықтың ішінде Тінәлі руларынан адамдар қозғалысқа көп қосылған.

Ақмола округі бойынша қолға түскен мәліметтерге қарағанда, Төртуыл болысынан сұлтандар Күшік, Жадай, Жанай Айшуақовтар, билер Сайдалы Жанмурзин, Аққошқар Кішкентаевтар көтеріліске қатысқандар қатарында атап көрсетілген. Бұл күнде Аққошқар Кішкентаевтың кесенесі Қарақойын-Қащырлы ауылдық округінің аумағында тұрғанын айта кетейік. Сілтеме жасалған құжатта аттары аталған сұлтандардың басты кінәсі - өздері қоныстанған округты рұқсатсыз тастап, "қаракшыларға" қосылғандығы. Кейіннен қайтып оралса да, губернатордың нұсқауына сәйкес олар жауапқа тартылған. Ал Жадай, Күшік Айшуақовтар кейіннен екінші рет Кенесарыға "қашып" кеткен. Ақмола округтық приказында есімдері келтірілген сұлтандардың Кенесары "бүлігінде" белді орын алғандығы баса көрсетілген. Архивтік мәліметтерден *"Осылар Кенесарыны барыныша қолдады. Пикеттер мен басқа да қоныстарға шабуыл жасағанда көтерілісшілерге тірек болды, сауда керуендерін тонауға қатысты. Округтардан болыстардың ашақтап көшіп кетуіне, біздің қырғыздардың (патша үкіметінің билігін мойындаған - І.І.) малын талан-таражға салуға басқаларға арқау болған",*— деген айыпты оқуға болады.

Келесі бір құжатта Кенесары соғысына айрықша көмектескен тұлғалардың атауы ерекше тізіммен беріледі. Осы тұлғалардың ішінде Қорғалжын өңірінің тумасы,

Темеш руының биі Боқы Тінеевтің қазақтарды Кенесарыны қолдауға үгіттегені, кейін сұлтанмен тізе қосып күресіп, ерлігімен көзге түскені көрсетіледі⁵⁵. Бұл – «Список Султанам, Биям и Старшинам бывшим в отложении в какой степени замешан по возмущению мятежного султана Кенесары» деген құжатта былай көрсетіледі (тізіммен үзінді түрінде алынды).

Архивтік деректер бойынша, Кенесары Ақтау қамалын 1838 жылдың жазында шабуылдаған. Тарихшы Е. Бекмахановтың белгілі монографиясында Ақтау бекінісінің коменданты капитан Кастюриннің 1838 жылғы хабарламасынан үзінді келтіріледі: «Өткен маусым айының 22-күні сағат екілерде бүлікші сұлтан Кенесары Қасымов бастаған 2 мыңға жуық қазақтар бекініске шабуыл жасады және олар шашырай шабуылдап, сағат ширегіндей уақыт бойы бекіністі қоршады ».

Кенесары да патша үкіметіне жолдаған хаттарында үнемі Ақтау бекінісін жоюды талап етіп отырды. Көтеріліс қарсаңында ол қазақ даласына бекіністер жүйесін салуға наразылығын білдіріп, бірнеше хаттар жолдады.

«Аталарымыз мұра еткен, - деп ашынып жазды ол, - Есіл, Нұра, Ақтау, Қарқаралы, Қазылық, Жарқайың, Обаған, Тобыл, Құсмұрын, Оқият, Тоғызак, Оралға дейінгі жер қазіргі патша тұсында бізден тартып алынып, ол жерлерде бекіністер салынды. Қазір күн сайын біздің жерлерімізді тартып ала отырып, ол жерлерге бекіністер салып, сонысымен халықты өте қиын жағдайға жеткізуде. Бұл тек біздің болашағымыз ғана емес, бүгінгі өмір сүруімізге де қауіпті».

Бірақ, патша ағзамға, кінәз Горчаковқа, граф Перовскийге жазған хаттары жауапсыз қалды. Әкесі Уәлидің орнына

⁵⁵ Аршабеков Т.Т., Исламов И.И Ақтау бекінісі. Қарағанды: АРКО баспасы, 2007. – 90 б.

хан сайланған ағасы Ғұбайдолла қол-аяғына кісен салынып, Березовскийге айдалып кетті. Ағалары Саржан мен Есенгелді қоқандықтардың қолынан қаза тапты. Сөйтіп, «мұсылман хандықтарынан» әбден түңілген Кенесары ата қонысына көшіп келіп, көтеріліс туын көтерді

Полковник Талызин өзінің бір хабарламасында былай деп жазды: *«Тамыз айында (1837ж.-А.Т.) Ақмола округінің алты болысы Кіші жүзге, орыстар билігінен азат етуге уәде берген Абылайхановтар шаңырағына қосылуға көшіп кетті».*

Жоғарыда аталған болыстардың ру-тайпалары, әсіресе Қуандық руының қазақтары Ақтау бекінісінің төңірегінде көшіп-қонып жүрген болатын. Олардың біртұтас көтеріліп, қоныстарын тастап, Балқаш көліне қарай көшу мақсаты: біріншіден, Кенесарыға қосылу болса, екіншіден, бекініс маңына ел қалдырмай, қамалдағы әскердің жағдайын қиындату еді. Алтай, Қарпық, Темеш, Бөріші руларының кейбір аталары Торғай арқылы Кіші жүз еліне өтіп кетті. Көптеген рулар Қаракұм мен Аққұмның бойына, Кенесарыға таяу Торғайдың сағасына орналасты. Бір бөлігі Алшын-Жағалбайлы еліне барып қосылды. Оларды райдан қайтаруға патша әкімшілігі жіберген сұлтан Күшік Айшуақовқа көтерілісшілер Ақтау бекінісі жойылып, тартып алынған жерлері қайтарылмайынша, кейін оралмайтындықтарын айтқан: *«Болысқа тілмашы бар казактар келгенде, олар қасына жас келіншектер мен қыздарды алып ұйықтай бастады. Рұқсатсыз құрт пен майды жей бастады. Мінуге бәйге аттарымызды алып, кейіннен қайтармай қойды. Егер осынша жәбірленбесек, онда біз туған жерімізден көшпес едік. Егер патша бізге көңілі түсіп, Ақтау бекінісін жоятын болса, онда біз оралар едік».*

Кенесарыға қосылуға ынтыққан ел дүрбелеңі туралы

мынадай архивтік деректер келтіруге болады. 1838 жылы 6 қазанда Ақтау бекінісінде саудагер татар Ғизатолла Нығматуллиннен, Тоқа-Қарпық болысының қазағы Байқара Тиесовтан, Атығай Тауасаровтан алынған жауаптар бойынша, сол жылы мамыр айында Сайдалы болысын би Қаңтарбай Меңдекин, болыс билеушілері Бектас Асыров, Баймағанбет Тәменовтер бастап, Кене ханның қоластына көшуге бет алады. Қаракеңгір өзеніне жете бере Карбышевтың қосыны келе жатқанын естіп, кейін қайтып, Сарысу өзенінің бойында 10 күн аялдайды. Карбышевтің әскері қайтып кеткенінен хабар алып, қайтадан жолға шығады. Алайда, қарсы бағытта Симановтың отряды бар екенін естіп, Теректі арқылы Сарысуға оралуға мәжбүр болады.⁵⁶

Ақтау маңының казактарын кейін қайтарып, Кенесары сарбаздарына жолатпауды патша әкімшілігі титулды кеңесші (советник) Менковичке және Ақмола приказының аға сұлтаны Қоңырқұлжа Құдаймендинге міндеттеді. Алайда, олардың келіссөздерінен еш нәтиже шықпай, 1837 жылы 4 қазанда Менкович дәрменсіздігін мойындап, Омбыға хабарлама берді. Сол жылы 31 қазанда Менкович Омбы облыстық басқарушысы полковник Талызинге көтерілісті басу үшін қатал шараларды қолдануды сұрап, хат жазды. Менковичтің талабы бойынша елшілікке жіберілген Қоңырқұлжаның балалары Жанәлі мен Шыңғыс Кенесары ауылдарына жете алмай, қорқып кейін қайтты. Сол сияқты, 1837 жылдың аяғында үгіт-насихат жүргізуге жіберілген Омбы мешітінің имамы Мұхамбетшәріп Әбдірахмановты Тоқа руының Сапақ Тәңірбергенов бастаған билері жылы лебіз білдірмей, кейін қайтарды.

Патша үкіметіне жолдаған хаттарында Кенесары Ақтау бекінісінің тұрғызылуына қарсы екендігін үнемі

⁵⁶ҚРОМА, қор№338, тізбе №1, іс №6

мәлімдеп отырды. Осындай хаттардың бірін 1838 жылы желтоқсан айында Тобылды Тоқтыұлы, Қосымбай Қазанғапұлы, Жүсіп Жанкүшікұлы, Мәмберді Қонысбайұлы және Тайтоқ Дөненұлынан құрылған елшілік арқылы Батыс Сібірдің генерал-губернаторы кінәз Горчаковқа жіберді. Алайда, Үшбұлақ сыртқы округтік приказында Кенесарының бес елшісі тұтқындалып, түрмеге қамалды.⁵⁷ Елшілердің арасынан 33 жасар Қосымбай Қазанғапұлы орыс тілін жақсы білгендігімен және «тентектік» мінезімен көзге түскен. Ол және 35 жасар Тобылды Тоқтыұлы Кенесарының сенімді адамдары болған. Омбының сот мекемесі Ордонанс-Гауз елшілерді Шығыс Сібірге айдатып жібергеннен кейін Тоқтыұлы 1841 жылы елге қашып келіп, Қыпшақ, Табын, Қақсал, Қозған руларының көтерілісіне басшылық еткен.⁵⁸

Алайда, тарихи жазбаларға жүгінсек, Ақтау шайқасының ақиқаты сәл өзгешелеу. Архивтік деректер бойынша, Кенесары Ақтау қамалын 1838 жылдың жазында шабуылдаған. Тарихшы Е.Бекмахановтың белгілі монографиясында Ақтау бекінісінің коменданты капитан Кастюриннің 1838 жылғы хабарламасынан үзінді келтіріледі: *«Өткен маусым айының 22-күні сағат екілерде бүлікші сұлтан Кенесары Қасымов бастаған 2 мыңға жуық қазақтар бекініске шабуыл жасады және олар шашырай шабуылдап, сағаттирегіндей уақыт бойы бекіністі қоршады»*.

Бұл кезде Ақтау гарнизоны № 7 Сібірлік линиялық батальонының екі ротасынан, Сібір әскеріне қарасты казактардың үш полкынан, 6 зеңбірегі бар атты казактардан және жаяу әскерлерден жасақталған 15-ші гарнизондық артиллериядан құралған еді. Гарнизонда 27 унтер-офицер, 6 музыкант, 207 қатардағы және 7 қатардан

⁵⁷ҚР ОМА, қор 374, т. 2, іс 25, п. 2,9,12,13,14,16).

⁵⁸Е.Бекмаханов «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында» 229 б.

тысәскер, казактардан 30 урядник, 1 кернейші, 77 саптағы және 2 резервтегі казактар қызмет атқарды.

Шабуыл 1838 жылы 22 маусымда сағат 7-лерде басталған. Екі мың сарбаздан құралған Кенесары қолы әуелі патша әскерінің бекініске таяу орналасқан 4 бекетін жойып жіберген де, қамалды қоршап алған. Бекіністен бораған зеңбірек және мылтық оғын дарытпай, көтерілісшілер бір шақырымдай жерде қамалдың сыртынан шеңбер құрып, орыс әскерін Манақа өзенінен кесіп тастаған. Гарнизон әскерінің 2 солдатын өлтіріп, 1 солдат, 1 урядник, 3 казакты жаралап, 1 казакты тұтқынға алып, Кенесары сарбаздары Ақтау тауларына қарай шегінген және 500 жылқыны айдап әкеткен. 23 маусым күні қамалдан жүзбасы Кудрявцев бастаған 94 казак шығып, Кенесарының ізіне түспек болған, бірақ 50 шақырым жерді шолып, ешкімді таба алмай қайтып келген.⁵⁹ Бекіністі толық жаулап, басып алғанның өзінде, оны ұстап тұру Кенесары үшін өлімге бас тігумен парапар еді. Бұл кезде көтерілісті басу үшін зеңбіректермен қаруланған тұрақты әскердің ірі топтары жорыққа шығып жатты. Омбы облысының басқарушысы полковник Талызин көтерілісті басуға бірнеше отряд жасақтап, оларға: *«Сіздерде бір ғана мақсат болуы керек, ол - қарақшы Кенесарыны жою...»*, деп тапсырды. 1838 жылы 500 солдаттан құрылған отряд Торғай жерінде қазақ ауылдарын шауып, 400 адамды өлтіріп, 100 адамды тұтқындады. Сол жылы әскери старшина Карбышев және дуанбасы Қоңырқұлжа Құдаймендин бастаған 500 солдат Айраққұмда 54 адамды өлтіріп, 80 адамды тұтқынға алды. Кенесары қолданған соғыс тактикасы - көшпенділердің көне заманнан бері келе жатқан тиіп-шегінді әдісі болды. Кең жазық далада сарбаздар дауылдай

⁵⁹ҚРОМА қор 338, тізім 1, іс 6, 19, 24-25, 34-74 беттер, іс 71, 66-67, 82-83, 129-130, 182-183 беттер.

құйындатып келіп, жауын жайпап жіберетін де, ілезде ғайып болып, патша әскерінің уысынан шығып кететін. Кенесары әскерінің соғыс жүргізу тәсілін И. Завалишин, барон Услар сияқты авторлар таңырқана жазды.⁶⁰

Кенесарының Ұлытау өңіріндегі жорықтары

Ұлытаудың Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісінің негізгі орталықтарының бірі болуы да оның географиялық орналасу ерекшелігіне байланысты.

Ұлытау өңірінің Орта жүздегі ұлт-азаттық көтерілістің орталығына айналуы 1836 жылдан басталады. Осы жылы Саржан сұлтан Ташкентте өлтірілген соң, Қасым сұлтан балалырман Ұлытауға көшіп келіп, қоныстанып сарбаздаһын жинақтай бастайды.

Көтерілісшілердің қатарын бірінші кезекте Ұлытау өңірін мекендеуші Бағаналы рулары толықтырады. Аманқарағай округінің аға сұлтаны Шыңғыс Уәлиұлының мәлімдемесінде «Бағаналы болыстарының қазақтары көтеріліске дайын екендерін көрсетті және Сібір линиясының редуттарына шабуыл жасауға оңтайлы жағдайды тосуда» деп жазады. Әрине тек қана бағаналары руларымен қатар, осы өңірді қоныстанған арғын, қыпшақ руларының өкілдері көтерілісті қолдауға дайын болатын.

Ақмола округтік приказына қарасты алты болыс елдің Ресей империясының қол астынан бөлініп шығып, Кіші жүзге қоныс аудару туралы мәселені қарастырған казак билерінің кеңесі туралы Қашқын Наурызбаев 1837 жылдың 8 тамызында орыс әкімшілігіне айтып береді. Оның мәлімдеуінше, сол жылдың маусым айында ол Тінәлі-Қарпық болысы би Нөгер Саринның қайтыс болған ағасы Садырға ас береді. Сол аста Қойлыбай-Шағырай

⁶⁰Завалишин И. « Описание Западной Сибири » т.3, с.36. Услар. « Четыре месяца в киргизской степи » Отечественные записки, 1848, №10, с.210

болысынан сұлтан Күшік Айшуақов, Байдалы-Алтай болысынан би Аққошқар Кішкентаев, Бекберді Айтеев, Өтеміс, Әліке болысынан басқарушысы Қуандық Бояғызов, Тінәлі болысынан сұлтан Қошай Жолбарысов, старшындар Нөгер Сарин, Шоң Жантелин, Тілеулі Төгілбаев, би Орымбай Досымов, Темеш болысынан Ноғай Дүйсенеев, Сарыбай Жанбаев, Орынбай және Малай-Қалқаман болысынан Жанқұла Шағыраев, Бұланбай баласы Садырбек және тағы да басқа 500 жуық адам бас қосады. Жалпы кеңесте, орыс билігінен құтылу үшін жазғы жайлаудан қыстауларына қайтарда Кіші жүзге кетпекші болып шешеді. Алты болыс ел орыс әскерлері соңдарынан қуатын болса барлық болыстарға шашырап кетуге келіседі. Осы аталған болыстардың қазақтары алыс көшке түйелері болмағандықтан, осы кеңеске қатыспаған болыстардан қымбат бағаға түйелер айырбастап ала бастаған көрінеді.

Сонымен, 1837 ж., желтоқсан айында Кенесарының көтерілісінің басталуына байланысты Ақмола сыртқы округінің қазақтары, өз болыстарымен, Қасым сұлтанға қосылу ниетімен Ұлытау өңіріне көшіп кеткен болыстар анықталады. Бұл округтің заседателі *Меньковичтің* қандай болыстар қай жерлерге көшіп кеткендігі туралы мәліметінде толық келтірілген. Қасым сұлтан, Кенесары бастаған көтерілісшілерге қосылу мақсатында 1837 жылдың соңында өз жерлерін тастап, Қаракенгір, одан әрі Торғай өзендерінің бойына қоныс аударған Ақмола округтік приказының рулары келесідей: Би Сайдалы Жанмурзин басқаратын Алтай-Байдалы болысы; Би Қуандық Баяғызов басқаратын Әлке-Алтай болысы; Би Ірімшік Есқарин басқаратын Қойлыбай-Шағырай болысы; Сұлтан Арыслан Құдаймендин басқаратын Тінәлі-Қарпық болысы; Би Бөке Тінеев басқаратын Төбет-Темеш болысы; Сұлтан Жадай Айшуақов басқаратын Малай-

Қалқаман болысы; Би Ертай Алтыбаев басқаратын Алшын-Жағалбайлы болысы⁶¹

Жоғарыда көрсетілген болыстықтардың неше киіз үйі өз орындарында, нешеуі далаға көшіп кеткенін округтің басшылары білмейді. Кенесары көтерілісіне қолдау білдірген рулары негізінен Ұлытау өңіріндегі Қаракөңгір, Сарыкөңгір өзендері бойында, Кішітау, Ұлытау; Арғанаты таулары маңында шоғырланды. Бұл осы аталардың жайлаулары және қысқы қоныс жерлері болатын. Бұлардың Кенесары көтерілісінің негізгі күшіне айналғаны белгілі.

Ұлытауда тұтқында болған Жаналы сұлтанның көрсетуі бойынша, Кенесары Ақмола және Ақтау бекінісін тастап шыққаннан кейін, Кішітау мен Ұлытау арасындағы, Жезді Көңгір өзенінен жоғары Майтөбе және Қантөбе деген жерлердегі өз ауылдарына оралады. Кенесарының Ақтау бекінісін ұстап тұруға тырыспағанын далалық этнографиялық экспедиция барысында жинақтаған мәліметтер растайды. Ақтау бекінісін басып алғаннан кейін, Кенесары әскерлері бекініске өрт қойып, тастап кетеді.

Жаналы сұлтанның мәліметтеріне қарағанда, Кенесары Ақтау бекінісін және Ақмола дуанын шабуылдағаннан кейін, оған Ақмола округіне қарасты Арғын руының барлық болыстарының қосылғанын аңғаруға болады. Бұл Кенесары әскерлерінің жеңісті іс-әрекеттерінің нәтижесінен туындаған үрдіс болса керек. Ұлытау өңірін осы кезеңде көпшілігі бағаналы руының аталары мекендеген болатын. 1840 жылы Сібір және Орынбор қырғыздарының жер межесін белгілеу

⁶¹Перечень восставших волостей Акмолинского округа, откочевавших в глубь степи// ЦГА РК, ф. 338, оп. I, д. 4, л. 152-153.

мақсатында олардың көші-қоныстары жаз-жайлаулары анықталды. Бір жағы Торғай жағынан бері қоныстанған қыпшақ руларының өкілдері бір жағы Ұлытаудың батыс-шығыс бағыттарын мекендеген бағаналы руларының ата қоныстары ежелден қатар жалғасып келетін.

Бағаналы руының өкілдері Көкшетау округінің құрамына осы жылы қабылданып, оларға жаз жайлау мен қыстаулары қайта қаралған болатын. Бұл шекаралық бөліске осы өңірді қоныстанған рулар тарапынан қарсылық болмады.

1842 жылы екінші мәрте көш-қоныс мекендері анықталып, бұл жерлердің сақталуына қатаң тәртіп қойыла бастады. Бағаналықтар жазғы жайлау-күзгі көштерінде бірнеше мәрте тысқары жерге де қоныстанып отырды. Әрине, Орынбор қырғыздары жерлеріне бекітілген жерлер рулардың ата-баба жерлерін нақты есептемеді. Шекаралық меже ру аралық келіспеушіліктерді де туындата бастады. Бұл меже белгілеу Ресей тарапынан шаруашылықтарды анықтау болса, екінші жағынан Кенесары көтерілісіне тікелей қатысты болды.

1842 жылы Торғай өңіріндегі жайылымдықтар Көкшетау округінің құрамына кіріп қыпшақ рулары жері біршама анықталып бекітілді. Жасауыл Лебедевтің басқаруындағы Сібір отряды мамырдың бірінен кешікпей Ұлытау жақтан шығып, Орынбор әскерлерімен қосылу үшін Торғай өзеніне қарай жылжуы қажет еді. Отрядтың алдына көтерілісшілерді Торғайға тықсырып, қоршауды аяқтау міндеті қойылды. Горчаков әскери министрге былай деп жазды: «Сібір отряды Ұлытауды және Сарысу өзенінің сағасын алған соң көтерілісшілер Торғай немесе Ырғызға қуылады».

Сібір өкіметі Ұлытау таулы ауданын алуға ерекше маңыз берді. Себебі, Ұлытаудың Кенесары үшін тек шөбі шүйгін жайлау ретінде ғана емес, ірі стратегиялық маңызы болды. Ұлытау арғын, бағаналы, қыпшақ руларының түйіскен жері

болатын. Қысқы қоныс жазғы жайлауы аралас отырған бұл рулардың көші қоныстары да жақын болатын. Ресейдің өктем саясатына дейін дәстүрін сақтаған таза көшпелілік өмірді ұстанған рулардың өкілдері тұратын.

Кенесарыға қарсы қозғалысты осы өңірде соккы беруді ұйғарды. Себебі сарбаздардың тоғысқан жері болатын Сондықтан жазалаушы отрядтарға орыс әкімшілігі үлкен үміт артты. Егер Кенесарыға осы өңірде соккы берілсе, көтерілістің біршама беті қайтатын болды.

Әскери старшын Лебедевтің Кенесарымен күресте ешқандай елеулі нәтиже шығармай, тіпті Ұлытау жақтан келе жатқан генерал-майор Жемчужниковтың отрядына да қосылмай Орскіге оралғанын естіген Орынбор генерал-губернаторы старшын Лебедевке былай деп жазды: «Сіз өзіңіздің қол астыңыздағы отрядтың Ұлытау мен Сарысудағы Сібір отрядтарымен бірлесіп қимыл жасауына негізделген экспедицияның басты мақсатынан мүлде ауытқып кеттіңіз... Сіз өзіңіз хабарлағаныңыздай, Ұлытауға бағыт алып қашып бара жатқандардың және Кенесарының өзінің соңына түсудің орнына керісінше әрекет етіп, осы айдың төрті күні бүлікшіл емес ауылдарға шапқыншылық жасап, олардың көп малын айдап әкеткенсіз».

Көп кешікпей әскери старшын Лебедев Орынборға шақырылып, орнынан алынды және патшаға адал Байқадамов бидің ауылын шапқаны үшін сотқа берілді.

Атап айтқанда, ол Кенесарының аса күшті артықшылықтарының бірі- атты әскерді шеберлікпен басқара білуі- қырда жол тапқыштығы екендігін дұрыс ескерген еді. Кейбір аңыздарда сарбаздар жорығы әр түрлі баяндалады. Дегенмен олардың азық ретінде құртты талшық қылып ат үстінде жүре беретіндігі жыр болып айтылады. Өз отрядына да сондай ептілік, жеңілдіктің қажеттігін дұрыс түсінген ол орыстар жасаған жорықтарға қарсы бірнеше

тәсілдер қолдана білді. Кенесары да Лебедевті осал жау емес деп санап, дұрыс бағалай білді.

Оның үстіне көлікпен және азық-түлікпен қамтамасыз етілу тұрғысынан алғанда отрядтар далалы жерде ұзақ жол жүруге әзірленбеген болатын. Ал іс жүзінде әскер қырда мамырдан қыркүйектің аяғына дейін болды. Сондықтан азық-түліктің, көліктің тапшылығы отрядтарды үлкен қиыншылыққа ұшыратқаны түсінікті. Ұзаққа созылған ауыр жүрістен аттардың бір бөлігі зорығып қалды. Әскерлерге аттарын ауыстырып міну оңайға түспеген. Патша әскерлерін азық-түлікпен қамтамасыз етуге қазақтар да күштар бола қойған жоқ.

Кенесары үкіметтің белгілі бір талаптарына көнуді ұйғарды. Егер күрестің бірінші кезеңінде Кенесары өзінің атасы Абылай хан тұсында орын алған қатынастарды қайта қалпына келтіруді талап етсе және қазақтардың саяси тәуелсіздігі мен жерінің тұтастығы сақталған жағдайда ғана Ресейдің қорғаушылығына келісетінін білдірсе, ал енді қазіргі қалыптасқан жағдайда патшалы Ресейді қазақ даласынан тайдырта алмайтынына және өзінің бұрынғы вассалдық қатынастарды қалпына келтіруді талап етуінің орындалмайтын іс екеніне көзі жетті. Бұл оның 1844-1845 жылдарда жазылған хаттарынан-ақ көрініп тұр. Күрестің жаңа кезеңінде патшалы Ресей қазақтар үшін өмірлікмаңызы бар аймақтарға берік орнығып алған кезде, Кенесары енді Қазақстанның басып алынған жерлерін түгел қайтару туралы талап еткен жоқ, тек қана патша үкіметі әлі иелене қоймаған аймақты - Ақтауды, Орал өзеніне дейінгі Есіл-Нұраны қазақтарға қалдыруды сұрады. «Біз бұрынғы бастықтар тұсында басып алынған және дуан-дар құрылған жерлерді сұрамаймыз,- деп жазды Кенесары,- біздің қазіргі өтінішіміз Ақтау, Есіл-Нұрадан Орал өзеніне дейінгі жерлер алынбаса екен, дуандар құрылмай және қырға отрядтар жебірілмесе екен».

Бұл туралы Кенесарының өзі Долговқа былай деген: «Ұлытау мен Ақсақалбар аралығындағы жерді менің иелігіме беретін болса, басшылардың барлық талаптарын орындаймын деп ант етуге әзірмін».

Сейтіп, Кенесарының бірде-бір талабы орындалмады. Кенесарының: Ырғыз, Торғай, Ұлытау, Сарысу, Есіл-Нұраны менің қазақтарымның қоныс етуіне қалдырыңыз деген өтінішіне Ладыженский: «Өзіңізді жақтаушы қырғыздармен бірге жаз жайлау, қыс қыстауыңыз үшін мен Қара Қоға елді мекенін белгілеймін, бұл айналасындағы төңірегімен көп жер»- деп, жауап берген.

Енді патша өкіметінің билігін қолына ұстаушылар өздерінің бекіністерінен қазақ ауылдарына күн сайын ша-буыл жасай алатын болды.

Кенесары Ырғыз бен Торғайда бекіністердің салынуына қатты наразы болды. Ол: орыс бастықтар «қырғыздардың ең жақсы жерлерін тартып алуда, атал айтқанда, Торғайда, Ырғызда және Ұлытауда бекіністер салуда»,- деп арыз айтты.

Иә, Кенесары өткен қырық төртінші жылдың жеңісіне шаттанбады. Себебі алдағы күрестің қаншалық қиынға түсетінін ол енді анық түсінген.

Қарамағындағы үнемі жорық үстінде жүрген елдің күйінің өте нашарлап кеткенін де білетін. Өзінің жайлауларының бәрінен айырылып, енді мал бағатын қоныстың да қалмағандығынан, басар тауы, барар жері тарыла түскен Қыпшақ, Арғын, Шекті, Шөмекей руларының басты би, ақсақалдарының арасында да күңкіл сөз шыға бастаған. Кенесары бұған да қанық. Оның үстіне өткен қыс қатты болып, Арқадан көшіп келген елдің көп малы жұтаған. Бұндай жағдайда соңынан ерген елдің қайтадан атқа қонып, жауына қарсы шығуы екіталай. Осы кезеңде әсіресе

Кенесарының ұшар көлін, қонар көгін тарылтқан бір кесепат, ол - дәл хандық жерінің ортасында, Торғай өзені мен Ұлытауда патша үкіметінің үлкен **бекіністер** сала бастағаны еді. Міне бұл бекінсітің бірі қазіргі кезеңде Ұлытау ауданы орталығынан 18 шақырым жердегі **«хан ордасы»** бұл Ақтау бекінісі үлгісімен салынған бұл бекінстің мақсаты бір жағы Торғай бағыты, бір жағы, Арғанаты бағыты бір жағы Сарысу бағытынан төнетін қауіптен қорғану бекінісі болды. Кенесары сарбаздары табиғи тауды немесе басқа да жыраларды падаланды. Этноархеологиялық экспедиция кезінде Ұлытау тауының батыс сілемі Айбас дарасы мекенінде Кенесары жасақтарының бекініген тас қорғанды кезіктірдік. Бұл қорған зеңбірек немесе басқа жаудың әскерінен қорғануынан ыңғайлы. Таудың ішкі қуысына жүздеген жасақтың қоныстануына мүмкіндік бар. Ұлытау өңірінде бірнеше көтеріліске қатысты бірнеше тарихи орындар бар. Соның бірі Байтлеу өзені бойындағы «Батырлар қорымы». Бұл қорымда бірнеше батырдың оба моласы бар. Ұлытау өңірі Кенесары жорықтарда ерекше маңызды болды. Ақтау бекінісінен кейін осы өңірге Кене хан аса көңіл қойды. Себебі қазақ хандығы дәуіріндегі хандардың ордасы болған бұл жер қасиетті болатын.

Кенесары Қасымұлы

Кенесары Қасымұлы (1802-1847) – Абылай ханның немересі, өзі де 1841-1847 жж. қазақтың атақты ханы болды, орыстың отаршыл саясатына қарсы жүргізілген ұлт-азаттық соғыс көсемі. Кенесары 1825 жылы ағасы сұлтан Саржанның қарулы көтерілісіне қатысып, 1836 жылы ағалары Саржанды, Есенкелдіні Ташкент билеушісі зұлымдықпен өлтірген соң қанат жайған қозғалысты әрі қарай жалғастырды. Кенесары өте қажырлы, ойға алған

ісінен қайтпайтын, жау күшінен қаймықпайтын қолбасшы. Көтерілістің алғашқы айларының барысы Кенесарының табанды күрескерлігін танытты.

Сол кездегі Кенесарының қозғалысына қосыла кеткен Сарыарқаның батырлары да, Кенесары әскеріне аттарын берген жылқы байлары да болған. Баянаулада тек Мұса мырза Шорман ұлы Кенесарының соғыс қимылы түп-түбінде жеңіске жетпейді деп ойлағанба қалай, әйтеуір бұл үрдіске араласа қоймаған. Мұрағат құжаттарының бірінде Кенесары қозғалысына қосылған қазақ адамдарының тізімі бар.

Бұл тізімнің ішінде Баянаула өңірінің Сүйіндік кісілерінің аты аталады. Батыс Сібір генерал-губернаторының ұсынысымен дайындалған Кенесары сұлтанмен қарым-қатынастағы сұлтандар мен қазақ билері туралы 1847 жылдың 8 қаңтар 1847 жылдың 28 ақпан аралығында 22 парақ қағазға жазылған мәлімет алу туралы құжаттың 14-ші парағында Баянаула округінің Кенесары сұлтанмен байланыс орнатқан сұлтандар, билер мен старшындардың тізімі ішінде Құлыке-Қаржас ұлысының сұлтаны Қисық Тәукеұлы; Анай-Телі руының болыснайы, кейін қазы болған би Мұса Шорманұлы Әкімбек Рүстемұлы, Әбілпейіз Рүстемұлы, Болат Рүстемұлы, Байқара Рүстемұлы, Барақхан Батырұлы, Шыңғыс Бөлекұлы, Жандық Тәукеханұлы. Болыснайлар: Нұртаза Берденев, билер Бакел Буранчин, Берден Джанмурзин, Казанғап Аманжолов, Караджан Такичев.

Билер – Сасық Баубеков, Саржан Бобаков; Қасабола-Әлімбет руынан құрметті старшын Тұрсынбай Байсарин, аға сұлтан мінтедіт атқарушы аға сұлтан Маман Аблаев, Ногай Аблаев, Тоқтамыс Аблаев, Таймак Аблаев, Таймас Аблаев, Дуйсенби Аблаев; Қарабай-Өтеке руының құрметті старшыны Орал Ақжігітұлы, Жақсылық-Өтеке руының өкілі Олжабай Сатыбалдин; Сатылған-Алтынторы

ұлысының болыснайы би Үкібай Найзабеков, би Шоман Казанов, Ажы Нурбаев, Шодыр Боктин. Құрметті старшын Айдос Шигиров; Жанқозы-Айдабол болысын сұлтаны Абитекей Турсунов, Косум Тұрсынов, Қысым Турсунов, Жәнібек Әбілпейізұлы, би Бектемир Ералин, Уте Жартов, Өтеміс Жаукин, Айтпақы Шонты, Мәстек Ботанов, Құлтай Шуанов, Игілік Қойбағаров, Наурызбай Ботанов. Құрметті старшын Чобак Ботпаев, Ботпай Наров, Садык Балтин. Есімдері аталады.

Кенесарының 40 үйден құралған ауылы болған. Жан-жақтан қазақ ағылып, төре ауылының маңына жаппас, шөмекей, төртқара, алшын мен шекті ауылдары қоныс аударады. Жансыздардың бірі болған Шарман Асатов Кенесарының қасында 300 үй төлеңгіт барын, олар қысы-жазы бірдей солармен бірге көшіп-қонып жүретінін, Орта және Кіші жүз рулары, әсіресе, олардың қатарында қарауыл, атығай, уақ, керей руларының адамы да барын көрсеткен.

Бұл уақыттағы қазақ даласындағы саяси ахуал аса күрделі әлеуметтік қарым-қатынас ретінде түзілді. Біріншіден қазақ қоғамының ішкі ретін бұзуға ұмтылған сыртқы күш өз саясатын Ресейдің жансыздары, шен-шекпенге сатылған опасыздары, мансап қуған төре өкілдері арқылы жүзеге асырып отырды. Бұл мәселені бірден қарастырғанда қатынастар үш жақты болғанын аңғаруға болады. Бірінші жағы – отаршыл билік өкіметінің өкілдері; екінші жағы – тәуелсіздігін сақтап қалуды көздеген қазақ жұртшылығы; үшіншілері – осы күрделі жағдайдан жеке пайдасын қуғандар – үшінші күш иелері.

Ғасырлар бойы қазақтың елдік ынтымағын өзегі болған рулық қарым-қатынастары бұзылды. Қазақтың көш жолдары шектеліп, қоныстары тарылды. Әрбір шаңыраққа салық енгізіп, әрбір 100 малдан (түйені қоспағанда) салықтың жаңа түрі «жасақ» ретінде бір бас мал төлеттірді.

Сауда молайғанмен, нарық бағасы қазақ ауылы үшін тиімсіз болды. Дау бұрынғыдай бітіспейтін болды. Билер үкімі ояз шешімінсіз іске аспай, бедел болмады. Қазақ жерінде бекіністер салынып, қазақ ауылдарының күнкөрісі ауырлады.

Кенесары: «Менің атам – Абылай, Сібірде дүнеге келіпті. Көшіп-қонып жүргенінде ылғи Сібір отрядтары қажытқан көрінеді. Сондықтан өмірі тынышсыз болды. Өз әкем Қасым мен ағам Саржанды да Көкшетау, Есіл өзенінің бойын қоныс етіп, жүргенінде де Сібір отрядтары тоқтаусыз қуғындап отырып еді» - деп еске алады екен. Кенесары үнемі бабасы Абылай есімін атап, «атасы Абылайға тиісті жерлер үшін» күресетіндігін және «атасының жолымен жүргендігін» ашық және бүкпесіз жариялап отыратын болған.

«Аталарымыз мұра еткен Есіл, Нұра, Ақтау, Қарқаралы, Қазылық, Жарқайын, Обаған, Тобыл, Құсмұрын, Тоқзақ, Оралға дейінгі жер – қазіргі патша тұсында бізден тартып алынып, ол жерлерге бекіністер салынды. Қазір күн сайын, біздің жерлерімізді тартып алып отырып, ол жерлерге бекіністер салып, сонысымен халықты өте қиын жағдайға жеткізуде. Бұл тек біздің болашағымыз үшін ғана емес, сонымен бірге бүгінгі өмір сүруімізге де қауіпті», - деп Ресей патшасына, өкіметіне наразылық хат жазып отырғанымен, бұл хаттар жауапсыз қалды.

«Абылай заманындағыдай қазақ еш уақытта тыныштық көрген жоқ. Абылай уақытындағы қазақта бір адамдарда 10 қатын, 30 ұл, 20 ұл, 15 ұл, 10 ұл екінің бірінде болған. Абылайдың өзінде 17 қатын, 30 ұл болған. Мал өсіміне қарасақ, Алтай Алдажұманда 25 мың жылқы, Сапакта 12 мың жылқы, Қаржас Азынабайға 17 мың жылқы бітіп «Азынабайдың қара бойдағы» аталған. 5 мың – 10 мың екінің бірінде болған» - дейді Мәшһүр Жүсіп.

«Кенесары Қуандық, Сүйіндік, Қаракесек – бес мейрамды соңынан ертіп алып, Шу – Қаратауға ауамыз деп Әлке-Байдалы және төменгі Алтайдың басшысы болған Аққошқар Сайдалының Сүйін Жарқынын ертіп алып, «Азынабай-Сапақ» атанған Азынабай байға келеді. Орысқа қарап бағынып қойған Азынабай балаларынан Тайжаны – қазы, Сейтен – болыс болған еді. Болыстық, қазылықты керек қылған жоқ. Кенесарыға еріп олар да ауды. Алтай Алда, Жұман байлар түйеге жүк етіп артқан... көлге суға төгіп кеткен. Қаржас та ауды. Орманшы да ауды. Баянауланың дуан басы болған аға сұлтаны Боштай солдат алдырып, қазақ-орысты шақырып, Қоңырқұлжа Қараөткелде аға сұлтан, дуан басы еді, ол да орысты арқа сүйеу таяныш қылып өз тілін алған қазақты алып қалды... Кейіннен Азынабай балалары елге қайтады. Елге келген соң орыстар ұстап алып Тайжанды ағашқа тандырып атады да (Ақмолада), Сейтенді Қайың Тураға айдатып жібереді (Қайың Тұра). Сол заманның шайырларының шығарған өлендері:

Кенесары өзі хан, өзі батыр, ұландарды арасында шексіз беделді, шабуыл кезінде жолындағы бәрін күйрететін дауылы сияқты жылдам, алдында қандай кедергі болса да тоқтамайтын ерекше өжет болған. Кенесарының бойындағы батырлық қасиеттері көшпелі тұрмыс кешкен қазаққа тән ортақ қасиет. Кенесары қазақ жауынгерлерін тәрбиелеген соғыс көсемі. «Рахымді тек бір ғана Алладан күту керек, орыс басшыларынан рахым күтудің қажеті жоқ» (Кенесары

Кенесары жасақталған атты әскерін өнермен басқарған қолбасы болды. Кенесары сарбаздары соғыстағы барлау жұмысын жақсы ұйымдастырған. Соғыс тәсілінің бірі – қарсы жақты бағытынан жаңылдырып отырумен байланысты болған. Дала соғысына тән басқа да тәсілдердің тамаша қолданылуы Кенесары жасағының

қиын жағдайдан жеңіспен шығып отыру нәтижесін беріп отырды. Сарбаздардың да көрсеткен ерлігі өз алдына.

Ағыбай батыр .

XIX ғасыр қазақ тарихындағы ең бір ауыр кезеңге жатады. Патшалық Ресейдің отарлау саясаты ғасырдың орта кезінде өзінің шырқау шыңына жетті. Халықтың меншігі болып табылатын жердің отаршылдардың иелігіне көшуі, орасан үлкен мөлшерде алым-салық салынуы, патша үкіметінің зұлымдық саясатын жергілікті әкімдердің қолдауы-осы ойымыздың жарқын дәлелі. Отарлау саясаты ұлттың тарихына балта шапты, өз идеологиясын жүргізді. Сөйтіп, ұлы державалық шовинизм өктемдік жүргізді. Міне, осындай жағдайда Кенесары хан Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалысының басталуы, оған қазақ жерінің барлық өңірінен азаттық сүйгіш азаматтардың жаппай көтерілуі, әсіресе, Арқа өңірінің көтеріліске айрықша белсенділікпен қатысуы көп жайтты аңғартса керек. Қазақ халқы – ғасырлар бойы еркіндікті, бостандық пен тәуелсіздікті мойнына таққан тұмардай кастерлеген халық. Сондықтан да патша отаршылдарының ең жымысқы саясатының ар жағында қазақтың жерін тартып алу, мал-мүлкін, қазба байлығын иемдену, ол үшін орыстың қалың әскерін қоныстандырып, түрлі бекіністер салу арқылы ішкі Ресейден миллиондаған, орыс мұжықтарын көшіріп әкеп, орналастыру екенін сұңғыла Кенесары бірден сезді. Жер – қазақ үшін ең қымбат ұғым.

Кенесары бастаған ұлы қозғалыс қазақ халқын бостандыққа, тәуелсіздік пен дербестікке, еркіндікке ұмтылған ерен іс-қимылы болатын. Міне, сондай ұлы тұлғаның бірі – Ақжолтай атанып кеткен Ағыбай батыр. Ағыбай батыр тек жүрек жұтқан батыр, көзсіз ер, ел-жұртының тәуелсіздігі үшін басын өлімге қиған жанкешті

тұлға ғана емес, сонымен қатар, салқын сабырдың, асыл мінездің биік парасат пайымның иесі болатын.

Ержүректілігі мен батырлығы аңызға айналған Ағыбай батыр туралы халық арасында небір қызық хикаяттар, өлең жырлар, тарихи аңыздар сақталған. Ерлігіне ақылы сай келген, ел оны “Ақжолтай Ағыбай батыр” деп атап кеткен, өз заманында жауға шапқан сарбаздары Абылаймен қатар Ағыбай атын ұранға айналдырған⁶².

Ағыбай батыр Кенесары көтерілісінің басынан аяғына дейін қатысып және жай ғана қатардағы батыр емес, ол саяси қайраткер ретінде, осы көтерілістің көсемдерінің бірі болып, өз алдына қол бастап, бүкіл саналы өмірі бойында, отарлау саясатына қарсы елінің бақыты мен бостандығы үшін, қатыгез жауға қарсы бітіспес күрес жүргізді.

Халқымыздың тарихында өз ізін қалдырған батырдың биік тұлғасы қазақ қаламгерлері мен тарихшыларының назарын аударып келеді.

1914 жылы Қазан қаласында алаш көсемі Әлихан Бөкейханов Ағыбай батыр туралы “Қызыл Қайнар Тектұрмас” деген кітапты жарыққа шығарды.

Ағыбай батырдың тұлғасы М.Әуезов және М. Көпеев, Д.Әлімбаев, И. Байзақов, Ә. Қоңыратбаев, Қ. Жұмалиев шығармаларында бейнеленген.

Батырдың тарихи тұлғасын белгілі –тарихшы ғалым Е.Бемаханов өзінің әйгілі еңбегіне арқау еткен.

Мұнымен қатар Сарыарқаның кең даласында қай ауылға барсаңыз да Ағыбай батыр жөнінде тарихи аңыздар сақталып, ел аузында жыр болып айтылып келе жатыр. Бұл батырға халқының, тарихтың берген бағасы болар. Себебі

⁶² Е. Бекмаханов. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында. - Алматы, 1994.

Ақжолтай Ағыбай батырдың қазақ батырлары арасында алатын орны бір бөлек.

Ағыбайдың 13 жасында әкесі өліп, анасының қолында тәрбиеленеді, 19 жасынан бастап Саржан, Есенгелділермен жора-жолдас болады. Екі әйелінен Аманжол, Аманбай, Сопы, Дуана деген төрт баласы болған. Ағыбай Арғынның Шұбыртпалы руынан шыққан. Кенесары Қасымұлының бас қолбасшысы.

Атақты ер Ағыбай Шұбыртпалы,

Белгілі сарбаздарын шұбартқаны.

Ағыбай, Қошқарбай мен ер Бұқарбай,

Бұларды соңына ерткен Кенеханы,- дей келе осы жырда батырдың қолбасшылығын одан әрмен толықтыра түседі. Көтерілісшілердің Ағыбайға деген ерекше құрметі туралы Кенесарының өз әйелдерінің бірінен әңгімесінен байқауға болады. Бірде ханым Кенесарыдан : “Сіз өз әскеріңіздегі кейбір батырларға мыңбасы, бесжүзбасы деген атақтар беріп жатырсыз, неге “Көсеге” атақ бермейсіз?, -деп сұрапты. Сонда Кенесары: “Егер әскерімнің алдыңғы легі “Абылай“ деп ұрандап кіріссе, ал олардың соңынан ергендері “Ағыбайлап“ соғысқа кіреді. Міне, сондықтан мен оған әскери атақ берген жоқпын, -деп жауап беріпті

Ағыбай батырдың әскерінде ұйтқы болып жүрген Ағыбайдың немере туыстары – “Шұбыртпалының жеті бөрісі“ деп халық атап кеткен: Таңабай, Көлебе, Мендібай, Дулат, Жәуке, Толыбай, Шыңбай.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының Ағыбай мен Наурызбай батыр шығармасында батыр жөнінде: “ Бірде Наурызбай ағеке, Кіші жүздің Алшын елінде жігіт сынайтын қария бар дейді, мені соған апарып сынат”- , дейді. Абыз деген қария көп жасаған дана екен, оны Кенесары батыр да біледі. Қасына Наурызбайды ертіп батыр барса, қария төсекте жатыр екен. Бірден жауап қатпаған соң Ағыбай

батыр: “Науанжан, бұл кісі сені сынамайтын болды, қайтайық”, - дейді. Наурызбай: “Жоқ, бұл кісі ажалың ертең десе де сынатпай кетпеймін”, - де отырып алады.

Бұл сөзді естіп жатқан қария басын көтеріп: “Жол болсын, балалар.” - дейді. Сонда Ағыбай тұрып: “Қария, мына жігіт Қасымның кенжесі Кене ханның інісі Наурызбай деген, сізге көрінемін деп келіп еді, балаға не айтасыз?. Мен Шұбыртпалы Ағыбай деген боламын, шаруа осы,” - дейді. Сол кезде Абыз: “Я, Ағыбайым сенің ұраның артыңда қалады, өз ұраныңды өзің естисің. Бағыңның тобы желкенде екен, Наурызбай менің жасым 120-ға келіп отыр, осы жастың ішінде сенен артық ер көрмедім. Үш нәрсенің сырттаны бар еді: иттің, қасқырдың, жігіттің. Сен жігіттің сырттаны екенсің. Бірақ адам баласына мейірімің жоқ екен, бағың маңдайыңда ғана екен, ғұмырың қысқа 20-25 жастан аспассың, дүниеден арманда қалма!” -- дейді. Наурызбайдың көңілі бұл сөзден бәс болып қалды, -- дейді.

Ағыбай батыр Балқаш бойындағы Тасарал деген жерде қоныстанып отырса сәлем беруге Сыздық төре келіпті. Сөз арасында Сыздық төре: “Ағеке, өміріңізде не арманыңыз бар, не өкінішіңіз бар?”, - деп сұрапты. Сонда батыр “Арман мен өкініш неге болмасын, анау қырғыз Алатауында қалған Наурызбайдың “Ағеке” деген даусы әлі құлағымнан кетпейді” - депті. “Бірақ Кенекем мен Науанды құтқарам деп Арқадан қол жинап Черняевты үш рет шаптым, Науанжанымның құны деп деп Кәрібоздың басын алдым”, - деген екен (117).

1837-1844 жылдары патша шенеуніктерінің жасаған тізімде Ақжолтай Ағыбай батыр бастаған: Қояншы-Тағай, Жалықпас, Надан Тобықты, Алтай, Темеш, Төлеңгіт, Керей, Кәрсөн-Керней, Шұбыртпалы, Қара-Айтымбет, Дүйсенбай-Шекшек, Байбөрі, Әлтеке-Сарым сияқты Қарқаралы округінің басты руларының үкіметке қарсы

қозғалысы белсене шыққаны туралы көрсетілген. Ақтау бекінісіне жасалған шабуылшылардың ішінде Кәрсен-Кернейлердің үлкен бөлігі жүрген

Ақтау бекінісі арқылы Троицк пен Петропавлдан шығып, Ташкент пен Бұқарға баратын сауда керуендері жиі өтетін еді. Қазақтардың көтерілісінің басталуына байланысты енді сауда керуендері орыстардың қарулы отрядтарымен қорғауымен жүретін еді. 1838 жылы сол Ақтау бекінісін қорғайтын қарулы Рытовтың әскерін Ағыбайдың орыстардың арасына жіберген жансызы Қашқынбай батыр Бетпақдаланың шөліне адастырып, көп күндер сусыз, шөпсіз қатырып, Ағыбай бастаған әскерлер келісілген жерде тосып алып, орыс әскерін толығымен жойып жібереді. Осыдан кейін әскерсіз қалған Ақтау бекінісіне шабуыл жасап, бекіністі толығымен құртып жібереді.

Ағыбай басшылық еткен қол Ақтау бекінісіне шабуыл жасағанда, көп мылтықпен қаруланған орыстың оғы өтпес үшін, қараған тобылғыдан бума-бума оққағар дайындап, шабуылға шыққан қазақ қолы, ашық далада айқас салып, садақ оғын жаңбырша жаудырып, бекініс ішінде өрт шығарады.

Ақтау бекінісін талқан ету даланың халқын дүр сілкіндірді. Ресейліктерден қорлық көрген дала халқы Кенесарының туының астына ағылды.

Сол жылы Ағыбай батыр басшылық еткен Кенесары ханның қолы Ақмола қамалына шабуыл жасайды. Қала қолдан қолға өтіп, қиян-кескі ұрыста қазақ жасағы ерлік пен табандылық көрсетіп орыс әскерін талқандап, Ақмола приказының аға сұлтаны, подполковник Қоңырқұлжа Құдаймендин аздаған серіктерімен әрең қашып құтылады. Осы Ақмола үшін болған ұрысты халық былай деп жырлаған:

Қапыда шыға келген қалың жаумен,

Болыпты жан таласқан қырғын майдан.
«Қаш, Себет, жау қоршады» дегендерге,
Ер Себет жауап тапты:
«Қашудан ұяламын Ағыбайдан».

Сол Ақмола соғысында оққа ұшқан Себет батыр
30-ақ жаста екен. Ағыбай батыр үшін басын ажалға
тіккен бұл ерлік ісі, Ағыбайдың халық арасындағы
беделінің шексіз екенінің куәсі

Кенесары Көкшетау шайқасында жеңіске жеткені
және шынай ержүректік көрсеткені үшін Ағыбай батырға
Абылай хан атасынан қалған күмістелген қанжарды тарту
етеді. Осы қантөгісте Ағыбай батырдың қолына тұтқынға
патша офицері, аға сұлтан Маман Аблаев қолға түседі.
Әлсіздік көрсетіп жеңіліске ұшырағаны, әрі тұтқынға түсіп
қалғаны үшін Патша үкіметі Аблаевты қызметінен қуып,
орнына Боштай Тұрсыновты тағайындайды. Осы жылдары
Ағыбайдың сарбаздары Ресей империясының әскерлеріне
дүркін-дүркін шабуыл жасап, бірде ойсырата жеңумен енді
бірде сәтсіздікке ұшыраумен болды. Осы жылдары ауыр
зеңбірек, оқты мылтықпен қаруланған Патша әскеріне
қарсы «Найзаның ұшымен, білектің күшімен» қазақ жерін
қорғаған Ағыбай бастаған батырларымыздың даңқы
шықты, сол батырлардың ерліктері халқымыздың еңсесін
көтерді де.

Е. Бекмаханов өз еңбегінде: «Ағыбай Кенесарының
ағалары Саржан мен Есенгелдінің патшаға қарсы
күрестеріне басынан бастап қатынасқан. Кенесарының
көтерілісіне ол қатал өмір мектебінен өткен, есейген батыр
болып қосылды. Кенесарының құрдасы, әрі оның бірінші
әскери кеңесшісі болды. Көтерісшілер арасында ерекше
құрметке ие болды. Ағыбай көтерілістің соңына дейін
Кенесарыға деген адалдығынан айныған жоқ», - деп
тарихи әділ баға береді

Ағыбай батыр бастаған қазақ әскерлерінің

жауларына қалай қарсылық көрсеткені жөнінде, профессор С.М. Середонин былай деп жазды: «Қазақтарға қарсы тек казактар ғана сәтті әрекет ете алды, ал тұрақты солдаттар, әскер, тіпті драгундардың өзі де қазақтардан біршама әлсіз болды. Осы өлкелерде олар жауларын өте жылдам қудалауға үлгере алмады... қайсақ-қырғыздар тынымсыз және сенімсіз бодан болып, олармен әрдайым партизандық күрес жүргізіп тұруға тура келді».

1849 жылдан бастап Ресей үкіметінің саясаткерлері өздерінің жансыздары арқылы, Ағыбай батырдың казак қауымының арасындағы зор ықпалы мен құрметке ие болуына байланысты, өзінің қалауы бойынша Арқадан қоныс алуға, көтеріліске қатысқаны үшін ешқандай да жазаланбайтынын және басқа да жеңілдіктер беретінін айтып, оны мойынсынуға әрекет жасайды

Кенесары көтерілісі жеңіліс тапқан соң, Арқаға Ағыбай батырдың соңынан ерген, әр рулардың өкілдері бір жерде мекендеп, тұрақтап қалуы да оңайға түспеген. Батырдың басында ат басын тіреген Кежек деген жерге орналасуы орыс ұлықтарына жақпады. Қарқаралыдан тікелей тартса 100 шақырымға жетпейтін жерде, Кенесары көтерілісінің қолбасшысының тұруынан, Қарқаралының казак-орысы шошыды. Енді ояздар қазақтарды бір-бірімен жер үшін араздастыру саясатына көшті.

Осы, Ағыбайға қарсы патша шенеуніктерінің және олардың жансыздарының әрекеттерін, сол кездегі жүргізген құпия бақылау мәліметтерінен көреміз.

Сол кездегі патша үкіметінің архив деректерінде мынадай мәліметтер бар: «1854 жылғы 20 желтоқсанында Қарқаралы сыртқы округтік приказдың аға сұлтанының Сібір облыстық генерал-губернаторына жазған №5959 арнаулы құжатында, патшадан сыйлық алған қазақтан шыққан 8 құрметті азаматтар сұлтандар мен болыстардың ішінде Ағыбай батыр 1949 жылы Қоқан хандығы, Ташкент

жерінен Шұбыртпалы елін көшіріп әкеліп, Әлтеке-Сарым болысына тіркегені үшін патшадан алтын жіппен тігілген суконный халат (шапан, шекпен) сыйға алғаны» көрсетілген.

Ал енді, патшалық шенеуніктерінің Ағыбайға қарсы жүргізілген құпия хабарлары былай баяндалады:

1. «Секретно»

Его Превосходительству Управляющему
Должность Военного Губернатора области Сибирских
Киргиз Господину Генерал-майору и Кавалеру Фон-
Фридриху от Заседателя Каркаралинского Внешнего
Окружного приказа Трусова

Рапорт

Из Тобыктинских волостей, где я производил следствие о противозаконных поступках бывшего Старшего Султана Кунанбая Ускенбаева, Окружным приказом вызван в Каркаралы для производства следствия о найденном мертвым близ речки Джарлы, в 20 верстах от Каркаралов, мещанина Репина. В Каркаралах, я 13-го числа получил сведения, что бию Чубуртпалинского рода Агыбаю Конурбаеву, бывшему прежде приверженным мятежного султана Кенесары ив 1849 году вступившему в числе 200 кибиток на подданство России и причисленному к Алтеке-Сарымовскому волости Каркаралинского округа, приехали лазутчики от сына Кенесары Касымова с предложением, чтобы Агыбай отложился из округа и присоединился к Кенесарину для возобновления набегов и грабежей.

Разведывая, от кого именно вышли слухи, я узнал что 5-го числа сего месяца приехали в Каркаралы в нескольких человек киргизы Надан-Тобуктинской волости 6-го числа утром из них бий Манжигул Чегыров и киргиз Байсары Джаныкулов предъявили заседателю Свирщескому, что к Агыбаю Конурбаеву приехали от сына

Кенесары три человека с подарками и приглашают его прикочевать в Каратау, и что г. Свирщевский к захвату лазутчиков не сделал никакого распоряжения, и спустя четыре дня, ограничился посылкою к Агыбаю аульного старшину Альтеке-Сарымовской волости Узак Куланова, за вызовом в Каркаралы его Агыбая. Как слухи о приезде посланных от сына Кенесары частично распространились между киргизами, кое-что об этом знал и Узак Куланов, который состоит в сватовстве с Чубурпалинцами, а потому я смело заключил, что Узак вызвал Агыбая, сообщит ему, что в приказе известно о приезде из Каратава людей, в потому они будут немедленно выпровожены из пределов наших и тем укрыты от преследования.

Из-за таковых действий хотя должно считать потерянным случай захватить посланных от Кенесарина людей, но я не останавливался разведывать о справедливости слухов, отыскал в Надан-Тобыктинской волости би Манжигула Чегырова и киргиза Байсары Джаныкулова, спрашивал их о приехавших от Кенесарина людей и они объяснили мне:

а) в первых числах октября месяца с караваном, вышедших из Ташкении, где в числе других находился присланный в Семиз-Найманской волости Аягузского округа чалаказак Абды Насыров, торгующий нынче в Надан-Тобыктинской волости, приехал из Каратава от сына Кенесары ходжа по имени Джанходжа, с давних лет служивший Кенесары, а потом семейству его, привез к Агыбаю в подарок пистолет с серебряной наческой, собственно принадлежавший Касымову, в знак того, что сын Кенесары... желает жить с ним так, как жил отец и просит со всем Чубуртпалинским родом присоединиться к нему. Этот ходжа Джанходжа в сумке привез к Агыбаю какие-то бумаги и между тем разглашает, что сын Кенесары в Ташкении, ныне имея большой вес, из

Акмолинского округа угнал уже 2000 лошадей. По приезду упомянутого ходжи Агыбай со всеми Чубурпалинцами, тотчас укочевал на озеро Балхаш к урочищу Аккум и Сарыкум, в удаление от прочих волостей.

б) До приезда упомянутого ходжи из Чубурпалинского рода бий Еже... в числе 19-ти человек был Агыбаем послан в Каратав для осведомления о выгодах и состоянии тамошних волостей, кочующих с детьми Кенесары, которые возвратились тоже в октябре и с ними приехал от сына Кенесары человек по имени Сары, с русыми волосами, привез подарки к Агыбаю, брату его Танабаю и некоторым другим, почетным в Чубуртпалинском роду киргизам, по халату, сарачинского пшена и муки, а также сговаривает их отложению.

в) Не многим ранее упомянутых выше Ходжи и Сары, приехал к Чубуртпалинцам от сына же Кенесары человек смуглый, с небольшой черной бородой и такими же усами. Имя неизвестно, привез ли какие подарки не знают, только также сговаривает чубурпалинцев к отложению в Каратав. 30 октября при отъезде Манжигула Чегырова и Байсары Джаныкулова из кочевьев в Каркаралы, прибывшие из Каратава от сына Кенесары люди проживали у Агыбая с братом и не собирались возвращаться. Из них Сары даже высватал за себя дочь у Чубуртпалинского киргиза Дулата.

Поместить их можно: часть между Каркаралами и Кувскими горами и часть на Керегетас и Джелдытау. Последние места даже назначены были им для зимовок, но Керегетас произвольно занят, проживающим в Каркаралах татаринот Хамитом Яхиным о чем я доносил приказу, но на это должного распоряжения не последовало. При этом считаю обязанностью доносить Вашему Превосходительству, что бий Чегыров и киргиз Джаныкулов сего числа отправились из Каркаралов в

волость и по просьбе моей именем Правительства, обязались разведать: возвратились ли посланные от сына Кенесары люди, или сверх всякого чаяния, не скрываются ли еще в пределах округа у Агыбая, или кого иного и немедленно не подавая никому о том никакого вида известить меня. И, если окажется, что означенные люди еще в округе, то я намерен немедленно выехать для захвата их. Впрочем, захватить в Чубуртпалинцам без значительного числа казаков будет делом трудным, ибо киргизы эти не привыкли еще к повиновению и воинственное всех прочих, почти всякий имеет пику и у многих есть огнестрельное оружие.

Заседатель Трусов Ноября 14 дня 1855 года, Каркаралы.

Осы тарихи құжаттарға көз салсақ, Ағыбай батырдың қазақ қоғамындағы құрметі мен ықпалын білген Қоқан хандығы мен Ресей үкіметі, оны екеуі бірдей өз жағына тарту әрекеттерін әр түрлі айла-шаралармен күшейткен.

Көтеріліс біткен соң 1847-1849 жылдары аралығында Ағыбай батыр орыс отаршылдарымен қанды майданда тайсалмай соғысады. Бұл жылдары Абакумов пен Черняев және оларға ергендерге қарсы үш қайта шабуыл жасайды. 1849 жылы ақ патша Ағыбай батырды мойынсытуға әрекет жасайды. Бірақ 1855 жылғы Қарқаралы шенеунігі Трусовтың рапортындағы дерегіне қарағанда Ағыбай батырға ерген ел: “Бұл қырғыздар (қазақтар) мойынсұнуға әлі көндікпеген және басқаларға қарағанда жауынгер, барлық үйде дерлік найза, көбінде оқ-дәрімен атылатын қару бар” деп жазылған еді.

1850-60 жылдары Ағыбай батыр Кенесарыдан туған Сыздық, Тайшық, Жағпар, Ахмет, Омар, Оспан, Әдубәкір деген балаларымен жақын қарым-қатынаста болған.

1865 жылы 15 мамыр күні Ағыбайдың баласы Аманжол батыр Благодатно –Стефановский руднигінің қалашығын жағып жібереді. Ақтау қамалында отырған отаршылар Ағыбайдың жасақтары Бетпақдаладан шабуыл жасай берген соң бекіністі тастап солтүстікке көшіп кетеді.

Осы құжаттарда көрсетілген Кенесарының баласы Сыздық төре жас кезінде Ағыбайдың қолында тәрбиеленіп, одан әскери өнерді үйренген еді. Абылай ханның отыз ұлдарының бірі Қасым төренің ұлы Кенесарының, атасы Абылайдың жолын қуған соңғы көкжал ұрпағы, Сыздық төре 1864 жылдан 1877 жылға дейін Ресей отаршыларына қарсы күрескен

Батыр өмірінің соңғы жылдары Балқаш көлінің Бетпақдала бетінде Ақтау, Қызылтау, Тайатқаншұнақ жерлерінде өтеді.

1885 жылы Ағыбай Балқаш көліне жақын Тасарал қамалында қайтыс болады. Халық оның денесін біраз сақтап, Түркістан жағына апармақ болады, орыс отаршылары қарсы болған соң, Ағыбайдың денесін Тайатқан –Шұнақта жерлейді.

Наурызбай батыр

Наурызбай батыр жас кезінен осы Ағыбай батырдың тәрбиесінде болып, сырлас болған. Наурызбай өз сырын тек Ағыбайға ғана айтып, оның ақыл-кеңесіне құлақ асқан. Кенесары хан Наурызбайды тек Ағыбай батырға сеніп, жорықтарға бірге аттандырған. Наурызбай қанша көзсіз батырлығымен, қатігездігімен аты шықса да Ағыбайды атымен атамай «Ағеке» деп кеткен. Сол Наурызбай бір күні: «Ағеке, Кіші жүздің Алшын елінде жігіт сынайтын қария бар дейді, мені соған апарып сынат», - дейді. Бұл Абыз деген көп жасаған дана адам екен. Ағыбай мен Наурызбай барса, Абыз қария мамық төсекте жатыр екен. Бұлар сәлемдескен соң, бүркеніп жатып қалады. Жағын торғынмен таңып қойыпты, өйтпесе иегі төмен түсіп кетіп,

сөйлей алмайды екен. Бұлар қонып шығады, ертеңінде түске дейін, одан соң бесінге дейін қария тұрмайды. Ағыбай батыр: «Науанжан, бұл кісі сені сынамайтын болды, қайтайық», - дейді. Бірақ Наурызбай: «Жоқ, бұл кісі ажалың ертең кешке десе де сынатпай кетпеймін», - деп отырып алады. Бұл сөзді естіп жатқан қария басын көтеріп: «Жол болсын, балалар», - дейді. Сонда Ағыбай тұрып: «Қария, мына бала Қасымның кенжесі, Кене ханның інісі Наурызбай деген, сізге көрінемін деп келіп еді, балаға не айтасыз? Ал мен Ағыбай деген баламын, шаруа осы», - дейді. Сол кезде Абыз: «Ия, Ағыбайым, сенің атың ұран болып артында қалады, өз ұраныңды өзің естірсің. Бағыңның табы желкенде екен. Ал, Наурызбай, менің жасым 120-ға келіп отыр, осы жастың ішінде сенен артық ер көрмедім. Үш нәрсенің сырттаны бар: иттің, қасқырдың және жігіттің. Сен жігіттің сырттаны екенсің. Бірақ, адам баласына мейірімің жоқ екен, бағың мандайыңда ғана екен, ғұмырың қысқа 20-25 тен аспассың, дүниеден арманда қалма!», - дейді. Осы сөзден кейін, Наурызбайдың көңілі түсіп, бұлар қайтады. Ауылға келгеннен соң, Кенесары «Ия, Ағыбай, Абыз Науанжанды қалай деді?», - деп сұрайды. Сонда Ағыбай батыр: «Науанжанға жігіттің сырттаны екенсің, 120 жастың ішінде сенен артық жігіт көрмедім», - деді деп, басқасын айтпайды. Сонда Кенесары отырып: «Е, Ағыбай, Абыз білмейді дейсің бе, бірақ айтпаған ғой, атам Абылайдың түсі есінде ме?», - дейді. Онысы, бірде Абылай түс көріпті, астында жалын құйрық жирен аты бар келе жатса, алдынан бір жолбарыс қашады, жолбарысты соғып ішін жарғанда көкжал қасқыр қашады, қасқырдың ішін жарғанда қызыл алтайы түлкі қашады, түлкінің ішін жарған екен, бақа-шаян аяғынан басына дейін қаптап кетеді. Осыдан соң: «Менің артым көптің бірі болып кетеді ғой», - деген екен. Осы түсті есіне алған

Кенесары: «Менің Сыздығымнан кейін, солай боламыз ғой», - дейді.

Соңғы қырғыз соғысында да Наурызбай Ағыбай батырмен бірге болып, қырғыздар Наурызбайдың астындағы атақты Ақауыз атын атып жығып, «Қамап ұстаймыз», - деп тұрғанда, Ағыбай батыр өзінің сенімді жігіттерімен көп ерлік көрсетіп, жаудың қалың әскерін бұзып-жарып, Наурызбайды қоршаудан аман-есен шығарып алған екен.

Наурызбаймен бірге аздаған батырлармен жау қоршауынан шыққан соң Орыс, Қокан және қырғыздардың біріккен әскеріне, дәрмені болмайтынына көзі жеткен Ағыбай сол жерде Наурызбайға былай дейді:

Айналайын, Науанжан,
Ақылға дархан зерегім.
Салса да тастан қайтпайтын,
Жетесі құрыш беренім.
Бақытың баста жүрсе де,
Асқар таумен тең едің.
Неше күндей ізденіп,
Білмедім Кене ханның дерегін.
Айналайын, сұлтаным,
Жолдас болып жасымнан,
Көзімнің майын жеп едім.
Хақ ісіне амал жоқ,
Қазам жетіп өлгенше,
Айырылмаспын деп едім.
Алатауға барғанда,
Жер шарасын көздедім.
Көмек қылған көп Дулат,
Қайда екен деп іздедім.
Байзақ бар да Дулаттың,
Тілегі бөтен болмас деп,
Күдерімді үзбедім.

Дулаттан тағы түңілдім,
Көрген соң анық көзбенен.
Қалмастан тегіс кетіпті,
Байқадым оны ізбенен.
Қоқиланған қырғыздан,
Дулат қылған қауіпті.
Айналайын, Науанжан,
Дулаттың беті ауыпты.
Орыс пенен Қоқанға,
Құл болып антын беруге,
Дулатың жөнін тауыпты

Тілен батыр

Тілен батыр 1837-1847 жылдардағы Кенесары көтерілісінің мәні мен мақсатын жан-тәнімен түсініп, одан қолдау-көмегін аямаған адам ретінде белгілі. Ол Арғын-Қуандық тайпасына жататын Қарпық-Тоқа руынан. Батырдың ата-тегі былайша өрбиді: Қарпық – Көзей – Тоқа (Қаратоқа)–Бесім батыр– Айтқожа (Дәулетбике шешейден) – Жаулы – Тілен⁶³.

Кенесары патша әкімдерінің бірнеше бекіністерін (Ақмола, Ақтау, Ортау) қиратқаны белгілі. Ол Ақтау бекінісі мен Ақмола дуанын, даладағы басқа да бекініс-бекеттерді қиратып, қазақтардың жерін қайтарып, оларды бұрынғы Абылай хан заманындағы тыныш күйіне көшіру, яғни, қазақ хандығының тәуелсіздігін қалпына келтіруді

⁶³ Қ. Бекішев, Р. Каренов Жаужүрек батырлармен үзеңгілес тұлға// Орталық Қазақстан . 05.04.2019

армандады. Әсіресе, 1838 жылдың мамыр айында Ақмола қамалын алу жеңісі ел есінде берік сақталған. Академик Рахманқұл Бердібайдың «Аңыздың жалғасы» ғылыми мақаласында және зерттеуші Марат Әпсәметовтің «Ақжолтай Ағыбай батыр» аңыз-әңгіме, өлең-жыр жинағында мынандай сөздер бар: «...қазақ-орыс бастаған патшаның адамдары Кенеге қарсы Ақмоланың күнбатыс жақ шетінен қорған соғыпты. Кененің келуін тосып жатқан таяу елдегі Тілен батырдың 500 әскері Кенеге қосылды. Сансыз қалың әскер Ақмоладағы сұмырайларға садақ тартты...».

Кенесарының қолбасшылық көрегендігін, түкті жүрек батырлығын жарқырата көрсеткен аса бір ірі жеңісі – Ақмола қамалын алуы делінеді. Бұл – Арқаның дәл кіндік тұсына қадалған көксүңгі іспетті, зеңбірекпен, карабин мылтықпен қаруланған мықты гарнизон, Қоңырқұлжаның жасағымен бірлесе қорғап тұрған мықты қамалтұғын. Жан-жақтан келетін жолдарға да мықты күзет қойылған-ды. Сөйтсе де, Кенесары 1838 жылдың 25 мамыр күні тіке шабуылмен қамалдың қақпасын қақыратып ашты (Хан Кене: Тарихи толғамдар мен пьеса, дастандар. – Алматы: «Жалын», 1993, 258-бет).

Таң ата басталған шабуылда Кене ханның садақшылары қамалды садақ оғының ұшына байланған, тез тұтанатын майланған шүберекті жағып атқылады. Қамалдың көптеген жерінде өрт шықты. Гарнизондағы солдаттардың бір бөлігі өртті өшіруге ұмтылғанда, Кенесарының Басығара батыр бастаған бір отряды қалаға басып кірді. Қамалға тіке шабуыл кезінде Басығара батыр ерлікпен қаза тапты. Оның отряды гарнизонның тегеурінімен шегіне бастаған кезде, Кенесары Басығараның денесін тастамауды және алынған шептен шегінбеуді бұйырды⁶⁴

⁶⁴ Бекмаханов Е. «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында»: Оқу құралы. – Алматы: «Санат», 1994, 239-240-беттер.

Кенесарының ұранымен қанаттанған Тілен, Мәнжі, Иман батырлардың жасақтары қамалға қайтадан басып кірді. Қантөгіс, көше шайқасы басталып, ол табан тірескен түрде ымырт үйірілгенше созылды. Түнде әскери старшын Карбышев пен Қоңырқұлжа кішігірім отрядтарымен қамалдан қашып шықты. Келесі таңда үйінділерге айналған қамал әлі де өрт құшағында жатты.

Ақмоланы талқандаған соң көтерілісшілер Тілен батырдың мекені Құланөтпеске келіп, аттарынан ерлерін алып, киімдерін шешіп, біраз тынығып алды. Содан кейін Ақтауға барды. Жазушы Асан Жұмаділдиннің «Кенесары Ақтау дуанын алғанда» деген әңгімесінде: «...Кенесары қолына Тоқа Тілен батырдың 500 сарбазы қосылады. Тиес батыр бұны құптамапты. Бесімнің тоқалы Дәулетбикеден туған Айтқожа мен Сатыпалдыдан тарайтын Тілен мен Тиес батырдың бірі патшаны, бірі Кенені жақтағаны ғой...» деген жолдар бар.

Кенесары әскерлері табиғи бекіністерді шебер пайдалана білді (қамыс, бұта, төбе, т.б.). Патша отрядтары бәрінен де қазақтардың тұтқиылдан шабуылдауынан қатты сескенді. Жеке қамалдар мен бекіністерге шабуыл жасаған кезінде Кенесары жасағы шашыранды қатармен алға ұмтылып, артынша бәрі қосылып, қамалды жанжағынан қоршаған. Бұл әдіс, әдетте, дұшпанды абыржытып, оның күштерін шашыратуға мәжбүр ететін еді. Мұндай тактиканы Кенесары 1838 жылы Ақмола приказы мен Ақтау қамалына шабуыл жасаған кезінде-ақ кеңінен қолданған болатын. Осындай шайқастардың бірін Ақтау қамалының коменданты, капитан Кастрюрин суреттеген еді: «Өткен маусым айының 22 күні сағат жетілерде бүлікші сұлтан Кенесары Қасымов бастаған 2 мыңға жуық қазақ бекініске

шабуыл жасады және олар шашырай шабуылдап, сағат ширегіндей уақыт өткенде бекіністі қоршады»⁶⁵.

Нұра жерінің ой-шұңқырын жақсы білетін Тілен батырдың кеңесімен 1838 жылдың жазында Кенесары сарбаздары әрқайсы 10-15 казактан құралған қарулы командалары бар Ақсеңгір, Балықты-Баятар, Бозайғыр, Қушоқы, Шұбаркөл бекеттеріне шабуыл жасады. Қазақ сарбаздары орыс әскеріне ес жиғызбай, таң алдында кенеттен тиіп, казактарды тұтқындап, қару-жарағын олжалап, аттарын айдап әкетіп отырды. Маусым-шілде айларында Кенесары Тіленшат, Сарысу бекеттеріне және Сасықкөл маңындағы казактардың қосынына шабуылдады. 1838 жылы 12 шілдеде алқызыл жалау көтерген 400-дей сарбаз Қушоқы постын қоршап, казактардың 50 жылқысын айдап кеткендігі туралы хорунжий Казин Николай I патшаның өзіне хабарлаған. Сол жылғы 1-5 тамыз күндері 5 офицер, 470 казактан құралған старшина Симоновтың отрядын Кенесары тынымсыз шабуылдап, он пистолет, тоғыз мылтық, он үш қылыш, жеті найза, төрт жүз тоқсан бес мылтық оғы, төрт жүз сексен пистолет оғын және басқа да қару-жаракты қолға түсірген. 6 казакты өлтіріп, 2 урядникті тұтқындаған. Бұл ұрыста 14 казак жараланып, Симоновтың әскері Жақсы Көң өзені мен Шалқар көлінің оңтүстігі бағытымен абыройсыз кейін қайтуға мәжбүр болған⁶⁶.

Қасымұлы Бабеке (1811-1906 жж.) Кенесары басқарған халықтық көтеріліске қатысқан Ағыбай батырдың сенімді серігі, айтулы сарбазы, мықты батырының бірі. Бабеке айлакер, ақылды, жауға тұтқиылдан шабуыл жасағанды ұнататын батыр болған. Орыс әскерімен қақтығыста түнде

⁶⁵ Бекмаханов Е. «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында»: Оқу құралы. – Алматы: «Санат», 1994, 303-бет

⁶⁶ Нұра. Нұра ауданы: Энциклопедия. – Қарағанды: «Болашақ-Баспа», 2014, 41-42-беттер.

әскер горизонына кіріп кетіп, 300 жауынгерін өлтіріп, қару-жарағын олжалаған. Ағыбай сарбаздары жеңіліс тауып, қырғыздар Ағыбайды тірідей қолға түсіруді ойластырғанда, астындағы атын Ағыбайға беріп, елге қайту керек деп ақыл береді. Түнде қай жерде кездесу керектігін ескертеді. Сөйтіп Ағыбай болып, қырғыздармен соғысып қалады. Қырғыздар Бабекені ұстай алмаған соң қалың қамысқа өрт қояды. Бабеке аузына қуыс қамыс тістеп, сонымен демалып, су түбіне түсіп кетеді. Ол найзасын жерге тіреп тұрып, алдында шауып бара жатқан аттының артына секіріп мініп, алдында ер үстіндегі адамды аударып тастап жүре береді екен. Түн болғанда Бабеке ат тауып мініп кездесетін уағдалы жеріне барады. Ағыбай екеуінің атшысы, әрі қараулы Тәтігүл Теңізбайұлы да Ағыбаймен бірге екен. Үшеуі елсізбен бой тасалап жүріп елге келеді.

Бабеке көк көз, түсі сары, дөңгелек бет, бойы ортадан жоғары, мойыны екі жауырынымен тұтас біткен адам болса керек. Оның осы тұлғасына қарап қаруластары шошқа батыр деседі екен. Бабеке Қасымұлының Ресей патшасының тіміскілеушілері қолға түсіріп, түрмеге қамайды. Ол бұл түрмеден қашып шығады. Екінші рет қайтадан ұстап, маңдайына «қашқын» деген таңба басып, Иркутск түрмесіне жабады. Өзен бойына серуенге шыққан түрме бастығы бір жолы ат айдаушылыққа Бабекені алады. Бастық шомылып жүргенде, тымағы мен шапанын отырған адам секілді қалқайтып қойып, екі аяғындағы кісенімен қашып кетеді. Кісенді шеше алмаған соң, екі май өкшесімен кесіп тастап, кісеннен аяғын босатып алады. Сол кездегі Қотанқарағай болысына келіп жылға жуық емделіп, аяғы жазылған соң елге келеді. Патша ағзам Бабеке Қармысұлын тауып берген немесе өлтірген адамға деп 1000 мың сом бәйге тігіп, баспасөзде жариялайды. Бірақ оны ел ішінде ешкім де ұстап бермеген. 95 жасқа

келіп, өз ажалынан қайтыс болған. Бабеке Қасымұлы Арғын Қаракесек Сарым руынан шыққан айтулы батыр. Ол өлгеннен кейін жерлеуге қатысқан туыстары сүйегін патша тіміскілеушілеріне беріп қояды деп бірінен бірі жасырып, екі-үш жерге қайта жерлеген. Оның мүрдесі өзінің ата-мекені Беғазы тауының күн шығыс жақ бетінде жатыр.

Байжомарт батыр Балтабай баласы (1806-1870) – Қалдаудың Бегімбет атасының Балтабай тармағынан. Кенесары ханның замандасы, оның ұлт-азаттық көтерілісін қолдаған. Соғыс ауыртпалығын жеңілдетуде азық-түлікпен, ат-көлікпен көмектесіп отырған. Ауыл іргесін аман сақтауда, ел бірлігін нығайтуда сіңірген еңбегі үшін халқы батыр атандырған. Ағыбай батырдың мекені Тасарал болса, Байжомарттың қысқы қонысы Орта Дересін. Екі батыр қарттық дәуірді, кейінгі заманды бірге өткізген.

Балқаш қаласы мен Бектауата тауының ортасында Байжомарт еспесі дейтін жер бар. Бұл жер Байжомарт батырдың көктемгі қонысы, бейіті де осында.

Тәнеке батыр – Апыр батырдың немересі. Тәнеке қазіргі Ұлытау өңіріндегі Арғанаты тауларының бөктерінде Тасқора деген жерде туыпты. М.Тынышпаевтың деректері бойынша, ол 1835-1840 жылдары өз руы Матаймен бірге Қапалға көшіп кеткен, Кенесары ханның кегін алушылардың бірі.

Кейбір деректерде Тәнеке батырды қазіргі Талдықорған облысы Лепсі өзені жағасындағы Арғанаты тауының бөктерінде туған дейді. Кейінгі ұрпақтары бабаларының есімін есте қалдыру үшін Тәнеке батырдың атына ұқсастырып, Дәнеке, Күлеке деп атаған. Қазіргі «Жезқазған-Қызылорда» тас жолының сексенінші шақырымында Тәнеке (Тәнке) батыр аталған өзен-жыра бар. Ол өзеннің бойында Тәнеке немересі Жайықбай

қыстағының орны, шегенделген Жайықбай құдығы бар. Осы уақытқа дейін одан су ішуге болады.

Тәнке батырды Тәнеке деп оның ұрпақтары көпке дейін шындықты жасырып келген. Кенесары Қасымов пен оның көмекші-жақтастары патша үкіметі мен КСРО кезінде көптеген қуғынға ұшырап, қысым көргені тарихтан белгілі. Қазір ғана Кенесарының аты шығып, қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісінің басшысы ретінде танылды. Кенесары ханды өз заманының қайталанбас тұлғаларының бірі ретінде қарастырған жөн. Себебі, патша үкіметі қазақ жерін, байлығын барымта ретінде пайдаланып, әскери бекіністер салып, қазақтарды ата қонысынан айырып, мал жаятын жаңа жерлерді іздеуге мәжбүр етті. Оның үстіне патша үкіметінің алым-салығы жай халыққа ауыр тиді. Осылардың бәрі халық наразылығын тудырды. Бұдан 100 жыл бұрын, 1730 жылдары өз еркімен қосылған халықты Ресей патшалығының өктем саясаты Кенесары сияқты батырлары арқылы қарсы шығуға мәжбүр етті. Басқа елге, ұлтқа бодан болмай, тәуелсіз қазақ елін құру оның басты арманы болатын.

Жоғарыда аталған батырлардың ішінде Бөлек батыр туралы деректер өте аз. Оған ұлытаулықтар мен ақтөбеліктер таласып қалып жүр. Себебі, жоңғарлармен соғыста Бөлек батыр ауыр жарақаттанып қалады. Содан Әлім руының азаматы майдан алаңынан оны алып шығып, үйіне әкеліп, емдеп, өздерінің қызын қосады. Қазір олар – бір тайпа ел.

Бәйеш батыр. Руы Алтай Алсай Ізбасар. Есенгелдіұлы Бәйеш шамамен 1805 жылдардың шамасында туып, XIX ғасырдың орта кезінде жорықта қайтыс болған. Нұрбай Мұғалұлы Алшынбай батырмен үзеңгілес дос-жолдас болған. Аңыз-әңгімеде Бәйеш батыр жаумен шайқаста қаза табады. Өлерінде Алсайдың алпыс жігітіне басшы болғанша Нұрбайдың алты жігітінің арасында өлмедім-ау

деп армандаған екен деген аңыз бар. Жорыққа аттанған серіктері қорқақтық жасап бас сауғалап, Бөйешті жау қолында қалдырған сияқты.

Ақтүбекте көлемі 1500 гектардан астам Әлмен бидайығы деп аталатын ша бындықтың шығыс жағында биіктігі 509 метр төбе бар. Оны Бәйеш деп атайды. Осы төбенің басындағы Шошақ моланы Бәйеш батырдың моласы дейді. Бәйешкең жаздың ыстық күнінде қайтыс болса керек. Өлейін деп жатып осы төбенің басына жерле деп өсиет еткен. Бұл төбенің басына әкеліп қойғанша мәйіт бұзылып кететін болған соң сол көз жұмған жерге жерленіп, бұл төбенің басындағы молаға Бәйештің бір саусағы ғана жерленді деген аңыз бар.

Бәйештен Қыздарбек, Сауғабай туған. Ұрпақтары бар.

Әлке батыр. Сарөзеннің батыс шағында үш шақырым жерде қазақ қорымы орналасқан. Қарақасқа ауылының тұрғыны Есімбек ақсақалдың айтуы бойынша: «Әлке батыр Бөрші темеш дейді соның ішінде Аламан. Әлке Базардың батырдың әкесі Ес деген батыр содан тараған. Кенесары Наурызбай заманында атағы шыққан батырлар. Ел ішінде аңыздар көп. Тоқсан асқан жасында ел арасында аралап келе жатып қараңғыда осы маңда қараңдаршы осы маңайда менің күміс шақшам менің осы арада шақшам қалып қойып еді. депті. Қараңғының өзінде жерді жақсы бағдарлап отырған. Кенесары заманында осы жүзбасы болған.

Інісі Әлке мен Наурызбай екеуі сыйыспай Кенесары мына екі батыр бірі жазым қылып жүрер деп Сарыарқадан қалаған жерінді ал деген,- де осы жерге келіп қоныстанса керек. Жалпы Қуандықтың батыры деп кетті. Батырлығының бірі жаугершілікте соғыста бір қызды алып кетеді. Сол қызды іздеп шыққан шамасы Қаратау жағында Қарабатыр дейді, көштің ар жағы мен бер жағына алым салығын алып отырған Қара батыр болса керек. Сонымен

бірге өткен екен. Содан қызды тауып қайта өтпекші болғанда қыз. Оған сен өз байталың өзі алып қашқан ұят болады, мен осында бала шағалы болдым. Сен мынау қыздың хан қызы менің орныма осы ханның қызын алып қаш бірақ сен мына атыңмен алып қаша алмайсың. Мында қара көк атбар мынау жолда неше түрлі жолда ұстап алса сені өлтіреді. Сол атты дайындап береді. Содан қызбен қара көк атты дайындап береді. Ол да мен сияқты адам сияқты шығар деп, қызды алдына салады да аналар қуып келе жатса. Мен олай бұлай болып кетсем. Арқада Қорғалжын бойында Тікенекті ауылы бар сонда барасың. Арта тосқауыл қалады Қара батыр алты батырды жібереді. Ол алты батырды құлатады. Содан соң артынан Қара батыр келеді. Ол атқа жайдақ мінеді. Базар батыр аты сүрініп кете ме құлап түседі. Қара батыр үстіне шығады да, Базар батырдың үстіне шығып шақшасын маңдайына қаға бергенде саптама етігінен қанжарынан алып өлтіреді. Аман қалам деген жерім емес еді деген екен.

Әлке Базар Өмір Темірден Темеш туады Өмірден осылар туады. Мөңке деген әулие де Бөрші, жақын ағайын көріпкелідігімен дарынды адам болған Азекең айтады екен Мөңке әулиеден бір қатар төмен қойындар. Себебі ол кісі әулие ғой. Ес батыр жауға жапқанда тұман болып көрінбей кетеді екен. Жауды сыртынан келіп шабады екен. Балалырының көзінше кездікті сынап қойып мынаның үстінен қайсың өтесің дегенде Базар батыр анадан аунап барып келеді. Ал Әлке батыр бірден келіп құлайды екен. Базарға айлалы батыр боласың, Сонда Ес батырға ұр да жық батыр боласың деген екен.

Бұл батырлар жөнінде тек қана аңыздар ғана емес, сонымен қатар мұрағаттық құжаттар да көрсетілген. Кенесары қозғалысының белді батырының бірі Ағыбай батырмен қатар баяндалады.

Архив материалдарына сүйене келіп, шайқас бас

қолбасшы ретінде Ағыбай батырдың қарсы жақтың бас батырларымен жекпе-жегімен басталып отырған. Ағыбайдың Бөлтірік, Барақ сұлтан, қырғыз Кәрібоз манаппен және басқа да батырлармен болған жекпе-жектері осының дәлелі. Бір айта кететін факт, бұл жекпе-жектер, тек Ағыбай батырдың жеңісімен бітіп отырған. Осы Ағыбайдың Кәрібозбен болған жекпе-жегі былай суреттеледі: «Начальники кара-киргизов манапы Карибоз, Урман, Джантай подстрекали народ, через особо разосланных людей к хищническим набегам на подданных Кенесары хана небольшими шайками в 30-40 человек для угона лошадей. Узнав о поведении кара-киргизов, Кенесары хан решил наказать их. Он выслал против них небольшое войско под начальством **Алике батыра и Базар батыра**, из колена буреме, **Агыбай батыра** из колена шубуртбалы и Бухарбай батыра из рода табын. Услышав об этом, манапы Карибоз, Джантай и Урман собрали кара-киргизов, вышли из своей земли и залегли в засаду в одном ущелье... Во время схватки Агыбай батыр в единоборстве с манапом Карибозом убил его, взял его лошадь, кольчугу и саблю и все это поднес в подарок своему хану...».

Жанайдар батыр

Жанайдар Орынбайұлы (шамамен 1818-1870) – Орта жүз құрамындағы Арғын тайпасынан шыққан батыр. 1837 жылы Ақмола дуанына қарайтын Арғын тайпасының Қуандық, Сүйіндік, Төртуыл, Қойлыбай, Қалқаман, Темеш, Тінәлі руларының жасақшыларын бастап Кенесары әскеріне келіп қосылады. Кенесары Ақмола бекіністеріне шабуыл жасар алдында Жанайдарды бас етіп бекіністі барлауға шолғыншылар жібереді. Шабуыл

кезінде ерлігімен, мергендігімен көзге түскен Жанайдар ханның сенімді серігі, қолбастаушы батырларының біріне айналады.

Жанайдар өзінің інілері Жанатай, Бектұрған, Өтебайлармен бірге Кенесарыға еріп, он жыл бойы азаттық жолындағы шайқастың бел ортасында жүрген. Кенесары, Наурызбайдан айырылып, көтеріліс тығырыққа тірелген тұста, Жанайдар амалсыздан ат басын Арқа еліне бұрады. Ұлытаудағы ата қонысын Бағаналы Найман елінен қайтаруды талап етіп, Санкт-Петербургке барады. Көтеріліске қатысқанына Ресей Патшасы кешірім жасағаннан кейін Жанайдар Терісаққан өзені бойы мен Арғанаты тауының етегіне қоныстанады. Жанайдар 1868 жылы қазақтың игі жақсыларымен бірге князь Владимирдің Омбыға келген құрметіне жасалған салтанатқа қатысады. Қажылық сапарынан қайтып келе жатып жолда қайтыс болады.

Сарамен айтысында Біржан: «Кім жетер Жанайдарға Алтайдағы, алты жүз жас бота мен тайлағы бар» деп байлығын, парасаттылығын тілге тиек еткен.

Атбасар жағындағы Сүйіндік руынан Кенесары ханның қасына қосылған Жанайдар батыр туралы: «Сүйіндік Малай, Жәдігер атасынан шыққан Жанайдар батыр кешегі Кенесары, Наурызбай сұлтандарға серік болып, хан Кене Ақтауды шапқанда, жанынан безіп қайрат көрсеткен. Кенесарыны қырғыздар қоршағанда, «үш дүркін» «тақсыр жүріңіз» деп барған екен. Кенесары хан көнбеген соң кетуге бет алады, сонда қырғыз Суданбек батыр ханға қылыш суырып, дүрсе қоя береді. Жанайдар батыр Суданбекке жаңса беріп шауып жібереді, Суданбектің басы допша домалап жерге түседі. Сонан ол қылыш «Суданбекті шапқан көк қылыш» атанады. Жанайдар батырдың үйінде әлі бар. Қолмен ұстап, көзбен

көрген соң айтамыз да», - деп жазған Мәшһүр Жүсіп. [24, б. 65]

ИТҚАРА батыр. Руы Алтай, Сайдалы, Барқы. Мөңкеұлы Итқара 1800 жылдар мұғдарында туып, XIX ғасырдың аяқ кезінде қайтыс болған. Абылай заманындағы айтулы батырлардың бірі болған. Итқарадан-Қожа, Қосет, Өтетілеу, Төлеубай, Бөгенбай туған. Өсіп-өнген рулы ел. Иса батыр. Руы Алтай Алсай Мұғал. Қызылқұрт Қадірұлы Иса батыр 1815 жылдар шамасында туып, 18 жасында Кенесарының туын ұстаған батыры болған. Исадан Жайқыз, Баттал туады. Ұрпақтары бар.

ҚАҢТАРБАЙ батыр. Руы Алтай, Сайдалы, Барқы. Мендекеұлы Қаңтарбай батыр 1803 жылдар туып, 1906 жылы қайтыс болған. Кенесарыға қарсы шығып, патшадан шен-шекпен киген. Хан Кене Ақтау дуанын алып, оңтүстікке аттанар алдында сарбаздарының құрамын толықтару үшін Сайдалы руының бас көтерерлерін шақырып, жігіт жинап бер дейді. Сайдалының Барқы руынан Мендекенің Қаңтарбайын шақыртады. Ол да келмейді. Ақыры Қаңтарбайды жасақ жіберіп, күштеп алғызады. Қаңтарбай атқосшылыққа аталас туыстары Ақтайлақ Түйешұлы Жылыбай деген 13 жасар баланы ертіп алады. Қаңтарбайдың қол-аяғын кісендеп, Кенесары қараша үйге каматады. Күнде жауапқа шақырады. Қаңтарбай бармағын тістеп үн қатпай отырып алады. “Қаңтарбай, неге өкініп отырсың?” дейді Кене хан. “Өкініп отырғаным рас” дейді Қаңтарбай. “Кімге, неге” дейді хан. “Әкелеріме” дейді Қаңтарбай. “Әкелерің кім еді?” дейді Кене хан. “Менің әкелерімді ұмыттындар ғой, Нияз батыр екі інісі Итқара мен Ақтайлақты ерте барып Қалдан Сереннен көн қаптап сірілеп тастаған Абылайды босаттырып алған еді. Ол сенің бабаң Абылайдың әкесі құралпылас. 120 жасқа келіп өліпті. Егер менің әкелерім Нияз батыр, Итқара батыр, Ақтайлақ батыр Абылайды

босатып алмаса ғой одан қан уыстап туған Қасым тумас еді. Қасымнан сен тумас едің, мен бүйтіп тұтқында отырмас едім. Бабаларымның ақымақтығына өкініп, бармағымды шайнап отырмын” депті.

Сөзден жеңілген Кене хан Қаңтарбайды босатып жіберіпті. Бұл әңгімені Қаңтарбайға атқосшы болып барған Түйешінің баласы 13 жасар Жылыбай шатырдың сыртында отырып естіп отырған. Түйешіұлы Жылыбай 1910 жылы қайтыс болған.

Кенесарының сарбаздарын толықтыру үшін Сайдалы руынан жігіт жина деген деректі Тайшықов Төлеуқыздың мына бір әңгімесі растайды.(Төлеуқыз 1909 жылы туған. Колхоз бастығы болған.) “Менің 12 жастағы кезім. Үлкен әкем Тайшықтың үйіне Шаққан Ахмет қажы келді. Бұл кісінің даңқы елге жайылып, гүрілдеп тұрған кезі. Шаққан қажыдан әңгіме, шарифат тындауға ауылдың ақсақалдары түгел біздің үйге жиналды. Бір әңгіме кезегінде Шаққан қажы Тайшеке, сіздің Аманжол деген туысыңыз барма деді. Үлкен әкем: “Біз Нияз батырдың Алдаберді деген баласының екінші әйелінен туатын Жартыдан тараймыз ғой. Жартының бірінші әйелінен Еспенбет, Баба, екінші әйелінен Есбол, Жарбол, Меңдеке, Шондеке, Оразбай. Бұлардан тарайтын ұрпақтың ішінде Есболдан туған Аманжол болыпты. Одан тұқым жоқ. Баяғыда Кенесарының сарбазы болып Алатауға кетіпті. Қырғызбен соғыста өлді дегенді өкелеріміз айтып отыратын” деді. “Ендеше мен ана жылы Түркістанға Қожа Ахмет Яссауидің басына зират етуге барғанда сол Аманжол әкеңізге жолықтым. Сәлем айтып еді, сол сәлемді жеткізудің сәті бүгін түсіп отыр” деді Шаққан қажы. Ел кеу-кеулеп әңгіменің қалай болғанын сұрай бастады. Қажы әңгімесін жалғап зиарат етуге келген ел көп екен жөн сұрасып бір-бірімізбен таныстық. Менің Арқадан келгенімді естіген жасы сексенге келген ақсақал қасына

шақырып алып: “Балам, Арқадан келдім дедің бе” деді. “Иә” деймін. “Қай рудансың ?” Мен аты- жөнімді айғтым. Ақсақал кемсендеп, балам, бауырым екенсің ғой деп құшақтап, маңдайымнан иіскеді. Сөйтіп ата жөнін айтты. Нияз Жартыдан туған Есболдың Аманжол деген баласы екенін, Кенесарыға еріп осы жаққа келгенін. Кене хан қайтыс болған соң осы жақта үйленіп тұрақтап қалғанын айтты. Балаларының атын айтып еді ұмытып қалдым деді Шаққан қажы.

Бұл әңгімені жазушы Асан Жұмаділдин 1963 жылы Сәкеннің 70 жылдық тойына дайындық қарсаңында Сәкен Сейфуллин совхозының өмірінен тарихи очерк жазу үшін материал жинап жүріп жазып алған.

Қантарбай батырдың бірінші әйелінен Мұса, Иса, Асқар, Әкбар, екінші әйелінен Нақып, Жақып, Садүақас өсіп-өнген өулет

ТАНАШ батыр. Руы Тама. Шамамен 1797 жылдар шамасында туып, XIX ғасырдың екінші жартысында қайтыс болған. Мазары Атасу өзенінің бойында.

Тама Танаш батыр Кенесарының айтулы батырларының бірі, өрі досы болған. Арқада өткен Кенесары шайқастарының бәріне қатысқан. Ел аузындағы әңгімеде Танаш Алсай руының бір атақты байымен дос, жайлау-қыстауы іргелес бір туғандай болып кеткен адамдар болса керек. Сол кісінің жалғыз ұлын Кенесары шақыртады. Ол келмей қояды. Әкесі үгіттеп “бар, саған соқтыға қоймас, онда Танаш бар ғой” дейді. “Хан жарлығымды орындамадың деп басымды алса қайтем” деп бала тайсақтайды. Бірақ әкесі зорлағандай етіп аттандырады. Кене хан алдына адиярлай келген бала жігіттің түр сымбаты, киген киім, мінген атына сүйсіне таң қалып қатаң жаза кесуге қимай Танаш батырды шақырып алып “мына баланы не істесең де билігін саған бердім. Сенің досыңның баласы ғой” депті.

Содан біраз уақыт өткенде Кене хан Танашқа анадағы бала көзге түспейді, аулына қайтып кеткен бе деп сұраса, Танаш хан жарлығын орындамағаның деп басын алдым депті. Кене хан қатты өкіне отырып “Дос болсаң тамамен бол, тама ішінде Танашпен бол” деп басын шайқап “Кірмеде кісілік болмайды екен- ау, кімнің тарысы піссе соның тауығы” депті. Хан Арқа Тамаларының Алтай-Қарпық руына кірме екенін мегзеген сияқты. Содан былай Танаш пен Хан Кене ара қатынасын үзген еді дейді. Танаштың Кенесары оңтүстік жаққа кеткенде ермей қалуы соны дәлелдегендей.

Тойғұлы батыр. Руы Тама. Кенесары көтерілісіне қатысып, Ақмола - Қараөткел соғысына қатысып, сонда ерлікпен қаза тапқан. Шамамен 1790 жылдар шамасында туғанға ұқсайды. Кенесары қолынан үйлі-баранды болғанда қатысқан. Артында ұрпақтарының қалуына қарағанда осындай болжам жасауға болғандай.

Тоғалақ батыр. Руы Алтай Мойын Сармантай. Тоғалақ батыр 1798 жылдар шамасында туған. Кенесарының ең басты батырының бірі болған. Ақмоладағы соғыста Тоғалақ батыр, Қышшақ Басығара, Бөрші Базар батырлар азаппен өлген

Мәнжі Күржікейұлы (1815-1911), батыр. Қареке-Байбура ұрпағы. Кенесары хан бастаған ұлт-азаттық қозғалысының сарбазы.

Тумысынан дарынды, соғыс өнерін жас кезінен жетік білген, айлакер де тәсілқой батыр Ақшу бекінісін алғанда ерекшеерлігімен көзге түсіп, 22 жасында жүзбасы болған. Хан әскерінде жас та болса бас батыр атанған. Оған бұл атақты халық берген. Кенесары Қасымов бастаған ұлт-азаттық қозғалысы ыдырағанша Қаратау, Сыр бойында бірге болып, бірге күрес жүргізген. Көтеріліс ыдырағаннан кейін Сарыарқаға қайта көшіп келген. Мәнжі Күржікейұлы

ойда жоқ жерден сөз де тауып айтатын өткір тілді шешен адам болған.

Мәнжінің мыңбасы атағын алуы Бір жорықта Тілеміс пен Мәнжі Кенесарының оң жағында Ағыбай батырмен қатарлас бұғып жатқан еді. Екеуі де жағдайды анық аңғарады. Бұлайша қамалдың алына қоюы екіталай. Тәуекел!.. Олар Ағыбайға да, басқаларға да айтпастан кейін жылжып, жалғыз бөлініп шықты. Жеке қимылдағаннан төтесі жоқ. Оң қолдарына қылышын, ал сол қолдарына шолақ найзасын ыңғайлап ұстайды. Ербиген баялыш бұталарын, қурай-қурайды паналай, жау назарына шалынбастан қамалға жетеді. Ішке қарғып түсіп, қоян-қолтық ұрыста қылыш пен найзаны бірдей сермейді... Тілеміс пен Мәнжінің даусын жазбай таныған, күні бойы дымы құрып, ызаға булығып жатқан Кенесары сарбаздары қос батырдың соңынан бекініске лап береді. Олар қамалға жеткен бойда қарғып-қарғып ішке дік-дік түсіп жатты. Енді мылтық атуға мұршалары келмей, бар артықшылығынан айырылып қалған солдаттармен мидай араласып кетті. Көк сүнгі мен қайқы қылыштың құдіреті басым шықты. Наурызбай, Ағыбай, Бұқарбай, Жанайдар батырлар ақыра тиіп, жауды жапырып, олайғысын олай, былайғысын былай жайпап береді... Ұрыс тынды. Жау жайрап жатты. Қыруар азық-түлік, қару-жарақ қолға түсті. Кенесары ойы орындалды. Аталары Абылай атасына адал қызмет еткен, ал кейін өзіне адал қызмет етіп келе жатқан Тілемісті Кенесары бұрыннан жанына жақын тартып, үзеңгілес серігінің бірі еткені белгілі. Мына жолғы ерлігі оны тіптен сүйіндіріп, тәнті етіп жіберген еді. «Бұл жеке шауып қамал бұзды... Бұдан былай мұның аты Тілеміс емес, Жеке батыр болсын! - дейді масаттанып Кенесары сұлтан. - Ал оған ерген жиырма үш жасар Мәнжі батыр енді мыңбасы атағына ие болсын!»

Иман батыр

Аманкелдінің бабасы Иман батыр көтерілістің ең таңдаулы, қайратты көсемінің бірі бүтін көтерілістің жолбасшысы Кенесарынында ең жақын, сенімді серігі еді. Халық ауызындағы аңызды әңгімелерге және сол көтеріліске қатынасқан ақындардың поэмаларына қарағанда, Кенесары Иманның жауынгерлік өнері мен тәжірибесін аса жоғары бағалаған. Иман қатынасып, ақыл бермеген жерде Кенесары көтерілістің тәсілі мен басшылығына аса керекті жұмыстар жөнінде өздігінен белгілі бір тоқтам билік айта алмаған. Сөз түйінін әрқашан Иман шешеді екен: сондықтан Кенесары Иман батырды қатты құрметтеп, «Иман келді аман келді» дейді екен. Халықтың есінде сақталып келген бұл сөздердің мәнісі: көтеріліс кезінде Иман бастаған іс пен жорықтар әрқашан абыройлы, жеңісті болғанын аңдатады. Бұл тамаша тарихи мәтел сөздің кейіннен Аманкелді батырға ат болып кетуі де тегін емес. Бұл арада ел әңгімесі батыр мен оның еркіндік сүйгіш жауынгер бабасының арасындағы тарихи және рухани жақындықты айырықша атап көрсететін сияқты. Аманкелдінің өзінің фамилиясына, қазақтың көпшілігінің әдеті бойынша, туған әкесінің атын алмай, бабасы Иманның атын алуында да үлкен мән бар; осының өзінде де, Аманкелді өзінің туған халқының бостандығы, тәуелсіздігі үшін өмірін пидә еткен атақты бабасын ұмытпастай есіне сақтап, оның тарихи ерлік істерін айырықша құрметтегендігі көрінеді.

Батырдың Қыпшақ руынан шыққаны, бабаларының жауынгер болтаны туралы айтады. Сәтбаев: «Амангелді руының ең жақсы жауынгерлік салтын батыр шыққан Бегімбет тұқымы Қыпшақ тура сақтап, дамытып отырды. 19 ғасырдың 1- жартысында болған Кенесары Қасымов бастаған қазақ халқының патша өкіметіне қарсы ірі

көтерілісі кездерінде Бегімбетте екі мыңнан аса үй бар екен. Олар, қазақ халқының көп заманғы тарихының бесігі саналған Ұлытаудың төңірегін, Қараторғай, Сарыторғай өзендерінің сағасын мекендеді. Бегімбет руыезінің көсемі Иманның (Амангелдінің бабасы) басшылығымен Кенесары көтерілісіне алдымен қосылды; патша жендеттерінің, қырғыз манаптарының, қазақтың өз ішіндегі шонжар байларынан шыққан опасыздардың өзара ауыз жаласып, бірлесіп күш жұмсауымен көтеріліс басылған кезіне дейін, Бегімбет тұқымы сол азаттық жолындағы ұлы күрестің маңдай алдындағы жауынгері болды. Амангелдінің бабасы Иман батыр көтерілістің таңдаулы, қайратты көсемінің бірі, көтерілістің қолбасшысы Кенесарының да ең жақын, сенімді серігі еді», - деп жазды.

Халық аузындағы аңыз әңгімелерге және сол көтеріліске қатынасқан ақындардың жыр-дастандарына қарағанда, Кенесары Иманның жауынгерлік өнері мен тәжірибесін аса жоғары бағалаған. Көтеріліс кезінде Иман бастаған іс пен жорықтар әрқашан абыройлы, жеңісті болған екен. Кенесары көтерілісіне Бегімбет тұқымымен бірге Иманның балалары: Бердалы, Ержан, Балық, Үдербай да (Амангелдінің әкесі) қатынасады. Бердалы мен Ержан Иман батырмен бірге 1847 жылғы көтерілістің соңғы кезіндегі ауыр соғыста ерлікпен қаза табады.

Мәңкі батыр

Кенесары соғыстарына қатысқан Нұра бойынан шыққан батырдың бірі Мәңкі Қайдауылұлы (шамасы, 1821-1899). Мәңкінің атасы Жиенәлі – Абылай хан тұсында аруақты батыр болған. Бұлар батыр, ақын, әнші, сөзге ұста, ділмар болған адамдар. Мәңкінің жұрты – шабындық маңы, Бұл жерді «Мәңкі қыстауы» деп атаған. Мәңкі батыр сүйегі Ботақарада қойылған.

Өзін ел-жұрты «Батыр ата» деп атаған екен. Айтбай ақын шығарған өлеңде:

Шерубай, Таймас, Мәңкі батырларым,

Елі менен жері үшін жаның берген.

Аймағанбет, Жыржыс пен Керім молда

Дәріптеп имандықты тәлім берген – деп, батырдың есімі аталады.

Хикая

Әуедеде Мәңкі батыр жайында мынадай аңыз бар. Бір жылы су қатты тасып, Мәңкі қораларын қиратып жайпап кеткен. Жаздыгүні ағайын-туыстары жиналып келіп үйін салып беруге уәде берген екен. Сонда Мәңкі айтыпты: «Менің үйімді бұрынғы орнынан көтермендер. Кіндік қаным тамған, туып-өскен жерім, мына тұрған Ботақара. Менің өмірімнің куәсі, тоқсан жолдың торабы, бір шеті – Қареке – Мұрат – Сармантай, енді бір шеті – Қаракесек, Қаржас елдерінің кіндіктесіп жатқан жері. Осы жерден дүниенің төрт бұрышына жол өтеді. Менің осы жерде жатқаным дұрыс, - деп

Тиес батыр Кенесары хан тұсында өмір сүріп, хан әскерінде жүзбасы болған. Алтай-Қареке руынан шыққан Мәнжі (немесе Мұраттан шыққан Мәңкі батыр) батырдың досы. Екеуі де Кенесарының қолында болып, үш үлкен жорыққа қатысқан. Тиестің баласы Делек те атақты батыр. Ұрысқа бірге қатысқан. Тиес және Мәнжі (Мәңкі), Делек қазақ жерін жат жұртқа бермеу үшін күрескен, тарихта белгілі батырлар – Наурызбай, Ағыбай қатарлы болған.

Бопай ханым.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері, бұрынғы кереғар идеологияның қыспағынан арылған қоғамдық санадағы еркіндік лебі Ресей патша үкіметінің қазақ даласын отарлау саясатын жаңа талаптар мен сұраныстар

тұрғысынан зерттеуге мүмкіндік туғызды.

Бұл ретте, ұлтымыздың ұлы тұлғасы, 1837-1847 жылдары дала төсін дүр сілкіндірген бүкілқазақтық көтерілістің көсемі, үш жүздің жерінде ат ойнатып, атой салған Кенесары сұлтан бастаған бодандыққа қарсы күрес тарихының ақтандақ тұстарын анықтаудың маңызы өте зор. Міне, осы көтерілістегі ат ауыздығымен су кешкен заманда ер адамдардан кем түспеген Бопай ханымның тұлғасы ерекше.

XIX ғасырдың бірінші ширегі Ресей империясы ұлт-азаттық қозғалыстарды аяусыз жаншып, саяси қысым жасап, күш қолдануының нәтижесінде ірі отарлық мемлекетке айналған кезі. Кіші және Орта жүздердің басты аймақтарын отарлап алғаннан кейін патша үкіметі Ұлы жүзді басып алуды, оңтүстік Қазақстан аймағы арқылы әлі де дербестіктерін сақтаған Орта Азияға шығуға, сөйтіп осы стратегиялық аймақта үстемдігін орнатуды ойластырды. Бұл мақсатқа жетуге кедергі - Орта жүздің басты өңірлерінің әлі де болса тәуелсіздіктерін сақтағаны еді.

XIX ғасырдың бірінші ширегінде отарлаудың тірегіне айнала бастаған бекіністер, олардың төңірегіне орналасқан Сібірден, Алтайдан, алыстағы Оралдан келген орыс-казак шаруалары қазақ ақсүйектерінің қарсылығына қарамай, біртіндеп рулардың қауымдық меншігі — жайылымдық жердің табиғи түрде пайдаланылуына қысым жасай бастады. Ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүр бойынша көшпелі ауылдар арасындағы жерге байланысты дау ру ақсақалдарының, көпшілігінде - билердің араласуымен шешілетін. Жазғы көш кезінде жүздеген шақырым, тіпті онан да аумақты жерді малымен, отбасыларымен көшіп өтетін ауылдардың жағдайы тіпті ауырлады. Енді қайда барса да орыс бекіністері алдынан шығып отырды, бұрынғы емін-еркін жайлайтын жерлері тарылып, патшаның отаршылдық шеңгелі барған сайын алқымынан

сығымдап бара жатты.

Міне, осындай жағдайда Ресей реформаларының қазақ елінің дербестігін жоятынын бірден аңғарған Қасым ханның балалары атқа қонды. Орта жүзде Кенесарының ағасы Саржан төре бастаған көтеріліс бүрк ете түсті. Ағайынды Саржан мен Есенгелді сұлтандар 1826 жылы Бұғылы-Тағылыдағы ордасына әскер жиып, Қарқаралы бекінісіне шабуыл жасады. Кенесарының қоластына Ақмола округінің қазақтары жаппай көшіп, топталып жинала бастады. Тінәлі-Қарпық, Қойлыбай-Шағырай, Байдалы-Алтай, Әлке, Темеш, Қалқаман-Малай, Алсай, Тама, Тарақты, Енең-Тұңғатар, Сайдалы-Алтай, Мойын-Қареке, Айтқожа-Қарпық болыстары түгел дерлік Кене ханды қолдап, көтеріліске косылды.

Көтерілісті барлық сұлтандар бірдей қолдамады. Соның бірі Бопайдың күйеуі Семеке хан, сұлтандар Сәртек және Досандар болды. Бұл жөнінде Орталық Мемлекеттік мұрағат құжатында былай баяндалады: «Помощницей в восстании была сестра Кенесары Бопай. Именно она убеждала своего мужа Семеке и его сородичей султанов Сортека и Досана Абулхаировых принять участие в восстании. Когда они отказались от предложения, Бопай покинула мужа и вместе с сыном ушла в ряды восставших, возглавив отряд». Міне Бопай көтерілістің басынан қашанда Кенесарының нақты көмекшілерінің бірі болды. 1837 жылғы көтеріліс алғашқы кезеңінде Бопай жөнінде тілмаш Құдайқұл Майлыбаевтың түсініктемесінен: «1837 года, декабря 27 дня явившийся в присутствие Приказа писмоводитель Худайкул Майлибаев объявил, что он, отыскивая потерявшегося у него верблюда, ездил к киргизам Темешевской волости, располагающимся кочевками на урочище Тугуле, отстоящем в недалеком расстоянии от горы Аиртав. Но не открыв таковой потери, возвращаясь обратно 19 числа сего месяца завидел во

вьюге, бывшей того дня, толпу неизвестных людей, и побуждаемый любопытством, взял направление к ним и сблизясь, заметил до 10 человек киргизов, ведущих примерно 16 верблюдов, навьюченных вьюками, подобными на тюки торговых караванов, из которых один из киргизов, не допустя несколько Майлибаева до толпы, встретил его вооруженный казачьим пистолетом, азиатской саблей, имеющий на себе патронташ, наполненный патронами. Лишь только наездник сей повстречался с Майлибаевым последний пожелал ему доброго пути. Спросил, откуда он следует. И получил ответ, что из шайки султана Кенесары Алеке-Байдалинской волости. Зовут его Клычбай. Ведет верблюдов, навьюченных товаром из каравана идущего в Ташкению, разбитого Кенесары с шайкою, доставшемся на участок султанши Бопай, дочери султана Касымова, состоящей в замужестве за сыном султана Абулхаира Самеком.

Кенесары көтерілісіндегі ерекше орын бұл Ақтау бекінісі болды. Кенесары сарбаздары Ақтау бекінісін және Ақмола мен Ақтаудың аралығындағы 7 бекетті жиі мазалап тұрды. Бұл бекеттердің алғашқысы-Тіленшат бекетін 1837 жылы жүзбасы Лебедев Нұра өзенінің жағасына, Жуантөбе тауларының арасындағы Бұқара, Ташкент, Қокан жолдарының бойына тұрғызды. Одан кейін Есілдің жағалауына - Жарқайың, Нұраның бойына - Құланөтпес бекеттері салынды. Архивтік деректер бойынша, Кенесары Ақтау қамалын 1838 жылдың жазында шабуылдаған. Тарихшы Е. Бекмахановтың белгілі монографиясында Ақтау бекінісінің коменданты капитан Кастюриннің 1838 жылғы хабарламасынан үзінді келтіріледі: *«Өткен маусым айының 22-күні сағат екілерде бүлікші сұлтан Кенесары Қасымов бастаған 2 мыңға жуық қазақтар бекініске шабуыл жасады және олар шашырай шабуылдап, сағат*

ширегіндегі уақыт бойы бекіністі қоршады ». Міне осы бекіністі алуда Бопай ханымның өзіндік орны болды. Себебі осыншама сарбазды қажетті азық-түлікпен және ер-тұрманмен жабдықтау әрине оңайға түскен жоқ. Жақын жердегі мекендерден қажетті мүлікті жинастыруда Бопай ерекше көзге түсті. Ресейдің әскери жасағы мен Ташкен керуеншілеріне жиі мазалап тұрды.

Бопай ханымның міндеті Сарыарқадан өткен керуендерге салық салу, мұнымен бірге көтеріліске қажетті басқа төре ауылдарынан зекет салығын да алып тұрды. Бұл көтерілісте Бопай ханым ұлдарын да бірге алып жүрді. Бопайдың ұлдары жөніндегі мұрағат құжаттарын келтірсек: «1840 г., сентябрь 10. Показание захваченного в плен султана Нурхана Самекина об откочевке части восставших аулов в район г. Туркестана и доставлении им письма ташкентского кушбека к Кенесары Касымову. Зовут меня не Тюрехан, а Нурхан, сын Самекин; султан, от роду имею 17 лет, грамоте по-азиатски читать умею, а писать не учился. Веры магометанской. Родился я в Киргизской степи, жителство имел постоянное на родовых местах Акмолинского округа при родном отце своем султани Самеке, матери Бопай и братьях старших меня Али и Конопья, и младших Абота, Джанаса, Манказы и двух маленьких сестер. Еще имею дядю, отдельно кочующего от нас по киргизской степи, родного брата матери моей султана Кенесару Касымова, который имеет при себе жену по имени Кунемжан и братьев уже женатых, Бопу и Кочака. Последний находится под стражею в Ташкинии за мятеж с братом. На подданство России я не присягал и присягал ли отец мой и означенные братья, а также Касимовы, не знаю». Бұл Ұлытау жорығында Бопайдың ұлы Нұрхан тұтқынға түсіп қалғанда берген жауабы.

Өзінің әскери ерліктерімен Кенесарының апасы Бопайдың да аты шықты. Көтерілістің алғашқы күндерінен бастап, оған белсенді қатысушылардың бірі болды. Бопай 600 адамдық зекет жинайтын және көтеріліске қосылмаған сұлтандардың мүлкі мен азық-түлігін өз қарамағына алатын ерекше топты басқарды. Бопайдың арғын руына зекет жинауға келгені туралы тыңшы Самрат Мамаев былай деп хабарлайды: «Кенесары төлеңгіттерінің арасында оның ісіне қатысуымен қырға кең танылған оның әпкесі Бопай да бар». Бопай сонымен қатар Кенесарының әскери кеңестеріне қатысып, жау тылына жорық жасап отырды. Осы күнге дейін Қарқаралы тауының ең биік асуларының бірі «Бопай асуы» деп аталады. Бопай ханым жөнінде халық арасында көптеген тарихи аңыздар да сақталған. Үнемі ер адамша киініп жүретін айтқанынан қайтпайтын ерліктері жайында әр түрлі аңыздар осы күнге дейін сақталған.

Ердене батыр тегі Сарым-Токсан-Мастан- Қожағұл-Бесімбай болып келеді. Ұрпақтарының қолында мұрағат құжаттарында Қаратауға 1837-1838 жылдары көшіп кетіп, 1842 жылдары қайтып келген. Сарымдардың ішінде Тілеуімбет Ерденін деген баласы көрсетілген. Ал, 1855 жылғы құжатта Қожағұлдың Бейсембай әулетінің тізімнде Тілеуімбет кездеспейді. Ол Санрым-Құрсары –Қазыбай ауылының тізімінде тіркелген. Қожағұлдың тізімінде «Балғабай Ердин» деген адам аты бар. Оның Ерденнің ұрпағы екенін дәлелдейтін дерек 1898 жылғы Щербина зерттеулеріндегі Тоқырауын болысының № 8 әкімшілік ауылы тізімінде №33 Балқыбай Ердене – деп, қыстау мекені «Қара оба» деп тіркелген.

Сарымның Токсанан тарайтын Қожағұлдан кейіннен Токсаннан бөлініп кетуіне және Тоқырауын болысындағы төрелермен бірге көшіп қонуына олардың ертеден

қалыптасқан төрелермен достық жақын қарым-қатынастары себеп болған.

Қожағұл 1855 жылғы дерек бойынша екі ауыл Тілеулі, Бесімбай болып Әлтеке-Сарым болысының №7 әкімшілік ауылдарын құраған: Қожағұл ауылдарының старшыны – «Базар Добагуров», Бесімбай ауылында «Елемес Караходжин, Чулембай Елемесов, Жунус Байгоджин, Бәзил Байғожин, Балгабай Ердин, Байнияз Жанакөв, Жаксылық Тойгин, Тунгишбай Байгондин, Кикпай Самекин, Сабек Караходжин» және т.б көрсетілген. Ердене батыр жөнінде деректі Сартерек ауылының тұрғыны батырдың ұрпағы Айтқожа ағай жинастырып келеді.

Таймас Бектасұлы

Қареке-Тайжан Тоқбура ұрпағы. Кенесары ханның жанында елеулі рөл атқарған және оның әскери мәселелер бойынша ең жақын кеңесшілерінің бірі болған. Ол туралы Ілияс Есенберлиннің «Қаһар» романында көп деректер келтірілген. Кенесары хан болғаннан бері, тек Абылайдың ала туын өзінің жасыл туына айырбастағаны болмаса, көбіне ата дәстүрін берік ұстауға тырысқан. Таймас Арғын руынан болғандықтан, оны Маймене (ханның он қолы), өзінің немере інісі Әбілғазыны, нағашы жағынан Қыпшақ болғандықтан. Майсара (ханның сол қолы) еткен. Бұл екеуі қай жерде жүрсе де осы тәртіпті бұзбаған. Батырды Хан Кене қатты сыйлап, жақсы көрген. Сол уақыттағы ресми үкімет құжаттарында бұл туралы былай делінген: «Ол Кенесарыдан бір елі қалмайтын және орыс отрядтарына шабуыл жасаған сайын, істің басы қасында болып, орыстарға қалай қарсы тұру керек екенің айтып, Кенесарыға көбінесе жөн-жоба көрсетіп отырды, сонысы

үшін Кенесары оны жақсы көретін және онымен бір табақтағы тамақты бөліп жеген».

Бектастан төрт ұл туған: Матақбай, Үсенбай (Сембай), Мыржықбай, Таймас. Бізге жеткен хикая бойынша, Таймас батырдың атына байланысты оқиғалар екі ғасырға жуық уақыттан бері аңыз болып айтылып келе жатыр. Мысалы, Таймастың жас кезіінде нағашысына жиендік жасағаны жайлы әңгімені ақсақалдар әлі күнге дейін айтады.

Нағашысында тұлпар бар екенін әкесі Бектастан естіп, сырттай мән беріле қызығып жүрген Таймас он екі-он үш жасқа толған шағында сол атты қалап алып, тақымына басуды мақсат етіп сапар шегеді. Нағашысының бар сыйсияпатын көріп болып, енді артынша қайтпаққа жиналған Таймасқа үй иесі:

- Ал, жиен, сенің келгенің бірінші рет қой, мен саған тай мінгізейін, - дейді. Жылқыға әкелген соң бала нағашы атасына: Нағашы, анау кетіп бара жатқан атты ұстап беріңізші, одан басқаңыз маған керек емес», - деп өтінеді. Жиенінен мұндайды күтпеген нағашысы оның бетін бірден қайырып тастамақ болып, іле-шала:

- Қой, шырағым, бұл - өзіндей жасқа мүлде лайық емес, тек батырлар үшін ғана жаратылған тұлпар. Басқаны қала, - дейді.

- Жалын атқан намысшыл жас батыр нағашысының кемсіткенін көріп қатты ашуланып, бұрылып кетпекші болады. Қимағандықтан және сныау үшін нағашы атасы жиеніне: «Жарайды, балам, өзің ұстап ала ғой», -дейді.

Жиені жылқының ішіне барып, жүгіріп жүріп тұлпардың құйрығынан шап беріп ұстағанда, ат төрт аяқтап тұрып қалған екен.

Кенесары хан болғаннан бері, тек Абылайдың ала туын өзінің жасыл туына айырбастағаны болмаса, көбіне ата дәстүрін берік ұстауға тырысқан. Сондықтан - Маймене

мен Майсараны хандық соғыс істерінде ең жақын, ең сенімді серіктері Таймас пеі Әбілғазыға берген. Таймас Арғын руынан болғандықтан оны Маймене, сұлтан тұқымынан шыққан өзінің немере інісі Әбілғазыны, нағашы жағынан Қыпшақ болғандықтан Майсара еткен. Бұл екеуі қай жерде жүрмесін, осы тәртіпті бұзбайтын. Міне қазір де Таймас ханның оң жағында, Әбілғазы сол жағында отыр (301-302-ші бетгер).

Таймас батыр Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалысы ыдырағанша Қаратау, Сыр бойында Кене ханмен бірге болып, бірге күрес жүргізді. Ол туралы «Қаһар» романында былай деп жазылған: «Кенесары соңынан қуғыншы шықпасын деп отырған жерінен қыс түсе көшті. Кенесарының соңынан мың қаралы үй ерді. Қалған қалың бұқара қаны қарайған ханнан іргесі аулақ салып, өз қоныстарына тарады.

Ағыбай, Бұқарбай, Жеке батыр, Иман, Құдайменді, Наурызбай, Бопай, Таймас, Әбілғазы тағы бір топ кісі аттарын борбайлай қамшылап соңынан ерді. Осыдан жеті жыл бұрын, көтеріліс басталған сәтте Кенесарыға қосылған бұл батырлардың ішінде ел билігін қайтадан қолына алған Жоламан батыр ғана жоқ еді. / 323-324 бб/

Таймас Бектасұлы жайлы келесідей деректер келтірілген: «Документ №146 от 1861 года -Формулярный список о службе управителя Кареке – Алтаевской волости Акмолинского округа бия Таймаса Бекташева: Чин, имя отчество, фамилия, должность, лета от роду, вероисповедание; знаки отличия и получаемое содержание. Бий Таймас Бекташев управитель Кареке-Алтаевской волости Акмолинского округа, 73 лет, веры магометанской. Знаков отличия не имеет. Жалованье 43 руб.

Из какого звания происходит? Сын бия.

Есть ли имение? Не имеет.

Где получил воспитание и окончил ли в заведении полный курс наук, когда в службу вступил, какими чинами, в каких должностях и где проходил оную; не было ли каких особенных по службе деяний или отличий; не был ли особенно, кроме чинов, чем награждаем, и в какое время; сверх того, если, находясь под судом или следствием, был оправдан и признан невинным, то когда и я что именно был предан суду и чем дело кончено? Воспитани никакого не получил.

По выбору народа Кареке-Алтаевской волости избран в этой волость волостным управителем и утвержден в этой должности - 1860 г., января 14.

Был ли в походах против неприятеля и в самых сражениях, когда именно? Не был.

Был ли в штрафах, под следствием и судом; когда и за что именно предан суду; когда и чем дело кончено? Не был. К продолжению статской службы способен и повышени чином достоин ли; если же нет, то по каким причинам? Способен достоин.

Был ли в отпусках, когда и на сколько именно времени; являлся ли на срок, и если просрочил, то когда именно явился, и была причина просрочки признана уважительною? Не был.

Был ли в отставке, с награждением чина или без оного, когда с которого по какое именно время? Не был.

Холост или женат, на ком, имеет ли детей, кого именно; год и число рождения детей; где они находятся и каким вероисповедания? Женат на киргизской дочери Куркем. У них дети: сыновья Токсан, 46 лет, Саттыбай, 43 лет, Тока, 39 лет

Ерден Сандыбайұлы

Ерден Сандыбайұлы (1808-1862), ел қорғаған батыр, аға сұлтан, дуанбасы болған адам. Ұлытаудың түлегі. Найман руынан, Бағаналының төрт босағасының бірі атанған Сандыбай бидің баласы. Ерден батырлығы, көрегендігі, шешендігі, саяси танымы жоғарылығы, өзімен үзеңгілес ірі тұлғаларға сыйлылығы арқасында ел аузында қалған. Көп жыл болыс, тоғыз жыл аға сұлтан, дуанбасы болып ел билеген. Өз заманында Ерденді Арғын Қарауыл Орынбай ақын, төкпе ақын Бөлтекейұлы Мұқан жырға қосқан. Ерденнің Орынбор, Омбы губернаторларына сөзі өткен. Ол орыс билеушілерімен де, ұлт-азаттық қозғалысын басқарған Кенесары ханмен де тіл табысып, жақсы дипломатиялық қарым-қатынаста болған. 1829 жылы Қоқан хандығы (хандар: Шерәлі, Худояр) қазақ жерінің оңтүстігіне, Сыр бойына басып кіріп, Түркістанды басып алады. Әскерлер Шу бойына келіп, Қоңырат пен Қыпшақ ағайындарды шабады. Осы кезде 21 жастағы Ерден батыр қол жинап, Омбы мен Орынбордан әскер алдыртып, барлығы 3 қосын әскермен Қоқанға қарсы жорыққа аттанады. Бір қосынды өзі, екінші қосынды Аманбай батыр, үшінші қосынды Лепесбай батыр бастап барып, Шу бойынан, Түркістан маңайынан Қоқандықтарды қуып шығады. Ол Шоқан Уәлихановпен бірге сайлауға түсіп, кейін Шоқан өзі оған жол берген. Санкт-Петербургке барып патша сарайында болған. Ерденнің зираты Қаракөңгір өзенінің сол жақ жағасында Жошы хан кесенесінің маңында тұр.

Аманбай батыр Тоқанұлы

Аманбай батыр Тоқанұлы (шамамен 1810-1880ж.т.) – Ұлытау жерінде дүниеге келген. Бағаналы тайпасының

ішіндегі Шәлтеке руынан шыққан. Қос Кеңгірдің Сарысуға құяр тұсын жайлаған. «Қамал бұзған Аманбай батыр» атанған тарихи тұлғалардың бірі. Қоқан хандығына қарсы шайқастарда айрықша атағы шыққан, «Айнакөл шайқасын» басқарған батыр. Қазақтың соңғы ханы Кенесары Қасымұлымен жақсы қарым-қатынаста болған. 1864 ж. өткен Кіші және Орта жүздің жақсылары мен жайсандары бас қосқан Сарыторғайдағы құрылтайға қатысқан⁶⁷.

Аманбай батырдың ерен еңбегі жайлы сол тұста өмір сүрген халық ақындарынан қалған жырларда баршылық. Мысалы, белгілі шайыр Мұқан Балтакейұлы «Есенбек батыр» атты толғауында: «

Батыр болып атанды

Шәлтекеден Аманбай.

Зияны тиген дұшпаннан

Қалған жоқ кегін ала алмай.

Бағаналы ішінде

Айтулы батыр белгілі

Болып өткен адамдай.

Сол уақыттың ішінде

Бағаналы баласы

Алысқа кетіп дыбысы,

Меңгеріп тұрды заманды-ай» -- деп көсіле жырлапты. Ел аузында сақталған «Аманбай батырды жоқтау» атты авторы беймәлім жырдың шағын ғана үзіндісінің өзі көкірегінде саңылауы бар адамға батыр тұлғасынан құнды мәлімет береді. XIX ғасырдан ұмтылмай жеткен асылдың сынығындай бұл өлеңнен Аманбайдың батырлық келбет-бейнесін аша түсетін оған Кенесары хан берген баға, Қоқан хандығы қарақшыларымен шайқастардағы ерен ерлігі,

⁶⁷ Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, 1 том

«Қамал бұзған батыр» атанып, көзінің тірісінде ел мақтанына айналғаны жайлы маңызды мағлұматтар табылған. Олар ел аузында айтылатын және мұрағаттарда кездесетін деректермен сәйкестік тауып, Аманбай Тоқанұлы төңірегіндегі бұрыннан белгілі әңгімелерді толықтыра, нақтыландыра түсті. Ал Аманбай батырдың Қоқан хандығы қарақшыларының озбырлығына қарсы шайқастарда ерекше көзге түсуі - бұрыннан белгілі тарихи шындық. Оның ерлік істері туралы ел аузындағы әңгімелердің барлығы осы қоқандықтармен арадағы соғыстарға қатысты айтылады. Омбы мұрағатынан тауып, көшірмелерін алған кейбір құжаттар көптеген ауызша деректерде айтылатын әңгімелерге байланысты нақты тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Қоқан хандығы әскерлерінің тек өз иелігіндегі қазақтарды ғана емес, бағаналылар сияқты шекара шебіне жақындау орналасқан тайпа-руларды реті келсе тонап, оларға ауық-ауық қарақшылық шабуыл жасап, озбырлық көрсетіп отырғаны мәлім. Біздің қолымыздағы құжаттардың ең құндысы Қаражарда тұрған орыс отрядының бастығы есаул Катыбаевтың 1856 жылы Қоқан хандығына жасаған екі жорық жайлы өз қолымен жазған әңгімесі. Аманбай батыр Тоқанұлының жайлау-қыстауы сол Орта Азия мен Сібір арасындағы сауда керуендерінің қауіпсіз өтуін, жалпы, Қоқан хандығының Орта жүз қазақтарының шекаралық шебіндегі қимыл-қозғалыстарын бақылау үшін арнайы қойылған Қаражардағы орыс отрядына таяу орналасқан. Аманбайдың бұл тұрағы кішігірім бекініс болған, қазіргі уақытта Аманбай дуалы деп аталады⁶⁸.

⁶⁸ Қ.Ахметов, «Ұлы даланың Ұлытауы» кітабы, 2том.

Батырдың зираты өзі қорған салып, мекен еткен Сарысу мен Кеңгір өзендерінің қосылған қаражарда тұр. Жезқазған қаласында Аманбай батыр атында көше бар.

Есенғабыл

Есенғабыл, Есенбек батырлар (шамамен XIX ғ.ә.с.) – Бағаналы Найманның атақты батырлары. Бізге жеткен ел аузындағы деректер қос батырды елін қорғаған жаужүрек біртуар тұлғалар ретінде дәріптейді. Әкесі – Бағаналының Сарғалдақ батырдан тарайтын Шағатай бұтағынан туған Қырқы есімді қарапайым кісі. Нағашысы Балталыдан шыққан есімі елге белгілі Қашқын батыр. Осы батыр қызын Қырқыға ұзатарда: «Қызым тек батыр туатын жаратылысты еді, тағдыр мына бір жәутікке бұйыртты-ау!» дегенін құлағы шалып қалған Қырқы Есенғабыл он беске, Есенбегі он үшке келгенде жасы жүзге жетіп отырған атасына екі баласын (жиендерін) көрсете сәлем бергізуге келіп «Бұдан артық маған Әзіретәлі тудыр деймісіз» деген екен. Сонда қасы көзін жапқан Қашқын батыр көзін ашып: екі жиеніне тіке қарап: «Жүректерінің түгі сыртына шығып, азуларын айға білеп тұр екен. Жаны халқының үстінде шыққан ер болсын!» деп батасын беріпті

Аққошқар батыр

Хан Саржаннан бастап төрелер мен Қаракесектің Машай балаларының арасы үнемі ушығып тұрған. Хан Саржан осы атаның Қоныштағай және Кәрсен балаларын екі рет шапқан. Ақыры Керней Бодық батыр есе әперіп, Саржан қашып тынған. Қармыс өзенінің бойында “Саржан қашқан” деген жер атауы содан қалған.

Осы ма, әлде басқадай себептері бар ма, Машай балалары төре мен қожа бөліскенде қалыс қалған. Мұның

өзі ескі жараға тұз сепкендей еді. Кернейдің Балта балаларынан ол тұста ел тұтқасын ұстаған Абылайдың алғадайы Итқара баласы Ақбота мен Ақеділ баласы Аққошқар батыр болатын.

Ақбота заманында батыр ғана емес би де болған адам. Ол жөнінде мұрағаттық деректер бар.

Ақботаның жорыққа мінетіні алды – арты бірдей келген, қуса жететін, қашса құтылатын Жалқұйрық деген ат екен. Бірде Ақбота батыр бір жорықтан келіп көз іліпті. Балта бабасына тартқан ұйқысы қатты екен. Сол күні таң ата ауылды Саржан сарбаздары шауыпты. Аққошқардың бар малын айдап кетіпті. Ол өзінің белдеуіндегі жаукуарын мінбей Ақбота ағасының суытуға қойған Жалқұйрығын мініп, қуғыншы болып шығыпты. Қарсы келгендердің бәрін түсіріпті, қалғандары қашып құтылыпты. Сөйтіп, Жалқұйрықтың арқасында Аққошқар батыр бар малын айырып қалыпты. Алайда ауылға ағасының ерін ғана аркалап қайтады. Жалқұйрық зорығып өлген екен дейді.

Ақбота үш күннен кейін басын көтеріпті. Жалқұйрықтың өлімін естіруге ешкімнің батылы жетпей Аққошқардың өзі баян қылыпты. Қаһарлы ағасы ашу үстінде теріс бата айтып жіберіпті:

– Тезегің өзіңнен артылмасын,

Кезегің төртке жетпесін, – деп.

Сөйтіп, батыр тағы үш күн басын көтермей, тұлпарына қара жамылыпты.

Бұл енді ауыр жаза болатын. Қарсыласын үш кезекке жеткізбей жер жастандыратын, бір басына елде жоқ мың шұбар біткен Аққошқар да мұны ауырсынады.

Аққошқардың өзінде жорыққа мінетін Бекпатша, Құлпатша деп аталатын екі аты болыпты. Сол қылқұйрықтарының екеуін де айыпбасы деп ағасына байлапты. Ақбота батыр асылық айттым-ау деп, екеуінің жал – құйрықтарынан бір талдан кесіп алып кері

қайтарыпты. Сол оқиғаға байланысты ағайын арасы сөгілмегенімен Ақботаның батасы келген де қойған.

Алғаш Керней болыстығы құрылғанда Балта атасы екі старшын ел болған. Кейін старшындар ірілендіріліп, балталар бір-ақ старшын болып қалады. Сонда Ақбота қалыс қалып, екі ауылдан старшындыққа Аққошқар өтеді. Байлық, жуандық өлшемі жылқы болған Аққошқар заманында Кернейдің төрт баласы арасында қылқұйрық саны бойынша балталар алда болады.

Кернейлер болыстық басында отырған Құдайменде сұлтанның өзімен де бірде тату, бірде кату болған. Болыстықты қойып, ояз басқаратын оғыландарымыз бар, бізді Кәрсеннен бөлек қондыр деп жоғарыға қуынады. Мұнан мәміле шықпағанда жаңа бір қиғылық салады. Енді бізді Кәрсеннен алып Қоныштағай қос дейді. Осы дау – дамайдың жуан ішінде Аққошқар би жүреді. Күткендегідей одан да ештеңе шықпайды. Сонда кернейлер өз алдымызға болыстық болып шығамыз деп шорт кеседі. Түтін саны өзгелерден кем емес кернейлер осындай құйтырқы амалдар қолданып, өз алдына жеке отау тіккен екен. Тарихи құжаттарға қарап отырсақ әлімсақтан еншісі бөлінбеген Кәрсен – Кернейлердің бір – бірінен ірге аударуы кейінгі жаңа низамнан басталыпты.

Кәрсен – Керней өз алдына болыстық алғанда он адамға жеке мөр берілген. Сол онның бірі – осы Аққошқар би. Ол кездің старшыны билікті де қатар атқаратын.

Кенесарының заманында Балта атасының билігі Аққошқарда болған. Жауқашырап сұрап келген Наурызбайдың жігіттерін кұр ауыз қайтарып қоймай, Аққошқар өзі бас болып төре жігіттерін сабап жібереді. Мұны, әрине, төрелер ұмыта қоймайды. Оның үстіне Ағыбай батырдай қырық оғыланның күші бар деген Саржанның Бодықтан қашып құтылғаны және бар.

Саржанның Кәрсеннің бір қарынан аттан түсіп қалғаны – бұл енді сүйекке таңба.

Машай мен төрелер арасындағы кикілжің мұнымен тоқтап қалмайды. Төрелер ұмытса жақсылықты ұмытқан.

Теріскей барып орыстарды шапқан жолында Кене қолы Аққошқар ауылын көктей өтеді. Батыр алдынан шығып сәлем бермек тұрсын, жол көрсетуге жігіттерін де қоспайды.

Қайтар жолда Кене қолы өтіп кетпей, шатыр тігіп аялдайды. Келген де бір, кеткен де бір деп Аққошқар тағы да бас көтермейді. Хан Кене Наурызбай арқылы батырдың Бекпатшасы мен Құлпатшасын сұратады. Ақыл салар ағасы Ақбота бір жорықта жүреді. Бәйсейіт би мен Бодық батыр да ауылда болмай шығады. Енді Қара биге кісі шаптырады. Қара:

– Беріп кәпір болғанша, бермей кәпір болсын, – дейді. Қараның сөзін ұстаған батыр қайла тауып, қашыртқы салады: – Бекпатша мен Құлпатшаның билігі Ақботада, – дейді. Ақбота болса жорықта.

– Бізге қашыртқы салып отырған мынауысы өтсіз туған біреу болар. Алдыма тірідей әкеліндер, әуселесін көрейін, – деп Кенехан Наурызбайды жұмсайды.

Наурызбай қайдағы бір Аққошқармен сабаласуды ар көріпті. Нояндарының бірін жіберіпті. Одан құр тулағы қайтыпты. Екіншісін жіберіпті. Ол да солай бопты. Үшіншісін жіберіпті. Оның да тек тулағы қайтты дейді. Амал жоқ, Наурызбай атқа қоныпты. Түн қараңғылығында Аққошқар екеуі жекпе – жекке шығыпты. Қару кезегін сүйегіне қарай төре алыпты. Үшінші кезекте найзаласыпты. Сонда ғана Аққошқарды аттан түсіріпті. Даланың ауызша тарихы төре найзасының ұшында у болған дейді. Сонда ғана Ақбота ағасының кезегін төртке жетпесін деген теріс батасы батырдың есіне түсіпті. Өзегі өртеніп өкініпті.

Наурызбайға айтыпты:

– Алдыңғы үш кезектің бірінде келгенде сені мен алатын едім, – деп.

Наурызбай қансыраған батырды Кенеге апарыпты. Сонда Аққошқар:

– Мені аттан түсірген мақтап жүрген Наурызбайларың емес, ағам Ақботаның ғапыл берген теріс батасы, – депті.

Ақботаның жаратылысын көріп хан Кене әрі сүйсініпті, әрі өкініпті:

– Төрт мүшең түгел болғанда мың оғыланымды тастап, бір сені алып

кететін едім. Жаның сауға. Бағынды байлаған шұбарларыңды алам, – дейді.

Осыдан бастап Аққошқар батыр жорықтан қалыпты. Алайда хан Кене айтқандай мың шұбарынан айырылғанымен наны пісіп, Наурызбай салған жарадан бақилыққа өткенше Балта елінің билігін уысында ұстаған екен.

Бөрі батыр

Бөрі батыр Кенжебайұлы, XVIII ғасырда өмір сүрген атақты Деріпсалы батырдың немересі. Бөрі батырға аяғы ауыр келінінің қасқырдың етіне жерік екенін естіген Деріпсалы аңға шыққан сайын баласының отауына олжалаған арлан қасқырдың терісін сыпырып алып, етін қойдың терісіне орап әкеп тастайды екен. Бөрі туғанда “батырлығымды жалғастырар ұл туды” деп атын өзі қойыпты. Ол үміті ақталып, Бөрі 18 жасында жекпе-жекте Ақсерке батырды жеңіп, батыр аты шығады. Ел аузындағы аңызда сексеннен асқан Деріпсалы батыр жорыққа қолды

өзі бастап барып, Ақсеркемен жекпе-жекке шықпақшы болады. Сонда немересі Бөрі тұрып:

– Жекпе-жекке мен шығайын. Жолыңызды маған беріңіз. Сіз жеңілсеңіз исі қазақтың атына таңба болар, мен жеңілсем бір шикі өкпе бала өлді дер, – деп батырдан рұқсат сұрайды. Сол жекпе-жекте Ақсеркедей батырдың басын алып, жеңіспен оралған Бөріні “өз Бөрім ғой!” деп кең шапанына орай құшақтаған Деріпсалы немересіне аталық батасын береді. Бөрі батырдың Ақсеркемен жекпе-жегі жайлы айтыскер ақын Жәкен Байтуов “Бөрі батыр” дастанын жазған. Екі батырдың жекпе-жегі дастанда былайша жырланады:

Садағын Серке қолға алды,
Сегіз қырлы оқ салды.
Басын тежеп бедеудің,
Тартуға садақ толғанды.
Қақ жүректің тұсы деп,
Өлер жерің осы деп.
Балдырғандай Бөріні,
Шіреніп тартып қалады.
Зырқырап оғы кетеді,
Жас Бөріге жетеді.
Атылған оқ дәл тимей,
Жанынан жанап өтеді.
Жығылмай аттан тұрған соң,
Қалғанын көріп өлімнен.
Бөрі өлген жоқ, тірі деп,
Жолдастары шулады.
Өлімнен Бөрі қалады,
Бөрі кезек алады.
Үстіне киіп сауытын,
Беліне садақ іледі.
Қуат бер деп ішінен,
Шошығандай түсінен.

Айырылғандай есінен,
Бөрі бала есінеді.
Ақ найзаны безеді,
Бетін батыр түзеді.
Ақсерке де сезеді,
Қашатұғын қатын ба.
Ақсерке де ер еді.
Бөрі батыр қырланып,
Түсі кетті сұрланып,
Қауіптенді Ақсерке,
Қайтеді деп ойланып.
Найзасын Бөрі сермеді,
Дәл жүректен түйреді.
Ақсеркені құлатып,
Балықтай шаншып түйреді.
Ақсерке батыр өледі,
Өлгенін халық көреді.
Жетекке алып бедеуді,
Бөрі батыр жөнелді.

Ақсеркемен жекпе-жекке шығарда Деріпсалы немересі Бөріге өзінің сауыт-сайманын кигізіп, қолына өзінің алмас қылышын берген екен дейді аңыз әңгімелерде. Ақсеркенің басын алған батырдың қылышы ұрпақтарының қолында сақтаулы.

Бөрі батырдың нақты өмір сүрген жылдары жөнінде зерттеуші-ғалым М.Жакин Орталық Қазақстан газетінде. «Бөрінің туған және қайтыс болған жылына ғана қатысты болғандықтан, жоғарыдағы сыни талдауды төмендегі тұжырымдармен қорытындылайық:

1 – Бөрі Кенжебайұлы — 1776 жылы туған.

2 – Бөрі Кенжебайұлы 1857 жылы 81 жасында қайтыс болған.

3 – Дербісалы батыр шамамен 1737 жылы туып, 1827 жылдан кейін 90-нан асып қайтыс болған.

4 – Оның баласы Қыдырәлі 1761 жылы туған. 5 – Торак батыр Шандыгенұлы 1760 жылы туып, 1858 жылы 98 жаста қайтыс болған⁶⁹.

Бәубек батыр

Бәубек Жарылғаптың бес қаруына ие болып қалған баласы. Жаугершілік заманы өтіп кетсе де Бәубек батыр атанған. Жеке жортатын батырлар қатарынан екен. Батырға қатысты біраз әңгімелер қоңсылас отырған Қуандық Алшағыр батырға байланысты. Бірде Алшағыр Бәубектің жасанып шыққан хабарын алып отырады. Елін тауға шығарып жіберіп, Бәубекті сайдың қылтасынан тосады. Айтқандай-ақ Бәубек жігіттері сол саймен көтеріледі. Қылтадан өткенде төбеден тас жаңбырдай жауыпты. Қол шегінуге мәжбүр болады. Шегіншектер ішінде Бәубектің өзі де болыпты. Серіктестерінің бірі.

– Мұнымыз қалай, батыр? – депті.

– Батырға да жан керек, – деген екен сонда Бәубек.

Тағы бірде Бәубек ауылын Алшағыр жігіттері шауып, қатадан айттырылған келіндерінің абыройын төгіпті. Бұған ерегіскен Бәубек Алшағырдың төрт жігітін ұстап алып, ит орнында ұстапты.

Мұны естіп намыстанған Қуандық жігіттері Бәубекке келіп есе алмақшы болады. Келген жігіттерді Бәубек жақсылап күтіп алыпты. Олар соңынан төрт ит ерте келген екен дейді. Ертеңінде Бәубек:

– Жатырына шапқан төрт жігіттеріңе ойлап тапқан жазам осы болды. Ертіп келген төрт иттеріңді тастап кетіндер. Қағанақтастарың азат, – дейді.

Дымы құрыған жаушылар амалсыздан құр қол қайтыпты.

⁶⁹ М.Жакин Бөрі батыр : аңыз және дерек // Орталық Қазақстан. 26.09.2018

Кейін Бәубек сол төрт жігітті саудагер сарттардың төрт итіне айырбастап жіберіпті.

Қуандық Алшағыр батыр қайтыс болғанда Бәубек:
– Енді кіммен сабаласам? – деп жылапты.

Алшағырдың бейітін қырық жігітімен барып көтерген Бәубек дейді.

Бәубек қайтқанда нағашысы Оймандай батыр келіп былай деп көңіл айтыпты:

– Айқай, енді күн қайда?!

Алға салып құландай

Дұшпанды қалмай қуатын?!

Өз жерінде жайлайтын,

Ендікпе мен суатын.

Қотан ханын шабатын!

Қатынын тартып алатын!

Көтке салған қашардан

Торсықтай ұл туатын.

Оралғанда жорықтан

Бөліскенде олжаны

Бұйырушы ед борықтан.

Көн – көн, көн садақтың

Көбепұзары ең.

Мұныңды білгенде

Сенен бұрын озар ма ем,

Беу, бармактасым!

Оймандай батыр Бәубектің ұлы нағашысы Сатай батырдың немересі болады. Сүйегі – Темеш. Бәубектің мазары күмбезді болған. Бүгінде күмбезі құлаған. Ақадырдан Қарағандыға шығатын жол бойындағы Ақсенгір деген жерде. Белгілі жұлдызшы Назарбектің айтуымен онда «Абайлаңыз! Жай жүріңіз!» деген белгі қойылған. Батырдың кейінгі ұрпақтары бабаларына арнап ас берген, мазар басына құлпытас орнатқан.

Бодық батыр

Бодық Керней атасының Жарылғаптан кейінгі аты шыққан батыры. 1705 жылы туған. Кенесары заманында өмір сүрген. Төрелермен үнемі қату болған. Хан Саржанның жағын сындырған. Ол жөнінде ақын Жәкен Байтуов «Саржан – Бодық». Жуасбай Тасболатұлы да «Саржан қашқан» деген дастан жазып кеткен. Осы уақиғаға байланысты Қармыстың бойында Саржан қашқан деген жер бар.

Бірде Бодық түстік жаққа жорыққа аттанады. Қайтып келе жатқанда алдарынан мәлімсіз ауыл шығады. Бұл не ауыл болды екен деместен түн қараңғысында оны да қоса шабады. Бір кезде ағарандап жалғыз қуғыншы көріпті. Бұл неткен жүрек жұтқан деп, қолды өткізіп жіберіп, Бодық қуғыншыны тосып алыпты. Үшінші қайта шабысқанда Бодық аттан түсіп қалыпты. Сол бетінде өңгеріп әкеп бір қараңғы үйге түсіріпті. Батыр үш кезекке жетпей қайдағы біреуден түсіп қалғаным қалай болды деп уайым жеп, таңды көз ілмей аттырады.

Таң атқан соң екі жігіт он екі қанат ордаға бастапты. Келсе төрде адамзат баласының көркемі дерлік жап – жас жігіт малдас құрып отырыпты. Екі жігіт шығып кетіпті. Бодық өзін аттан түсіріп кеткен жігіттің осы екенін түсініпті. Бір жағынан қайран қалыпты, бір жағынан намыстаныпты.

Біраздан кейін бір жігіт үйме табақ ет әкеліп, төрде отырған жігіттің алдына қойыпты. Батыр бақылап отырыпты. Жігіт етті сүйегінен ажыратпай жей бастапты. Сөйтіп отырғанда тағы бір үйме табақ ет келеді. Оны босағада отырған батырдың алдына әкеліп қояды. Батыр да көргенін істеп, етті сүйегінен ажыратпай асай бастайды. Жігіт табағын босатқанда батыр да босатыпты.

Төрде отырған жігіт Наурызбай екен. Кәдімгі Хан Кененің інісі. Ол да таңды кірпік ілмей аттырыпты. Маған қарсы

шыққан бұл неткен жүрек жұтқан жан деп. Бір жағынан қуаныпты. Нағыз батыр таптым деп. Қырғыз Алатауына апарам деп. Сөйткен адамының қаусаған шал болып шыққанына қайран болып отыр екен. Бұл кезде Бодықтың жасы жетпістен асқан дейді.

- Өттең жасың келген екен, заманың өткен екен. Әйтпесе оң қолтығымнан орын беретін едім. Төреге қол көтерген қараның жазасы біреу. Бірақ сен де туған екенсің. Жаның сауға, - деп бар малын сыпырып алып қалыпты. Ел аузындағы тағы бір аңыз былай дейді. Бодықтың аталас ағайыны Төресейіт ит жүгіртіп, құс салған адам екен. Бірде осындай саятшылықтың буымен Үйсін жеріне өтіп кетеді. Тәуір деген бір үйге түседі. Сөйтсе ол Рүстем төренікі болып шығады. Ақшулан деген қыраның тұғырға қондырып, төрге озады. Ертеңінде қайтпақшы болып құсына қол созғанда төре:

- Бұл үйге кірген зат шықпайды, - депті.

Төренің әйелі Арғынның қызы екен.

- Содан жер болып оралған інісін Бодық батыр шақыртады. Мән – жайға қаныққан соң екеуден – екеу жолға шығады.

Төренің ауылына келген соң Төресейтті өзекке қалдырып, батыр Рүстемдікіне жалғыз барады. Батыр сәлем беріп кіріп келгенде төрде отырған төре селк ете түсіпті. Мұны бәйбішесі байқап қалыпты.

Бодық дәрет сындыруға шыққанда бәйбіше көрген жайын баян қылады. Төре сенбейді. Ендеше деп ине-жіппен сымын құрақ көрпеге іліпті. Батыр қайтып келгенде жіп үзіліп кетіпті. Төре келушінің тегін емесін түсінеді. Жолаушы сусын ішіп, сапарының мойын қашықтығын айтып, қонақасыға қарамайтын болады. Үйден шығып бара жатып:

Қуыс үйден құр шықпаушы едім, - деп тұғырдағы Ақшуланды іле кетіпті.

Бодықтың күмбезді мазары Қабыл өзенінің бойында. Онда Батыр жоқ дейді. Жаулары сүйегін қорлайды деп басқа жерге жерлеген – мыс. Бодыққа берілген ас үлкен жанжалмен аяқталады. Асқа Шәбден бастаған қырғыздар келеді. Сонда ұранға Ағыбай батыр аты шақырылады. Бұған қырғыздар наразы болады. Қазақтар Хан Кененің басын даулайды. Қырғыздар да есесін жібермейді. Олар Нәдірханның басын даулайды. Ал Нәдірдің басын алушы Жарылғап батыр⁷⁰.

Жанжалды бастаушы сол кездегі бала батыр Балта Манасбайдың Омары екен. Ол қырғыздың Мойнақ деген балуанын атып ұрып, ыштанын шешіп түкіріпті. Онымен қоймай ат үстіне қарғып мініп Ағыбайлап шапқан. Шәбен табан астында Омарды жазалауды талап етеді. Бірақ ел Батырдың аруағын сыйлап, Омарға ат-шапан айып төлеттеріп, қырғыздардан құтылыпты.

Жапалақ батыр

Жапалақ батырдың ата қонысы – қазіргі Қарағанды облысының Қарқаралы ауданына қарасты Томар ауылы(бұрынғы Абыралы ауданына қараған) аумағында орналасқан Айғыржал тауының батыс жағындағы Әбеу қыстағы. Жапалақ батыр - Қамбар руынан шыққан батырлардың бірі. Сатыкелді Айтұлынан – бәйбішеден Қошқар, Теке, Серкебай, Жапалақ батыр, тоқалынан - Ошаған. Жапалақтан - Өгізбай, кіші әйелінен - Ханбатыр. Өгізбай көз тиіп, жастай опат болған. Жапалақ батыр күмбезінің өзі негізінен осы ұлы Өгізбайға арналып салынса керек. Баласын Жапалақтың өзі жерлеген. Ханбатырдан - Шиаяқ, Әбеу, Қалқа, Жұмаділ, Тәттібай.

⁷⁰ Шет ауданы: [Мәтін] энциклопедия – Алматы: Қазақпарат, 2011 – 23 б.

Шияяқтан - Қазылбек, Ырысбек. Әбеуден - Уақас, Қасымбек, Қажыбек, Төлеубек. Қасымбектен - Гауһарбек, Қуатбек, Қалқадан - Қонай. Жұмаділден - Келісбек. Әбеудің Уақасынан - Базарбек, Ақшабек. Қизамбектен - Раушан.

Информант Асанов Болаттың руы төре, Қарқаралы ауданы, жасы 43-те Бақты ауылынан мәлімдемесі бойынша, Жапалақ батыр Қамбар батырларының ішіндегі денесі ірі алып адам болса керек. Атқа мінгеннің өзінде аяғы біршама салбырап отырады екен. Қыстың күні үлкен көлге шомылғанда, желкесіндегі жалы күдірейіп тұрады екен. Бет әлпетінде қасының өзі өте қалың, қатты ашулы кезде жауар бұлттай түнеріп, қарсы келген адамның зәресін алса керек.

Елуінші жылдары шөпшілер Жапалақ батырдың күмбезі тұсынан батырдың сауытын тауып алған, бірақ бұл сауыт жөнінде этнографиялық зерттеу кезінде мәліметтер таппадық. Оның есесіне Жапалаққа қатысты тарихи аңыздар көп.

«Қарқаралы дуанының аға сұлтаны, Құсбек төре осы елге өзінің байлығымен де танымал болған. Оның 3 мың жылқысы болыпты. Бірде ел арасында Құсбектің шамалы жылқысы жоғалып, оны Қамбарлар алып кетті деп қауесет туған екен. Бұл хабарды естіген Жапалақ дуанға келсе, аға сұлтан қабылдамай, үй бермепті. Содан Жапалақ Алданазардың көзін шығарамын деп қорқытты. Ел жиналған жерге кіріп, ел басшыларына өзінің келген шаруасын баяндай келе, «Құсбек мырза халыққа елдің қамын айтады екен десем, бес байталын айтты» екен деп, кейін шығып кетеді. Жапалақтан соң барлық Қамбар өре шығыпты, міне осыдан соң еріксіз Құсбек мырза өзінің райынан қайтып келген екен.

Жапалақ батыр көпшілік жағдайда дуан басына бағынбаса керек. Дуан басынан ел қысым көре бастаған

кезде Жапалақ төре ауылын шабу керек деп шешкен. Төре батырды еріксіз сыйлап күтеді. Жапалаққа асты 2 жігіт ағаш астаумен көтеріп әкеледі. Жабағының етін тауысып жеп болған соң, сол отырған дастарханына пышақты салып қайтарған екен. Сонда төре айтқан екен: Мынау мені сыйлайсың, сыйламасаң ауылыңды шабамын, - деп отыр дегені. Содан кейін батырмен келісімге келген екен».

Жапалақ батыр туралы Қарқаралыда болған поляк А.Янушкевичте бірнеше аңыз-әңгімелер жазып алған.

Омбы мұрағатынан табылған деректерде 1828 жылы 22 қазандағы тізім бойынша оның аты-жөні Қарқаралы округіндегі сол кездегі орта жүзге танымал аға сұлтан Тұрсын Шыңғысов, Әйбике-Шаншар болысының старшыны Қазанғап Мөшекеұлы (Тәттімбеттің әкесі), тағы басқалармен бірге тұр. Омбыдағы мұрағат деректерінде Сібір казактары шекаралық басқарманың бастығы полковник Фалицкийдің атына жазылған қатынас хатта Жапалақ Қошқаровтың ел ішіндегі беделі мен сыйлылығы атап көрсетілген. Оған дәлел Омбы мұрағатынан 1843 жылғы 9 тамызда табылған құжатта: Тарақты болысын сайлау кезінде заседатель Путковскийдің теріс әрекетін тыңдап, талқылауға орыс ұлтының өкілі хатшы Попов пен тілмаш Александр Плотниковпен бірге біздің атамыз заседатель Жапалақ Қошқаровтың қатысқаны туралы дерек келтірілген (Н.Б.364 бет). Бұл Батырдың беделінің бүкіл Қарқаралы приказы бойынша өте жоғары болғанын дәлелдейді

Жеке батыр (Толабай)

Тарихшы Е.Бекмахановтың өз монографиясында Жеке батыр туралы мағұлыматтарды Ресей архив құжаттары мен М.Жүсіп қолжазбасынан алып пайдаланған көрінеді. М.Ж. Көпеев мұрасында батырдың

ата-тегін көрсетіп өткен: «Түп тегі Арғын ішінде өсіп-өнген қырғыз екен, аты Толабай екен, жұрттан бұрын жалғыз қарғып түсті... Жұрттан бөлек, шеттен қарғып түскендіктен Толабайға «Жеке батыр» деген ат сол жолы қойылған».

1845 жылы Кенесары ордасында болған бас штаб поручигі Герннің мәлімдеуіне қарағанда, «Ханның ерекше сеніміне ие болған кеңесшісі» Жеке батырдың әлеуметтік жағдайы онша дәулетті бола қоймаған, 5-10 үйлі батырдың ауылында сиыр саны 15-16 дан аспаған.

1836 жылы 22 маусымда Кенесары Қасымұлы басшылығымен 2000 адам Ақтауды қоршап, 1 сағат бойы шабуылдап, бекіністі ала алмай кері шегінеді. М.Ж. Көпейұлы жазбасында Ақтауда бекініп алып, маңайына жан жуытпаған 100 солдатқа қарсы Кенесары да 100 кісімен шылбырға буылған баялыш отынды тасаланып, домалатып жүріп шабуылға шығады. Алдындағы қараймын деп бас көтерген бір жігіттің оққа ұшқанына қарамастан жұрттан бұрын жеке шығып, орыс әскеріне ұмтылған Толабайды шабуды бастаушы болғандығы үшін сол жолдан бастап «Жеке батыр» деп атап кетеді.

Бұлай бекіністі шабуылдау тәсілін кейіннен Иканда бекінген патша әскеріне қарсы Сыздық сұлтан да қолданып, мұны әкесі Кенесарыдан алғанын мәлімдейді.

Ақтау ұрысы туралы Е. Бекмаханұлы да жазған: «Ж. Көпеевтің сипаттап жазуынан біз Кенесарының соғыс тактикасы жөнінде тұңғыш рет білеміз. Мысалы, сол оқйғаны көзімен көрген Жәдігер Смайыловтың аузынан жазып Ақтау қамалына 1838 ж. жасалған батыл шабуылды суреттейді және Кенесарының осы батыл шабуылға қатысқан жекелеген батырларын, атап айтқанда, көрсеткен ерен ерлігі үшін Кенесары «Жеке батыр» деп ат қойған Төлебайды сипаттап жазады». Ресми орыс құжаттарында сақталынған мәліметтерге қарағанда, Жеке

батыр 1844 ж. Кенесары бұйрығын орындап екі жүз адамдық шолғыншы топты бастап Ор мен Ырғыз бойында орыс әскеріне қарсы барлаушылық жұмыс жүргізеді.

1847 жылы Кенесары Қасымов көтерілісі жеңілісінен соң, Жеке батыр Арқадағы еліне оралып, патша әкімшілігінің кешірімін сұратып алады.[5, б.106]

Бикелді батыр

Атасы Жақсыкүн батыр болған. Жақсыкүннен –Сатай, Шотай, Бегімбет, Сүйіндік., Қарағай, Жолан, Еркебай. Сатайдан-Бикеді батыр, Қуат. Бигелдіден- Қарабатыр, Қаңтарбай. Бикелді найзагер болған. Қазақ батырларына өздерінің күш немесе ептілігіне байланысты атайтын болған. XIX ғасырдың бас кезеңінде қазақ жерінің тарыла бастады, бұл Ресей империясының қазақ жерін болыстық жүйеге енгізіп ру аралық дау-дамай туындай бастады. 1824 жылы Қарқаралы уезі ашылуымен жаңа болыстық жүйе енді. Жазғы жайылым тарыла бастады. Нұра өзені бойында Бикелді ауылы жайлап отырады. Бірде Алданазар мен Бикелді арасында қақтығыс болады. Екеуі шай қайнатым уақыт ала алмаған соң Бикелді тағы бір мәрте түйреуге камдана беріп»Әй тасыраң батыр, алдыңнан бермесең –артыңнан аламын, жөндеп бір қарашы», деп ақырыпты. Асаубайдың жылқышыларын ерте шығып, бір төбенің астына қалдырып кетсе керек. Қуандық батыры артына қараған сәтінде аңдып тұрған Бикелді батыр қарсыласын сауытын мойнына асыра байлаған үзік бауын найзасына іліп жіберіп, аттан көтеріп тастапты.

Сейтен мен Тайжан батырлар

Кенесары бастаған ұлт-азаттық көтерілістің басшылары. Баянауылдың әйгілі байы Ақмырзаұлы Азынабайдың балалары. Азынабайға 17 мындай жылқы

бітіпті. Ағайынды екі батырдың үлкені Сейтен (шамамен 1800-1840 жылдары) өмір сүрген. Әкесі Азынабай 1838 жылы қайтыс болған соң оның денесін Түркістанға жеткізіп, жерлегеннен кейін Сейтен Кенесары қолына қосылады. Бұл уақытта Сүйіндік руының ішіндегі негізінен Орманшы, Ақбура, Тұлпар және Қаржас-Алтынторы аталарының біраз ауылдары Кенесары жағына ауып қосылады. (Оларды осылай бағыттаған Тайжан еді).

Сейтен осылардың арасынан атан жіліктей жігіттерді таңдап алып қол жасақтап, Кенесарының сенімді серіктерінің біріне айналды.

Белгілі ғалым Е. Бекмаханов: «Кенесары Қасымовтың қарулы көтерілісіне алғашқылардың бірі болып, өзінің Қаржастарымен келіп қосылған, аталмыш округ қазақтардың көтерілісін ұйымдастырушы, Кенесарының жақын серіктерінің бірі болған осы Сейтен Азнабаев еді.

Сейтен дүниеге көзқарасы кең адам болған. Ол патша отарлаушылары қазақтарының шұрайлы жерлері мен шабындықтарын қалай тартып алғандарының куәсі болған және отарлаушылар ызбары өз арқасында ызғар болып батқан адам», - дейді.

1839 жылы Сейтен орыстардың жазалаушы отрядымен қоян-қолтық шайқас үстінде қолға түседі. Бұл хабарды естіген Батыс-Сібір әскери корпусының басшысы Сібір қырғыздары шекара бастығы полковник

Лоджинскиге 1839 жылы 18 шілдеде жазған бұйрығында: «Сейтен Азанбаевты, аяқ қолына кісен салып, қатаң күзет қоршауымен дереу жеткізуді және оның іс-әрекеттері жөнінде мәліметтер жөнінде бұйырамын! Оы алып келетін уряднигке, егер Азанбаевтан айырылып қалатын болса, өзінің де сот алдында қатаң жазаланатынын ескертіңіз!» - дейді.

Сөйтіп, Неклюдов деген хорунжи бастаған 50 қазақ орыс Сейтенді, 1839 жылы 22 тамызда Омбыға жеткізген екен. Енді Сейтенді әшкерлейтін мәлімет жинау басталды. Бірақ тергеу орындарына тілге тиек болатындай ештеңе түсе қоймаған. Ал полковник Лоджинский болса: «Сейтеннің далаға ықпалы өте қауіпті. Оны жазасыз қалдырса, басқа қарақшылар пайда болуы мүмкін. Ол атылған інісінен де әлде қайда әккі және айыпты!»-деген бұйрық беріп, әскери соттың басталуын тездетеді. Сотта болған Рыков деген хорунжиді өлтірді деген айып тағылады. Бұл айыпқа Сейтен: «Біз соғысып жатқан халықтармыз. Сендер бізді өлтіруге келдіңдер. Біз сендерді неге өлтірмеуге тиіспіз? Мүмкін өлтірген шығармын. Бірақ олардың қайсысының Рыков екенін мен қайдан білейін?!»-деп жауап беріпті.

Әскери сот 1839 жылдың 8 желтоқсанында Сейтенді Сібір каторгасына жіберу жөнінде үкім шығарады. Есіл ер сол кеткеннен елге оралған жоқ. 1841 жылдың жазында көтеріліске қатысқан Сүйіндік елінің азаматтары елге қайта көшіп келеді.

Тайжан Азынабайұлы (шамамен 1802-1839 жж.)

1838 жылы Баянауыл сыртқы округінде болған сайлауда Тайжан екі қазақ қазының бірі болып сайланады. Кенесары бастаған көтеріліс басталғанда ол көтерілісті жақтаушылардың бірі болып, белсенділік танытады. Ел арасында үгіт жүргізіп, көтерілісті қолдауға шақырады. Алайда патша үкіметінің саясатына қарсы жүргізген бұл ісі, әшкереленіп қалған Тайжан 1839 жылы ұсталынып, Ақмолада атылады. Бала-шағасы Сібірге жер аударылады.[25, б. 56]

Сейтен – Тайжан батырлар (Сакқұлақ шешен әңгімесінен).

Көшпелі мал шаруашылығының ерте заманда қалыптасқан дәстүрлері XIX ғасырдың басына дейін Баян жерінде өзінің негізгі заңдылықтарын, өзегін сақтады. Әрине, әр дәуірдің шаруашылық үлгілеріне қосатын өзінің үлесі болады. Дегенмен, табиғи орта, қалыптасқан шаруашылық дағдылары, ел түсінігі аса консервативті құбылыс болғандықтан, шаруашылықтың бір түрінен екінші түріне өту өте сирек кездеседі. Осы себептен көшпелі шаруашылыққа сипаттама беру үшін, біз XIX ғасырдың ортасында жазылған Мұса Шорманұлы қолжазбаларына сүйенсек те болады.

Кәзіргі Баянаула аумағына кіретін жердің көпшілігі ертеде жалпы арғын тайпасының, соның ішінде Сүйіндік елінің қыстауы болған жерлер. Жаз жайлауға XIX ғ. 20-30 – шы жылдарына дейін Есілді қуалап Қызылжарға дейін баратын ел 1822 жылғы патша үкіметінің «Жарғысы» күшіне кіріп, Орта жүз елі дуандарға бөлінгеннен кейін, Баяннан аса ұзамайтын болды. 1830 жылдардан кейін Ерейменнің бергі жағы, Өлентінің бойы, Шідерті өзені, Сарыарқаның осы тұсындағы ащылы-тұщылы көлдер – бұл елдің негізгі мал жайылымы, яғни екі жүз шақырымнан аспайтын мөлшердегі жерлер.

Ресейдің қазақ жерінің солтүстік бөлігіне ендеп енуі, Ертіс бойынан қазақты оңтүстікке қарай ығыстыруы, әр жерде дуан орталықтарының салынуы, қазақтың көшпелі мал шаруашылығына аса қатты соққы болып тиді. Осыған байланысты қазақ қолындағы мыңғырған мал күрт азайып, жоқшылық көбейе түсті. XIX ғасырдың ортасында қазақ тарихы мен этнографиясына қатысты Арка жерінде тамаша зерттеулер жүргізген В.В.Радлов «нельзя отрицать того, что с установлением порядка благосостояние народа уменьшилось. Внутренняя орда возле Семпалатинска... почти разорена» деп жазады.

Бұл жерде Шоқан мен Мұсаның айтып отырғаны, әрине, Сүйіндік –Қаржас даңқын шығарған Азынабай және Бапақ сияқты Сарыарқада теңдесі жоқ атақты жылқылы байлар. Қазақ арасында - «Бай болсаң Бапақтай бол, Азынабай, Сапақтай бол» делінетін осылар. Өмір сүрген уақыты XIX ғасырдың бірінші жартысына ұқсайды. Себебі Азынабай/ Қаржас ішінде Ақмырза/ 1837 жылы қайтыс болып, сүйегін баласы Сейтен Өзіреті сұлтанға апарып қойғаны архив деректерінен белгілі. Сапақ Қуандық ішіндегі ірі бай, ол да сол кезеңде өмір сүрген. Бірде Азынабай Сапақпен құда болмақ болып жаушы жібереді. Шамасы Сейтенге ме, әлде Тайжанға ма Сапақтың қызын алып бермек болған. Азынабайда 17 мың жылқы, Сапақта 18 мың жылқы бар екен дейді. Сонда Сапақ құдалық жолың өз алдына, ең алдымен байлық салыстырайық, жылқыңды айдап кел, кімнің байлығы асса сол жеңген болсын, егер жеңсең қызымды қалың малсыз-ақ беремін депті – міс. Содан намысқа тырысқан Азынабай Бапаққа келіп, уақытша оның да жылқысын қосып алған. Екеуі де Қаржас баласы болғаннан кейін Бапақ аясын ба –12 мыңын береді.

Қарағанды мен Ақмола облыстарының шекаралас жерінде Сапақтың көлі делінетін Нұра бойында бір атақты жер бар. Сапақтың ауылы сол маңда екен. Қаржастан келген адамдарды сол жерде күтті дейді. Кешке қарай қонақтың қызған шағында Сапақ айтыпты: «мен жылқымды көлдің басына таңертең жабайын, сен кешке жап» деп. Азынабай өзі құда түсіп отырған соң не десін, «құп» депті. Сапақ көлі аталған көл сол кезде айнадай жалтыраған әдемі, дөңгелек көл екен дейді. Таңертең таң ала кеуімде Сапақ пен Азынабай бастаған Қуандық пен Сүйіндіктің игі жақсылары көл жағасына келеді. Бір төбенің басына түсіп, ат шалдырып, мәжіліс құрып отырады.

Сапақ жылқысы ылғи қылаң, көк мойын екен дейді, көлдің басына қарай жылқыларды жан-жақтан алып келіп төккенде, қылаң түс күнге шағылысып, көлдің жағасы маржан шашқандай жарқ- жұрт етіп кетеді. Отырғандар риза болысып, Сапакты мақтап, оның Қуандықтың құты екенін айтып, жылқыға сүйсініп көтеріліп кетті, түс қайта Азына байдың жылқышылары қос-қос қылып жылқыларын Көлдің басына айдады. Игі жақсылар әлі де көлдің жағасында, мәжілістің қызған кезі, табак-табак ет желінген, саба-саба қымыз ішілген. Ішкен мас, жеген тоқ, бәрі мәз болып отырғанда Азынабайдың жылқысы, ішінде Бапактың да 12 мыңы бар, көлдің жағасын түгел жауып, тура құмырсқаның илеуіне айналады. Қаржастың жылқысы ылғы торы, күрең келеді екен. Бағанадан бері өрекіп отырған Қуандық баласының мысы басылып қалды дейді. Сонда Сапақ өз жылқысына көңілі толмай, жеңілгендігін мойындап: «қылаң итті мал деп асыраудың қажеті жоқ екен» депті.

Жоғарыда аты аталған байлардың бәрі де XIX ғасырдың 30-шы жылдары жұтады. Қайырусыз жылқы баққан қалың елді орыс отаршылдығына қарулы күреске шақырған Кенесары хан әуелі осы құт иелеріне сүйенді. Кенесары айтқан екен дейді: «мен мақсатыма жету үшін құдайдан Орта жүзді бер деп сұрадым, екінші жаужүрек батырларды сұрадым, үшіншіден, Аққошқар мен Алдажұманды, Азынабайдың Сейтені мен Тайжанын сұрадым. Құдай бұл тілегімді берді. Бұлардың жылқысы менің әскеріме мінетін ат болды, ішетін ас болады, - деп есептедім. Сондықтан бұлар менің досым, мен бұлардың досымын. Өздерің білесің, бұлар құдай еркелеткен адамдар. Құдай еркелеткен адамдарды мен де еркелетуім керек, мен құдайдан үлкен емеспін». Бұл әңгіме Сакқұлак шешеннің айтқаны.

Батыс- Сібір генерал- губенаторына жазған хатында Шоқан мен Мұса Баянаула приказын жауып, округ орталығын /дуан/ жол бойында жатқан /Ақмола мен Қарқаралы арасында/ Белағаш деген жерге көшіруді ұсынады. Баянаула қазақтары дуанды көшіруге округ орталығын /дуан/ және казактарды көшіруге қажетті шығынның орнын төлеуге, сол үшін әр қазақ отбасына үш жылқыдан сыйлық жасауға дайын. Себебі Байнаула орыс- казактары қазақтың арқасында еш еңбексіз, арамтамақтықпен күн көріп жатыр. Егіншілікпен айналыспайды, станицаға деп кесілген қазақтың қыстау жерін қазақтың өзіне қайта арендаға тапсырып пайда табуда.

Дәстүрлі қоғамдағы батырлар институтының рөлі

XVII ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың ортасында қазақ-жонғар соғысы кезінде ерен ерлік көрсеткен білекті де жүректі батырлар қай ру немесе тайпадан шықса да, олар сайып келгенде қазақ елінің ортақ батырлары болып қалды. Сондықтан тарихтың терең қойнауына сіңіп бара жатқан батырларымызды, ел аузындағы ауызша тарихымыз арқылы, ерте кезеңдерде жазылып кеткен деректер мен материалдар арқылы да

сүзіп алып, болашақ ұрпақ алдында дәріптеу тарих саласының ең өзекті міндеттерінің бірі. Жоғарыда айтып өткеніміздей, жеңіл-желпі зерттеуге негізделген шығармалар шынайы тарихты бұрмалап, әртүрлі қоғамдық пікір қалыптастырып отыр.

Осы кезеңде қазақ қоғамының ішкі және сыртқы саясатының даму ерекшеліктері батырлар институты ықпалының артуын туғызды. Осы кезеңнен бастап батырлар жеке әлеуметтік-саяси институт ретінде қалыптасты. Дәстүрлі қазақ қоғамына тән батырлар институтының саяси-әлеуметтік күш ретінде қалыптасуы қазақ қоғамының әлеуметтік ұйымдасуынан келіп туындайтын саяси жүйесіндегі ерекшеліктерімен байланысты болды.

П. Рычков қазақ даласындағы «үкіметті негізінен демократиялық деп атауға лайық» дей келе рулар мен тайпа көсемдерінің, соның ішінде би, батырлардың ықпалының жоғарылығын атап өтеді. П. Паллас та әр рудың немесе аймақтың басшыларының дербес шешім қабылдау еркінің басымдығын атап көрсетеді.

Жаугершілік заман қазақ қоғамындағы батырлардың өздеріне тән ар-намыс кодексі, жауынгерлік этикасы мен дәстүрі де қалыптасты. Олар ерлік пен ізгілікті мұрат тұтты. Нағыз батыр жүрегі ізгілік пен мейірімге толы, достыққа адал, сертке берік, елге тұтқа әрі пана бола білетін тұлға болды.

XVIII-XIX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ қоғамына тән батырлар институтының зерттелуіне елеулі үлес қосқан ғалымдар ретінде Е.Б.Бекмаханов ⁷¹, М.П.Вяткин ⁷² еңбектерін айрықша атап өтуге болады.

⁷¹ Бекмаханов Е.Б. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында (оқу құралы). – Алматы: Санат, 1994. – 416 б

⁷² Вяткин М.П. Батыр Сырым. – М.- Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – 390

Е.Бекмаханов Кенесары бастаған ұлт-азаттық қозғалыс тарихын зерттей отырып, осы кезеңдегі қазақ қоғамының әлеуметтік жіктелуін қарастырады. Е. Бекмаханов алғаш рет қазақ қоғамына тән «ақсүйек», «қарасүйек», «төре», «төлеңгіт», «қарашы», «сұлтан», «би», «батыр», «бай» деп аталған ұғымдар мен әлеуметтік өлшемдерді ғылыми тұрғыдан талдаған.

Батырлық қазақ қоғамында ежелден өмір салты ретінде қалыптасты. Әрбір жас жеткіншек батыр атағын иелену үшін сол әлеуметтік ортаның талаптарына сай болуы керектігін түсініп өсті. Батырлар жырында осы бір далалық салттың мәдени идеалы жасалған. Жырлардың көпшілігінде болашақ батырдың дүние келуінің өзі үлкен оқиға ретінде суреттеледі. Оның есімі де ерекше қойылады, өзіне лайық тұлпары, қару-жарағы, сүйікті жары, досы, қолдап-қоршап жүретін пірі болады

Батыр тек жеке адамды білдірсе, батырлық оның қасиеттерін білдіріп отырған. Қазақ батырларына қатысты құнды деректерді қазақ халқының ауыз әдебиетінен, батырлық эпос, жырлардан, жыраулардың поэзиясынан, батырлық ертегілерден табуға болады. Дала төсінде сан ғасыр көші-қонды күндер кешкен қазақ халқы жан сезімін жырмен айтқан, даналық сөз өнерінде өрбіткен. Дегенмен сөз асылы жыраудан - жыршыға, атадан - балаға ұласып, тот баспай, ғасырлар аттап, біздің дәуірімізге жеткен

Батырлар қоғамдық жіктің бір тобы ретінде басқа жіктерден айрықшылайтын ерекшеліктердің бірі - тек қана әскери кәсіппен шұғылдану болды. Бұндай жағдай, мына тұрғыдан түсіндіріледі: біріншіден, батырлар - шебер жауынгер бола отырып, әрі көшпелілердің жауынгерлік әдісі мен дәстүрінің алып жүруші жетекшісі мен сақтаушысы, екіншіден, тек осындай «әскери дала әміршілдері» ғана ұрысқа епті әскер құра алды және әскери іс-қимылға бейімделгіш етіп дайындалды.

Үшіншіден, хандар мен сұлтандар өздерінің ішкі және сыртқы саяси мәселелерін шешкенде белгілі батырлардың әскери және саяси қолдауына сүйенді.

Ханның күштілігі мен беделі оны қолдаушы батырлардың атақтылығы мен саны арқылы танылды. Хан кейде өзі жорықтардан қалып, ерен ерлікті батырлардың өзін «шолғыншылары мен жасақшылары арқылы жіберіп отырған».

Әскери қызмет қазақ батырларының қоғамдық монополиясы болды, басқа кәсіппен шұғылдануды өздеріне ар санаған. Кейбір деректер, батыр атағын алу үшін кем дегенде бір адам өлтіру керек дейді. «Қай жағымнан жау келіп қалады», - деп отырған орта ғасырлардағы жаугершілік заманында қазақ батырлары соғыс үстінде өлуді өздеріне қасиетті өлім деп санаған. Әскери іс батырлардың негізгі кәсібі болғанмен, бұл кәсіптің мақсаты - Отанды жаудан қорғау, елді басқыншылардан азат ету, халықтың қонысын, жерін кеңейту, тұтқынға түскен отандастарын азат ету, жау қолынан қаза тапқан ата-кегін қайтару болды.

*Жау екен деп именіп,
Аттың басын тартпаған,
Жауға кезек беруден,
Жаңылмапты қалқасын,
«Бермеймін, - деп, еш жауға,
Көкшетау мен Арқаны»,
Жаудың алдын тіреген,*

- деп халық аузындағы жырлар қазақ батырларының елі, жері үшін күрескендігін көрсетсе,

*Атадан ұл туса,
Құл боламын деп тумайды.
Анадан қыз туса, күң боламын деп тумайды.
Ұл мен қызды қаматып,
Отыра алмайтын елміз....*

*Танысуға көнбесең,
Шабысқалы келгенбіз,*

- деген жігіттердің жігерін рухтандыра қайраған Қазыбек би

*Қара қазақ, сары бала
Қамы үшін қылыш сермедік,*

- деп, кейінгі ізін қуған ұрпақтары сыртқы жауға дес бермеген.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы батырлар институтына тән ұғымдық өлшемдердің, мысалы, «кек алу», «ант беру», «олжа», «сауға» және т.б. өзіндік ерекшеліктері мен батырлардың рухани бет-бейнесі мен қызметінің халқымыздың рухани құндылықтар жүйесіндегі орнын қарастыруда ауыз әдебиеті деректерінің маңызы өте зор. Себебі, халықтың өзімен бірге жасасқан, оның ішкі-болмысымен біте қайнасып кеткен ауызша тарих айту дәстүрі ұлттық болмыс пен оның ерекшеліктерін түсінуге көмектеседі. Ауызша дерек мәліметтері қоғамдық даму барысындағы құбылыстардың кең тарихи панорамасын көрсете алуымен құнды

Кей көшпелілердің батырлар тұқымындағы баланың аты алғашқы жасаған ерлігінен кейін ғана қойылатын болған. Мысалы: «Қорқыт ата» кітабында Дерсе хан баласы Баяндур ханның сүзеген өгізін жеңіп, ерлік жасағаннан кейін Қорқыт ата атауымен Бұқаш аталған. Кей батырларда соғысқа балаларын ерте барып, әскери іс өнеріне баубу дәстүрге айналған. Мысалы: Қойгелді батыр жаумен айқасқа 13 жасар Қарабатырды ерте барған. Інісі Ақша батыр жау соққысынан атынан түсіп қалғанда «Атасы бөлек аттан түс» - деп баласының атын алып, інісін құтқарады. Баласын әдейі шынықсын деп, әскери өнерге баулысын деп тастап кетеді. Баласы да өз айнасымен жаудан аман шыққан.

Батырлық, қаһармандық эпостың негізгі сюжеті - Отан қорғау сыртқы жауларға қарсы күрес идеясын нығайтуға қызмет етеді. Отбасы, қалыңдық үшін күрес, соның бір саласы ретінде қосымша рөл атқарады.

Әйелдер бейнесі де кей жерлерде негізгі қаһармандар ретінде суреттелген (батырдың анасы, қарындасы, жары, әйел бақылар т.б.) мұның кей ерекшеліктері батырлық жырларда сақталған:

Үндемейсің, қыз Құртқа,

Әйел болдың амал жоқ.

Егер де еркек болғанда,

Болар ең жұртқа бір тұтқа

Батырлық жырлардың негізгі қаһарманы - асқан күш иесі. Бір өзі мыңдаған жаумен алысады. Дегенмен, оның да әлсірейтін жері бар. Мұндай жағдайда Бабай түкті шашты Әзиз, Қыдыр, Қайырберген Қырық Шілтен, Арыстанбаб т.б. көмекке келеді. Олар көбінде батыр түсінде ақ киімді, ақ сақалды, ақ таяқты шал бейнесін бейнелеген. Батырлар жырынан үзінді келтірейік:

Қысылған жерде дем бере,

Ықылас Ата, Шашты Әзиз.

Жеті кәміл пірім-ай,

т.б. болып жырланады жырларда.

Батырлық, жауынгерлік дәстүрлердің бірі батырлардың туған кезіндегі аты өзгертіліп, жасаған ерлігіне қарай қойылатын болып және ата-баба есіміне де қатысты болған. Бұған кейінгі ғасырлардағы Ерасылдың Қабанбай болуы, Әбілмансұрдың Абылай болуы дәлел.

Батырлар хан жанындағы әскери кеңес мүшелері, түрлі мемлекеттік лауазым иелері де болды. Батырлар қоғамының тағы да бір таптық ерекшелігі - олардың үстем тап өкілдері ретінде үлкен меншік иелері болуы. Олардың меншігінде қалалар, елді мекендер, ұлыстар болуы мүмкін.

Бұл меншікке батырлар, мұрагерлікпен не әскери қызметімен ие болатын.

Ауыз әдебиетінің деректері әскери қызмет үшін батырларға меншікке жер, ұлыс, елдімекендері беру салты қазақ хандығында болған. «Асанқайғы, Тоған, Абат» жырында Әз-Жәнібек хан Асанұлы Абат батырға көрсеткен ерлігі үшін Жем, Ембі өзендерінің бойынан меншікке жер береді.

Соғыс батырларға кәсіп қана емес, табыс көзі де болған. Көшпелі халықтарда қалыптасқан рәсім бойынша соғыстан түскен олжаның бестен бірі (әрине ең жақсы бөлігі) ханға тиесілі де, қалғаны соғысқа қатынасқандарға таратылған.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы батырлардың сұлтандар тобымен қатар жоғары мәртебелі топ болып қалыптасып, қазақ жұртын «батырлар еліне» айналдыруына ел тарихының рулық, тайпалық жүйеден тұратын құрылымы тікелей ықпал етті. Себебі, қазақ жауға қарсы ұйымдасып, ұйысқанда ең алдымен сол рулардың рубасы немесе батырлары, билері арқылы топтасып, аттандап жауға аттанатындығы тарихи шындық.

Батырлардың жорыққа шығар алдындағы дәстүрлерінің бірі ақ тілекті «бата алу» болған. Ал, соғыс кезінде құдайға, ата-баба аруағы мен пірлерге сыйынған. Жан серігі аттары болғандықтан, жылқы жануараның пірі Қамбар атаға да сыйынған. Батырлық істің ерекше қадірлі түрі қарсыласын өлтіріп, оның атын, қару жарағын олжалау. Қабанбай Доланқарамен жекпе жегінде оны өлтіріп, қалғандарының қару жарағын алып қоя берген.

Ата-кәсіп ұрпаққа жалғасатындықтан батырлар әулиетінде қару-жарақ атадан балаға мұра болады. Егер мұрагері жоқ болса, өлгенде қаруын бірге жерлеген. Кей деректерде ер адам моласының басына найза шаншылған батырдың жаны мен қарудың өзара байланысы деген

сеніммен туған болу керек, кейде батыр өлгенде оның қарулары сындырылып, арнайы білдіру ырымы да бар. Археологиялық қазбаларда көшпелілер батырларының обаларынан табылған, сынған қарулардың кездесуі осы ырыммен байланысты болуы керек.

Әскери әлеуметтік топ ретінде батырлардың өзіндік этикасы болды. Оны олар өте қатты ұстанған. Үлкен айқастар әрқашанда жекпе-жекпен басталатындықтан жекпе-жекке қатысу батырлардың басты міндеттерінің бірі. Жауынгердің шын мәнісінде батыр атануы осы жекпе-жек айқастарда жеңіске жетуден басталатын. Жекпе-жек айқастың алдында батырлар бір-бірінің атын сұрап, өзін таныстыруға тиісті. Бұдан батырлар қарсыласын жеңсе, кімді жеңгенін, жеңілсе кімнен жеңілгенін біліп, екі жақтың әскері де жекпе-жекке қатысқан, батырлардың есімдерін еске сақтап, осы арқалы жеңімпаз батырлардың атағы шартарапқа кетіп жататын.

Батырлар алдындағы басты принцип - Отан және оның жер аумағын қорғаудан басқа біз осы жыраулар арқылы, жорық кезіндегі батырлардың басқа да мүдде міндеттерін білеміз жорықта жүру, қол бастау, қару асыну, сауыт кию, майдан жасау, жаудан олжа түсіру, елді асырау, халықты тойғызу, тұлпар міну, сұлу құшу, қару соқтыру, әскери өнер үйрену, кек алу. Бұлар батырдың өзіндік және ол мүше болып табылатын, өмір сүріп отырған мемлекетінің мүдделері болып табылады.

Батырлардың басты қасиеттері мен ерекшеліктерін санамалай келе, Қ.Ахметжанов: «Батырдың жеке ерекшелігіне тоқталсақ, олардың басты ерекшелігі олар тек қана әскери кәсіппен айналысты. Жапонның самурайлары, француздардың рыцарлары, индиялықтардың кшатрийлері сияқты әскери қызмет қазақ батырларының қоғамдық монополиясы еді. Басқа кәсіппен шұғылдануды олар

өздеріне ар көрді. Қабанбай, Бөгенбай, Жәнібек батырлардың өмірлері осылай өтті», - деп жазады ⁷³.

«Батыр» сөзінің этимологиясы және топонимдер.

Батыр – жалпы түркі тілдеріне ортақ көне сөздердің бірі. Көне түркі жазуларында батур, баһадур сөздері жалқы есім және әскери атақ мағыналарында қолданылған. Батыр термині көпшілік тілдерде бар: қарақалпақ, татар тілдерінде батыр, өзбек тілінде ботир, ұйғыр тілінде батур осман түріктері тілдерінде ватур, қырғыз тілінде баатыр, алтай тілінде матыр, патыр, шор тілінде бағатыр, румын тілінде бахадирка, украин, поляк, орыс тілдерінде богатырь, венгер тілінде ватор, вогул, манси тілдерінде мадур, осетин тілінде ватраз, үнді тілінде вахадур, француз тілінде бахадоир формасында ұшырайды.

Қазақтың қаһармандық эпостарында ұшырайтын батырлар: қара батыр, қара берен батыр, жеке батыр, қамал бұзған батыр болып бөлінеді. Үрім-бұтағынан бері қарай батыр атанып келе жатқан, ауыр жараланса да ұрыс даласын тастамайтын батыр қара батыр немесе қара берен батыр деп аталған. Жеке батыр – қауіп-қатерді елеместен, ұрысқа жолдассыз, жалғыз өзі аттанатын батыр.

Қазіргі кезде «батыр» сөзінің этимологиясы туралы нақты ғылыми дәлелденген ортақ пікір жоқ. Бірақ бұл сөздің бір ерекшелігі қандай тіл құрамында қолданылмасын барлық тілдердегі ұғымы бір. Сонымен «батыр» сөзі Қиыр Шығыстағы алтай тіл семьясына жататын халықтардан бастап, батысында Шығыс Еуропадағы славян тілдес халықтарда, солтүстігінде фин-

⁷³ Ахметжанов К.С. Жараған темір кигендер: Батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері. – Алматы: Дәуір, 1996. – 256 б

угор тіл семьясына жататын халықтарда, ал оңтүстікте Солтүстік Кавказ халықтары арасында кең тараған сөз болды. Бұл феноменнің басты себебі көшпелі дүниенің қозғалысқа түсуіне байланысты жаңа әлеуметтік топ «батырлардың» қалыптасуы болды.

Зерттеушілер «батыр» сөзінің этимологиясына ерекше мән бере отырып, оның түркі халықтары арасында кеңінен тарауы VI ғасырдан бастау алып, IX-X ғасырларда Волга бойындағы түрік тілдес бұлғарлар мен хазарлар арасында тарай бастады деп есептейді. Мысалы, белгілі түркітанушы С.Г. Кляшторный «багатур» термин-титұлы көне түркілер арасында VI ғасырдан бастап тарай бастады деп есептейді⁷⁴.

1891 жылы жарық көрген энциклопедиялық сөздікте «богатырь» - түрік сөзі. «Бахгатур», «багадур», «батур», «батырь», «батор» деген әртүрлі үлгіде қолданылғаны айтылып, «богатырь» сөзінің ең алғаш Серницкийдің 1585 жылғы кітабында кездесетіндігі атап көрсетілген⁷⁵.

«Батыр» терминінің мәні В.В. Радлов, М.П. Вяткин, Е. Бекмаханов пікірлерімен бір арнада тоғысып жатады. Атап айтсақ, Қазақ Кеңес Энциклопедиясында⁷⁶, Көне түркі сөздігінде⁷⁷, «Большая Советская энциклопедия»⁷⁸, және т.б. сөздіктерде «батыр», «араб және иран тілдеріндегі «бахадур» - жаугершілік кездерімен, әскери жорықтарда жеке ерліктерімен ерекше көзге түскен ержүрек, қаһарман

⁷⁴ Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии / Ответственный редактор А.Н.Кононов. – М.: «Наука», 1964. – 214 с – 113 б

⁷⁵ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – Спб., 1911. – Т.4. – Ч.2. – 1118 с

⁷⁶ Қазақ Совет энциклопедиясы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1973. – Т. 2. – 640 б

⁷⁷ Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 676

⁷⁸ Большая Советская Энциклопедия / Гл. ред. В.Г. Панов. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – Вып. 34. – 556

адамдарға берілетін құрметті атақ» - деген мәліметтер келтірілген. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» деген еңбекте «Батыр ел қамы үшін жаумен сайысқан тарихи қаһарман, алып ер» деген анықтама берілген⁷⁹.

«Батыр» немесе «багатурь» сөзі орыс жылнамаларында тек монғол-татар кезеңінде ғана пайда болғанымен белгілі ақын, зерттеуші Олжас Сулейменов «АЗиЯ» атты еңбегінде «Игорь полкы туралы» жырдағы «бойтур» сөзін «батыр сөзімен байланыстырады. Ол «батыр» сөзінің «буйтур», «батыр», «батур», «боотур», «богатурь», «богатырь» делініп пайдаланылғанын, мұндағы буйтур сөзінде буй-тағы, жабайы дегенді білдірсе, тур-өгіз, бұқа деген мағынада айтылады, осы екі сөз қосылып айбынды, күшті, өгіздей күшті дегенді білдірсе керек деген болжамдар жасап өтеді⁸⁰.

Нияз тауы **Нияз**

Қарағанды облысының Осакаров ауданы жерінде. Бірнеше таулардан (Жаксы Нияз, Жаман Нияз, т.б.) тізбектелген сілем оңтүстіктен солтүстікке қарай 55 км-ге созылған, енді жері 10 км-ге жетеді. Абсолюттік биіктігі 833 м.

Нияздың төбесі жайдақ, беткейлері жазық келетін сүйір қырқалар мен белестерден, жондардан тұратын денудациялық ұсақ шоқылық болып табылады. Баурайынан Есіл өзені және Шідерті өзенінің салалары бастау алады. Жоғарғы кембрий мен кембрийдің жыныстарынан түзілген. Олардың бетін төрттік жүйенің делювийлі-пролювийлі шөгінділері жапқан.

Бәйеш — шоқы, биік. 509,2 м, Жаңаар. ауд. Руы Алтай Алсай, Қоқан хандығымен күрескен батырдың

⁷⁹ Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1976. – Т.2. – 695 б.

⁸⁰ Сулейменов О. АЗиЯ. – Алматы, 1992. – 288 с

есімінен қойылған. Шапқыншылық кезінде қаза тауып, сүйегі жау жерінде қалып қойған. Елге шынашағын ғана алып келіп, ерлігін ұрпаққа өнеге етін, осы шоқының басына шынашағын көміп, басына күмбез орнатқан. Тұрған жері Ақтүбек с/о-нің орталығына таяу орналасқан

Ботақара – елді мекені /көл/тау/. Орталық Қазақстандағы ұсақ таутөбелері. «Қара» сөзі көлемді көрсететін анықтауыш. Ал «Бота» сөзі халықта XVIII ғасырда өмір сүрген Нарбота батырдың есімімен байланысты. Ел ауызындағы аңыз бойынша осы таутөбешіктердің арасында қазақ пен қалмықтың ортасында шайқас болған. Қазақтың жауынгерлерінің басшысы Нарбота батыр, ал қалмақтар әскерінің басында – Шешен есімді қыз тұрды. Сондықтан, қазақтар бекінісі Ботақара, ал қалмақтар жағы Шешенқара деп аталынды

Матақ өзені .. Матақ қорығы және өзені аталып кеткен жер бұрын "Тескенсу", Қабанқұлақ-Қайрақты шоқыларының терістік шығыс жағы. Қарқаралы сыртында Жарлы өзеніне үлкенді-кішілі Қопа, Аппаз, Көктал, Айыртас, Ежебай, Кендара сияқты оншақты өзен құяды да, Қабанқұлақ деген жерге барғанда су жер астына сіңіп кетеді. Тек жазғытұрым тасқын кезінде, қыстыққан су қазіргі Новый путь деген бөлімше сыртына барып 7-8 шаршы шақырым тамыз айының басына дейін көлкіп жатады. Жер астына кеткен су 12 шақырым жерден тесіп шығып арнасы бар өзен болып, қазіргі "Ұштау" кеңшары мен "Ынтылы" кеңшары аралығынан Нұра өзеніне құяды.

Қалмаққырған - ірі өзен. Тарихи деректерден қазақ жасақтарының жоңғар басқыншыларына 1728-1729 жылдары ойсырата соққы бергені белгілі. Сол жылдардың куәсі, халықтың ұлт-азаттық күрестегі ерлік істерінің ескерткіші ретінде бұрынғы «Білеуті» өзені «Қалмаққырған» деген атқа ие болды.

Найза - тау, Қарқаралының шығыс сілемдерінің бірі. Сырт сипатына қарай қойылған атау.

Найзашоқы - өңір. Атау «найзалы шоқы» деген мағынаны білдіреді.

Найза - Амантау ауылының жерінде орналасқан ең биік тау. Биіктігі 663 метр «шың тау, үсті биік тау» мәніндегі атау.

Райымбек - өзен. Қазақтың белгілі батырының есімі (антропоним). Райымбек жоңғарларға қарсы соғысқа он жеті жасында қатысып, батыр аты сонда шығады.

Шерубай-Нұра - Абай ауданында Шерубай-Нұра деп аталатын өзен және аттас бөген бар. Атау дара мағыналы екі сөзден жасалған, бірінші Шерубай сыңары кісі есімінен жасалған. Шербай батыр есіміне орай. Ол көне түркі тіліндегі шери, алтай тіліндегі черу - «әскер», «армия» дегенді білдіретін сөз, ал ұйғыр, өзбек тілінде шерик деп аталып, «әскер, қолбасшы» деген мағына береді. Бұл сөзге қазақ тіліндегі бай сөзі қосылып кісі есімі жасалған. Ал гидронимнің екінші Нұра сыңарын зерттеушілер монғолдың жыры дегенді білдіретін сөзі деп түсіндіреді.

Ерубай жер аты. Халық аузындағы аңызға қарағанда, Ерубай атты батыр жорықта келе жатқанда, Қарасу бойындағы дөңес жерде безгек ауруы келіп қайтыс болады. Оған аранап есігі, тесігі жоқ бейіт салады. Төбесіне үлкен қайың сойылын қояды. Бұл батырдың жауға шапқанда ұстаған қол шоқпары екен. Осы жерге байланысты тағы бір аңыз бойынша, Аппаз мен Ерубай жерге таласқан. Аппаз өлгеннен кейін Ерубай мен өле қалсам, Аппаздың моласының қасына жерлендер. Сөйтіп, оның аманаты бойынша көктем кезінде, қар еріп жатқан уақытта сүйреткіге салып әкеле жатқанда, жол су алып кетіп, Аппаз бейітіне жетпей қалады. Бейіттің төбесінде тұрған шоқпарға ұқсамайды, сүйреткінің сынығы екен дейді

Қарқаралы атауы .Жоңғарлар шабуылы кезінде жаудың бір түмен сарбазы қазіргі қаланың батыс жағында қорған салып, бекінеді. Олардың мақсаты – өздерінің Ертіс бойындағы қолы әлсірей ме, соған қолғабысқа аттану болса керек. Бұл кезде қазақ сарбаздары орталық, терістік жақтан жоңғарлар қолын әлсірете бастаған және Абылай қалмақтың ханы Қалдан Цереннің қолына түсіп, кейіннен достасып, соғыспау туралы келісімге келген. Осы кезді пайдаланып Шаншар абыздың екінші әйелі Нұрбикеден туған Тілеуке, Бертис хан қол жинап, түстік Сыр бойынан келіп Қарқаралыға бекініп жатқан жоңғарларды жойып, елді осы жаққа орналастыруды қолға алып, бекіністі тазартудың қамына кіріскен. Жер жағдайын жетік білмегендіктен, жоңғарлар алдымыздан қауіп жоқ деп ойлаған. Жағдай ойлағаннан басқаша болып шықты. Бертис қолы Қарқаралының батыс жағындағы Шоқпартас маңындағы орманға орналасып, жауды сезіктендірмей желке жағынан шабуыл жасау үшін тауға барлау жұмысын жүргізіп, Шоқпартастан Суық бұлаққа қарай асатын шұбырынды жол тапқан. Осының нәтижесінде жаудың желке жағынан шабуылдауға толық мүмкіндік туған. Күтпеген жерден қалың қолдың үрейі ұшып, берекесі кеткен жоңғар қолы қапша жөнелген. Жоңғар қолын көп шығынға ұшыратып, жаудың ізіне түсіп, түстікке қарай қуып жіберген. Сөйтіп, Қаракесек руын осы маңға, Балқантауға дейін орналастыруды жоспарлап, ол оңтүстікке елге қарай қайтып, елді көшіруді ұйымдастырған. Бұл кезде Қарқаралы деген атау жоқ. Бертис бұл мекенді жоңғарлардан тазартқан соң, қазан айының соңына қарай көшпенді Қоңырат деген тайпа келеді. Бұл тайпа сан жағынан көп Арғынмен туыс ел. Жоңғарлар шабуыл жасауға мүмкін деген маңайдан қашқақтап жүретін болса керек. Қысқа аяқты мал деп сиыр, қой асырап бақпайды, өйткені ол елге жау бет алып

келе жатқанда бұл екі түлік бөгет болады және жау қолында қалып қояды деген есебі көрінеді. Жаудан жалтарып кету үшін жылқы, түйе малын көптеп өсірген. Қоңыраттықтар «ұзынкұлақ» арқылы Арқаның шұрайлы жері жаудан тазартылды дегенді естіп, қыстап шығу үшін таудың күншығыс жағына көптеген киіз үй тігіп, өздерінен өрген рулар ауыл-ауыл болып отырған. Сол жылы қар өте қалың түскен, қар түсе тауда қаптап жүрген арқар, елік, бұғыларды көргенде көздері тұнған. Садақпен аң аулауға барайын десе, бара алмайды. Тау басы мен биік жондар қара болып жатқанымен, тау етегі өте қалың оспақ көбік қар болған. Тауға шықпақ болғанда аттары қарға көміліп, жаяу шығайын десе өздері де қарға көміліп, бойламаған. Сол кезде көктем де өте кеш шыққан, жаз шыға ол кезде аң ауланбайды. Дала тағысы киелі болады, төлі жетім қалса қырсыз болады деген ұғым қалыптасқан. Сөйтіп, бұл тауда басы қара, етегі қарлы – «Қарқаралы» деген атау пайда болған

Тарихи аңыздар

Жидебай батыр

Жидебай әулие де, ақын да, жұлдызшы да болған. Батыр жорыққа шығарда қол жинап, қойдың тіс тимеген жауырынына қарап (кейде отқа жағып, күліне қарап та) жорықтың қандай нәтижемен бітетінін алдын ала айтып отырады екен. Алдағы істі болжағыш, көріпкел, қолбасшы болған. Абылай хан Жидебай батырға Балқаш-Ақмола өңіріне жауды кіргізбей, сақшы болуды тапсырған екен.

Жидебай батыр жүзден асқан да қайтыс болған. өзінің бір өлеңінде:

Жидебай батыр болғаным—

Абылай ханның батасы.

Жоңғар ханды жеңгенім —

Қабанбай мен Бөгенбайдың арқары.

Жасымның жүзге жеткені —

Мұсылманның алғысы.

Екі көзімнің кеткені—

Жоңғарлардың қарғысы.

Елдің айрықша бір айтатыны—Жидебайдың әділеттілігі. Ол бірде соғыс арасындағы шабуылдан соң ат тынықтырып, ер-тоқым кептіруге еліне келіпті. Бір замандасының үйіне барып, ас ішіп, әңгіме-дүкен құрып отырса, ауыл іргесінде жайылып жатқан малға қасқыр шауыпты. Жидебай тоқтаған үйдің бұзауын арам өлтіріп кетіпті. Бұл болмашы оқиғаға үй иесі реніш білдірмесе де, батыр ойланып отырып былай депті:

— Апыр-ай, мен осы үйге келмесем, қасқыр бұзауды жемес еді! Үй иесі маған алаң болып, бұзауын қасқыр жеді. Бұл қиянат қой, —депті де, қосшы жігітті өз ауылына жіберіп, бір бұзау алдырып беріпті. Осыны естіген ел қатты таңданып, Жидебай батырдың әділеттігін сөз етіп, бұдан былай жүгініске осы кісінің алдына келетін болыпты. Батыр билік айтып, халықты бірлікке, адалдыққа шақырып, ішкі жаудан да, сыртқы жаудан да сақ болуды үйреткен.

Жидебай батыр

Орта жүз, арғын, бес мейрамның біреуі қаракесек болады. Қаракесек деген кісі аты емес, шын аты—Болатқожа, Болатқожадан Ақша, Түйте туады. Түйтесінен Майқы, Танас. Майқыдан Әлтеке, Сарым. Сол Әлтекенің баласы—Дос батыр. Жетпіс сегіз жасында жалғыз баласы

Қожаназармен қалмаққа қолға түседі. Қалмақ: «Қазақты өлтіріп тастайық» дегенде, кейбіреулері: «Әкелі-балалы екеуін бірдей өлтірмейік, тұқым құртпайық. Ежелден қазақ-қалмақ арасында соғыста бірін-бірі өлтіргені болмаса, қолға түскенді өлтіру жоқ еді ғой», –деседі. Қалмақтың сыбыр-сыбырынан сескеніп, жаны шошып, Дос батыр былай деп жырлапты:

–Сыбыр-сыбыр етеді,
Сыбыр құлақтан өтеді.
Сыбырласпаған жан шіркін,
Әлде нетіп кетеді.
Өзім өлсем бұғым-ай!

Қожаназар құлыным-ай! –

деп жылай беретін болыпты. Қалмақ мұнысын көрген соң: «Әкелі-балалы өзді-өзі кеңессін, бірін бізге олжаға қалдырсын, бірін еліне баруға бастайық», –депті. Сонда бала ұшып тұра келіп: «Әкетай мен көк лағың болайын! Мені Құдай жолына құрбандық қылып, ел-жұртыңды тапсаң»,–деп жылап қоя бергенде, Дос батыр айтыпты: «Қалмаққа шал зәру емес, жас ұлан зәру, жас ұланды өлтірмей, өздеріне бағындырып, ел-жұрт қылып алады. Мен елге тірі барғанда не бітіремін. Қаздың етін асадым, жетпіс сегіз жасадым. Сені қалдырып мен елге барсам, екінің бірі, егіздің сынары айтады. Алысым былай тұрсын, жақыным айтады. Дұшпаным былай тұрсын, досым айтады. Мына жалмауыз таладың басын жалмаған жалмауыз емес пе? Жалғыз баласы Қожаназарды жалмап қойып, жылт-жылт етіп келуін қайтерсің»,–дейді.

«Сен барсаң «Дос деген жоқ, міне, тірі» деп қуанады. Және қатын алып, балалы болсаң, сенен туған менің кегімді қалмақтан сол алады», –деп батасын беріп, баласын қайырып, өзі қалмақ қолында қала береді. Қожаназар ел-жұртына аман-есен келеді, қатын алады. Қатыны бір ұл туды, ұлдың атын Жидебай қойды.

Жидебай құрттай бала күнінде тапқан шешесі өліп, Қожаназар бір тоқал алады. Тоқалдың аты Апар еді. Апардан алты ұл туды. Апардың бойы бір қарыс деген өтірікші болмайды. Алты туып жүрген Апар бес қанат үйдің уығын байлауға бойы жетпей, Жидебайды аяғының астына жатқызып, уық байласа, сөйтіп байлайды екен.

Ол заманда жаугершілік, ел жалшы жалдауды білмейді. Біреуге біреу бұрылмайды. Апардың түрін танитындар, бір үйге қараған бейнет Жидебайда болмақ қой. Алты бала иттің күшігіндей, арасына жыл салмай туа берген немелер. Оның жалғызы Жидебайға бұрыла ма, тезек, су, от жағу—бәрі Жидебайдың мойнында болды. Ол кезде көшірушілік қандай көп, күнде көш, күнде көш. Көшкенде үй тігіп, уық буып байлайтын болса, аяқ астына төсеп, бой өсіруге Жидебай дап-даяр. Құрттай бала күнінде Жидебайдың аузынан шыққан бір ауыз сөз бұның бәрін қозғап, тербетіп, балалатып, жаздырып отырған. Қатын-қалаш: «Шырағым-ай, көзің ашылмады-ау, өзің шешен тірі болса, үйі құрғыр тігілмей қалса да, сүйтпес еді-ау!»—дегенде, Жидебай айтады екен: «Ол қылып жүргені маған қастық емес, достық қой. Жасынан пісіп-қатсын, көнтерілі, шыдамды болсын дегені».

Сүт пісіргенде, алтауының алдына алты аяқ, алтауының қолында алты қасық, бас-басына бөлек-бөлек көбік қалқып құйып береді де: «Мынаны жалай отырындар»,—дейді екен. Ал Жидебайдың қолына тезек салған шанаш қапты беріп: «Отты қарай отыр»,—деп нұқып, түртіп қояды екен. Жидебайдың құлағы жеті-сегіз жасқа жеткенде еститін болыпты. Бір күні Жидебайды бабасы Дос батыр түсіне кіріп оятады: «Қаракерей Қабанбай батыр бүгін түнде Алмұрт байдікіне қонып жатыр. Балам, барып Қаракерей Қабанбайдан бата алып кел»,—дейді. Түсінде сөйтіп Жидебай тұра келіп, үстінде

жаға-жеңі далба-дұлба боз көйлек, Қабанбай батырды іздеп құстай ұшып келе жатса, Қабанбай батыр жаңа ғана аттанып кетіп бара жатыр екен. Әуелі алыстан немене екенін де айыра алмады. Еліктей ұшып келе жатқан бала екенін таныған соң, батыр тоқтап тұра қалды. Көп кісімен жорыққа кетіп барады екен. Бала жетіп келіп: «Ассалаумағалайкум!» деп сәлем берді. «Уағалайкумассалам, жолың болсын, сәлемші балам! Қайда барасың?»—деді батыр.

—Атыңыз шыққан атамыз едің, бата алып қалайын деп едім!—деді бала.

—Бата-сата не береді дейсін, төрт алма жайым бар еді, біреуін саған бердім, ал, балам!—деп жүре береді. Сөйтіп төрт алма жайының бірі—«қызыл түлкі» деген болады екен, батыр сонысын беріп кеткен екен.

Абылай үш жүздің бүкіл қазаққа хан болған күнінде Әлтеке, Сары, Жидебай атакты батыр аталып, Абылай ханға қолбасшы болған екен. Бір жаққа аттанарда, қосын жүргізерде үйсіннен алған шабдар атты алғызып, Әлтеке, Сарым, Жидебай батырға мінгізеді екен. Жидебайға айсыз қараңғы түн талтүстей, боран-судан ашық күндей, жан таба алмаған жерді көріп қойғандай екен. Біреудің пышақ-шақпағы далада келе жатқанда, бір жерде қалып қойса, айсыз қараңғы түнде болса да, жауын-шашын, боран болса да, жүріп келе жатып найзасын тіреп тұрып қалып: «Ал, осы жерден түсіп қарай ғой»,—дейді екен. Қалдырған адам жайлап тауып алады екен. «Сен осыны қалай табасын?» дегенде, ханға сырын айтпайды екен. Жалғыз-ақ Абылай хан айтып жүреді екен: «Осының қызыл түлкісі бар»—деп. Сол адам аңдып жүріп, қарауылда жүрген жерінде, ұйықтап жатқан, ақырын басып барып қараса, өңірінің астында, төсінің үстінде жатқан қызыл түлкіні көріп қалады. Түлкі жалт қарағанда, үрейі ұшып қаша жөнеледі.

Ханға келіп көргенін айтады. Көргені бар болсын, көзінен айырылады.

Жидебай батыр жеті қатын алған, жасы жүз беске келіпөлген. Алатау жақта, дәл қай жақта екені белгісіз. Адам таба алмайтын елеусіз жерде бір старшын ел жаудан, жұттан есен-аман жатады екен. Сол елді Жидебай тауып, шауып алыпты. Сол елде бір Сарықожа дейтін қожа бар екен. Бұл жерді ешкім көрмеген жер. Өмір бойы адам таба алмайтын-ақ жер еді. «Дәуде болса көзі ағарғыр Жидебай, қор болғыр Жидебай ғой!» – деген екен. Сол Сарықожаның аузынан шыққан лепесі қабыл болып, Жидебай көзден ерте айрылыпты. Барып қожаның аяғына жығылған екен, болмапты. «Ауыздан шыққан түкірік, қайтып жұтса – макроп» деген, ауыздан шыққан соң болмайды», – деген екен. Әлтеке, Сарым, Жидебай тамы Қарқаралы сыртындағы Қызылтау деген тауды басып ағатұғын Нұра өзенінің бойын да, Мәшрүп күннің моласының қасында. Осы Мәшрүп өзі күн, көп ұлтқа мазар басы болып аты аталып қалған.

Таракты Байғозы батыр туралы

Ресейден қашқан торғауыттарды қуалаған қырғыздар (қазақтар) ашық далада дамылдап, қазанға сүрленген жылқы етін асып, торсыққа құрт езіп, күні бойына нәр болатындай етіп таңғы астарын ішіп отырады. Бір шатырда Абылай, келесіде өзінің тәкаппарлығымен танымал арғын Шақшақ Жәнібек батыр отырады. Батыр насыбай атып отырғанда, бір жас қырғыз жігіт шатырға келіп, атынан түспей қолын созып: «Жәнібек батыр, шақшанды таста!» – дейді. Жәнібек оған еш назар аудармайды, бірақ оған өзінің менсінбегенін көрсетіп, асықпай шақшасындағы қалдықты қызыл етігінің өкшесіне қағып, баптап қалтасына салып қояды. Көп ұзамай жасақ қозғалып, әрбір

ру өз туының астына жиналады, батырлар садақ-жебелерін асынып, шеңбер құрып ханды қоршап тұрады. Кеңесіп, жаудың көптігіне қарамай, шабуыл жасауға шешім қабылданды. Бірінші қарауыл жіберіп байқап алмақ үшін еріктілерді шақырады, алғаш болып бағанағы Жәнібектен шақшасын сұраған жігіт шығады.

Шолғыннан оралған соң, Жәнібектің сұрағына жігіт: «Аз да емес, көп те емес» деп жауап береді. Шабуыл басталады, қалмақтардың саны он мың, қырғыздар көп шығынға ұшырап, ақыры шыдамай қашуға мәжбүр болады. Ең алдыда ту ұстаған, қара атқа мінген ұзын бойлы қалмақ, қырғыздардың қатарына кіріп, бірнешеуін аттан түсіріп кетеді. Жәнібек те шегінгендердің арасында болып, қатты қапаланып, бар дауысымен: «Әттең, мына дүлейді өлтіретін қырғызда бір азамат тумағаны ма?»— деп айғай салады. Осы кезде бағанағы жас жігіт садағын қолына алып, бар күшімен тартып, көздеп тұрып жіберіп қалады. Жебе зулап барып тура тағдыр-тесікке қадалып, қалмақ жерге домалап түседі. Жас батыр жебесінің дәл қадалмай ирек жасағанына өкініп:

«Бұл өзі Алланың назарындағы біреу болды ғой»,— дейді. Батырларының өлімін көрген қалмақтар абыржып қалады, осы сәтті пайдаланып қырғыздар қарсы соққы беріп, жеңіске жетеді. Сонда Байғозы (бағанағы жас қазақ) шақшасын атып Жаныбайға жақындап: «Батыр, енді міне шақша атуға болады»,— дейді. Тарақты Байғозы батырдың есімі елге осылайша танылады.

Байғозы батыр

Хантауындағы бекінген Үсен-Серен деген қалмақ қон тайшысының шапқыншылары Арқадағы қазақ ауылдарының адамдарын байлап, малдарын айдап әкетіп, маза бермейді. Сонсоң Байғозы батыр мен Керей

Жарылғап батыр Көкшетаудағы Абылайға барып, жағдайды айтыпты.

– Хантауында қалмақтың күшті қарулы әскері жатыр. Оған тиісу үлкен соғысқа ұласады. Одан гөрі шағын қолменқалмақтардың ордасын қамап алайық. Қолды дұшпанның көзіне түсірмей, соған кім бастап барады?– депті Абылай хан.

– Көзге түсірмей мен бастап барамын,– дейді Байғозы.

Абылай хан үш жүз кісілік қолымен Арқадан аттаныпты. Әскері бірінің артынан бірі түнде жүріп, күндіз жатады. Жарылғап батыр– әскердің алдында барлаушы. Байғозы батыр артында бақылаушы болып, қолды Хантауында бейқам отырған қалмақ ордасының үстінен түсіріпті. Абылай хан қалмақтың қолбасшысы қонтайшының үрейін ұшырып, айдап әкеткен адамдарын, малдарын қайырып, қонтайшы айыбына ханға қызын береді. Бұдан былай бір-біріне тиіспеуге бітім жасап қайтады.

«Қазақтың ордасы Ұлытауға қалмақтар келді» деген хабар Байғозыға жетеді. 1743 жылы Байғозы батыр сауыт киімдерін киіп, қолына шашақты найзасын алып, жасақтарымен Ұлытауға аттанып, қалмақтарды жеңіп қайтқан. Ел арасында Байғозы батыр туралы:

Тарактыда Байғозы,

Бұ да асқан ер еді.

Ел шетіне жау келсе,

Мен барайын дер еді!

Байғозы батыр– қазақ халқының тарихындағы ірі тұлғаның бірі.

Нұрбай батыр

Нұрбай атан түйедей ірі кісі болыпты. Денесіне сай күші де керемет болған көрінеді. Батыр атану үшін, дененің үлкендігі мен күштің молдығы, әрине, аздық етеді. Ең бастысы, ерлік жасайтындай жүректі болу–шарт.

Өмірдеректеріне қарағанда, Нұрбай бабамыз ол жағынан да айтулы екен. Ол ата-бабалар өнегесімен жастайынан ерлік дәстүрлерге сай тәрбиеленген. Ол кезде он үште садақ тартуға жараған ұл жорық атын баптай бастайтын болған.

Нұрбай батыр тік денелі, қимылына көз ілеспес, шапшаң кісі екен. Жекпе-жекте, бір-біріне найза шаншып, қылыштасқан шабуылда ол көз ілеспес шапшаңдықпен оңнан солға, солдан оңға ер үстінен ат бауырына түсіп, дөңгелене айналады екен. Нұрбайдың осы қимылына найзасын кімге түйерін, қылышын кімге сілтерін білмей, аузы аңқиып қалған қарсыласы жалт бере қашады екен, қашпаса оп-оңай мерт болады.

Ол қазақ дәстүріне сәйкес бозбала шағынан жоңғар қалмақтарынан қазақ жерін қорғау жорықтарына қатысқан.

...Тобылдан ығысқан қалмақтар Еділ мен Жайыққа келіп, Кіші жүз қазақтарына күн көрсетпейді. Есім хан жиырма мың қолды басқарып, Жайыққа аттанады. Қазақ жауынгерлері жоңғарларға қарсы аттанғанда осы сапта он жеті-он сегіз жастағы Нұрбай да болған екен.

Ол кездегі заманның салты бойынша жалпы соғыс басталардан бұрын екі жақтың батырлары үш кезек жекпе-жекке шығарылады екен. Кейбір жекпе-жектер ол кезде ертеден қара кешке дейін созылады екен.

Өкінішке орай, жекпе-жекте қазақтың екі батыры жеңіліске ұшырайды. Қазақ халқының болашағы бір қыл үстінде тұрғанда, он сегіз жастағы ақбоз атқа мінген Нұрбай қалмаққа топтан шыға шапқан.

Сонда топтан шыға келген жас жігітті менсінбегендей қалмақ батыры:

–Алдымда тұрған жас бала,
Бола берме мас бала.
Үмітің болса жаныңнан,
Қарсыласпай, қаш, бала,—
деген екен. Нұрбай жұлып алғандай:
–Төгейін деп келемін,
Кәпір қалмақ, қаныңды.
Жіберуге келемін
Жеті тамұқ түбіне
Бір шыбындай жаныңды,—

дейді. Сөйтіп, шайқас басталып кетеді. Ойрат тайпасы көсемдерінің бірі Қоту-Қойсының інісі Барғай батыр Нұрбайды маңдайынан шаншады. Ал қазақ батыры бұл жолы асқан ерлік жасап, қалмақтың асқан мықтысы, құралайды көзге атқан мергені Барғайды найзасымен өңменінен шаншып, ту сыртынан шығарады. Қалмақ батыры сол жерде өледі де, Нұрбай әрі қарай шайқаса береді. Есім хан анығын білмек болып:

–Нұрбай қай жерінен жараланды?—деп сұрайды. Ханның қасында тұрған бір нөкері:

– Ол түп-тура маңдайынан жаралы болды,—дейді. Сонда Есім хан:

– Онда Құдай берген екен, даңқты батыр болайын деп тұр екен»,—дейді. Бетке ұстаған батыры өлгесін қалмақтың маңдайы тасқа тигендей болып, белі сынып, жалпы соғысқа кірісіп кетеді. Жалпы алғанда қалмақтармен соғыс сексен үш күнге созылды. Оның бір жарым айы жекпе-жекпен өтті. Бұл сол кездегі соғыстың өзіндік ерекшелігі еді.

...Ұлы жорық нәтижесінде Еңсегей бойлы Ер Есім хан ойрат одағын екі жүз жылдық соғыс тарихындағы ең ауыр жеңіліске ұшыратты. Есім ханның соққысының ауырлығы сондай—бір байрақ астына ұйысып, үлкен күшке айналған ойрат ұлысы шылпара ыдырайды.

Ел аузындағы әңгімеге қарағанда, Есім хан Нұрбайдың соғыста көрсеткен ерлігіне өте риза болып, қол жайып батасын береді. Хан жас жігітке ақсауыт, дуылға, алмас қылыш, алты қанат ақ киіз үй сыйға тартады.

Қалмақтың Барғай деген батырымен болған жекпе-жек—Нұрбайдың жас кезіндегі алғашқы ерлігі. Сол жағдайды еске салатын:

«Қара қалмақ Барғайдың басын кесіп,
Бақ алған Нұрбай батыр он жетіде жекпе-жектен.
Ерлігі үш алашқа мағлұм болып,
Ұранға аты шыққан сол себептен»,—деген.

Шерубай батыр

Шерубай Биболдыұлы он жеті-он сегіз жасынан бастап туған жерін қалмақ басқыншыларынан азат етуге қатысып, Отанын қорғауға кіріседі. Ол бірде шаршап-шалдығып келе жатып, бір ақбоз үйге тап болады. Ішінде жалғыз бойжеткен отыр екен. Ол бөтен адамнан сескеніп қалады.

—Менен қорықпаңыз, зияным жоқ адаммын,—дейді оны сезген Шерубай. Сөйтіп, шай қайнатылып, дастархан басында отырады да, оның көзі кереге басына ілінген садаққа түседі. Батыр оны алып көреді де, 1-2 рет шіреніп созады. Мұның бәрін қыз тойдан келген әке-шешесіне айтады. Үй иесі Шерубаймен танысып, қонақ етіп, кетерінде сол садақты сыйға тартып, ат мінгізеді. Сөйтсе, ол садақ қалмақтардан түскен олжа екен. «Сол үшін де иесіз садақты үй иесі Шерубайдың тегін адам емес екенін біліп, тарту еткен» дейді көнекөз қариялар.

Жалаңтөс батыр

Қазыбек бидің бес ұлының ортасында ерке өскен ақылды қызы Манқан Жалаңтөсті ұнатады. Қалмақ еліне барған сапарынан мінезіне қанық, батырды жақсы білетін Қазыбек би қызының теңін тапқанына ризашылық білдіреді. Манқан Жалаңтөстен Бәйгел, Берістен, Белтей, Серке деген төрт ұл көтереді.

Жалаңтөс Қанжығалы Бөгенбайды пір тұтқан. Баһадүрдің қасында жүріп сан жорықтарға қатысқан. Атақты Бұланты шайқасында көзге түскен. Жас батырларды тәрбиелеп, маңына шоғырландыра білген.

Бір жылы Сарыарқаны емін-еркін билеп-төстеуді арман еткен қалың қалмақ Қарағанды төңірегін басып алуға күш жұмсайды. Жауға Түйте, Жарылғап, Керей Есей, Құлық Жалаңтөс, Әлтеке Жидебай, Төлеңгіт Қасабай, Қожағұл Торак, Тобықты Байзақ бастаған батырлар қарсы шабуылға шығады.

Осы майдан төсінде Жалаңтөстің көзіне қалмақтың дәл атқан жебесі қадалады. Батыр көзіндегі жебені өзі суырып алады. Бірақ соғысты тоқтатпайды. Қазақ қолы жеңіске жетеді. Жалаңтөстің бір көзі шыққан өзенді жұрт бұдан былай «Соқыр өзені» дейтін болған.

Көкбөрі Керней Жарылғап батыр

Байғозы бабамызға Жарылғап батыр жиен екен. Байғозы бабамыздың бір әйелі Жарылғаптың нағашы апасы болса керек. Байғозы жауға тигенде, үндемей тұтқиылдан килігеді екен. Жарылғап аюша ақырып, айдардан от шашырап, жыланның құйрығындай жауға үрей сап, құбыжық болып көрінеді екен. Сүңгіше қадалған көзінен жанып және жаудың үрейін алады дейді. Кейбір дерекке жүгінсек, Жарылғап батыр Байғозы батырдан кіші. Бір деректе былай делінеді: Жарылғап батыр Байғозының ауылына бара қалса, жеті жерден жер ошақ қаздырып,

Байғозы батыр құрт қайнатып жатыр екен дейді.— Уа, байеке, жер ошақ күзетіп жүргеніне жол болсын? Ауылыңнан шөміш ұстайтын қатын шықпады ма?—депті.

Сонда Байғозы:

—Сен екеуімізге қатын-қалаш қайнатқан құрт ас болушы ма еді,—депті. Сонда Жарылғап:

—Қыр астында қысық көз жау жатқанда алты малта ас болған күндерді ұмытып маған не көрініпті. Қоржындас болармын,—деген екен.

Хантауында мекендеген Усан Серен деген қалмақ қонтайшысының шапқыншылары Арқадағы қазақ ауылдарының адамдарын байлап, малдарын айдап әкетіп маза бермепті. Сосын Байғозы мен Керней Жарылғап батырлар Көкшетаудағы Абылайға барып жағдайды айтыпты.

—Усан Сереннің бергі жағында әскер жатыр. Оған тиісу үлкен соғысқа ұласады. Одан гөрі шағын қолмен Қонтайшысының ордасын қамап алайық. Соған қолды дұшпанның көзіне түсірмей Бетбақ шөл арқылы кім бастап барады?—дейді Абылай хан.

—Көзге түсірмей мен бастап барамын,—дейді Байғозы батыр.

—Шөлдетпей мен бастап барамын,—дейді Жарылғап.

Абылай хан бес жүз кісілік қолмен Арқадан аттап өтті.

Әскері бірінің артынан бірі шұбырып, түнде жүріп, күндіз жатады. Жарылғап батыр әскердің алдында барлаушы, Байғозы батыр әскердің артында бақылаушы болып, қолды Хантауында бейқам отырған қалмақ ордасының үстіне түсіріпті. Абылай Қонтайшының үрейін ұшырып, қан төкпей айдап әкеткен адамдарын, малдарын қайырып, айыбына қызын алып, бұдан былай бір-біріне тиіспеуге бітім жасап қайтады.

Байғозы батырдың жасы ұлғайған кезінде қалмақпен тағы бір қырғын соғыс болады. Қазіргі Мыңбаев атындағы

кеңшарда «Сасық жартас» деп аталатын алаңқайда қалмақтармен қазақ жасақтарының бетпе-бет келген қырғынұрысы болғаны ел аузында сақталған аңыздардан белгілі. Бейқам ауылды басынып, қалмақтар еркінсіп, ішке ене бастайды. Бірақ Байғозы абдырамай, қолайлы сәтті күтіп, жасағын тау ішіне жасырып, Жарылғапқа хабар жібереді. Тоқа Күшікбай батыр науқастығы салдарынан бұл ұрысқа қатыса алмаған. Қашан да томағалы бүркіттей сергек Жақаң жасағын бастап уақытында жетеді.

—Батыр, қартайғанда еліңді жауға шаптыртып, жайбарақат отырғаның қалай?—дейді Жақаң.

—Сәт аусын, Жарылғабым! Қартайғанда саған бір кереметімді көрсеткелі отырмын,—дейді Байғозы.

Сөйткенше болмай маңайды қара тұман басып, дүниені көрсетпей жібереді. Сол-ақ екен, Жақаң айқайды басып, жауға тиіп кеп береді. Шайқас сәтті аяқталып, қалмақ жасағы ойсырай жеңіледі. Шажағай бойындағы сол қырғын болған жер күні бүгінге дейін «Сасық жартас» деп аталады.

Жақаң дүниеден озған кезде тұрғылас ағасы Байғозы батыр: «Жау айбарыңнан ығушы еді. Айбарлы арыстаным-ай!»— деп жылаған екен.

Өзінің көзсіз ерлігінің арқасында қаракесектің ғана емес, қазақтың Жарылғабы атанған.

Толыбай

Батыр Толыбай Жарасұлы туралы ел аузында аңыз-әңгімелер баршылық. Нақты дерек, осы уақытқа дейін бізге жеткен әңгімелерге сүйенсек, Толыбай Барақ батырмен араласып-құраласып, жорықтас болған.

Осындай бір жорықтан кейін Асау Барақ батыр Толыбай ауылымен екі-үш жыл қоңсылас болады. Толыбайдың баласы Ерболат пен Асау жорықтарға бірге

шығып, Барақ батыр мен Толыбай батыр бас қолбасшы ретінде жауынгерлерді, оның ішінде жастарды әскери өнерге баулиды. Толыбай батырдың ауылына Барақ батыр, оның жаужүрек ұлы Асаумен бірге келіп тұрған болса, бұл Толыбай батырдың солармен теңдес екенін байқатса керек.

Толыбай батыр жорықта жүргенде, Хиуа ханының барымташылары Жарас ауылының жылқысын айдап кетеді. Батыр жорықтан оралған соң ауылдың үлкендеріне: «Батырларыңды беріңдер, мен барлық малды қайтарамын»,—дейді. Бұл батырдың жастау кезі екен. үлкендер: «Сен жассың, жалғызсың, барма»,—деп рұқсат бермейді. Бірақ батырды жау қолындағы малды қайтару мақсаты мазалай береді. Бұл ойын ол өзіне тете ағасы Аюға да айтады. ол да қарсы болады:

—Хиуалықтар көп халық, жазым боласың,—деп беттетпейді. Бұл:

—Біз де аз емеспіз ғой,—дейді. Ағасына атамыздың аяқ - алысын байқап көрейік деп жарысып ауылдан ұзап кетеді. Енді Толыбай атының басын ауылға қарай бұрады. Мұнда да ағасынан озып кетеді. Аю артта қалып қояды. Сол кезде Аюдың артынан тасырлаған аттың дүбірі естіледі. Артына қараса, жер қайысқан қол қуып келеді екен. Толыбай ұзаққырап барып бір төбенің басына тоқтайды. Аю:

—Сен мені жауға тастап кеттің, өзің құтылып кеткің келеді екен ғой,—деп қамшымен тартып-тартып жібереді. Аю да ірі тұлғалы, қайратты адам болған. Қамшы сілтегенде анау-мынау адам аттан құлап түседі екен. Ал Толыбай болса, мыңқ етпеген. Ағасына:

—Әзәретіңізге құлдық, енді артыңызға бір қараңызшы,— дегенде, ол жалт қараса, арттан ешкім де көрінбейді. Сонда Толыбай:

— Ол жау емес, менің жауынгерлерім еді ғой,—дейді. Ал Аю болса, інісінің тегін емес, аруақты екенін түсінеді.

Сонымен, Толыбай батыр наурыз тойында қырық адаммен Хиуа еліне баратын болып келіседі. Айтқан күні бұлар Хиуаға жақындайды. Ел шетіне жеткенде, мұның қолы жер қайысқан әскер болып көрінеді. Қаптаған жаудың ел шетіне келгенін ханға жеткізеді. Хан да сол күні түс көрген екен. Түсінде аспанның асты қаптаған өрт, бірақ өрт ауылдың айналасын қанша шарпығанмен де хан ордасының алдына келгенде сөне береді. Хан түндегі түсін тәуір көретін бәйбішесіне жорытады. Бәйбішесі: «Ел шетіне жау келген екен, бірақ сенің алдына келіп тоқтайды, келісімге келесіндер, жаудың алдына бір уәзіріңді бас қылып елші жіберіп шақыр»,—дейді. Хан солай істейді. Елшілер әскерге жақындағанда қаптаған қалың шаңды көреді. Бұлар да ақ туын ұстап қарсы жүре береді. Бір кезде шаңдақтың арасынан бір бөлек шағын әскер шығып, бұларға жолығады. Толыбай батырдың қолы осы еді.

Хиуа ханы Толыбайдың жолдастарымен бірге құрметпен қарсы алады. Қырық адамды бірнеше күн қонақ етіп, бұйымын сұрайды. Хан өздерінің де бейбітшілікті қалайтынын айтып, алған малдарын жинастыруға рұқсат сұрайды.

Хан айтқан сөзінде тұрып, малды түгел қайтарады. Осында бірнеше күн жатқанда Толыбай батырға ханның қызы қатты ұнайды. Батыр ханға қызына ғашық болғанын біреу арқылы жеткізеді. Хан қыздың анасы арқылы оның ойын біледі. Қыздың батырды ұнатқанын білген соң, хан отыз күн ойын, қырық күн тойын жасап, мол жасаумен қызын ұзатады.

Толыбай батыр осы барған сапарында малымен қоса ханның қызын да алып қайтып, екі елді табыстырады.

Толыбай батырдың қайын жұрты, оның жаужүрек ұлдары Ерболат, Тасболаттардың нағашысы Хиуа ханы

болған. Ал Ерболат батыр әулиенің жауынгерлік рухы Асау Барақтан кем соқпаған.

Енді Толыбай батырдың шыққан тегі кім, соған келейік.

Ол Әлімнің екінші баласы Қарамашақтың Жаншұқырынан тарайды. Жаншұқырдан бірнеше ұрпақ таратылып барып, Қасым (Қаркісе), Торым (Сексен), Қойлыбай деген үш бала туады. Сол Торымнан (Сексеннен) Айт, Қожас (Тайжер), Кенжес, Ырыскелді (Қызыл) дүниеге келеді. Осы Кенжестен: Айдаралы, Құл, Ұлықпан, Қашан, Тұғыр тарайды. Қашанның жеті баласының үлкені—Жақсылық, одан кейінгісі—Жарас. Міне, осы Жарастан Толыбай батыр туады

Аралбай батыр

Аралбай батыр XVIII ғасырдың 40-жылдары мың сарбазды бастап, Талас өзені бойында қалмақ шеріктерімен соғысып, ірі жеңіске жетеді. Бір күні Сары Манжаның түмені Аңырақай тұсынан өтпей-ақ Аралбай бастаған сарбаздар қуып жетті. «Соңымыздан қаншалықты қуар дейсің, қалжырар» деген оймен жүре соғысып, қалмақтар Шуға да жетті. Осы жерде түменбасы қулық жасап, түменді екіге бөлді. Жартысын қуып келе жатқан қазақтардың алдын алуға қалдырып, жартысын өзі бастап өзенге беттеді. Сұрапыл соғыста Аралбаймен бірге Сатай, Бөлек, Балпық, Қараш, Тауасар батырлар керемет жанқиярлықпен шайқасты. Түс ауа жоңғар қолының қатары сиреп қалды. Неге екені белгісіз, майданды тастап кетпей сілкілесе берді. Сары Мажаның қулығын Аралбай енді түсінді.

... Су үзеңгіден асса да, ат омыраулап, алға ұмтылып келеді. Сөйтіп келе жатқанда, арғы жағадағы қалың қамыс арасынан ойламаған жерден жау жағы зеңбіректен

оқты гүрсілдете жаудырады. Лезде-ақ бірнеше адам атматымен суға шөгіп кетеді. Аралбаймен бірге өткендер қамыс арасынан зеңбірекшілерді тауып алып, қылыштап тастады. «Зеңбіректің дауысы енді өшті» деп жатқанда, әріректен тағы зеңбірек оғы атылды. ол аз дегендей, оң бүйірден қалмақтың қалың қолы айғайлап шыға келді. Осы жерде Аралбай батырға зеңбірек оғының жарықшасы тиді. Сатай мен Бөлек Аралбайды екі қолтығынан сүйеп алдағы жағаға алып шықты. Зеңбірек оғының жарықшағы бірнеше жерінен тиген Аралбай батыр түн ортасында жан тәсілім етті. Алды-артын қоршаған қалың жаудың ортасында қалған қазақ қолы Аралбай батырдың сүйегін елге апаруға мүмкіндік болмай, қаза тапқан орға түні бойы жерін қазып, сол жерге жерлеп кетті.

Айбарлы Аралбай әрі елші, ел үшін, ұрпақ үшін жалғыз жанын осылай қиып, туған жеріне, еліне, отбасына жете алмай, қырық жасында қыршын кетті. Ел арасындағы әңгімеге қарағанда, Аралбай батыр сөзге шешен, алды-артын байқап сөйлейтін ойшы да, ұтқыр адам болған екен.

Кенесары

Андас-дулат ботпай руынан. Моласы Мерке мен Алатаудың арасында. Бұрын қырғыз жері екен. Бұл күнде Арысты күш-қуат қылып, арқа тұтып дулат болып кеткен төрт шөмекей, бес жаббастың бір үй досты бар. Мұнан шыққан Алтыбайды Кенесары «маған қарамайсың» деп тірі ұстап алып, отқа өртеп жіберген екен. Мұны немере інісі Төлегенұлы Жанғабыл соқыр Наурызбайды жүз жігітпен зекетші боп барғанда, өзге жолдасын қырғанын қырып, тірі қалғанын Қоқанға ұстап беріп, тоғыз жігітпен Наурызбай қашып құтылған екен.

Кенесары заманында Қоқанға бағынған жаббастардың датқасы Алтыбай екен. Ол күнде Ақмешітте Қоқанның сардары тұрады екен. Самса Токпақтың тұсында ол Алатаудың атышулы бір өзені «Қызылсомса» деп аталады.

Кенесары, Наурызбай туралы

Кенесары Арқада хан болып тұрған Көкшетау деген жерде қалың Арғын руының қуандық, сүйіндік деген руының ішінде бұл рулар Атбасар Қара-өткел деген жерін мекендеген. Бұл рулардың бәрі Кенесарының шеңгелінде болып зар жылаған. Бұл жерлерді бағындырған Кенесары сол кезде Россиямен соғысып жеңіледі. Қазақ халқының орыс халқымен жақындасуына жол бермейді. Сол кезде Россия патшалығынан шегініп жол бойында елді шауып, талап, бұрынғы Әулиеата деп аталатын (Қазіргі Жамбыл облысы) маңына келіп, халқының ханы деп тануды талап еткен. Сол манды сол кезде билеп тұрған Байұзақ датқа ішінен қас болып, қастығын Кенесарыға білдірмейді. Бірақ Кенесарыдан қорқып бағынып отырады. Байұзақ елін билеп алған Кенесары қырғыз еліне елші жіберіп, әскер сұрайды, орысқа қарсы шығу үшін. Бірақ қырғыз халқы бұған келісім бермейді. Кенесары содан кейін қырғызға шабуыл жасайды. Бірнеше қырғыз халқының ел-жұртын тонап, қиратып, ауылдарын өртеп, айуандықтар істейді. Бұл шабуылға еріксіз дулат елі деп аталатын Байзақ датқаның елі де Кенесарының жауыз жігіттерінің қарамағында қызмет етіп қатысады. Дүсекеңнің айтуы бойынша, Кенесарының жауыздық шабуылынан қорыққан қырғыз халқының кейбір рубасылары елші жіберіп, өзінің бағынғандығын білдіреді. Бірақ келген қырғыз халқының елшісін Кенесарының бұйрығы бойынша, оның сол кездегі баскесер Наурызбай деген інісі бауыздап өлтіріп, айуандықпен қолының қанымен ет асайды.

Қырғызға шабуылын күшейте түскен Кенесары «Абылай аспас сары бел» деген асудан асып, көптеген қырғыз ауылын шауып алады. Ауылда қалып қойған екіқабат қырғыз әйелдерінің ішін жарып, баласын алып оны тірсегімен керегенің басына іледі.

Қырғыз халқына деген жауыздық шабуылын үдете отырып, Кенесары сол кездің өзінен есептегенде ондаған жылдар бұрын жатқан қырғыз халқының Қанай деген датқасының моласын ашып, ескерткішін қиратып, сүйегін өртейді.

Кенесарының жауыздық істеріне наразы болған Байзақ датқа астыртын қырғыз датқаларымен келісіп, өзіне қарасты әскерлерді қырғызға қарсы соғыспай, Кенесарыдан бөліп әкетеді. Азғана әскерімен қалған Кенесары қырғыздың қолына түсіп қалады. Артынша Кенесарының қырғызда қолға түсіп қалғанын біліп, Наурызбай іздеп барған. Наурызбай да іздеп барған жерінде қолға түседі.

Қолға түсуден құтылу мақсатын көздеп Кенесары, Наурызбай қырғыздан қырғыз халқының өздері білетін бір сол кездегі батырын шығаруды талап етеді. Қырғыз батыры Кенесарыға бармаудың амалын іздеп: «Мен барсам, ол екеуі де құтылып кетеді. Сондықтан мені үйде жоқ деп айтыңдар. Сөйтіп, өлтіріңдер»,—деп жауап береді.

Қырғыздар қолға түскен Кенесары мен Наурызбайды Кенесарының «наркескен» деген қылышымен шауып өлтірген екен дейді.

Наурызбай батыр

Қырғызда «манап» дейтін болады екен. Манап болатын себебі—қырық жігітке қатын алып беріп, мал малдандырып, жан жандандырады екен, сонан соң оны «манап» дейді екен. Сонда қырғызда Жаңғараш, Жантай екеуі де манап екен. Жаманқара да манап екен. Жаңғабыл,

Тілеуғабыл екеуі де манап екен. Жаманқараны елшілікке келген кезінде Наурызбай өлтірген. Өздері қашпаймыз деп қолға түскен соң, Жаманқараны бодауына Кенесары ханды Жаңғараш алған екен. Жаңғабыл манапты соғыста тағы Наурызбай өлтірген екен. Соның бодауына деп Наурызбайды Жаңғабылдың ағасы Тілеуқабыл алған екен.

Сол уақытта қырғызда Алатаудың күнгей бетінде орман хан деген хан бар екен. Сонан қырғыздар манаптарын жіберіп ақыл сұраған екен. Сонда орман хан айтты дейді: «Кенесары, Наурызбайға біздің барып соқтыққан жеріміз жоқ. өздері келіп қолға түсті. Оны манаптар күшіміз асқандықтан болды демесін. Құдай мен әруаққа төрелердің өздері ұшырады, сонан болды деп білсін. Өздерін өлтірмесін бұрынғының сөзі бар еді: «Қарадан хан қойса, қасиеті болмайды, үлгісізден би қойса, өсиеті болмайды»,—депті. Қайта өздері икемге келсе, ынтымаққа көнсе, күллі қырғызға хан көтеремін. Мен хандығымды соларға берейін соның тыйыш тұруы үшін. Болмаса біріміз күнгейде, біріміз теріскейде тату-тәтті болып тұра берейік. Егерде икемге келмесе, ынтымаққа көнбесе, күтіп-құрметтеп сақтасын. Өз ажалынан өлмесе, менен ақыл сұрағандары шын болса, өлтірмесін, оның қалған елін барып шаппасын, қатын-баласын олжаламасын, осы өздерінің қолға түсіп пенде болғанына қанағат қылсын да тұрсын»,—депті дейді.

Сонан соң қырғыз орман: «өз басы аман болған соң, аузына не келсе соны айта береді,—деп,—біздің Жаманқарамыздан артық па?»—деп, Кенені өлтіріп тастандар дегенде, қылыш шабамын деп ең алғаш қол көтерген қырғыз қолын көтерген бойымен сіресіп қалды. Оның өзінен әл кетіп, шаба алмай қалғанын сезбей, жанында тұрған бір есерсоқ арсалаң қылышты жұлып алып, Кенеханның мойнына салып жібергенде, Кенеханның басы да жерге түседі, шапқан батырдың өзі де

сылк етіп кұлай кетеді. Қараса, табанда жаны шығып кетіпті. Үйіне көтеріп алып барған екен, өлтірушінің үй ішіндегі қатын-баласы жалп ете түсті. Сонан соң қырғыз халқы Кенесары ханды өлтіргеніне көп пұшайман болысты дейді. Сол өлтірушілердің тұқым-тұқымы бұл күнге шейін быт-шыт болып тозып кетті дейді. Жантай өлтірген кеңестің ішінде жоқ екен. Өлтіргендерін де оңды ұнатпаған екен. Бас терісін сойдырып, орыс жұртына жіберген екен. Сол үшін Шабдан Жантаев, Қарабековтер Россияға құрметті кісі болып сұһрат тапты.

Кенесарының Ахмет дейтін баласы император ағзамның таққа отырыс мәжілісіне барғанда, Шабдан да һәм болған. Сонда Шабдан бір сөз сөйлегенде, Ахмет төре айтыпты: «Бұл мәжілісте қолынан да, тілінен де келетұғын ғаламнан озған алаяқтардың сөйлегені жарасады. Тілі жоқ сақау, қолы жоқ шолақ, аяғы жоқ мешел сықылды қырғыз, қазақтың баласы едік қой, екеуіміздің мінгесіп кісі болып жүргеніміз бір өлген өліктің денесі ғой», –депті. Сонда Шабдан дәнеме дей алмапты дейді.

Тілеуғабыл манап Наурызбайды інісінің бодауы үшін көп қырғыздың ортасынан жеке өзіне меншіктеп алды. Сонда қырғыздарға айтты дейді: «Мұны өлтірсем, неге өлтірдің демендер, өлтірмесем, неге өлтірмей қойдың демендер. Інім үшін маған бердіңдер ғой, ықтиярым өзімде болсын. Үйіне алып барған соң өлер төре, өлер інім өлді, сені өлтіргенмен ол тірілмейді, сені тайдай тал түсте жөнелтсем, тамам қырғыз соңыма түсіп, өзімді бұл Алатауда тірі қоймайды. Сенімен түнде жіберейін. Менің атымды мін де, киімімді ки де, түнде қаш. Сені ешкім қуып жетіп түсіріп ала алмайды. Мен риза, Құдай риза, маған сенің өлмегенің керек»,–дейді. Сонда Наурызбай: «Кенесары, Наурызбай қолға түсіпті де, Кенесары өліп, Наурызбай қашып кетіпті деген сөз өлімнен гөрі, ол маған жаман атақ. Менің бұл атақпен тірі болып үйге барғаннан

да, өлгөнім артык. Жиырма беске жеткенім жок, бірақ жүз жасаған кісінің сүрөтүгүн дәуренін сүрдім. Тіршілікпен бұл жалғанға менің арманым жок» депті дейді.

Өлтіруге көзі қимай Тілеукабыл Наурызбайды үш ай тоқсан күн сақтапты. Қырық жігіттің отыз тоғызын өлтіруге ыңғайлапты да, манаптың өзі басы қатып, бір жігітті сол үшеуі ортасына алып жатып жүріпті. Ақырында Тілеукабыл өзі бір жакқа кеткенде, жанкүйері өлген қырғыздар Наурызбайды өлтіріп тастапты. Наурызбайды өлтіргенде дәнемеге ұшыраған жок деседі.

Ағыбай батыр

Ағыбай батыр Кенесары, Наурыздың қоластында болған. Кезінде Кенесары қырғыздардың қолына түсіп, Ағыбай қашып кетеді. Кенесары, Наурыздың қолға түсу себебі—олардың алдына үйсіннің Сыпатай батыры ор қазады да, бетін шөптермен жауып қояды. осының алдында Кенесары өзінің барлаушысын байқап келуге жібереді. Барлаушысы қырғыздар қазған орға түсіп кетеді. Барлаушысының ізімен шыққан Кенесары да сол орға түседі де, Ағыбай қашып құтылады. Еліне келсе, елі қоныстанған жерінен жок боп шығады. Біраз күн өткеннен кейін Қызыл Арайдағы «Ақжем» партиясы шақырып, Семей губерниясына Ағыбайды шақыртып алады. Патша оған:

—Менің алдымда тұрып сөйле,—дейді. Сонда Ағыбай:

—Менің тілім сөйлейді, аяғым емес,—деп патшаның алдында беті таймастан отыра береді.

—Сен Кенесары, Наурыздың кісісің,—дейді.

—Мен қол жинаған жоқпын. Мен Кенесары не істе десе, соны орындап жүрген адаммын,—деп жауап қайтарады.

—Сен кім болғың келеді,—дейді патша.

–Мен ел болғым келеді, елім бытыраңқы соны жинағым келеді,—дейді. Маған Есбергенің Шұнақ деген жерін жайлауға берсеңіз.

Патша рұқсат береді. Шұнақтың Қаратал деген жерінде елімен қыстауда болады.

Ағыбай мен Құнанбай

(I нұсқа)

Шұбыртпалы Ағыбай батыр бір жұмыспен Сүйіндік Мұсаны іздеп үйіне барса, Мұса тобықты Құнанбайдікіне кетті депті. Құнанбайдың үйіне барса, Құнанбай мен Мұса сөйлесіп отыр екен. Сәлем беріп үйге кіріп келгенде, Мұса сәлемін алып, Құнанбай елемепті. Ағыбай қамшысын тізесінің астына басып күтіп отырып, Мұсамен сөзін бітіріп болған соң, Құнанбайға:

–Сәлем бердім алдыңа,
Қабыл көріп алдың ба,
Көзіңнің қырын салдың ба?
Мынау келген мейман кім деп,
Сілкіп көрпе салдың ба?
Екі көзің алдында,
Осындай сопы болдың ба?
Есіктен келген тондыға
Тонды деп көңілің толды ма?
Оп-оңай тонды болды ма?
Өзін-өзі зор тұтқан,
Пайғамбарды қор тұтқан
Ібіліс малғұн оңды ма?!–

деп үйден шығып кетіпті. Құнанбай «бұл кім еді?» деп сұрағанда, «бұл–Ағыбай батыр» депті. Құнанбай артынан тұра жүгіріп шақыртқан екен, атқа мініп қалған Ағыбай батыр артына қайырылмай жүріп кетіпті.

Ағыбай мен Наурызбай

Бір күні Кенесары ордасында батыр, билер басын қосып, біздің заманымызда асқан батыр кім деген әңгіме болып, «Ағыбайдан асқан ер жоқ»,—деп Кенесары өзі бас болып, барлығы да Ағыбайды мақтай беріпті.

Осы әңгімені әлі атқа мініп жорыққа араласпаған он бес жасар Наурызбай босағада түсі бұзылып, сұп-сұр болып тыңдап отырыпты. Сол түні Ағыбай жылқыны қарауылдауға кетіпті. Ай көтеріліп, түн ортасы ауған кезде жарық ай сәулесінің астымен ақбоз атқа мінген біреу ағызып келіп, Ағыбайға тап береді. Ағыбай көп уақыттан соң есін жияды. Аты жанында тұр. Найзасы жоқ. «Жылқыны түгел айдап кетті ғой» деп қауіп қылып түгендесе, бәрі де аман. Өмірі жаудан беті қайтпаған Ағыбай намыстанып, қатты жүдеп үйіне келсе, найзасы өз үйінің алдында шаншулы тұр.

Кенесарыға айтса да, ұят, айтпаса да, ұят. Ордада түсі қашып, еңсесі түсіп отырғанын Кенесары көріп:

—Батырым, немене сырқат емеспісің, өңің келіспейді ғой,— дегенде, Ағыбай өзінің түнде басынан кешенін айтады:

—Жын ба, періме, не екенін білмеймін, бұл жүдетерлік қылық емес пе?—дейді. Сонда Кенесары саспастан, жайыменен отырып:

— Ойнап жүрген біздің Науанжан шығар.

Кенесары хан болып, Ағыбай қол бастап тұрғаннан кейін Кенесарының інісі Наурызбай он алты жасқа келген соң, сегіз қанат орда тігіп, отау үй шығады. Кенесары Ағыбайды шақырып: «Науанжанға қырық жігіт бөлдім, басы-қасына сені бердім, сені Құдайға тапсырдым, Науанды саған тапсырдым»,—дейді. Сонымен Ағыбай мен Наурызбай қырық жігітпен сейіл құрып жүре берді. «Наурызбайдың сол жылы бір кереметін көрдім,—дейді екен Ағыбай,—қырық жігіт сейілде жүріп, бір бұлаққа

келіп, атты қоя беріп, ойнап-күліп жатыр еді. Ер-тоқым бір жерде, сауыт-сайман бір жерде, түгел шешініп ұйықтап жатқанбыз. Атымыз шідерлеулі. Бір мезгілде қарауылшы: «Жау келіп қалды!»—деді. Жаппай атқа міндік. Жау көп екен, қаша ұрыс салып, дөңнен асқан кезде Наурызбайдың бейқам жатқаны ойыма түсіп, жаңағы жерге қайта шапсам, Наурызбай қалай ат ерттеп, қалай киінгенін білмедім, жаумен сабаласып жүр екен. Найзағайдай жылдам. Наурызбайдың осындай ғажабын көрдім»,—дейді.

Осыдан соң Наурызбай бір күні: «Ағыке, Кіші жүздің Алшын елінде жігіт сынайтын қария бар дейді, мені соған апарып сынат»,—дейді. Бұл Абыз деген көп жасаған дана адам екен, оны Кенесары батыр да біледі екен. Қасына жолдас алып, Наурызбай мен батыр соған барады. Барса, қария мамық төсекте жатыр екен. Бұлар сәлемдескен соң бүркеніп жатып қалады. Жағын торғынмен таңып қойыпты. өйтпесе, иегі төмен түсіп кетіп, сөйлей алмайды екен. Бұлар қонып шығады, ертеңінде түске дейін, одан соң бесінге дейін қария тұрмайды. Ағыбай батыр:

—Науанжан, бұл кісі сені сынамайтын болды, қайтайық,—деді. Наурызбай:

—Жоқ, бұл кісі ажалың ертең кешке десе де, сынатпай кетпеймін»,—деп отырып алады. Бұл сөзді естіп жатқан қария басын көтеріп:

—Жол болсын, балалар!—дейді. Сонда Ағыбай батыр тұрып:

—Қария, мына бала Қасымның кенжесі, Кене ханның інісі—Наурызбай деген. Сізге көрінемін,—деп келіп еді. Балаға не айтасыз? Мен шұбыртпалы Ағыбай деген боламын, шаруа осы,—дейді. Сол кезде Абыз:

— Я, Ағыбайым, сенің ұраның артында қалады, өз ұраныңды өзің естірсің, бағыңның тобы желкенде екен. Наурызбай, менің жасым жүз жиырмаға келіп отыр, осы жастың ішінде сенен артық ер көрмедім. Үш нәрсенің

сырттаны бар еді: иттің, қасқырдың, жігіттің. Сен жігіттің сырттаны екенсің. Бірақ адам баласына мейірімің жоқ екен, бағың маңдайыңда ғана екен, ғұмырың қысқа, жиырма-жиырма бестен аспассың, дүниеден арманда қалма!—дейді. Наурызбайдың көңілі бұл сөзден соң пәс боп қалды дейді. Сонымен бұлар ауылына қайтып келсе, Кене хан ауыл сыртында отыр екен. Наурызбай өзінің майхана ордасына тіке тартыпты. Ағыбай Кенесарыға келіп:

—Алдияр, тақсыр!?—деп сәлем берді.

— Иә, көсе, Абыз Науанжан қалай?—деп сұрайды Кенесары. Сонда Ағыбай батыр:

—Науанжанға жігіттің сырттаны екенсің, сенен артық жігіт көрмедік жүз жиырма жастың ішінде деді,—деп, басқасын айтпайды. Сонда Кенесары отырып:

—Көсе, Абыз білмейді дейсің бе, бірақ айтпаған ғой. Атам—Абылайдың түсі есінде ме?—дейді. Онысы бірде Абылай түс көріпті: астында жалын құйрық жирен аты бар келе жатса, бір жолбарыс қашады, түлкінің ішін жарған екен, бақа-шаян аяғынан басына дейін қаптап кетеді. Осыдан соң: «Менің артым көптің бірі болып кетеді ғой»,—деген екен. Осы түсті есіне алған Кенесары: «Менің Сыздығымнан кейін солай боламыз ғой»,—дейді.

— Осыған орай мен де бір түс көрдім,—деп Кенесары сөзін жалғайды. Түсімде Көсе, сен екеуміз арқаласпақ ойнадық, қайсымыздың бағымыз жеңер екен деймін. Әуелі кім арқалайды десем, «Сіз—ел ағасы хансыз, сіз арқалаңыз»,—дейсің. Мен сені арқаламай, алдыммен көтерем, кезек саған келген де, мені сен қаптағы тезекше иіріп арқаңа салып алдың, мен үш жүзге хан болсам да, орта жүзге хан атым бар ғой, сенің бағың артыңда қалды. Сенде мыңбасы адамсың, алдыммен көтеруім: біздің бағымыз маңдайымызда, артымызда қалатын бақ жоқ, өзімізбен бірге кетеді, болмаса, сені мен де арқама салып

алмас па едім,—деген екен. Кенесарының айтқаны келді, оны Ағыбай өз құлағымен естіп, көзімен көрді.

Бұдан соң Кіші жүзге тоқсан адаммен Наурызбай барған бір жорықта Төлегенұлы Жанғабыл бұларды айламен қырып салады. Жанғабылдың көздегені Наурызбайды өлтіру еді. Түн ішінде жалаңаш-жалпы ұрыс болып, Ағыбай батыр қайрат көрсетіп, Наурызбайды аман алып шығады.

Қырғызбен соғыста Наурызбайдың астындағы Ақауыз атқа оқ тиіп, Наурызбай жаяу қалып, Кертайлақ деген ат шабысқа жарамай, қырғыздар қалай болғанда Наурызбайды қолға түсіруге қамағанда, Меңдібай, Дулат, Ағыбай, Бұқарбай, Қошқарбай, Шәкір, Жәуке, Толыбай, Нысанбай тағы басқа батырлар жаудың қоршауында тұрып кеңес құрады.

Ағыбай, Жәуке мен Толыбай тауға көтеріліп, жаудың салған қамалын, оған қосылған он екі мың дулатты көреді. Арқаның сайдағы шұңқырына дейін білетін Ағыбай батырға Алатау бір жұмбақ болатын. Ағыбай шымыр Байұзақ пен дулат Байсейітке сенуші еді. Жолбасшы Бұғыбайға сенген Кенесары өзі қолға түседі. Орыс пен қырғызға дәрмені болмайтынына көзі жеткен Ағыбай сол жерде Наурызбайға былай деді:

—Айналайын, Науанжан,
Ақылға дарқан зерегім,
Салса да тастан қайтпайтын
Жетесі құрыш беренім!
Бақытың баста жүргенде,
Асқар таумен тең едің.
Неше күндей ізденіп,
Білмедім Кене ханның дерегін.
Айналайын, сұлтаным,
Жолдас болып жасымнан,
Көзімнің майын жеп едім.

Хақ ісіне амал жоқ,
«Қазам жетіп өлгенше,
Айрылмаспын», деп едім.
Алатауға барғанда,
Жер шаршысын көздедім.
«Көмек қылған көп дулат
Қайда екен» деп іздедім.
«Байұзақ барда дулаттың
Тілегі бөтен болмас», деп,
Күдерімді үзбедім.
Дулаттан тағы түңілдім,
Көрген соң анық көзбенен.
Қалмастан тегіс кетіпті,
Байқадым оны ізбенен.
Қокиланған қырғыздан
Дулат қылған қауіпті.
Айналайын, Науанжан,
Дулаттың беті ауыпты
Орыс пенен Қоқанға,
Кұл болып ұран беруге.
Дулатың жөнін тауыпты.

Сонда Наурызбай қайраттанып:

—Не де болса, қалған үш жүз қолмен қоршауды бұзып,
Кене ханды құтқарайық,—деді. Ағыбай батыр:

—Науанжан, жау Кенені өлтірмес, құрылған
қақпаннан аулақ болайық, аз ғана күшімізді жиып,
қоршаудан шығып, қырғызға елшіні жіберейік. Олай
болмаса, жаудың зеңбірегінен қанымыз төгіледі. Әркім
бет-бетімен қашады, «тұрымтай тұсына, балапан басына»,—
дейді. Науан:

—Ей, Ағыке,—деп жылап тұрып айтыпты,—бұрынғының
сөзі бар ғой: «Екі қатынның баласы—екі ру ел» деген. Мен
Кене ағамды не жаудан арашалап алайын, не бірге өлейін,
елдің өсегінен қашып,—деп, Наурызбай есіл ерлермен

қоштасып, Кене хан тұтқынға түскен жерге бет алды. Ағыбай бастаған үш жүздей батыр қоршаған қамалды бұзып, көбі мерт болып, сексен батыр зор ерлік көрсетіп: «Абылайлап!» жеті қабат Алатауды айналған жауды жарып өтеді.

Ағыбай батырдың бір жорығы...

Шұбыртпалы Ағыбай батырды Кенесары «Ақ жолым» дейді екен. Наурызбай ержетіп, әжетке жараған соң, Наурызбайға белді ат керек болыпты. Арқадан таңдап мінген бірнеше аттар мертiгіп, не шабысты көтере алмай қала беріпті. Кенесары бір күні Ағыбайды шақырып алып:

–Ақ жолым! Мына Наурызбай ержетті, тілім тасқа болсын, Наурызбайдың өзіне лайықты бір аты жоқ. Мінген аттары шыдамай жатыр. Наурызбайдың өзіне лайықты бір ат тауып бер. Мына түркімен, араб елдерінде «Серке сан»... деген жылқы тұқымы бар. Соның бірін әкеп, Наурызбайға мінгізбесең, менің хандығымнан, сенің ерлігіңнен не пайда? Өзіне серік емес атпен Наурызбайдың ерлігі мен серілік еңбегі еш болмай ма?–депті. Кенесары Ағыбайға лайық екі жолдас, азық-түлік беріп: «Жолың болсын!»–деп батасын беріп жөнелтіпті.

Ағыбай сол бетімен жүріп, бірнеше күн өткен соң, бір қыратқа бір жолдасын қарауылға қойып, бір жолдасына: «Ас даярла»,– деп өзі жата кетіпті. Шаршап келе жатқан адам жатысымен көзі ілініп, қор ете түсіпті. Ана күзетте тұрған адам да қалғып кетіпті. Жат екінші бір адам қырдан шыға келіпті де, ұйықтап жатқан Ағыбайға тура жүріп келіп, ас пісіріп отырған жігітке қарапты. Ол жігіт: «Ана күзетші қайда? Ағыбайды оятайын ба?»–деп тұрғанда, ана адам Ағыбайға қарапты да: «Жолым болады екен»,–деп, пісіп тұрған асты ішіп, өздігінен бата қылып, жүре беріпті. Ас пісірген жігіт аң-таң болып, құты қашып тұрғанда, ана

жігіт оянып, қосқа шауып, ана адамды сұрапты. Ас пісірген жігіт Ағыбайды оятып, ана адамның келгенін, өздерінің қапалығын айтып, өкініп отырыпты. Келген адамның түсінің суықтығын, мінген атының жат екендігін, қару-жаракты екендігін айтыпты. Ағыбай орнынан тұра келе: «Ай, жолдас жаман болса, жау алар!» деген осы,—деп, кеткен адамның артынан тұра қуыпты. Біраздан кейін қуып жетіп, сәлем беріп: «Ай, кімсің?»—депті. Ана адам: «Мен—жолаушымын»,—деп қайрылмай жүре беріпті.

Ағыбай мұнысына қапаланып, сойылын алып ұмтылыпты. Ана адам «Қой, ойнама!»—деп, шоқпарын жұлып алғанда, Ағыбай ұшып кете жаздапты. Ағыбай шамасының келмейтінін біліп: «Жөн сұрасам, айтпайды. Не де болса, бұл қайда барар екен?»—деп, бір көзі артында, бір көзі ана адамда, соңынан еріпті де отырыпты. Бір қырдан асқан соң, бір топ жылқы мен бір қосқа кездесіпті. Жылқы шетінде келе жатқан екі адамды көрген жылқышы қожандап қарсы шыққан екен, ана адам:

—Ай, сенде менің жұмысым жоқ. Ана менің жылқымды алған батырың, менің жауым қайда?—депті. Ана жігіт сасып қалып:

—Қоста демалып жатыр,—депті.

Бұл адам қосқа тура бастапты. Ағыбай ере қосқа келіпті. Сонда ана адам:

—Ай, залым, ата дұшпаным едің, алыстан арбап, жақынға жоламай жүруші едің, желімді қиып, көнегімді іліп, жылқымды қуып кетіп, мәз болып жатырмысың?—деп аттан түсе қалғанда,

—Келдің бе?—деп анау да ұшып тұра келіп, алыса кетіпті де, мына келген адамды алып соғыпты да, үстіне аттай мініп алып:

—Өлер жерің осы шығар!—деп қанжарын ала бастағанда, астында жатып:

—Ай, ала тулы Абылайдың әруағы, ақ жолды Ағыбайдың әруағы қолдай көр!—деп, астында бұлқыныпты. Сонда атын атап, сыйынған соң, Ағыбай:

—Ай, сен, тоқта! Өлген Абылайдың туын ұстаған ақ жолды Ағыбай менмін,—дегенде, ана үстіндегі адам: «А... а», деп қанжары қолында, ұшып тұра келіп:

— Япырм-ай, сіз Ағыбайсыз ба? Кешіріңіз! Сізді білмей, мына дұшпаныма қайрат еттім, кешіріңіз?!—деп анадай жерге барып тұрыпты.

Мана Ағыбайдың асын ішіп, артынан келгенде, жөнін айтпай, шоқпарын қағып жіберген енді мына жігіттің астына түсіп жатқан адам: «Япырм-ай, Ақ жолды Ағыбай сіз бе?»—деп орнынан тұрып, Ағыбайдың қолын алып, кешірім сұрапты.

Ағыбай аң-таң болып тұрып, екеуінің тұрған қалпында жөнін сұрапты. Сонда манағы адам айтыпты:

—Мен —мына Адай деген елмін. Өмірімде мына түркіменмен жауласып келе жатыр едім. Өзім елде жоқта «мына жауым елімді шауып, қосымды жығып, тобымды қуып кетті» деп естіп, мұны қуамын деп, қарт анам бар еді, келіп батасын алғаным да: «Балам жолың болсын! Осы жолыңда, ақ тулы Абылайдың туын ұстаған ақ жолды Ағыбай жолдас болсын!»—деп батасын бергенде, денем тітіркеніп, маңдайымнан терім шықты да, жүріп кеттім.

Анамның осы сөзі жолшыбай есімнен кетпеді. Жолда бір жолаушыларға жолығып, бөгелейін деп едім, бірақ көңіліме олқы келіп, жарымай дәмін ғана ішіп жүре бердім. Жолда қуып келіп маған қайрат етіп едің. Онша қайратты, мықты қол сықылды көрінбеді. Мен де алдымда іздеп келе жатқан жауым болған соң, саған көңілімді бұрмадым. Сөйтіп, мына ата жауыммен алыса кеткенде, аяғым тайып, қапыда астына түскенімде, әруағы есімде келе жатқан «Абылайдың туы мен Ағыбайдың әруағына сыйындым, сонда «Ақ жолды Ағыбай—менмін»,—дегенінде

мына жауымның үстімнен тұра келіп, мені босатып жібергеніне таңырқап тұрмын,—депті.

Сонда әлгі жылқы айдап дем алған жігіт айтыпты:

—Менің елім—түрікмендік, өзім—түрікменнің батырымын. Қазақ ішінде адай елі түркімен елінің дұшпаны. Елімізді бірнеше шауып, мазасын алып, малын қуып, айдап кетіп жүрген осы мына тұрған қазақ неше айкаста бір кездеспей жүруші еді. Бүгін қолыма түсіп еді. Сіз шын Ағыбай болсаңыз керек, денем тігіреніп, жүрегім лобылып, мына дұшпанымның үстінен қалай тұрғанымды білмей қалдым. Ал, Ағыбай батыр, сіздің алдыңызда «Батыр ағай» деген еліміздің мақалы бар ғой, «ғафу етіңіз» деп төмен иіліп, кішілік етті де: «Осы олжам сіздікі»,—деді.

Ағыбай бұларға сыр білдірмеді. Екеуін екі жағына отырғызып, өткендердің өнегелі сөзін айтып: «Екеуің екі елдің батыры екенсіңдер. Бүйтіп жауласа бермей, тату болыңдар»,—депті.

Екі батыр қол алысып, құшақтасып, төстерін тақасып: «Дос болдық»,—депті.

Сол жерде үш батыр қоштасып, айырылмақшы болыпты. Түрікмен батыры еліне қайтпақшы болған соң, манағы айдаған жылқыны үшке бөліп, бір бөлігін беріпті, түрікмен жігіті Ағыбайға астындағы атын мінгізіпті.

Түрікмен жігітін шығарып салған соң, елге таман беттеп, екі батыр айырылмақшы болыпты. Сонда манағы адай батыры айтыпты:

— Уа, Ағыбай! «Биік таудың қасына барма» деген бар еді. Алашқа атағың шыққан әруағың болмаса, батырлық аңғал мінезің болмаса, күнің жұрт мақтарлық емес екен. Енді түрікмен батырынан ат алдың. Менен мына жылқының бәрін ал. Менің олжам аз емес: бірінші, ажалдан жаным қалды; екінші, ата жауымен қол алысып, дос болдым; үшінші, «өмірімде бір көрсем» деп жүруші едім. Міне, тар жерде кездесіп, шарапатың тиді. Халық

аузында «Ақ жолды Ағыбай» деген атақ тауып қойылған екен, әруағыңнан айналайын!—депті.

Ағыбай ол адамға разы болып, оның еліне келіп, көп олжамен еліне қайтыпты.

Атақты Наурызбайдың Ақауыз аты сол түрікмен батырының Ағыбайға берген аты еді дейді.

Мәнжі батыр

Жиырма шақты түтінді шағын ауылдың бір пысығында қолтығының желі бар, бұт артар жалғыз қылқұйрығы болады екен. Күндердің күнінде бай мырзасының көзі соған түсіпті дейді. Мырза араға кісі салып, жіңішкертіп қана ат майын сұрайды. «Жазған құлда жазық бар ма», бейшара ойы онға, санасы саңға бөлініп тыпыршиды кеп. Берейін десе, жүрегі күпті, бермейін десе, бай баласының айбыны мықты. Қойшы, сонымен бопсалауға шыдай алмай, ақыры дегеніне көнеді. Арада біраз күндер өткенде мал иесі шыдамы түгесіп, мырзаға шет жағалап сұрау салмай ма?! Сол-ақ екен қасқыр тартып кететін сырты түк, іші бірдеңе жабағыны сөз еткені үшін бай баласы тас-талқан болып ашуланады. Ақыры адал малының қолынан сусып шығып бара жатқан соң сорлы кедей мырзаның аяғына бас ұрып, зар илейді. Бірақ бұл төңіректе оның зарына құлақ асатын ешкім болмайды...

Бір қауым уақыт өткенде мырзаның иек қағуымен қызметшілері оны үйден шығарып жібереді. Әкесінің көлеңкеде шиге арқасын сүйеп отырып, әлдекімге шағынғандай: «Кісіден иман қашқан ғой. Бөтен емес, бөгде емес, өзіңнен қорлық көргенің сірә да естен кетер ме?» деп түңіле айтқан әңгімесін естігенде, Мәнжі іштен атып шығып, белдеудегі торысына ұмтылады. Ызаға булыққан жас өрен жайдақ атқа қарғып мініп, бай ауылына бір-ақ маңдай тірейді. Бұл кезде мырза бірнеше жандайшабымен

әлдеқайда жүргелі тұр екен. Астын да әлгі ағайынының дәмелі жүйрігі.

Бірді-екілі жиын-тойларда күреске түсіп, тапқан олжасы мен несібесін айырып жүрген Күржікейдін қарғадай баласының мына мінезі бәріне ұнамайды.

—Жау қуғандай немене сонша, атыңды ойнақтатып! Көзіңді аш! Пәле шақырма басыңа!—дейді осы кезде бірі көлденең деп қамшы үйіріп. Өзгелері де аттарын тебініп, омыраулай қалған екен. Бала жігіт тізгін тарта беріп, өрекіпген төртеуін қоғадай жапырып, үстіндегі бір киер шапанын «қызылдап» ат баурына түсіреді.

—Ұмытпа, бәле басы сен,—дейді енді мырзаның тізгініне жармасып.

—Түс аттан, әйтпесе осы жерде қан жұтқызамын!

Жігіттің қаһарлы үні мырзаны қатты ықтырады. Енді жаны қаншалық қорланса да, аттан түсіп, алды-артына қарамай жөнін табады...

Мына оқиға Күржікей ауылын қатты дүрліктіреді. Бірақ, қалай болғанда да, мырза қарсы қимыл жасамайды.

Осы кезден бастап қиянатшыл күштің қолын қағып, бетін қайтарған Мәнжі есімі елге тарай бастайды. Ауылдың дуалы ауыз қариялары: «Түбінде ел қорғайтын батырымыз осы болар!»—деп үлкен пәтуа жасап, шеберге торғай көз сауыт, қалқан мен дуылға, қылыш соқтырып, найза жасатып, оны мұздай ғып қаруландырады, өзіне жараулы ат мінгізеді...

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҚАРУ-ЖАРАҒЫ

Көшпелілер әлемі – бұл адамзат тарихындағы ерекше даму жолы, яғни адамзат дамуында екі жол болса, соның біреуі – отырықшылық, екіншісі – көшпелілік деуге болады. Кез-келген өркениет адамзат тарихындағы белгілі-бір құбылыстарды басынан өткереді. Сондай құбылыстардың бірі – соғыс. Соғыс – бұл адамзат пайда болғаннан бері келе жатқан, адамдардың, ру-тайпалардың, этностардың ара-қатынасуының бір әдісі. Сондықтан, соғысты қарым-қатынас саласындағы өнер деуге болады. Ал, көшпелілердің соғыс өнерін мейлінше игергені, ХҮ ғасырға дейін осы өнерде алдарына жан салмағандары тарихтан белгілі. Бұл жәйді, көптеген араб, парсы, түркі, қытай және батыс /Европа/ жазба деректері дәлелдей

алады. Мысалға, араб тарихшысы ал-Джахийз (775-868 жылдар) өзінің шығармасында, көшпелілер өркениетінің ең жарқын өкілдерінің бірі – түріктердің жауынгерлігіне тамаша сипаттама береді. Ол: “оставьте в покое тюрок, пока они не трогают вас” деп ескертеді де, “если бы ты изучил длительность жизни тюрка и сосчитал его дни, то нашел бы, что он сидел на спине своей лошади больше, чем на поверхности земли” –деп көшпелі өмір-салтының ерекшелігіне бір тоқталып өтіп, “тюрок стреляет по диким животным, птицам, мишеням, людям... Он стреляет, гоня во весь опор взад и вперед, вправо и влево, вверх и вниз. Он выпускает десять стрел, прежде чем [араб] – хариджит положит одну стрелу на тетиву” –деп олардың жауынгерлігіне, соғыс өнеріне машықтығына қайран қалады. /1/

Соғыс өнеріне, басқа өркениеттерге қарағанда көшпелілер өркениетінің қосқаны көп. Бірақ, бұл жерде көшпелілерді “соғысқұмар, жауыз, қатыгез, тек қана тонаушылық пен озбырлық үшін жаратылған” деген пікір қалыптаспау керек. Осындай көзқарас отырықшы өмір салтын ұстанатын елдерде, көшпелілердің олардан әскери басымдылығын жақтыртпаудан туындаған деп айтуға болады. Ал, әлемдік тарих негізінен отырықшы өркениет өкілдерімен жазылғандықтан, бұл көзқарас соңғы уақытқа дейін тарих ғылымында сақталып келді. Соғыс болған соң, мейірімсіздік пен қатыгездік, қиратушылық пен қырғын-жойқын (катастрофа) қоса жүреді, бұл соғыстың зардаптары. Ал, соғыс кезіндегі мұндай әрекеттер тек бір ғана өркениетке немесе этносқа тән деу қателік. Сонымен қатар, көшпелілерді тек Батыс пен Шығыс өркениеттерін жалғастырушы “көпір” ретінде қарастыруды да дұрыс емес.

Көшпелілер өркениетінде кез-келген құбылыс ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, ғасырлар бойы жалғастығын

тауып отырады, Ұлы Даланы мыңдаған жылдар бойы мекендеген көшпелілердің тікелей мұрагері – қазақ этносының этнографиясы мен фольклорында көшпелілер өркениетінің кез-келген мәселесіне қатысты мәліметтер жинақталған деп ой қорытуға болады. Былайша айтқанда, дәстүрлі қазақ қоғамы Еуразия көшпелілерінің өркениетіне апаратын “қақпа” болса, қазақ халқының этнографиясы мен фольклоры, шежіре туындылары, жалпы айтқанда “қазақ деректері” сол көшпелілер өркениетінің кез-келген құпиясын ашатын “кілті” деуге болады.

Сондықтан да, көшпелі жауынгердің қару-жарақтар кешенін қазақ этнографиясы мен фольклорының мәліметтерінің негізінде қарастырып отырмыз.

Көшпелілердің соғыс өнерінің дамуы қару-жарақ жүйесімен тығыз байланысты. Көшпелі жауынгер негізінен бес түрлі қарумен жарақтанған: садақ, қылыш, найза, сауыт, қалқан.

Эпостық жырларда суреттелінгендей: “Буырқанып, бұрсанып, мұздай темір құрсанып...”, көшпелі жауынгер бес қаруын асынып, соғысқа аттанады.

1.1 Атыс қарулары

Қорамсаққа қол салды

Бір салғанда мол салды

Көп оғына жол салды

Әр оғының басында

Жолым үйдей шоқ қалды

Садақ, жебе, қорамсақ

Садақ – жебе атуға арналған қол қаруы. Садақты мезолит дәуірінен XX ғасырға дейін дүние жүзінің көп халықтары кең пайдаланған. Қарапайым садақты тобылғы, үйеңкі тағы басқа қатты ағаш шыбықтарын доғаша иіп, екі ұшын қайыңмен керіп жасайды. Күрделі садақтың сыртқы бетіне сіңір тартылып, ішкі жағы мүйізбен қапталады, кейде ортасы мен екі шетіне сүйек бастырма қағылады.

Оны біздің заманымызға дейінгі кезеңдерде сақтар, кейінірек ғұндар және Орта Азия халықтары пайдаланған. Қазақ садағы – көшпелілер садағының көшірмесі, жауынгерлік жорықтар күшейгенде оған өз үлесін қосқан

“Зерттеушілер садақтың өзін бірнеше түрге бөледі. Садақтың эволюциясы бірнеше сатылардан тұрады. Ең алғашқы садақтар – сақтардың заманына жатады, сондықтан ғалымдар оларды “сақ садағы” деп топтастырады. Ондай садақтың ұзындығы 60-70 см және оған арнайы жеңіл оқтар қолданылған. Сақ садағы Грециядан Оңтүстік Сібірге дейін белгілі болған. Ерте көшпелілердегі садақтың тағы бір түрі – ғұн садағы. Ғұн садағы сақ садағына қарағанда қуаттылау және оның жетілдірілген түрі болып табылады.

Ғалымдар біздің дәуіріміздің I мыңжылдығындағы көшпелілердің садақтарын негізгі екі топқа топтастырады: ерте түріктік, оның өзі жеті түрден тұрады және қимақтық, ол да төрт түрден тұрады.”* /Аланиязов Т. К., Военное дело кочевников Казахстана. 1995. б. 24-30/

**Мұндай зерттеулер, одан туындайтын пікірлер археологиялық деректердің негізінде жүргізіледі. Жоғарыда келтірілген қысқаша шолудан байқағанымыз, атыс қаруының көптеген түрлері бар, бірақ бұл зерттеулер біржақты болмас үшін басқа да деректерді кірістіру қажет деген ойдамыз. Сондықтан, біз осы мәселені этнографиялық және фольклорлық материалдардың негізінде қарастырып отырмыз. Мақалада, жоғарыдағыдай жеке түрлік топтастырулар көп беріле бермейді, оның орнына көшпелі жауынгердің әртүрлі қарумен жарақтанған бейнесін жасап шығуға тырысамыз.*

Садақ, жебе, оқ, қорамса (қорамсақ) эпикалық жырларда көп суреттелген қарулар. Олар көшпелі жауынгердің басты қару-жарақтарының бірі және

көшпелілердің соғыс ісінде маңызды орын алады. Садақтың оғын қарша боратқан немесе “қаша шауып бара жатып, жалт бұрылып садағын тартып жатқан салт аттты” жалпы көшпелі жауынгердің классикалық бейнесіне айналып:

Қолына алып толғанып

Қозы жаурын жебені

Ат үстінен шіреніп

Сонда тұрып тартады,

/ҚЭ. Қобланды батыр, б. 30/

- деп эпикалық жырда көрініс береді.

Садақ, қорамсақ, жебе – жалпы түркі-моңғол тілдеріне ортақ әскери ұғымдар. Мысалға, бұл моңғолдың әскери-тарихи сөздігінде: “хорумсагх, сағхадагх, джебэ” – деп көрсетілген. Джебэ (жебе) - сауыт бұзар оқ мағынасында қолданылады /Артақ Малик-Зода. Монгольский военно-исторический словарь/. Оқтың осылай аталуы, бірінші рет оны атақты Джебэ-ноян атқан, содан бері солай аталып кеткен деген аңыз да бар. Сонымен қатар, *жебе* сөзі парсы тілінде де кездеседі: “*джэбэ*, жебе. 1. Соғыс құралдары, сауыт-сайман, қару-жарақ. 2. Садақ оғының ұшы. 3. Найзаның ұшы. 4. Жау жолына құрылатын кедергі” /Оңдасынов Н.Д., б. 92/. Бұл анықтамалардың ішінде екіншісі мен үшіншісі қазақ этнографисы мен фольклорында кездеседі. Ал, бірінші және төртінші анықтамаларға арнайы ізденістер жүргізу қажет. Сонымен, “жебе” сөзі ұрыс қауларының ұшын меңзейтін ортақ атау болғанға ұқсайды.

Ал, “оқ” нағыз түрік сөзі – атылатын заттарға байланысты қолданылады.

Шоқан Уәлиханов қазақтардың қару-жарақтарын сипаттай келе: “Сайдақты (садақты – Ж.Ж.) немесе жақты кырғыздар (қазақтар - Ж.Ж) өздері жасайды, бірақ –

Бұхарадан, башқұрттардан, одан кейін Қытайдан сатып алғандарды пайдалануды жөн көреді.

Оқтарды башқұрттардікіндей қайыңнан өздері жасайды, ағашы қалың емес, төрт қатар қылып қауырсындалған; ұшын аң аулау үшін екі қырлы немесе сауыт бұзар, сауытты тесіп өтетін төрт қырлы қылып, одан қалды қозы жауырын- қозының жауырынындай, аттың үстінен мұрттай ұшыруға арнап жасайды.

Қауырсынға көшегеннің қойлық жүні, тазқараның тайлық жүні пайдаланылады. Бүркіттің қауырсындары онша қолданыла қоймайды.

Қорамсақ пен садақты бір белбеуде, белінде тағып жүреді; қорамсақ сол жағында, ал садақ – оң жағында (бұнымен, Қобланды батыр жырындағы: “Беліне садақ ілгізді” деген жолдар үндесіп жатыр – Ж.Ж)” /Уәлиханов Ш.Ш. Шығармалар жинағы. т.4. Алматы, 1985. б. 37/.

Садақтың оғының, жебенің этнографиялық, фольклорлық материалдарда бірнеше түрі кездеседі:

I. Жеңіл оқтар:

1. Ағаш оқ* /Қасиманов С., б. 182/
2. Доғал оқ /ҚЭ. Ер Тарғын, б. 369/
3. Сары жүн оқ /БҒЖ, т.1. Қазтуған жырау, б. 29/
4. Сайгез оқ /БҒЖ, т.1. Доспамбет жырау, 33 б./
5. Күшіген жүнді оқ /БҒЖ, т.1. Ер Шобан жыры, б.49/
6. Қара жүнді қамыс оқ /Қасиманов С., б. 187/

II. Сауыт бұзар оқтар:

1. Қу жебе** /ҚЭ. Ер Тарғын, б. 395/
2. Қозы жаурын қу жебе /ҚЭ. Ер Тарғын, б. 398/
3. Көбе бұзар жебе /БҒЖ, т.1. Шалкиіз жырау, б. 43/
4. Қозы жаурын оқ /БҒЖ, т.1. Махамбет, б. 182/
5. Он екі қауырсынды жебе /Ер Едіге. Алматы, 1995. б.

113/

6. Қой жаурынды, қарға жүнді жебе /Ер Едіге.
Алматы, 1995. б. 119/

** садақтың жай ағаштан жасалған оғы.*

*** “қу жебе” деп садақтың қақ болып, әбден қатып қалған оғын айтады.*

**** Сонымен қоса, садақтың ең ұшқыр оғы “сары жасын” аталады.*

Махамбеттің толғауларының бірінде садақ және оның құрамдас бөліктері тамаша сипатталған:

Садағына сары жебені салдырған

Садағының кірісін

Сары алтынга малдырған

Тереңнен көзін ойдырған

Сұр жебелі оғына

Тауықтың жүнін қойдырған

Маңдайын сары сусар бөрік басқан

Жаурынына күшіген жүнді оқ шанышқан

/БҒЖ.т.1.Махамбет, б. 185/

деп жырау ноғайлының сарынына салады.

Эпостарда, толғауларда кездесетін көк жебе, сары жебе, сұр жебе және т.б. түрлері оқтардың боялғандығын көрсетеді.

Жебе-садақ оғының масағы. Садақ шығуына байланысты өте ертеде жасалынған. Жебені алғашқыда өте берік кремений тасынан, кейін қола, темірден жасаған. Темір жебе ХІХ ғасырдың І жартысына дейін қолданылды. Карудың кең тарған түрі.

Қазақстан территориясында қола, темір дәуірінде Қарағанды облысы өңірінен шалқалап жатқан өліктер қасынан үш қырлы қола жебесі ұнғысына орнатылған масағымен бірге табылған. Осындай жағдай б.з.б І мыңжылдықтың ортасы – Тасмола мәдениетіне де тән болған, ал Жетісудағы обалар тобынан, әр өліктің сол

жағынан қола жебелі оқ салынған қорамсқ табылған. Мұндағы 12 түрлі жебе саны 50-ден асады.

Садақтың адырнасы ұрыс кезінде киіліп тағылды, ал жәй жүріс кезінде адырнасы шешіліп арнайы құндақ қапқа салынып жүрді.

Ал, садақ жебелері ұштықтары типтеріне қарай былай бөлінеді: оссимметриялы – ромбы тәріздес, ұзын үш бұрышты, қабатты т.б. Жебелер оқшантайға салынып жүрен

Ауыз әдебиетінде жебелердің боялуына қарай «сырлы жебе», «қызыл жебе», т.б. қайыңмен қапталуына қарай «сары жебе», «сарымсақ» т.б. түрлері бар. Жалпақ келген қырлы жебелерді көлеміне байланысты «қозы жауырын» деп атаған. Сауыттады тесуге арналған төрт қырлы, үш қырлы істік жебелерді «сауыт бұзар», «көбе бұзар» деп атаған.

*Түсң суық тартқанда
Төрт қырлаған жебенің
Ажал оғы келгенде
Қорғаны болмас көбенің*

2.1 Ұрыс қарулары

Ырғай сапты сұңгіні

Ырғай, ырғай салысты

Итерісіп тұрысты

Найза және оның түрлері

Көшпелі жауынгердің келесі бір қаруы – найза және оның түрлері. Батырлар жырында найза көп суреттелетін қару, осы батырлар жыры бойынша найзаның бірнеше түрін анықтауға болады.*

Бірінші, бұл найза: “Күмбезді найза қолында” /ҚЭ. Қобланды батыр, 174 б./, “Қоңыраулы найза қолға алдың” /ҚЭ. Ер Тарғын, б. 372; БҒЖ.т.1. Ақтамберді жырау, б.64/,

“Ақ сапты болат найзамен” /ҚЭ. Қамбар батыр, б.437/,
“Алты құлаш ақ найза” /БҒЖ.т.1. Доспамбет жырау, б. 33/;

Екінші, бұл сүңгі: “Асылдан соққан сүңгімді” /ҚЭ. Қобланды батыр, б. 51/, “Ырғай сапты сүңгіні” /ҚЭ. Қобланды батыр, б. 90/, “Көк сүңгіні салармын” /ҚЭ. Ер Тарғын, б. 368/, “Ақ сүңгіні қолға алдың” /ҚЭ. Ер Тарғын, б.384/, “Төртқырлаған көк сүңгі” /ҚЭ. Ер Тарғын, б. 398/.

* *Найзаның бір түрі туралы – қазақ этнографиясының және фольклорының білгірі, белгілі журналист Төрехан Майбас ағамыз жеке әңгімелескенде айтып беріп еді: “Көшпелілерде, оның ішінде қазақтарда найзаның “істік” деген түрі болған. Істік – қарсыласын шанышып, тік көтеруге арналған десе де болады, кәдімгі найзаға адамды шанышып, көтерсе, адамның салмағынан найза денені тесіп өтеді, сол себептен, адамды найзаға шанышып көтеру мүмкін емес деген ой туындайды. Бірақ, этнографиялық және фольклорлық деректерде қарсыластарын найзаға шанышып, тік көтерген батырлар жайында айтылады. Мысалға, Тәттіқара ақында “Найзасының ұшына жау мінгізген” деген жолдар кездеседі /БҒЖ.т.1. Тәттіқара, б. 70/. Міне, бұл жерде істіктің қолданылуы әбден мүмкін. Себебі, істіктің кәдімгі найзадан айырмашылығы – ұшына таман бір қайқы бұтақ айырылып шығарылады. Осы қайқы бұтақ адамның денесін сырғытпай ұстап қалады. Істік сөзінің этимологиясы – “ісу” және “тік көтеру” деген екі сөзден құралған болу керек” /Қарағанды қ. тұрғыны Т. Майбасовтан алынған мәлімет/.*

Найзалардың түрлі-түсті болуы, мысалға, “Қызыл найза қолға алып” /ҚЭ. Алпамыс батыр хикаясы, б. 243/, олардың боялғанын көрсетеді. Найзаларды шатастырып алмас үшін бояуы да мүмкін. Ер Тарғын жырында: “Көк сүңгіні салармын” /ҚЭ. Ер Тарғын, б. 368/, ал Қамбар батыр жырында: “Ақ сапты болат найзамен” /ҚЭ. Қамбар

батыр, б. 437/ - делінген. Бұл мысалдар, найзалардың әр түске боялуын дәлелдей түскендей.

Найзаның ұштарының өзі әртүрлі болып келеді: екі қырлы, үш қырлы және төрт қырлы. Ш.Ш.Уәлиханов найзаны былай суреттейді: “Копье (найза) из соснового дерева длиною [150-195 см] и [3,5 см] толщины. Железный наконечник был трехгранный. В том месте, где вставлялся наконечник, делали кисть из черного шелку или конского волоса. В конце копье имело петлю для [ношения]” /Уәлиханов Ш.Ш. Шығармалар жинағы. т.4.Алматы,1985 б.36/.

Найзаны қайыңнан жасайды /БҒЖ. т.2. Базар жырау, б. 121/, сонымен қоса, еменнен және ырғайдан жасалғандары да болады. Мысалға, Қобланды батыр жырында: “еменнен кестім найза” /ҚЭ. Қобланды батыр, б. 137/, Ер Тарғын жырында:

*“Қарағай саптамқан
Шұбар туға шұлғаған
Аруаққа көрсетіп,
Талай жауға мақтамқан
Төрт қырлы көк сүңгі.”*
/ҚЭ. Ер Тарғын, б. 308/

-деген жолдары найзаның қандай ағаштардан жасалатынын көрсетеді.

Найзаны ұстаудың өзі әртүрлі болып келеді:

1. Қолға ұстау: *“Әр жақпенен бер жаққа,
Найзасын ұстап бармаққа”*
/ҚЭ. Қобланды батыр, б. 48/

- яғни жорыққа немесе соғысқа найзаны қолға ұстап барады.

2. Қарына (білегіне) ілу: *“Ертең буырылға мінейін
Қарыма сүңгі ілейін”*

/ҚЭ. Қобланды батыр, б. 157/ - немесе –
“Найзаңды білекке ілгізін”

/ҚЭ. Қобланды батыр, б. 216/

мұнда найзаны арнайы жіп тағып, білекке іліп алады.

3. Келесі бір мәлімет бойынша найзаны белге де тағып алатын көрінеді: *“Ағыбай батырдың сүйікті қаруы тоғыз түйінді, сырғалармен ғшекейленген найза болды. Найзасы құлан терісінен жасаған белбеуінде ілулі тұратын еді”* /Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында. Алматы, 1994. б. 190/.

Тағы бір айта кететін жәй, найзалардың ұшына таман жалау (ту): *“Жалаулы найза қолға алып”* /БҒЖ.т.1. Ақтамберді жырау, б. 64/ немесе жылқының қылын бекітіп қояды екен. Мәселен, ылы жүздің жерлерімен жүріп өткен Т.Аткинсон бірнеше рет *“жылқының қылы”* байланған найзаларды көреді /Аткинсон Т. Путешествие в казахские степи//Простор. 1972. №3. б. 43,46,48/.

3.1 Шабыс қарулары

Қанжарменен қармасты,

Семсерменен серместі.

Қанжар қалды қайысып,

Семсер қалды майысып.

Қынабынан суырды

Қиялай тартып қылышты

Қылыш және семсер

Көшпелі жауынгердің қоян-қолтық ұрыста басты қаруы – қылыш немесе семсер және олардың түрлері. Қолда бар деректердің негізінде осы қаруларға тоқталайық.

Қылыш – “шапса қылыш өткізбес” немесе “Алмас қылыш сартылдап” /ҚЭ. Қобланды батыр, б. 150, 208/. Қылыш шайқаста негізінен шабуға арналған қару.

Семсер – “семсерменен серместі” /ҚЭ. Қобланды батыр, б. 91/. Семсер қайқы, бір жүзді, шайқас кезінде

жоғарыдан төменге қарай шабуға ыңғайлы қару. Семсер (*шамшир*) сөзі де парсы тілінен енген, “екі жағында бірдей өткір жүзі бар қылыш тәрізді қол қаруы” /Оңдасынов Н.Д., б. 181/.

А л д а с п а н – қылыштың ауыр түрі (*палаш*). Мысалға, “алдаспан ауыр қылыш байлаған” /БҒЖ. т.1. Ер Шобан, б. 48/ немесе “дулығалы бас кескен, Ерлердің алдаспаннан игі қолы болар ма” /БҒЖ. т.1. Шалкиіз жырау, б. 36/

Н а р к е с к е н – семсердің бір түрі. Бұл қаруды Шоқан Уәлиханов былай сипаттайды: “*Оружие, употребляемое во время войны.*”

С а б л и кривые, персидской, турецкой, хивинской или бухарской работы. Персидские “исфагани” очень ценились под названием “наркескен” /Уәлиханов Ш.Ш. Шығармалар жинағы. т.4. Алматы, 1985.

б. 36/.

Батырлар жорыққа шыққанда қылышпен де, семсермен де қаруланып отырған. “... Күнге шағылысқан қылышымен қысқа қайқы семсері болды” – деп Ағыбай батырдың шабыс қаруының екі түрімен де жарақтанғаны дәлел бола алады. Бұлай тек батырлар ғана қарулануы мүмкін /Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында. Алматы, 1994. б. 190/.

Эпикалық жырларда қылыш және семсер – “болат”, “шар болат”, “балдағы алтын ақ болат”, “алты аршын ақ болат”, “балдағы алтын құрыш болат”, “қара болат”; “алтын құндақ ақ берен”, “алтын сапты ақ берен”, “балдағы алтын ақ берен”; “ақ алмас”; “алмас тая” т.б. осы сияқты ұғымдар арқылы беріледі. Соларға түсініктеме беріп өтелік*:

1) алмас – қарудың өткірлігін білдіреді, ал қарулар әрқашан өткір болғандықтан, “алмас” қылыш,

семсер сөздерінің орнынан немесе қосақталып қолданыла береді;

2) болат – қару жасалатын материал, яғни темірдің ең берік түрі, сондықтан қарудың беріктігін білдіруде қолданылады, сонымен қатар, қылыш, семсерлер болаттан жасалғанда аталған қаруларды “болат” дей салады;

3) шар – бұл сөз қылыш, семсерлерге қатысты қайқы деген мағынада қолданылады;

4) алтын сапты, алтын құндақ, балдағы алтын – бұлар қылыш, семсерлердің ұстайтын жерін көрсететін ұғымдар. Қару әртүрлі әшекейлер, ою-өрнектермен көмкеріліп, алтындалады;

5) алты аршын - өлшем бірлігі, қарудың ұзындығын білдіріп тұр. Көп жағдайда әсірелеу орын алады;

6) алмас тая - өткір “тая” мағынасында. Тая сөзінің этимологиясы арнайы зерттеуді қажет етеді. Қамбар батыр жырында “Алмас тая белінде” /ҚЭ. Қамбар батыр, б. 462/ деп келтірілуіне қарағанда қылыш немесе семсердің бір түрі болуы мүмкін.

** берен сөзі қару-жараққа да, сауыт-сайманға да, батыр суреттеуге де қолданылады, сондықтан бұл ұғымға қорғаныс жарақтарын сипаттағанда жеке тоқталамыз*

Көшпелі жауынгер қылышты немесе семсерді жорыққа шыққанда:

1. Беліне тағады: “Беліне семсер іледі” /ҚЭ. Қобланды батыр, б. 56/, “Беліме семсер ілемін” /ҚЭ. Ер Тарғын, б. 367/;

2. Қаруды арнайы қынға (қынап) салады: “Қынабының сабы алтын” /ҚЭ. Қобланды батыр, б. 66/, “Қынаптан шықса қылт еткен” /ҚЭ. Қобланды батыр, б. 67/, “Қынаптан алап суырып” /ҚЭ. Ер Тарғын, б. 398/;

3. Арнайы бау тағып, қолға іледі: “Он жетіде құрсанып, Қылыш ілдім білекке”

/БҒЖ.т.1. Ақтамберді жырау, б. 59/.

Қанжар

Дала жауынгерінің арсеналында кездесетін қарудың бір түрі – қанжар. Батырлар жырында ұрыс қаруы ретінде сипатталады:

“Қанжарменен қармасты

Семсерменен серместі

Қанжар қалды қайысып

Семсер қалды майысып”

/ҚЭ. Қобланды батыр, б. 91/

- немесе “Ақ қанжарын суырып” /ҚЭ. Алпамыс батыр хикаясы, б. 272/ деп суреттелеуі, оның шын мәнінде батырдың, жауынгердің ұрыс қаруы екенін көрсетеді.

Ш.Ш. Уәлиханов қанжардың бірнеше түрлерін сипаттайды: “Сами киргизы /қазақтар – Ж.Ж./ делали длинные ножи, или лучшие полусабли, прямые и называли их с е л е б е или д ж е к е а уз; джекеауз несколько короче. Селебе и джекеауз имели только одну гайку или кольцо для ношения на поясе, которое прикреплялось к самому верху ножен. На рукоятке было тоже кольцо для темляка” деп селебе мен джекеаузды сипаттаса, одан кейін, қанжар, пышаққа тоқталып өтеді: “Носили и кинжалы самодельной работы, и хивинские ножники. Кинжалы носились, как селебе, а не криво, как на Кавказе, и не за поясом, как у других азиатцев.

Н о ж, б у й д а п е ч а к /пышақ – Ж.Ж./, был у каждого киргиза /қазақта – Ж.Ж./ с ручкой из сайгачьего или козлиного рогу, или из иргаевого дерева /ырғай сапты – Ж.Ж./, и был прикреплен на кольцо” /Уәлиханов Ш.Ш. Шығармалар жинағы. т.4. Алматы, 1985. б. 36/.

Шокпар және күрзі

Шоқпар, күрзі көшпелі жауынгердің ұрыс арсеналындағы қаһарлы қару. Шоқпар мен күрзі – ұрыс қаруларының көне түрлерінің біріне жатады.

Шоқпар – “ағаш шоқпар”, “тас шоқпар”, “қол шоқпар” деп түрлерге бөлінеді. Сонымен қатар, эпостарда негізнен шоқпардың ауырлығы немесе салмағы көрсетіледі: “Ауырлығы бір батпан, бұршақтай шоқпар ұрады” /ҚЭ. Алпамыс батыр хикаясы, б. 304/.

Жауынгер шоқпарға арнайы бау тағып, қолының қарына іліп жүрген немесе шайқасқа шығар алдында тақымының астына басқан.

Күрзі – ортағасырларда көп қолданылған қарудың түрі. Күрзі (*горза*) де парсы тілінен енген сөз: “шоқпар, қысқа шоқпар таяқ” деген мағынада қолданылады /Оңдасынов Н.Д., б. 232/. Күрзінің де бірнеше түрлері болған, эпостардан белгілісі: “алмас күрзі” немесе күрзінің ауыр түрі “отыз батпан күрзі” /ҚЭ. Алпамыс батыр хикаясы, б. 298/.

Балта

Батырлар жырында кездесетін қарудың тағы бір түрі – балта. Мысалға, “Балтасы тасқа өтеді” /ҚЭ. Қобланды батыр, б. 199/. Эпостарда балтаның жиі кездесетін түрі – айбалта: “Айбалтасы тасқа өтпейді” /ҚЭ. Қобланды батыр, б. 82/ немесе “Айбалтасы қанды Орақ” /ҚЭ. Қобланды батыр, б. 162/. Айбалта – жарты ай бейнелі болғандықтан, осылай аталып кеткен. Балтаның келесі бір түрі – тарақ балта, яғни балтаның жүзі тарақ сияқты ирек болған тәрізді: “Тұмсыққа тарақ балтамен” /ҚЭ. Қамбар батыр, б. 422/. Ер Шобан жырында: “Бір ойында алпыс ала балта сындырған” деген жолдар кездеседі /БҒЖ. т.1. Шалкиіз жырау, б. 49/. Мұндағы “ала балта” дегені осы қарудың жеке бір түрі емес, оның түсі ғана болу керек. Жалпы, қару-жарақтың, оның ішінде балтаның да түсін көрсету

эпостарда кеңінен орын алған. Мысалға, “Толғамалы ақ балта” /БҒЖ. т.1. Доспамбет жырау, б. 33/.

Сонымен қоса, қазақтар балтаның кішкентай түрін “шот”, “келте шот” немесе “айыр шот” деп атағаны белгілі /Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. б. 182/

Сойыл

Сойыл деп ұзын, бір ұшында түбірі немесе тамыры бар қайың ағашты айтады, олардың ұзындығы құрықпен бірдей болады, жіңішке жағында бауы бар, ол білекке тағып жүру үшін жасалған /Уәлиханов Ш.Ш. Шығармалар жинағы. т.4. Алматы, 1985. б. 36/.

2.1 Сауыт-саймандар

Жағасы алтын жеңі жез

Бадана көзді ақ сауыт

Туған айдай нұрланып

Дулыға кидім өкінбен

Қазақтардың, жалпы еуразиялық көшпелілердің соғыс өнерінде маңызды орын алатын қару-жарақ кешені - сауыт-саймандар. Эпостарда және фольклор деректерінде сауыт-саймандардың бірнеше түрлері кездеседі:

1. Сауыт - "Үстіне сауыт кигізді" немесе "Ақ сауытын киеді" /ҚЭ, б.30, 56/, "Бадана көзді берік сауыт" /ҚЭ, б.461/;

Сауыт – садақ, қылыш, найза т.б. қарулардан қорғануға арналған киім. Ол ұзақ темір шығыршықтарды бір-бірінен өткізіп тоқылған тордан қысқа жеңді жейде түрінде жасалады. Сауыттың дулығасы, бұған қосымша мойынды жабатын далбағай сауыт және қол сауыт, аяқ сауыт, темір шығыршықтан жеке тоқылады. Алғаш б.з.б. I мыңжылдықта Ассирияда пайда болды. Кейін бар елдерге тарады. Қазақтардың ежелгі тұрғындары сақтар да сауыт жасаған /Есік обасы/. Қазақтардың «Ақ сауыттың жағасы бар, жеңі жоқ» деген мәтеліне қарасақ жағалы сауыт

болған. XVII ғасырда мылтық көп қолданылуына байланысты пайдаланудан бірте-бірте қалды. Көптеген сыртқы жарақаттан қорғайтын Орта Азия халықтарының тобын зерттеген ғалымдар классификациялағанда мыналарға арқа сүйенеді: сауытты құрайтын құрақ-қапсырмалардың бекітілу жүйесіне, құрақ-қапсырмалардың пішініне, сауыт пішініне

2. Көбе - "Көкірек қысқан көбеден" /ҚЭ, б.396/, "Кілең бұздай кілмейтіп, көбелер киген өкінбес" /БҒЖ. т.1. б.31/;

Көбе – батырлардың соғыста кебенек сыртынан /киіз кеудешек/ киетін сауыты. Оның 2 түрі болады: а) жүректің тұсын, білекті, тізені, иықты садақтың оғынан, қылыштан қорғау үшін жалпақ темірден жасалған; ә) бүкіл кеудені қорғану үшін тырнақ кебісіне ұқсас қола не мысты, кейде алтынды қобылап, қатпарлап тізіп немесе металл шынжырларды, біріктіріп көйлек тәріздес етіп жасаған. Кейін көбенің жеңіл кеудеше түрі шықты. Садақ оғы көбені бұза алмаған соң «көбе бауыр» қозы жауырын жебені шығарған.

«Көкірек қысқан көбені

Қозы жауырын ғана бұза алар», – деген сөз осыдан қалған. Батырлар мінетін аттың арқасы мен жанын, қабырғасы мен мойнын түгелдей жабатын көбелерде жасалған

3. Жалаңқат - "Денеге оқты дарытпас

Дәуіт соққан жалаңқат" /ҚЭ, б.44/;

Жалаңқат – астарсыз, тыссыз бір ғана қабаттан тұрады. Металдан тұтастай етіп соғылып, кеуде мен арқа бөліктерінен тұратын сауыт.

4. Кіреуке - "Шығыршығы шираған

Бадана көзді кіреуке" /ҚЭ, б.391/ немесе

"Бадана көзді кіреукені" /ҚЭ, б.408/.

Әзірге, сауыттардаң негізгі түрлері осылар деуімізге болады. Әрине, сауыттардың түрлері бұнымен шектелмейді.

Кіреуке – ерте замандағы соғысқа киетін оқ өтпес сауыт. Кіреукенің басқа сауыттардан айырмасы кеудесінде, арқасында, білек үстінде темірден немесе көзеден істелген қорғаныс шаралары-шарайнасы болған.

*Ақ кіреуке көк сауыт,
Таза жүрсе тот алмай,
Мылтықтың оғын жібермес
Шығыршығы жұқармай*

Көбе

Ал енді сауыттың фольклорлық және этнографиялық деректерде жиі кездесетін түрі *көбеге* келейік:

- біріншіден, қазақ тілінде көбе сөзімен “екі заттың біріккен, қосылған” жері түсіндіріледі. Мысалға, “тырнақтың көбесі”. Сонымен қатар, түрік тілінде *kubbe* – күмбез дегенді, ал *küre* – сырға дегенді білдіреді /Щека Ю.В., б.246,253/. Бұдан шығатын қортынды: түркі тілдерінде “көбе” сөзі “доғал заттардың қосындысына” байланысты қолданылса керек;

- екіншіден, шағатай тілінде *kube* – сауыт дегенді білдіреді /Банзаров Д., б.304/. Ал, бұл моңғолдың жазба тіліндегі *kuge* < моңғ. *kuwe* = халх, *xw* (*xujjak*) сөзімен үндесіп жатыр /Банзаров Д., б.304/. Ал, *kuge* < *kuwe* сөзі моңғол тіліндегі *хууау* (*хуяк-куяк* – Ж.А., Ж.Ж) сөзінің бір түрі /Банзаров Д., б.304/. Белгілі шығыстанушы Д.Банзаров *хуяк* (*куяк*) сөзінің анықтамасын былай түсіндіреді: “*Куяк, доспех из круглых или четвероугольных металлических пластинок, или блях, монголов доселе существует хуяк, который делается из железных блях, пришитых к коже к какой-либо материи*” /Банзаров Д., б.162/

Сонымен, қазақ тіліндегі “көбе” сөзі моңғол тіліндегі *kuge* < *kuwe* < *хууау* (*хуяк*) сөзімен тек тілдік үндестік

жағынан ғана емес, мағынасы жағынан да ұқсас, жақын болып шықты. Сондай-ақ, толғауларда *“Көп садақтың ішінде, Көбе бұзар жебе бар”* /БҒЖ. т.1. б.43/ делінуіне қарағанда “көбе” мықты сауыт болғанға ұқсайды.

Ал, “көбе” сөзінің /эртүрлі инварианттарына қарамастан/ түркі-моңғол тілдерінде кездесуі, сауыттың бұл түрінің ортағасырларда кеңінен қолданыста болғанын аңғартады.

Жалаңқат

Бұл да сауыт-сайман кешеніне кіретін қорғаныс жарағы. Жалаңқатты оқ дарытпайтын сауыт ретінде сипаттау эпостарда дәстүрге айналған:

*“Мінуге керек қазан ат,
беліне керек шар болат
Дегенге керек жалаңқат”*

/ҚЭ. Қобланды батыр, б. 44/

немесе *“Денеге оқты дарытпас*

Дәуіт соққан жалаңқат”

/ ҚЭ. Қобланды батыр, б. 66/.

Жалаңқат сөзінің этимологиясына тоқталатын болсақ, бұл сөз “жалаң” және “қабат” деген екі сөздің қосындысынан құралғанға ұқсайды. Мағынасы, жалаң қабат, яғни бір қабат киімнің үстінен киілетін сауыт дегенге саяды.

Кіреуке

Сауыттың эпостарда көп кездесетін бір түрі – *кіреуке*. Кіреуке бірде “тон” ретінде сипатталса:

*“Жігітіңде жүруші ең
Кіреуке тон жамылып”*

/ҚЭ. Алпамыс батыр хикаясы, б. 330/

ал, келесі кезекте нақты қорғаныс жарағы ретінде көрініс береді:

*“Шығыршығы шираған
Бадана көзді кіреуке*

*Шарайнасы бес қабат
Жау қарысы жетпеген
Жез айырдың оғы өтпеген”*
/ҚЭ. Ер Тарғын, б. 391-392/.

Сондықтан, “Бадаана көзді кіреукені” темірден немесе теріге темір бөлшектер жапсырылған сауыттың түрі деп ой қорытуға болады.

Зере – садақ жебесін өткізбеу үшін ұрыс майдандарына киіп шығатын орта ғасырлардағы шынжыр сауыттың бір түрі. Оны бір қабат киім сыртынан киген. Зеренің кеуде тұсында жүректі қорғайтын екі бөлек табақша темір қалтқысын шарайна дейді. Мыс, қола, жез, күміс сияқты жылтыр шығырларды үзбелестіру арқылы жасайтын болған соң зере атаған. Зерені әскер басылар мен батырлар киген

Аймауыт – асыл болаттан соғылған ұсақ шынжыр, торлы сауыт, батырлардың ұрысқа киетін киімі. Оны қылыш кеспейді, найза теспейді. Соғылуы қиын болғандықтан, өте қымбат бағаланып, кез-келген батырдың қолына түсе бермеген. Аймауыттың шынжыр торы денеге батпас үшін ішінен киіз кебенек киеді

2.2 Берен туралы

Берен ұғымы қару-жарақтың ғр түріне де, адамға да қатысты қолданыла беретін болған соң, оған жеке тоқталып кетуді жөн көрдік.

Ал енді, эпостарда және толғауларда *берен* ұғымының қандай мағынада қолданылуын анықтап көрейік:

1) “Алты құндақ ақ берен” /ҚЭ. Қобланды батыр, б. 94/ - бұл жерде *берен* ұғымы ұрыс қаруы ретінде (қылыш немесе семсер) қолданылып тұр. “Ақ берен” дегені – асыл қылыш немесе асыл семсер;

2) “Дәуіт соққан беренді” /ҚЭ. Қобланды батыр, б. 157/ - бұнда *берен* сауыт-сайман жарағы;

3) “Берен тонның жағасы” /ҚЭ. Қобланды батыр, б. 174/ - бұл жерде *берен* киім мағынасында, тонның бір түрі;

4) “Байдың қызы жамылар, масаты мен беренді” /ҚЭ. Қобланды батыр, б. 125/ - бұнда *берен* киім мағынасында;

5) “Алпамыс берен ойланды” /ҚЭ. Алпамыс батыр хикаясы, б. 264/ немесе “Алпамыс атты жас берен” /ҚЭ. Алпамыс батыр хикаясы, б. 264/ - бұл жерде *берен* ұғымы адамның қасиетін немесе ерекшелігін білдіріп тұр;

6) “Жеңсіз берен киінген” /ҚЭ. Ер Тарғын, б. 365/, “Беренге батыр сыймайды” /ҚЭ. Ер Тарғын, б. 368/ және “Жеңсіз берен киіндің” /ҚЭ. Ер Тарғын, б. 372/ - бұл эпоста *берен* киім, сауыт мағынасында қолданылуы мүмкін;

7) “Қара берен батырға” /ҚЭ. Ер Тарғын, б. 407/ - бұл тұста да *берен* киім немесе сауыт-сайманды білдіруі мүмкін.

Берен сөзінің әртүрлі заттарға байланысты қолданылатынын анықтай келе, бұл сөздің “ең жақсы” деген мағынада қолданылатынын түсінуге болады. Мысалға, қазақ халқының қолөнеріне қатысты сөздікте “берен” сөзі – “ең жақсы барқыт, ең асыл болат” деп түсіндіріледі /Қасиманов С., б. 190/.

2.3 Дулыға және Қалқан

Дулыға сауыт-сайман жарақтарының құрамына кіреді. Толғауларда басқа да қорғаныс жарақтарымен бірге көрініс береді: “туған айдай нұрланып, дулыға кідім өкінбен” /БҒЖ. т.1. б.34/. Дулығаның негізінен құрама бөліктерден тұратынын эпос деректері дәлелдейді: “Құрама болат дулыға” /ҚЭ, б.461/. Дулығамен қатар, көшпелі жауынгерлер соғысқа жәй бөрікте киіп шыққан: “Қабағын қара сусар бөрік басқан” /БҒЖ. т.1. Шалкиіз жырау, б. 49/.

Ал қаттама сауыттармен бірге «қаттама дуылғалар» киілген. Ондай дуылғалар да күлпара пішіндес жасалып,

жібек матадан тігіліп, аста-рының ішіне жүн, қыл, мақта, кіреуке үзіктері салынып, қабатталып сырылады. 19 ғасырдағы Императорлық Көркемсурет Академиясының президенті Л. Оленин өзінің қаруларға қатысты еңбегінде орыс патшасының қару арсеналында мұндай дуылғаның барын жазады: «Маң-дайындағы жебе темірінен басқа еш темірі жоқ монғол дуылғасы бар, төбесі, желкелігі, құлағы мақтамен тығыздалып салынып, сырылған жібек матамен тысталған» (Оленин, 180 б.).

Қазір бұл қаттама дуылға орыстікі болып саналып жүр. Дуылғаның бұл түрі де орыстарға қаттама сауытпен бірге көшпелілерден ауысқан. Тастағы петроглифтердегі түркі жауынгерлері, шығыс миниатюраларындағы монғол жауынгер-лері осындай қаттама дуылға кигенін көруге болады. Түркі қағанатының, монғол империясының құрамында болған, олар-мен мәдениеті бір қазақтың ру-тайпалары 18 ғасырға дейін қолданған қаттама сауыттары — «қаттаумен» бірге қаттама дуылға кигенінде дау жоқ. Орыс музейінде сақталған монғол-дың қаттама дуылғасын, суреттердегі көне түркі, монғол жауынгерлерінің басындағы қаттама дуылғаларды қазақтың құлапаралары-мен, монғолдардың осындай бас киіммен са-лыстырсақ өте жақсы ұқсастықты көреміз. Яғни қаттама дуылғалар күләпараның (көшпе-лілердегі осы сияқты бас киімнің) астарына жүн, қыл,мақта кіреуке үзіктерін салып, сырып тігу арқылы қорғаныс қасиеті күшейтілген түрі. Бұл қаттама дуылғалардың құлағы, желкелігі айрылып немесе тұтасып пішілуі, мүмкін. Кейде маңдай алдында күнқағары (козырек) болады. Өнер материалдары бұл дуылғаның төбесіне айыру белгілерін тағу үшін шошақ төбелдірік темірлер орнатылаты-нын көрсетеді. Кейде маңдай алдында бетті қорғайтын жебе темір де орнатылады. Құлақ-тың бөлігіне бау не түйме тағылып мойынды қымтай жауып иек астынан байланады. Бейнелеу өнерінде

мұндай дуылға-ларды сырылуын бейнелейтін торлы сызықтарынан айырамыз. Сырылу тігістері диагональ, вертикаль, горизонталь бойынша немесе өрнек жасай тігілуі мүмкін. Кейде сырылуының түйіскен жерлері қосымша қайырма шегелер-мен бекітіледі. Қаттау сияқты жасалуы оңай болғандықтан бұл дуылғалар да көшпелілер әскерінде кең қолданғаны түсінікті. Жоғарыда айтылған деректерге сүйене отырып, қазақ ба-тырлары қолданған қаттама дуылғалардың ғылыми реконструкциясын жасауға болады.

Әрине басты жақсы қорғау үшін дуылға-лардың көбі металдан жасалатын. Ерте замандарда сақтар, скифтер, саматтар дуылғалары мыстан, қоладан жасалса, түркі заманы-нан бастап темірден жасалды. Жасауға оңайы-рақ болу үшін темір дуылғалар көбіне бірнеше бөліктен (бөріктің сайлары сияқты) құралып жасалатын. Дуылғаның жиегі дөңгелек күрсаудан тұрып, төбесі 4—8 сай темірлен қосылып, қайырма шегемен бекітіледі. Төбел-дірігі бөлек жасалып бекітілген. Жиегіне тесік-тер жасалып, оған мойында қорғайтын кіреуке ілінеді. Мұндай дуылғалар «құрама дуылға» деп аталған.

Құрама болат дуылға

Шекесіне қояды.

«Қамбар батыр» (Ақсауыт, 1 т. 347 б.).

Қазақ батырлары қолданған құрама дуыл-ғалардың үлгілерін музей экспонаттарының ішінен кездестірсек, көне түркі, қыпшақ жауынгерлері киген құрама дуылғалар архе-ологиялық қазбалар кезінде табылған. Бұл дуылға түрі көбіне бөрік пішіндес болып келеді. Сайларының формасы кейде оюланып та жасалуы мүмкін.

Темір дуылғалардың екінші түрі металдан тү^астікй соғылған дуылғалар. Тұтастай соғылған дуылғалардың бөрік пішіндес, қалпақ пішіндес, күләпара пішіндес үлгілері бар. Бөрік пішіндес үлгілерінің жиегі деңес

қырмен бөлініп, төбелдірігі мен жиегі алтындалып, ою-өрнекпен әшекейленіп жасалады. Төбелдірігі айыру белгісін тағуға аранлған шошақ болуы мүмкін. Кейде төбесінің алды-артына беріктігін арттыру үшін қыр салынады. Кейбір бөрік пішіндес тұтас темір дуылғалардың маңдай алдында бетті қорғайтын жебе темірі немесе кішкене сөре темірі де болады. Бұл дуылғалардың жиегіне де кіреукеден мойын қорғағыштар бекітіледі.

14-15 ғасырларда шығыста кең тараған дуылғанын мұндай түрінің бір үлгісінде төбесінің екі жағында қауырсын бекітетін екі түтікше темірі бар.

Тұтас темір дуылғаның екінші үлгісі — қалпақ пішіндес. Қазақтар қалпақтың формасына ұқсас, төбесі биік келген мұндай дуылғаларды «темір қалпақ», алтынданып әшекейленген үлгісін «алтын қалпақ» деп атаған. «Басымдағы темір қалпағымды» осындай күн үшін киген едім» (Қорқыт ата кітабы).

Алтын қалпақ дуылға Шекесінде жарқылдап...

Алтын қалпақ, жез телпек Баса киіп көзіне.

«Қобланды батыр» (Ақсауыт, 1 т. 32, 71 б.б.).

Қалқан көбінесе дөңгелек түрдегі көшпелі жауынгердің қорғаныс жарағы. Эпостарда қалқанның түрлері сипатталмайды, тек қалқанмен қорғану әдістері көрсетіледі: “Бетіне қалқан далдалап” /ҚЭ. Қобланды батыр, б. 81/ немесе “Басына қалқан төңкеріп” /ҚЭ. Алпамыс батыр хикаясы, б. 252/. Қалқанды жауынгерлер негізінен арқасына тағып жүреді: “...Ағыбай батырдың ... арқасында дөңгелек қалқаны...” /Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында. Алматы, 1994. б. 190/.

Жыға – соғыста киетін бас киім. Жығаның төбесі үшкір келеді. Маңдай алды қасқа дейін түсіп тұрады, желке жағына мойынды айнала ұзындығы 1-1, 5 қарыстай шынжырлы баулар тағылады. Жығаның өзі садақ оғы

өтпес үшін киілсе, шынжырлы баулар қылыштан сақтау үшін жасалған.

Далбағай – бас киім, тымақ тәріздендіріп қалың не жұқа матадан, ақ киізден тігіледі. Далбағайдың екі жаны мен артқы етегі тұтас тігіліп, иық пен желкені жауып тұрады. Қысты күні далбағайды тымақ сыртынан жылқышылар киеді. Қазақстанның әр жерінде жалбағай, жалбай, далбай, күләпара деп те аталады.

Жалбағай – еркек бас киімі, төбесі төрткілденіп, маңдайы мен екі құлағы, артқы жағы тұтасып адамның мойнын, иығын жауып тұрады

Күлпара – су өтпес үшін тымақ астынан киетін бас киім. Соғыс кезінде де жиі қолданылған.

Қасаба – қазақтар дулығаның биік төбесін осылай деп атаған.

*Басына киіп дулыға,
Қасабасын қақайтып.*

/Қарадақ батыр. – Ақсауыт

Мұрағат құжаттары

1737 жылғы 11 қыркүйек

Орта жүздің Әбілмәмбет ханы мен Абылай сұлтанының полковник Тевкелевке жолдаған хаттары*

1-хат. Әбілмәмбет ханнан, Абылай сұлтаннан, абақ керейдің барлық ел ағалары мен билерінен Тевкелев мырзаға тағзым.

Сіз жіберген Байбек пен Мұсатай бізге келіп, Сіздің аман-саулықта жүріп жатқаныңызды жеткізді. Қуанып қалдық.

Өзіміздің Сізге деген шын ықыласымызды білдірмекке өз адамдарымызды, атап айтқанда: Еспембет батырды, Саламат бидің інісі Оразды, Ақжігіт бидің ұлы Ақранзиді (дәл осылай жазылған. - **З.Т.**), Ораз батырдың ұлын Сізге сәлем беруге жіберіп отырмыз. Олар барып қайтқанша

көшіп кетпейміз, осы маңайда боламыз және патша ағзамның бұйрығын күтеміз.

Біздің рұқсатымыз болмаса да, басқалардың да айтқанын тыңдамай, Сіздерге қарай 200 қазағымыз аттанып кетіпті. Әлде нені бүлдіріп, патшаның еліне бүлік салып, бізді ұятқа қалдыра ма, деп хабарлап отырмыз.

«Әбілмәмбет баһадүр сұлтан», - деп ойып жазылған қара мөр басылған. Аударған Роман Оразлин.

2-хат. Полковник Тевкелев мырзаға Абылай сұлтанның сәлем. Былтырғы жерімде тұрып жатырмын. Патша ағзамның бұйрығы болса, алып келсін деп Бердеке батырды жіберіп отырмын.

Менің патша ағзамға адалдығыма өз көзіңіздей сеніңіз. Арадағы бөгде біреулердің сөзіне иланып қалмаңыз. Сізден сәлем әкелген Байбек батырға (сіз оған көбірек сенесіз ғой) ертіп, Бәкене батырдың інісі Бердеке батырды арнайы аттандырдым.

«Әбілмәмбет баһадүр сұлтан», - деген жазуы бар мөр және «Сізге деген сеніммей Абылай сұлтан мөрімді бастым», - деген жазу бар.

Аударған Роман Оразлин.

1740 жылғы 24 тамыз

П. И. Рычковтың «История Оренбургская...» жазбаларынан үзінділер

1740 жылғы тамыздың 24 жұлдызында Орта жүздің Әбілмәмбет ханы мен Абылай сұлтаны ел ағаларымен, көп халқын ертіп, Орынбордың іргесіне келді. Орынбор кеңсесіне олардың алдынан штаб-квартирмейстер Новокшенов шығып сәлемдесті және көштің еру болатын жерін нұсқап берді. Бұл ықыласқа хан мен Абылай сұлтан разылық білдірді.

Бұлардың алдында Орынбордың іргесіне Нұралы және

Ералы сұлтандар, Жәнібек батыр мен Кіші жүздің бірқатар ел ағалары да келіп қонған болатын. Генерал-лейтенант Урусов Кіші жүз өкілдерін екінші рет қабылдап, келіссөз жүргізді. Атап айтқанда, келіссөзде мына мәселелер жөнінде пікір алысылды:

Ташкентке жол тартқан сауда керуенінің тоналуы, таланған мал-мүлікті іздестіру, тұтқындалған адамдарды босату, жол тонаушыларды жазалау;

Биыл көктемде Орынбордан кетіп бара жатқан керуенді қазақтардың тонауы;

Алдағы уақытта сауда керуендерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету шаралары;

Қазақтарда тұтқында отырған орыстарды босату;

Қазақтар мен Еділ қалмақтары арасындағы қақтығыстар және басқа мәселелер.

Екі жақ қаралған мәселелердің басым көпшілігі бойынша тіл табысты.

Керуен тоналғаны турасында. Бұл оқиға Ұлы жүз жерінде болған, оларға Кіші жүздің пәрмені жүрмейді, дегенмен мүмкін болғанша, мұндай жолсыздықты болдырмау, ал бола қалған жағдайда күш қолдануға дайын болып, тоналған мүлікті қайтару туралы айтылды.

26 тамызда келіссөз жалғасты, оған сұлтандар ғана қатысты. Әбілқайыр ханның Сырдария бойында қала салу жөніндегі талабы мақұлданды, арнайы мамандар жіберіп, қолайлы жер таңдау жөнінде келісілді...

28 тамызда Әбілмәмбет хан мен Абылай сұлтанды генерал-майор қабылдайтын болды.

Орта жүз қазақтарын қарсы алуға пример-майор Дмитриев бөлінді. Оның қасына капитан, поручик, адъютант, тілмәш және 48 адам гренадер, сырнайы-кернейімен бір рота атты әскер қосып берілді. Күтіп алушы топқа, бұлармен бірге генерал-лейтенанттың атшысы бастап, құйрық-жалы таралған, әсем 12 сәйгүлікті

тізе жетектеп, солқылдақ жеңіл пәуескемен 2 гайдук тағы барды.

Құрметті меймандардың алдына полк әскерлері сап түзеді, олардың қатарына саптағы әскерге жатпайтын жасақтар да тұрғызылды.

Әбілмәмбет хан салтанатты әскер санатының алдынан өте бергенде, дауылпаз қағылып, музыка ойнап қоя берді, ал хан мен сұлтан артиллерияның тұсына келгенде, қатарынан тоғыз зеңбіріктен оқ атылды.

Хан мен сұлтан генерал-лейтенанттың ауласына салт атпен кіргенде, ауладағы қарауылдар дауылпаз қағып, музыка ойнатып, құрмет көрсетті. Қошеметшілдердің бәрі аттан секіріп түсе қалысты. Ханды майор аттан түсірді, үлкен шатырдың босағасында оларды подполковник, шатырдың ішінде полковник қарсы алды да, генерал-лейтенантқа бастап әкелді. Екі қапталда сәнімен киінген штаб офицерлері қатар түзеп тұрды.

Әбілмәмбет хан мен Абылай сұлтан генерал-лейтенанттың алдына тоқтап, сөз бастауға тиіс еді; сөйлемеді, қолдарындағы хатты ұсынды. Хатшы-тілмәш жұрт алдында орысша дайындалған хатты дауыстап оқып берді.

Хан ұсынған хат мәтінінің ұзын-ырғасы:

Патша ағзамның атақ-даңқы, көршілерге тигізген шарапаты, казактар түгілі, бүкіл шығыс елдерінің құрметіне бөленген атақ-даңқына мадақ, шексіз разылық сезімін білдіру мазмұнында.

Генерал-лейтенант Әбілмәмбет ханның атынан айтылғанды құптап, өз тарапынан Ресей императрицасын ұлықтап, қазақ халқына жасап отырған жақсылықтарын жария етті. «Патшамыз өзінің тиісті жарлығымен Сізді, жақын-туыстарыңыздың, бүкіл Орта жүз қазақтарын қанатының астына алып, бұрынғы қызметіңізді лайықты бағалайды, алдағы уақытта да қалтқысыз, адал қызмет

етеді, деп сенім білдіреді, аналық камқорлығын көрсетеді. Өз тарапымнан сізге достық сезіммен берілгендігімді жария етемін, игі тілекпен тілеймін», - деп сөзін аяқтады.

Бұдан кейін Абылай сұлтанның хаты оқылып, сүйікті де әділ патшамызға бүкіл Орта жүздің атынан тағзым ететіні, адал қызметке әрқашан дайын екендігі мәлімделді. Генерал-лейтенанттың өзіне көрсеткен сый-құрметі мен сенімі үшін өз атынан, қарауындағы жамағат халқы атынан алғыс білдірді.

Генерал-лейтенант Абылай сұлтанның сөзіне жауап ретінде, оның ағасы Әбілмәмбет ханға арналған жарлығы бар екенін разылық сезіммен жеткізді.

Хан патша ағзам портретінің оң жағына, генерал-лейтенант сол жағына креслоға отырды, оның алдын ала Абылай сұлтан отырды. Генерал-лейтенант хан мен сұлтанның ант беруді сұрады. Олар бұл рәсімді бұрын жасағанын [1] айтты да, мына тілекке де қарсы болмайтындығын, қайталап ант беруге дайын екендігін сездірді. Осыдан кейін еденге парсы кілем жайылды, хан мен сұлтан бас киімдерін алып, тізерлеп қатар отырды. Өз заңдары бойынша дұға бағыштап, құран кітабын сүйді де, кітапты басына көтерді.

Генерал-лейтенант өз патшасы атынан екеуіне қылыш тарту етті де: «Патшаға адалдық белгісі болсын және патшамыздың жауына жұмсалсын», - деген сөз қосты.

Салтанат рәсімінен кейін әртүрлі рулардың атынан 128 адам ант берісті, рәсімге бірнеше штаб офицері куә ретінде қатысты.

Ант беру рәсімі аяқталған соң, шағын әңгіме өрбіді. Хан мен сұлтан, генерал-лейтенант және бірнеше офицер дастарханға отырды. Қазақтың қалған ел ағалары басқа шатырда тамақтанды.

Мәзірі мол дастархан басында берілген түстік кезінде

сыртта дүркін-дүркін зеңбіректен оқ атылып тұрды, іштегілер әр жолы тостағанмен сыра көтеріп отырды. Атап айтқанда:

Патша ағзамның құрметіне 27 мәрте зеңбірек атылды.

Патша ағзамның әулеті құрметіне 17 мәрте,

Орыс халқының қуаты үшін 13 мәрте,

Әбілмәмбет хан, оның әулеті мен Орта жүз қазақтарының құрметіне 9 мәрте,

Патша ағзамның сенімді үмметтері үшін 9 мәрте,

Абылай сұлтан мен оның әулеті құрметіне 7 мәрте.

Патшаның қарауына енгісі келетіндердің бәрі үшін 7 мәрте.

Түскі астың соңында хан мен сұлтанның бірінші серігі, ел ағасы Нияз батырға сыйлық берілді. Бұдан кейін қазақтар жағы дастарханға бата істеп, зор қанағат сезімі құшағында, өздерінің еру болып, қонып жатқан мекеніне көтеріңкі күйде аттанып кетті. 29 тамыз күні қазақтарға тарту ретінде кездеме шұға, басқа да құнды бұйымдар таратылды.

Түстен кейін хан мен сұлтан генерал-лейтенантқа келіп, келіссөз бастады. Онда мына мәселе сөз болды:

Қазақтар мен қалмақтар арасындағы қақтығыстар;

Ұлы жүзде тоналған керуендердің жағдайы және мұндай оқиғаларды келешекке болдырмау шаралары.

31 тамыз күні Әбілмәмбет хан мен Абылай сұлтанға Ресей әскерінің отты қару-жарақтары, олардың қалай жұмсалатыны көрсетілді. Жарылғыш құралдарды лақтырып, зеңбіректен оқ атып, ракеталар тұтатылып, әскери ойындар ойналды. Хан мен сұлтан, олардың қасына ерген ел ағалары мұндай ғажап көріністерге таңданыс білдірді.

1 қыркүйек күні түс ауа, генерал-лейтенант қасына бірнеше штаб офицері мен аға офицерлерді ертіп, Әбілмәмбет ханның Ордасына келді. Бұлар Ордаға екі

шақырымдай қалғанда, олардың алдынан ханның бірінші уәзірі Нияз батыр шығып қарсы алды; бір шақырым қалғанда Абылай сұлтан мен ел ағалары қарсы алып, сәлемдесті. Ал, Әбілмәмбет ханның өзі генерал-лейтенантты шатырынан шығып, он қадамдай жүріп келіп, шатырға бастады.

Әуелгіде қандай да бір маңызды келіссөз басталған жоқ, қазақтар тонады деген керуенді іздестіру хақында ғана сөз болды. Тоналған мүліктің өтеуіне ұрылардың бірнеше аты тартып алынғаны айтылды. Әбілмәмбет хан өз қазақтарының мұндай қияңқы қылықтары үшін қынжылыс білдіріп, патша ағзамнан кешірім сұрады. Генерал кешірім жасағанын мәлімдеді.

Мәжіліс үстінде екі жақ біріне-бірі мадақ сөздер айтты.

Патша ағзамға адал қызмет ету, келіскен татулықты сақтау жөнінде әңгіме болды. Генерал тарапынан ханға, сұлтанға, Жәнібек және Тілеке батырларға сый-сияпат ретінде бағалы заттар табыс етілді.

Генерал жылы лебіз білдіріп, қоштасты да, Орынборға қайтып кетті. Ертеңінде Әбілмәмбет хан мен Абылай сұлтан ел ағаларын ертіп, өз еліне қарай көшті [2].

Рычков П.П. История Оренбургская по учреждении Оренбургской губернии. Уфа, 2002, С. 51.

1743 жылғы 11 шілде

Шақшақ Жәнібек батырға тархан атағын беру туралы

Орта жүз бен Кіші жүздің батырлары арасындағы ең атактысы және беделі жағынан ханнан да кем емес Жәнібек батырға тархан атағы [1] берілсін. Тархандық деген «қызметші және барлық салықтан босатылған»,

еңбегі сіңген қайраткер. Қазақтың басқа да лайықты ел ағаларына осы үлгімен тархан атағы берілуі мүмкін екені жариялансын.

Сборник указов и узаконений о киргизских степных областей. Издание неофициальное (Сост. ст. советник Тургайского обл. правл. И.И. Крафт) - Оренбург: Тип. П.Н. Жиринова. 1898. - II. 1743 жылғы жарлықтар жинағы, 1743 жылғы 11 шілде, 84-85-пар.

1744 жылғы 24 маусым

Орта жүзге, Әбілмәмбет ханға барып қайтқан тыңшы Мансұр Асановтың айтқандарынан

1744 жылы 24 маусымда Орынбор губернаторы И. Неплюевтің тапсырмасымен Әбілмәмбет ханға жіберілген казак Мансұр Асанов қайтып оралып, мына жайларды айтып келді:

«Қазақ жеріне 12 күн жүріп бардым. Әуелі Ор өзенін өрлеп барып, Ырғызды бойлап, жоғары кеттім де, одан Өлкейекті басып, Торғай өзеніне іліктім. Мұнда Ералы сұлтанға қарайтын керей руы жайлайды. Жайлауда өзімнің Қаныбек пен Жәдігер деген ежелгі таныстарымды тауып алдым да, оларда алты тәуліктей еру болдым.

Жәдігер мені Ералы сұлтанға алып барды. Онда екі түнедім, үшінші күні Ералы сұлтан мені сол жерде ұшырасып қалған Барақ сұлтанның інісі Ескендір сұлтанға қосты. Ескендір сұлтан жоңғар қалмақтарына мал жинап апарып беріп, ондағы Барақ сұлтанның ұлын алып қайтпақ екен. Ескендірге еріп, 17 күн дегенде Қазыбек бидің еліне келдім. Барақ сұлтанға қарайтын жайлауда тұратын Қазыбек би аса беделді тұлға екен. Оның айтқан кеңесі бұлжытпай орындалады. Қазыбек бидің елі Ұлытауға

беттеп көшпек. Мен барғанда Қазыбек бидің Баймырза деген жиені Әбілмәмбет ханға аттанғалы отыр екен. Сол ауылға бір түнеп, ертеңінде Баймырзаға серік болып, Әбілмәмбет ханға қарай жүріп кеттік. Үш күн дегенде ханның ордасына келдік.

Хан Баймырзаны қуана қарсы алды. Хан өзімен бірге біздің де Түркістанға баруымызды қалап, отырып алды. Түркістанға хан сайлануға бара жатқанын, тек қана Түркістанды ғана емес бүкіл Ұлы жүзді, Ташкентпен қосып, Ресей патшалығына қаратуға құзыры жететінін айтты. Егер мен, Мансұров, оған ермесем, генерал мырзаға, тіпті патша ағзамның өзіне шағым түсіретінін айтқан соң, мен көндім.

Жол бойы кездескен ауылдарға қона-түстене отырып, Түркістан қаласына жиырма шақты күнде, асықпай жүріп жеттік.

Қалаға таяп келгенімізде, қала тұрғындары тайлы-таяғы қалмай, Әбілмәмбет ханды қарсы алуға шығыпты. Қаланы жоңғар ханы Қалдын Серен тағайындаған Сейіт хан билеп тұр екен. Бұл Сейіт хан марқұм Сәмеке ханның ұлы, яғни Әбілмәмбет ханға немере туыс болып келеді.

Хан сайлау рәсімі үлкен салтанатпен өтті. Ұзындығы құлаштай, бас жағы шарадай кең жез кернейлер тартылды, көн қапталған дауылпаз, дабыл соғылды. Қазақтар өз салттары бойынша жабу жапқан үш сиыр жетектеп әкелді. Жиналған халық ханның шапанына жармасып, жыртыс түрінде бөліп-бөліп, талап алды. Сиырларды сойған жоқ, әлі жеткендер таласып, тартып әкетті.

Көп қауым осылай дуылдасып жатқанда, Әбілмәмбет хан әрі қарай, қалаға бет алды. Әуелі қаладағы әулиенің мешітіне [1] кіріп, дұға оқыды, одан кейін Қожабаба деген қайын атасының үйіне тоқтады. Әбілмәмбет оның қызына осыдан жеті жыл бұрын үйленсе керек.

Бір сөзбен айтқанда, Түркістандағы әлеумет ханды

үлкен құрметпен, сағына қарсы алды. Олардың Әбілмәмбетті бұрыннан қалап, шақырып жүргенін білдім. Ал, әзірге мұнда Сәмекенің ұлы Сейіт хандық құрып тұрса да, оны қазақтар өздері сайлап алмаған екен. Сейітті билеуші етіп Қалдын Серен тағайындаса керек. Және Сейіт жас жағынан алғанда Әбілмәмбеттен көп кіші, әрі ұстамсыз, шалдуарлығы бар екен.

Бұдан кейін Түркістан халқы бір жерге жиналып, үлкен кеңес құрды. Сейітті хандықтан тайдырып, таққа Әбілмәмбетті отырғызбақ болды. Жасы үлкен Әбілмәмбет хандыққа әбден лайық, ал Сейітті түркістандықтар мойындамайды. Сейіт, тіпті, өз басын дұрыс алып жүре алмайды, мас болып жүреді десті.

Әуелде Сейіт мұндай ұсынысқа көне қоймады, Әбілмәмбеттен бұрын-ақ хан болып қойғанын айтты.

Бірақ көпшіліктің қолдауын көрген Әбілмәмбет күш алып кетті. Жасының кемелдігін, бұрын атасы да, әкесі де хан болғанын айтып, хандықты Сейітке бермейтінін жеткізді. Қалдын Серен келіспесе қойсын, деді. Сондықтан Сейіт қаладан кетуі керек болды.

Сейіт қатты ашуланды, Түркістанның іргесіндегі Қарашық [2] қаласындағы жақтастарын жинап, үш түн бойы Түркістанды шабуылдады. Әбілмәмбет ханның көзін жоймақ болды. Түркістан халқы ұйымдасып, оның бетін қайтарды. Ақыры, Қалдын Сереннен жарлық келгенше Түркістанды Сейіт пен Әбілмәмбет бірге билейтін болып мәмілеге келді. Және де Сейіт Түркістан халқынан алым-салық жинау құқын сақтап қалды да, Әбілмәмбетке қатты өкпелеп, Қалдын Серенге баруға аттанып кетті. Онын артынан Әбілмәмбет те Қалдын Серенге елші жөнелтті.

Бірақ, мен қайтқанша Қалдын Серенге кеткен елшілер де, Сейіт те қайтып оралған жоқ.

Мұрағаттан тауып, орысша мәтінін жариялаған зерттеуші Болатбек Нәсенов. // Қазақ тарихы, 2007 жылғы №5, 33-34-

беттер; Ресей империясы сыртқы саясатының мұрағаты. Қазақ істері қоры, 122/1- тізбе, 4-іс. 744, 105-107-сырт. пар.

1748 жылы 31 мамыр

*А. Тевкелевтің күнделігінен үзінділер**

1748 жылы 20 маусымда Тевкелев Ор бекінісіне келді.

«...түн ортасында Қошқарұлы Жәнібек тарханның жаушысы Асан абыз келді. Ол Тевкелевтің келгеніне қазақтардың қуанып отырғанын жеткізді. Жәнібек тарханның хатының мазмұны да осындай. Одан әрі жазылғаны мынау: «Біздің Орта жүздің ханы бастатқан бүкіл халқымыз ешқандай жат пиғылсыз, патша ағзамға адалдықпен жүріп жатырмыз. ...Сіздің келгеніңіз туралы хабарды Әбілқайыр ханға, Барақ және Абылай сұлтандарға жеткіздім...»

Асан абыздың айтуына қарағанда, Жәнібек тархан, өзінің елімен Ор қалашығы маңын жайлайды. Осы арадан онша қашық емес, Тобыл өзенінің бойында, Жетіқара тауында, үш күндік қана жерде. Өзі маған жолыққысы келеді.

1748 жылы маусымның 3-жұлдызында Асан абызға сақмар қазағы Мансұр Асановты қосып, Жәнібек тарханға аттандырдым, хат жазып жібердім».

1748 жылғы 20 маусым. Ор бекінісіне Тевкелевке жолығуға Орта жүздің көрнекті ел ағасы шақшақ-арғын руының Бөкенбай батыры мен Жәнібек тарханның ұлы Жауғайтар, алты адам ертіп келді. Олар арқылы Жәнібек тархан Тевкелевке сый ретінде торы арғымақ жетектетіп жіберіпті. Тевкелев атқа мұқтаж емес, оның бұдан да тәуір арғымақтары бар, бірақ қазақтардың салты бойынша, сыйлап бергенді алмасаң, өкпелеп қалады. Тевкелев сыпайылық сақтап, «мұндай сыйлықтың керегі жоқ», - деп

бас тартып көріп еді, Жәнібек тарханның ұлы жалынып сұраған соң, қабыл алуға мәжбүр болды және: «Сыйлық үшін дос болмайды, бұдан да жаман күнімде қазақтардан ештеңе тілегенім жоқ. Атыңды алайын, бірақ басқалардан ұсақ тұяқ та алмаушы едім», - деді. Бұл сөздерге Жауғайтар разы болып қалды.

Тевкелев әңгіме арасында Бөкенбай батырға мыналарды ескертті: «Қазақтар өз бетімен бұдан былай башқұрттарға, Еділ қалмақтарына, казактарға шабуыл жасаудан тыйылуы керек. Патша ағзамның қаһарына қалмасын, қолдарындағы Ресей адамдарын аман қайтарсын».

1748 жылы 22 маусым. Бөкенбай батыр мен Жауғайтар қайтатын болды. Тевкелев Орта жүз қазақтарына өзінің разылығын білдіріп, Жәнібек тарханға хат жазып жіберді.

1748 жылы 10 шілде Тевкелевке Кебікұлы Құдайкұл [1] мен жағалбайлы Айбас Әбілқайырдың хатын әкеп тапсырды. Ханның хатында былай делінген: «...Орынборда сауда жасап жүрген қаракесек-арғын Қотыр батыр, жолдастарымен, үш орысты байлап алып кетіпті. Оны әкелгенін Абыз ұлы Шомақ [2] көріпті, маған айтып жеткізген сол. Осыны тексертіп, егер рас болса, Қотыр батырды жанындағы үш кісісімен ұстап, тергеуге алсаңыз, - деп Көбіктің ұлы мен Айбас деген қазақты жіберіп отырмын».

1748 жылы 20 шілде. Арғын-қаракесектің Қотыр батыры Тевкелевке жолықты. Ол Ташкент және Қашқар саудагерлеріне қорғаушы міндетін атқарады. Жайықтан өтуге Тевкелевтен рұқсат қағаз алуға келіпті. Қотыр батыр мен Тевкелев оңашада тілдеседі. «Орта жүз неге қашқақтап жүр», - деген сұраққа Қотыр батыр: «Оның ешқандай бөтен себебі жоқ, жалғыз-ақ, Орта жүзге Ор бекінісінде сауда жасатпай қойды, ал, Орынборға саудамен кеткендер болмаса, басқаларына тұрақ бермейді, алыс деп

емес, жолатпай қойған соң, келмейді», - деп жауап берді.

Тевкелев: «Ал, сонда Орта жүз кіммен сауда жасап жүр?», - деп сұрады. «Іргелес жоңғар шекарасына барады, түлкі, қарсақ терісін түрлі тауарларға айырбастайды. Ол аз болса, Нұрата [3] арқылы Бұхараға барады. Ол жаққа тауар апармайды, тек тәуір жылқыларды ғана айдап апарады, - деді Қотыр батыр. - Егер рұқсат болса, Ор бекінісіне келер еді, Орта жүз Орға таяп келгісі келеді-ақ, рұқсат берілсе, Бұхараға да бармас еді».

Сол 20 шілде (1748 ж.) күні Әбілмәмбет сұлтаннан Тевкелевке екі адам келіп хат тапсырды. Біреуі - атығай Байназар [4] Бекболатов, екіншісі саржетім-шақшақ Шахмәмет. Олар ауызша: «Әбілмәмбет сұлтан жер қашық болған соң келе алмады, өзі Есілдің арғы қабағында, Ертістің жоғарғы ағысындағы Көктау деген жерді жайлайды», - дегенді айтқан.

Хат әкелген Байназардың әкесі Бекболат ертеректе Тобылға елшілікпен барып ұсталып қалған да, 10 жыл тұтқында отырған, тек Ресей бодандығын алған соң ғана, 1733 жылы бригадир Тевкелевтің күшімен босаған, өзі жасы келіп қалғандықтан келе алмайды, Тевкелевке сәлем айтып жіберді.

Сөз арасында Тевкелев Орта жүз неге сырдақтап, алыстай береді, - деп сұрады. Байназар: «Аса қажет заттарды жоңғарлардан аламыз, қыздардың жасауына барқыт, парсы кілемі, парча сияқты бұйымдарды Бұхариядан аламыз, деді. Ол, сонымен бірге, соңғы кезде жоңғарлар қазақтарды айналдырып, баурап барады. Әбілмәмбеттің келмеуінің себебі де соларға байланысты, ол жоңғарлардан келе жатқан елшілерді күтіп отыр. Ал, Байназар өзі Ресейге жақын болуды қалайды. Ордан сауда ашылса, Орта жүз сонда келер еді-ақ», - деп жауап қатты.

21-шілдеде Жәнібек тархан ел ағаларымен, інісі Бөкенбай батырмен, Ор бекінісіндегі Тевкелевтің

пәтерінде болды. «... Барақ пен Абылай сұлтандар бұл жерден жырақ, сондықтан өздері келе алмай, қазақ істерін шешуді маған тапсырды», - деді. Оған Тевкелев: «Олар неге сонша қашықтай береді, таяп келсе де болмас па еді. Бұрынғыдай, Торғайдың үш өзені, Тобыл, Өлкейек, Мәметжиде өзендерінің бойына неге келмейді?», - деді.

Жәнібек тархан: «Иә, бұрындары сол төңіректе болғаны рас. Қазір, Ресей бодандығын қабылдағаннан бері байыды, мал көбейді. Кіші жүзде қой көп, Орта жүзде жылқы көп. Бұрын Ор бекінісіндегі сауда оңтайлы еді, ол жабылған соң, Орынбор алыс әрі ыңғайсыз көрінді. Сауданы жақын елдермен жасаған тиімді ғой», - деді. Тевкелев бөгде адамдардың көзінше сауда тақырыбындағы әңгімені өрбіте беруді жаратпай, сөзді тоқтатты.

Журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевелева
//История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв.
111-том. Алматы. 2005. С. 146-147.

1754 жыл, тамыз шамамен)

Әмірсананың бүлігі туралы

Дауашыдан жеңілген Әмірсана 1754 жылы Халха жеріне қайтып келіп, Қытай империясына бағынатынын мәлімдеді. Оның жанында әйелі, балалары мен серіктері - барлығы төрт мың түндік немесе 20 мыңдай адам бар еді. 1754 жылғы қазан айында қытай патшасы Цяньлун Әмірсананы қабылдап, оған Чин-ван атағын берді. Қытайлар Әмірсанаға сенген жоқ, бірақ оны емексітіп, өз мақсатында пайдаланғысы келді.

1755 жылы Әмірсана ойраттар мен қытай әскерлерінен жасақталған 10 мың қолды бастап Жоңғарияға аттанды. Жоңғар хандығы талқандалды. Соған қарамастан, қытайлар Әмірсанаға сене қоймады, оны жоңғар тағына отырғызбайтын болды. Тек, Әмірсананың көмегімен

жоңғар хандығын құрту жөніндегі ежелгі жоспарын орындап алды. Мұндай қулықты сезіп қойған Әмірсана енді Қытайға қарсы күрес ұйымдастырды. 1755 жылдың аяғында ол Абылай ханға келіп жолықты. Бұдан кейін өз еліне қайтып барып, Қытай билігіне қарсы көтеріліс ұйымдастырды.

1757 жылы маусым айында Әмірсана 2500 адамдық әскермен қытай әскеріне қарсы соғыс ашты. Қарсыласының басым күшіне төтеп бере алмай, Ресей шекарасына еніп кетті.

Ш.Б. Чимитдоржиев. «Взаимоотношения Монголии и России в XVII- XVIII вв.» М. 1978. С. 162-165.

1755 жылғы 1 ақпан

Әмірсананың Қытай императорына жазған хатынан

«...Батма Церин мен Абылай әскерлері Дауашыға жорық жасап, Бораталаның сыртындағы елдерді шауып кетіпті».

(Гаузуң патшаның орда естеліктері, 481-т., 7-8 пар. Жинақ 3-т., 109 пар.)

1755 жылғы қыркүйек айы

Абылай ханның

Қытай императорына жазған хатынан

...Ұлы мәртебелі патшаның Орталық ойпатты билеп отырғанын бұрыннан естуші едім. Арада асқар тау, алып өзендер көп, жер шалғай болғандықтан, тарту таралғы апара алмадық. Міне, бүгін патшаның күдіреті шалғайды шарлап, Ілені сыпырып, Хуаңжиау дінін (Лама діні) көркейтті. Қазақтар мен жоңғарларға тыныштық

орнатылды деп қуанып отыр. Шексіз бақыт деген, міне, осы. Мен шын ниетіммен мәртебелі патшаға қараймын...

Хи Чиутау. Солтүстіктің қорғалуы, ханзуша, 6-том. «Қазақтың ішкеріге қарауы» // Мұқаметқанұлы Нәбижан. Тарихи зерттеулер. – Алматы, 1994. 89 бет.

1758 жылғы 7 мамыр 3 маусым аралығы

**Қазақтың ханы Абылайға
жоңғар нояндарын ұстау жөнінде Қытай генералының
жолдаған хаты**

Қазақ ханы Абылайға жазылған бұл хатта былай делінген:

Сен жіберген Кенжеқара, Танаш қатарлы елшілер бізге жетті. Елшілерден сенің денсаулығың жақсы, мал өсіруші халқың да аман екендігін біліп, біз өте қуаныштымыз.

Ұлы патшамыздың зор шапағатын сендер де сезіп үлгерген шығарсыңдар. Биыл 2-айда, патшалығымыздың айбынды армиясы Қорғас жеріне кіріп, ойраттарды ойсырата жеңіп, олардың жан- жақтағы қалдықтарын тазалай бастады. Ойраттар бытырап қашып еді, армиямыз бірталай жерге дейін қуып барып, олардың біршама адамдарының басын алды. Өздері келіп бағынғандардың барлығы Баркөл жеріне орналастырылды.

Патша армиясы Іленің батысындағы Түгірік жеріне жеткенде қазақ Әбілқайырдың ұлы Ералыға кездесіп қалды. Ералы біздің ұлықтарымызға сәлем берді. Былтыр сенің жіберген хатыңдағы келісім: бойынша, біздің армиямыз Сарыбел жерінде тұратын Чохор, Әңгідай және Бардамұт қатарлылардың бірнеше ауылдарын жойдық.

Келісім бойынша, біздің армиямыз қазір Іле жеріне кірді. Келе жатқан жолда Қасақшираның қонысынан өтіп, оларды да түк қалдырмай барымталады. Қасақшира өзі

ғана қашып кетті деген хабар бар. Бүгінгі таңда біздің армиямыз жер-жерге барып, ойраттарды қудалап жатыр. Олар негізінен тазаланып болды деуге де болады, тек Қасақшира мен Букучаған қатарлылар ғана қолға түспей отыр. Олар туралы ойраттардан сұрап едік: «Биыл 1-айда, Әбілқайырдың [1] әскерлері Сарыбелге келгенде ойраттардан алданып қалып, адамдары тұтқын болып, жылқылары тоналып кеткен. Сонда Әңгідай мен Қасақшира ақылдаса келіп, барлық қазақ тұтқындарды босатты және оларға: «Кейін егер біз басқалардың қыспағында қалсақ, сендерді паналап барамыз», - деп айтқан екен. Ойраттар тағы: «Биыл 3-айда, қытай армиясынан жеңілгеннен кейін Қасақшира Іле өзенін кесіп өтіп, қазақтарды паналап кетті», - деді.

Бұдан тыс біз мынаны да айтқымыз келеді: Букучаған чорос руынан [2] шыққан адам. Өткен жылы ол Самұл жерінде бекініс құрып тұрғанда, сендердің [Қабанбайдың ұлы] Ханбаба есімді адамдарың қол бастап, оған шабуыл жасап, ақыры оны жеңе алмаған соң, екі жақ бітімге келген. Букучаған «қыспақта қалған кезде саған барып паналаймын», - деген екен. Ол патшалық армиямыздан жеңілгеннен кейін расында да Көксуға қашып барып, тікелей сендердің қазақтардың иелігіндегі жерге кетті.

Ойраттардың өзге тәйжілері мен жайсандары қытай армиясы тарапынан не өлтірілді, не тұтқындалды, қалғандары да барар жер, басар таулар қалмады деуге болады. Өйткені Ресей жеріне өтетін шекарада біздің армиямыз тосқауыл құрып тастаған [3]. Жоғарыдағы аталған адамдар сенің құзырындағы аумаққа енгендіктен, сен өз еліңе бұйрық түсіріп, әлгілерді тұтқындатып, біздің жіберген елшілеріміз - қорғаушы Науан мен Дэрэмбоға тапсыртсаң. Егер Әбілқайыр мен Ханбаба білместіктен улеттерге алданып, Қасақшира мен Букучағанды тапсырмай, жасырып қалса, онда біздің армиямыз

элгілерді тұтқындау үшін сенің иелігіңдегі жерге енуге мәжбүр болады. Ондай жағдайда сенің қол астындағы елдің арасында үрей туып, халқың дүрлігуі әбден мүмкін. Дүрбелеңнен қашып көшеді де, ел мен мал зардап шегеді. Халыққа зардап шеккізу - ұлы патшамыздың рақымы мен мейіріміне сай келмейді. Сен патшамыздың ұлы шапағатына бөленген адамсың, сондықтан, Букучаған мен Қасақшира қатарлыларды неғұрлым тез арада тұтқындап және бұрын Әбжі, Чибаған, Улемжі сындыларды тапсырғандай, Букучаған мен Қасақшираларды да тапсырсаң. Ұлы патшамыз саған сөзсіз жақсылық көрсетеді. Сен ғана емес, Әбілқайыр [4], Ералы және элгілерді тұтқындауға қатынасқан басқалар да мадақ пен сыйлыққа ие болады.

Тағы да айтарымыз - былтыр біздің елшіміз болып, сендерге барған Нусан бүгінгі таңда әскер бастап Үрімжіде бекініп, сен және басқа қазақ көсемдері жинаған саудагерлердің көп-көп тауарымен Үрімжіге келіп сауда жасауын күтуде. Сенің қол астындағылар арасында өз бетімен келіп сауда жасаймын дейтіндері болса, былтырғы келісім бойынша біз олардың Үрімжіге келуіне рұқсат береміз.

Айтылған жағдайларға байланысты осы хат арнайы жазылады. Хатпен қоса сыйлық ретінде төрт топ торғын-торқа беріледі.

Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. III-том. Қытайшадан аударған Б. Еженханұлы. - Алматы, 2006. 45-47-беттер.

1773 жылы 26 ақпан

Баян батырдың қайтыс болғаны туралы мағлұмат

Қазақ тұтқынынан қашып шыққан қалмақ әйелі Жарға Бардазамаева тілмаш сержант Иван Шарин арқылы жауап алғанда мыналарды айтқан: Менің атым Жарға Бардазамаева 40 жастамын, бұрын Еділ бойында, енатьев бекінісіне қарсы мекенде, Дотбир Дундуков князьдің қарауындағы елде тұрғанмын. Жайлауда 15 жасар қызым ауырып, оны емдету үшін Убашы ханның еліне баруға мәжбүр болдым. Ол ел шығысқа, бұрынғы жоңғар жеріне жаппай ауып бара жатыр екен. Мен солармен бірге кеттім. Балқаш (Балхасы) көлінің жағасына келгенде атымыз өлді. 30 шақты адам жаяу қалдық.

Бізді қазақтар ұстап алды да, ауыл-ауылға таратып бөліп жіберді. Мен Абылай сұлтанға қарайтын Уақ болысының ел ағасы Баян батырдың иелігінде болдым. Баян батыр қайтыс болар алдында мені өзінің інісі Хабин Тулту Булуковқа (Бөлек) берді. Осы уақытқа дейін сонда болдым. Ол елде жағдайым қиын болды. Басқа қалмақтар сияқты мен де бұрын Ресейдің қоластында болғандығымнан қашып шықтым. Приозерный станциясына бір шақырым қалғанда түйені далаға тастап, өзім Баянауылға жаяу келдім.

**Омбы облыстық мемлекеттік мұрағаты 1 қор 1 тізбе
184 –іс, 216 бет**

1838 г., марта 20. Донесение начальника Сибирского таможенного округа министру финансов о нападении султана Кенесары Касымова на торговые караваны и о необходимости принять решительные меры против него

Вашему сиятельству имею честь представить при сем ведомости о ходе торговли по Семипалатинской таможне привозными и отвозными товарами с 21 февраля покупцами долгов с киргиз, совершенно поколебало

предприимчивость и дальнейшие риски значительными капиталами здешних русских и азиатских торговцев, которые до сего, платя гильдейские повинности, рисковали капиталами и предпринимали иногда отважные спекуляции к расширению на этой границе постоянной и правильной торговли в полной надежде на покровительство и законное пособие со стороны правительства. Все эти столь неблагоприятные для торговли обстоятельства повлекли за собой то, что на нынешней Ирбитской ярмарке некоторые из здешних купцов, быв не в состоянии рассчитаться с кредиторами, объявили себя несостоятельными, и кредиторы, наиболее московское купечество, принуждены рассрочивать платежи долгов, довольствуясь полтиной за рубль, да и сами иностранные торговцы, сюда прибывшие, не получили от них удовлетворения за отданные азиатские товары.

2. Так как выше упомянул я, что, по некоторым отзывам ташкентцев, хан кокандский недоволен учреждением укрепления на ур. Актау, то и должно бы подозревать влияние его на описанные разбойничьи действия султанов Касыма и сына его Кенесары, утверждаясь в сем подозрении еще и тем, что Кенесары и соучастник его старшина Сыпак еще перед истреблением отряда Рытова сделали заговор, чтоб напасть на Акмолинский приказ, истребить его и весь тамошний казачий отряд и потом атаковать самое укрепление Актау, лишенное таким образом помощи из Акмоллов.

Но находившийся близ их шайки по делам службы толмач приказа успел послать нарочного, чтоб предупредить Приказ; Кенесары, узнав об этом, напал на нашу волость, зарезал толмача и многих киргиз, разграбил аулы и ушел наперерез нашему каравану,

шедшему из Петропавловска в Ташкент; но после того, в не давнем уже времени, как доходят до меня сведения, сам Сыпак набежал с шайкой киргиз на наш казачий пикет, 3-й по линии от Акмолов к Актау, где три казака ранены, но спаслись бегством, успев захватить одного киргизского мальчика, который говорит, что шайка Сыпака отдельна от той, которая находилась под предводительством Кенесары. Но, напротив, здешние иностранные и российские азиатцы уверяют меня, во-первых, что хан вызвал уже якобы прежнего кушбека, который поймал прежде и убил Саржана, и возвратил ему владение Ташкентом: главнейше для того, чтобы он положил конец разбоям отца Саржанова Касыма и брата Кенесары; во-вторых, что этот Кенесары с меньшим братом своим был уже в Ташкенте под арестом, но уволен по ходатайству ханского тестя с обещанием верности хану, после чего вызвал человек до 30 чиновных людей для препровождения его в Ташкент к кушбеку и отдания обещанного ясака, изменнически вырезал всех высланных к нему и сам со своей шайкой скрылся в степях; и, в-третьих, что хан избрал якобы уже одного известного всем азиатцам здешнего старца, почитаемого вообще мусульманами за святого, который был в России, Мекке и в Лондоне, человека, политика, ученого беспристрастного и намерен вскоре послать его к нам для оправдания и переговоров с неограниченным уполномочием.

Все эти подробности я собрал неофициально, однако же полагаю их более или менее верными. Довольно того, что они не могут не быть вредными для торговли и что, должно быть, по моему мнению, основанному на местных сведениях и соображениях, приняты со стороны нашего правительства самые скорые и решительные

меры к обеспечению торговых путей в киргизских степях, не предоставляя купечества с их капиталами и предприимчивостью к пользам государства на произвол судьбы. Скорые и решительные для сего меры потому необходимы, что с наступлением теплого времени все племя Касыма с шайкой, как говорят, готово удалиться к Хиве и, таким образом, избежать достойного возмездия за дерзости противу России и злодеяния, ими поделанные.

Верно: в должности секретаря *Барцов*.

ЦГА Республики Казахстан, ф. 806, оп. 1, д. 74, л. 187—193. Отпуск.

*Управляющему Омского области господину
полковник и кавалеру Талызину
Адъютанта командира корпуса
Штаб капитан Спиридонова*

Рапорт

Какие отобраны показание от сыновей волостного управителя капитана Кулубека Искенина т от киргиза Тайманова примем к вашему высокоблагородию имею честь представить, об донесении что по прибытии Петропавловского каравана, я намерен данный отряд сопровождает конвои из 100 казаков повезти в Актау орудия, направит в назначения в показанные места секретно по получении сведения о предполагаемом захватит тюленгутов притом Канбек, что по отъезде брата его точно все киргизцы изъявили желание наочевку сюда чем прилагают своеручную тамги.

*Токпан Таймаков
Малдыбек Эскенин
Канбек Эскенин*

1838 г., июля 9. Отношение Актауского коменданта капитана Костюрина начальнику военного отряда есаулу Чирикову о нападении повстанцев на Актауское укрепление

На отношение Вашего благородия от 8 сего июля за №21 о сделанном в 22 число июня мятежною шайкою киргизов под предводительством султана Кенесары Касимова обложении Актауского военного укрепления, честь имею объяснить.

Шайка мятежных киргизов состояла, как можно было обозреть, до 2000 человек, под предводительством Кенесары Касимова, как удостоверяют кочующие при укреплении киргизцы Наурузбек и Наурузбай Чегиневы, которые при нападении мятежниками были захвачены и на третий день бежали из стана Касимова. Пробег мятежников кругом от укрепления был за версту, но при удачных выстрелах с барбету из крепостных орудий и с правого вала батальным огнем в один час были отражены. Господа сотник Кудрявцев, прапорщики Креков 2-й и Заикин, командированные мною в то время: первый - с конницей казаков к находящимся у пастьбы рогатого скота, батальонных и ротных лошадей пехотным солдатам, второй - с 20 человеками солдат навстречу к казакам, ретировавшимся с пикетов к укреплению, от совершенного поражения, защитили каждый с удачною поспешностью; а последний с 25 человеками солдат спас без всякого вреда хлебопеков и поваров, находившихся на кухнях, выстроенных вне укрепления. Прочие же затем господа офицеры:

поручики Белов, Травников, Колосов, подпоручик Самарин и хорунжий Куликов 2-й в деле с мятежниками оказывали быстрейшие успехи, а гарнизонной артиллерии прапорщик Брезгин удачно отражал с барбету из крепостных орудий.

Табуны строевых казачьих, батальонных, артельных, ротных, господ офицеров и собственно солдатских лошадей, верблюдов, рогатого скота и баранов находились от укрепления в 2 и в 2,5 верстах. Бывшие у пастьбы оных пехотные солдаты и казаки (о коих прилагается у сего именной список) вооружены были в полном боевом порядке. Партия мятежников в быстром проезде кругом имела в атаке Актавское укрепление не более одного часа, и при отражении скрылась из глаз на запад, в горы. К преследованию же оной того дня (кроме объезду кругом укрепления за 5 верст для узнания общего их стану) мер мною не принято сколько по изнурительному положению строевых лошадей, которые в военном действии совершенно быть не могли бы, а более и потому, что того числа ожидался транспорт с дровами. Почему и признал я за необходимое откомандировать на встречу оному сотника Кудрявцева с 50 казаками и 44 человеками солдат, вооруженных в кавалерийский порядок. На другой день, то есть 23 числа, хотя и командирован был мною сотник Кудрявцев с таковым же числом казаков и солдат к преследованию мятежников, но без всякого уже успеха, который проехал горами (куда мятежники имели направление) около 50 верст и, не предвидевши к преследованию их надежды, выехал на Манакинский пикет и 24-го числа возвратился в укрепление.

Дозорные пикеты кругом укрепления расположены были в 4 местах, на 2, 3 и 5 верстном расстоянии. На каждом пикете находилось по одному уряднику и по

3 человека казаков, о коих прилагается у сего именной список.

И, наконец, при нападении мятежников на Актавское укрепление ранены 5-го казачьего полка урядник Харитон Шевелев, казаки Федор Самсонов, Исаак Ляпин, Михайло Лиханов и 3-ей роты линейного Сибирского батальона № 7 рядовой Алексей Корюкин, в плен взят 4-го полка казак Андрей Терехин.

Объяснив Вашему благородию все вышеописанное по сущей справедливости, честь имею присовокупить, что за откомандировкою сотника Кудрявцева с отрядом навстречу транспорта с дровами оставалось на защиту укрепления казаков с совершенно неспособными к боевому порядку строевыми лошадьми не более 20 человек. Конноартиллерийский же взвод с двумя орудиями находился тогда по тракту к Акмулам.

Исправляющий должность Актавского коменданта,

капитан *Костюрин.*

ЦГА Республики Казахстан, ф. 338, оп. 1, д. 71, л. 74—77.

Подлинник.

1838 г., июля 10. Показание казаха Сырын-Киреевской волости Наурузбая Чегенева о Кенесары Касымове и численности отряда повстанцев у Актауского укрепления

Находился он у пастьбы собственного скота по речке Манаке, когда сблизилась шайка к укреплению. Приезжая из оной к нему четыре человека киргизцов, спрашивали его, русский ли он или киргизец? Ответствовал, что они сами должны видеть как природного киргизца. Захватили около землянок брата его родного Наурузбека и сестру Рысты. Сняв с них

верхнюю одежду, посадив назад себя на лошадей, везли и гнали их захваченную скотину до урочища Коксенгира, где расположилась шайка мятежников на некоторое время. А между тем ходил он с братом и сестрою к султану Кенесары Касимову, просили его, чтобы он, по бедному их состоянию обратил им скот. [Кенесары] обещал, что он выдаст оный, когда придут для ночлегу на урочище Ман-Кадыр. И когда шайка двинулась вперед, оставил Кенесары при них двух человек тюленгутов, с тем чтобы он с братом ехал и гнал скот сзади. Отойдя немного, тюленгуты, посадив сестру его на лошадь, отправились вперед к шайке, а его оставили с братом и скотом сзади. И как скоро наступила ночь, обратился он с братом к своему месту, то есть к Актавскому укреплению, пригнав 6 рогатых скотин, 1-го верблюда и 40 баранов. Шайка же мятежников состояла не более из 800 человек, которая под руководством самого султана Кенесары Касимова. Он росту среднего, сухощав и несколько курнос. В шайке заметил он известных ему киргизцев Алысаевской волости: брата волостного управителя Баеша, Акпана Исенгильдина, Тункушпая Мурзагельдина, Аксары Жалтырова, Тюрюкула, кочующего в той же волости киргиза Кулика и его брата (которые убили 2 солдат, находившихся в конском табуне).

Что показал по справедливости, в том и прилагает свою тамгу (приложена тамга).

Киргизец Наурузбек Чегенов против отобранного от родного брата его показания показал во всем согласно, без всякой перемены. В том и прилагает свою тамгу (приложена тамга).

В дополнение отобранного показания от киргизца Наурузбека Чигенева показал, что, когда он находился в шайке Кенесары Касимова, видел тут увлеченного из

Актауского укрепления бывшего у пастьбы верблюдов казака, по прозванию ему неизвестного, у которого при нем же обрили волосы на голове и надели рубашку. [Кенесары] обещал иметь его в живности и сообщил, - будто бы у него находится 10 человек русских. Приказывал ему Кенесара сказать русским, что он поставленному сену и нарубленным дровам будет делать зажигательство. В том и прилагает свою тамгу (приложена тамга).

ЦГА Республики Казахстан, ф. 338, оп. 1, д. 71, л. 102—103, об. Подлинник.

1843 г., декабря 28.

**Показания казаха козгановского рода Чормана
Асатова о действиях Кенесары Касымова, о
местах его кочевок, о числе приверженцев и
тюленгутов, находящихся с ним**

Прошлую зиму султан Кенесары Касымов зимовал со всеми находящимися при нем приверженцами и родственниками, кроме Кочека между Улутавом и Каракумами по Арыс-Кумам. С открытием весны он направился кочевать к Торгаям, сначала кочевал по речкам Билеутты и Буланты, потом Кымыйкы Джымыйка и далее Асчи Чоштам и наконец, через речку Баимрат, после по Улу-Торгаю на Карсак-Басы и Каракуль, оттуда - на Сарыузек, Бестау, речку Улькуек и озеро Актасты. Здесь караульные люди Кенесары присмотрели приближающийся русский отряд с оренбургской стороны в числе 400 человек и когда дали знать об этом Кенесары, он тотчас послал отряд своего тюлентуга Джеке-батыра, в числе пяти

человек, с бумагой от себя, в которой написал, что он согласно приглашению оренбургского начальства желает кочевать и быть под обширной полой государя, почитая себя преданным ему не намерен вооружаться против русских даже и в таком случае, если бы отряд напал на волости и захватывает скот и что он после того стал бы просить высшее начальство. То же самое приказал посланным сказать русским и словесно. Между тем Кенесара немедленно собрал на всякий случай более тысячи вооруженных кыргызови выставил на вид русским. Русский отряд тогда же отправился обратно и посланные возвратясь через несколько времени сообщили Кенесаре, что русский отрядный начальник отозвался им, что он послан не для преследования волостей или военных действий, а для разграничения земли. После этого Кенесара остановил свой отряд и расположился спокойно кочевать.

Брат Кенесары Кочек-султан неизвестно мне какому случаю кочевал в это время особо. Тогда как русские разбили волость Кочека Касымова Кенесара с приверженцами находился кочевкой по речке Иргызу, расстоянием от места разбития Кочека пять дней езды на верховой лошади. Кенесара до тех пор был спокоен и находился в безопасности, покуда не прислал к нему Кочек тюленгута с известием о постигшем его несчастии. Кенесары мало сожалел о разбитии Кочека за то, что, несмотря на его предупреждения не трогать русских, сын его с тюленгутами захватил в плен оренбургских чиновников.

После известия о разбитии Кочека, которое дошло до Кенесары дней через десять по разбитии, он понял, что преследование более должно относиться к нему и тогда только увеличил меры предосторожности. Он приказал тюленгутам и приверженцам быть днем и

ночью в готовности, а караульных стал посылать во все стороны на дальнее расстояние, вооруженных, на лучших лошадях, преимущественно из собственных тюленгутов.

Узнав от караульных, что с Оренбургской стороны выступил большой отряд, Кенесара с народом немедленно двинулся кочевкой обратно по Иртызу к Торгаю и так поспешно кочевали, что в пять дней достигли оно́го. Кенесаре уже известно было, что сзади гонится отряд русских близко и что таковой же отряд и тот самый, который разбил Кочека-султана, находится вверх по Торгаю на Кара-Коге, что Кенесара, переменяв намерение кочевать к Улуту спешил перейти Торга́й и двинуться далее к озеру через Торга́й, на котором нет бродов, кроме одного, называемого Ували Уткуль, испуганные замедлились, а сзади бегущий русский отряд так близко преследовал, что уже стало видно людей, то народ поспешил убраться с имуществом и крупным скотом, а бараны тысяч до шести были брошены при бросе Ували-Уткуль, далее которого отряд уже за волостями не преследовал и тогда Кенесара покочевал через Карсак-Басы, речку Баимрат на Буланты и Белеуты теми же самыми местами, по которым шел вперед. Кочек Касымов с тюленгутами присоединился к Кенесаре на Бестау, а при бегстве от отряда с Баимрата, опять отделяясь с частью приверженцев, покочевал на Каракумские пески с тем однако ж, чтобы к зиме соединиться вместе.

С Буланты, Белеуты Кенесары беспрестанно наблюдал за Улутавским отрядом, чтобы не выступил онный вновь для преследования его, и тогда Кенесара был в таких тесных положениях, что совершенно не имел никаких средств кочевать ни в какую сторону. Он наконец возымел спокойствие (когда) караульные возвратясь с Улуту объявили, что отряд отправился

обратно и что они проводили его своими глазами до Джаргаина.

Так как при броде Ували-Уткуль Кенесара оставил собственных своих двух тысяч баранов, то насильно с приверженцев своих собирал понесколько баранов, а то братьев его, показателя, также взял шестьдесят баранов

После этого Кенесара с приверженцами направился кочевать ближе к Улуту. По достижении урочища Каратормак мола он, показатель, испросил позволения от султана Кенесары отправиться в Акмолинский округ, где у него находится дом и скотина. Султан Кенесара сначала не соглашался отпустить, но когда показатель прямо сказал ему, что если добровольно не отпустит, то он найдет случай бежать. После чего Кенесара позволил ехать, вручив какую-то бумагу к Турдубеку и велел сказать ему на словах, что так как Турдубек близок к князю, то пусть испросит разрешения о принятии Кенесара в подданство и чтобы для него сделали на Улуту приказ, после чего он успокоится, будет жить мирно и исполнять все приказания государя». Впрочем это обещание Кенесары весьма сомнительно, потому что ни от одного из тюленгутов его или приверженцев не слышно добрых слов, кроме как только бы воспользоваться огшоишностью русских. На это только они употребляют все время и на советы где и как удобнее взять баранту.

Кенесара с приверженцами, как слышно было, намеревался остановиться для перезимовки на урочищах Кара Джезды Кенгырах, неподалеку от Кичитау.

Приверженцы Кенесары, родственники и тюленгуты его последующих родов: коксальского рода-Джумабай, Алтай, Тюлепберген и Тойгулы с 7 аулами, 60 кибиток; козганского - Сутемген Атамбеков, Карабай Токаев и

Сарке Эрназаров с 5 аулами; калкаманского-БуламбайЧаграев и Карабатыр с 15 аулами; алтаевского-Суюн Коджаханов, Худайберген и Таурберген с 10 аулами; борчинского - биш Кенеке и Джанчу-вак с 5 аулами; кыпчаковского - Кутубай, Иман, Кульбай и Джанаңдар с 8 аулами; темешевского-6 аулов карпыкского- Дайра, Тадтыкадам и Ногурбек с 8 аулами; таминского - 5 аулов; туртугульского - старшина Чеченгара с одним аулом; балталинского - старшина Качкын с 3 аулами; баганалинского -султан Басалка с 3 аулами. Родственники Кенесары: Кочек Касымов, Бопу Касымов, Наурызбай Касымов, Эрджан Сарджанов, Худайменды Сарджанов, Тате-султан из рода калмыцкого

Султан Кенесара имеет девять человек детей, но они еще в молодых летах и не выезжают на баранту. Кроме приверженцев при султани Кенесаре находится тюленгутов более трехсот кибиток, они постоянно зимой и летом кочуют с ним нераздельно. Тюленгуты при нем находящиеся разных родов Средней и Малой орды, в числе коих есть караульцы, атагаевцы, уваковцы и киреи.

Султан Кочек Касымов кочует особо, он имеет тоже тюленгутов и приверженцев из Малой орды кибиток до ста. Первые три рода, коксальский, козганский и калкамановский искренне желают предаться русскому правительству, но не могут найти удобного случая бежать от Кенесары; в прошлом году отделяясь, покочевали было к Торгаям, но Кенесара выслал отряд ттолеитгутов, воротил и почти за бегство собрал с козганцев сто лошадей штрафу, а с калкамановцев сто пятьдесят лошадей. Кроме того, отобрал лучшие вещи из имущества. Козгановцы, коксальцы и ныне усиливались было откочевать и явиться в Улутавский отряд, но Кенесара, узнав о том, принял меры к пресечению намерений их.

У султана Кенесары и у приверженцев его считается до десяти тысяч лошадей. В зимнее время он менее почитает себя в опасности. Табуны его пасутся отдельно от табунов приверженцев и Кенесара только с тюлентутами в зимнее время имеют при аулах лучших лошадей на случай опасности.

Кенесара с баганаляинцами находится в тесной дружбе и потому они доставляют ему все слухи о намерениях русских, даже и люди Кенесары часто находятся шпионами, скрываясь в волостях баганаляинцев.

В удостоверение этого показания кыргыз Чорман Асатов приложил своеручную тамгу (приложена тамга).

Со слов переводил: толмач Безверхов.

ЦГА РК, ф. 374, оп. 1, д. 1290, л. 103-108. Подлинник.

1844 г., февраля 14. Показания заключенных в плен Кожебека Киикбаева и Ельдена Байтюлекова о положении баганаляинцев, о сборе скота саулов, об охране аулов повстанцев

1. Имя мое Кожебек, сын Киикбая, от роду 38 лет, напред сего состоял на подданстве в Акмолинском округе в составе Карпык-Теналинской волости, имею двух жен, детей и скотоводство. В прошлом 1838 году был увлечен в отложение, вместе с прочими волостями к султану Кенесары Касымову и с того времени имел кочевку на Каратау, а в прошлом 1842 году, желая возвратиться в Акмолинский округ, покочевал с другими киргазами в пяти кибитках по направлению к Улуту, по достижении же р. Буланты-Билеуты султан Кенесара принудил меня кочевать при себе. В осени того же года, воспользовавшись случаем, отделился от Кенесары вместе с братом моим Джуркабаем и семейством

присоединился к Баганалинской волости, ведения Костангельды, откуда не имел возможности откочевать в Акмолинский округ по причине вражды баганалинцев с акмолинскими киргазами.

В осени прошлого 1843 года, когда я остановился зимовать в горах Улутау, султан Кенесара Касымов за то, что я откочевал без позволения его, послал султана Аблая Нуралина с пятью тюленгутами, которые, связав меня, доставили Кенесаре. Вслед за этим насильно принудили прикочевать старшую жену мою с детьми и скотиной. Младшая жена в настоящее время находится с частью скота в доме брата Джурнабая, кочующего с баганалинцами, ведения Костангельды, с аулами бия Караменды, отделения саргалдак.

С месяц назад тому, когда султан Кенесара узнал через своего тюленгута Клычбая, посланного им к баганалинскому бию Бабыру с письмом на имя закончи (чиновника Сотникова) и по небытности дома в это время бия Бабыра брат его Джансары, дав лошадь Клычбаю, велел отправиться к Кенесаре с известием, что русский отряд в числе 200 человек пришел на Кургальджин. То по сему случаю султан Кенесара в числе 400 или 500 человек, оставив аулы свои на р. Джебды-Кенгыр, перешел сначала на урочище Конур-Джонды и потом на Май-Кускан, отколь послал в разные стороны тюленгутов своих, во-первых, для узнания о движении русских и, во-вторых, для сбора с прочих волостей скота на пищу. Я же с одиннадцатью человеками был послан в Темешевскую волость в аулы старшины Сарыбая с тем, чтобы он удовлетворил нас за угон людьми его у тюленгута Кенесары Танаша лошадей. Получив девять лошадей, отправил к султану Кенесаре, который в это время дал знать через посланного, что он с отрядом своим пришел на Бутулухты и будет находиться в смежности с

волосям бия Бабыра, около аулов Байчувака. После этого я оставался в аулах Темешевской волости, киргиза Кобе Сарина, где слышно было, что русский отряд пришел уже на урочище Мамай, я полагал еще там получить скот и потом отправиться к Кенесаре, но этого по причине по-имки меня сделать не успел.

От султана Кенесары непрерывно разъезжают тюленгуты по всем Баганалинским волостям. Десять человек всю зиму находятся на Сары-Су на урочище Байтерек для наблюдения за отрядом русских от Актау. Султан Кенесара с баганалинцами находится в тесной дружбе, потому что они доставляют ему все слухи о намерениях и движении русских отрядов, а в нынешний поход Кенесары бии Бабыр и Костангельды приготовили для него походную юрту.

Нынешней осенью, когда аулы султана Кенесары находились на Кичитау, из баганалинских старшин Кадыр, Эрден, брат Костангельды Бока, Алданазар и родственник бия Бабыра Бюрубай ездили для посещения Кенесары и получили от него подарки: Кадыр получил верблюда, Эрден - беркута, Бабыр-бий, хоть сам не ездил, но ему прислана была Кенесарой хорошая лошадь. Баганалинские старшины в течение целого лета имели письменное сношение с Кенесарой и тюлен-гуты его непрерывно находились в волостях ба-ганалинских.

Собственные аулы Кенесары находятся в настоящее время на урочищах Джайдели-Узек, аулы Кочека Касымова далее на урочище Ку-Мола, султан Бопу и Ержан на урочище Коджам-Джас. Из приверженцев козганцы и кожалыцы зимуют на **Кичитау**.

Дойти до аулов Кенесары секретным образом отряду никак невозможно, потому что в настоящее время число караульных Кенесара вероятно увеличил и еще тем более, что на всяком пути будут встречены

Баганалинские волости, где постоянно находятся его шпионы. Если угодно будет начальству, то можно будет удобнее дойти секретно до Кенесары через Сары-Су по известным мне местам и что это я обязуюсь исполнить в точности. Скот Кенесары, исключая баранов, находится теперь около урочища Джийдели-Узек. Снега на пространстве от Мамая до настоящего места нахождения Кенесары гораздо мельче, нежели к Кургальджину, а оттуда далее до р. Джизды-Кынгыр гораздо глубже.

В удостоверение вышеописанного и что пока-зал это справедливо в том кыргызец Кожебек Киикбаев приложил тамгу (приложена тамга).

При отбирании показания находились султан майор Арслан Худаймендин приложил печать: султана Джаная Айчувакова тамга, султана Кульджана Кучукова тамга, бия Аккошкара Кичкентаева тамга.

С подлинным верно: есаул Рыбин.

ЦГА РК, ф. 374, оп. 1, д. 1290, л. 203-206. Копия.

**Объявление Командира Отдельного
Сибирского Корпуса, Князя Горчакова 30**

мая

Почтеннейшие Султаны, Бии, старшины и весь Киргизской народ!

Небезизвестно Вам, что в течении нескольких уже лет султан Кенесары Касымов с шайкою злонамеренных, распространяет в степи убийство, грабеж и всякого рода беспорядки увлекая за собою легкомысленных происками и силою.

Преследуемый войсками Его Императорского Величества, и доводимый до крайности, в 1840 году прибегнул он с покорностью к великодушию Государя Императора, и по беспредельному Высочайшему милосердию был прощен; но привыкший к буйству скоро

изменил своей клятве и возобновил беспорядок разграблением мирных волостей.

Его Императорское Величество, заботясь о благе Киргизского народа и убедившись в необходимости оградить его от дальнейшего насилия, разрешил ныне преследовать мятежника оружием; но вместе с тем по Всемиловейшему Своему снисхождению, соболезнуя к заблуждению, повелевает даровать прощение тем, которые с раскаянием оставят виновника смут, возвратятся к повиновению властям, постановленным Монаршею его волю.

Объявляя ко всеобщему сведению Киргизского народа о сем Высочайшем соизволении, надеюсь, что обольщенные мятежником поспешат воспользоваться сим Всемиловейшим снисхождением и оставят Кенисары, дабы не разделить его участи и не подвергнуться тому строгому наказанию, которого в последствие не избежать упорствующие в своем преступлении.

**Г. Командир Отдельного Сибирского Корпуса,
Г. Командиру Отдельного Оренбургского
Корпуса 5-го июня**

По Высочайшему повелению, объявленному мне Господином Военным Министром, Начальник Штаба вверенного мне Корпуса, Генерал-майор Жемчужников, будучи назначен Главным Начальником Сибирских и Оренбургских отрядов, командированных для преследования Султана Кенисары Касымова, 30-го числа прошлого мая отправился из Омска к горам Улу-Тау, куда прибудет около 15-го июня и войдя в сношение с Войсковым и Султаном Ахмедом Джантюриным, откроет по указанию местности и обстоятельств, совокупные действия, для достижения Высочайше указанной цели.

**Донесение Войскового старшины Лебедева
Г. Командующему Отдельным Оренбургским
Корпусом от 20-го мая. Лагерь при р. Иргизе**

Доносит, что сего 20-го мая при сего 20-го мая присоединился к нему Султан Правитель Ахмед Джантюрин с находящимся при нем двух — сотенным отрядом казаков Оренбургского войска и 950 киргизами его ведомства, этим избавился я от затруднительного положения, в которое поставляла меня слабость верблюдов, следовательно и невозможность двигаться им с желаемой быстротою. Теперь же намерен я отделить необходимую часть вверенного мне отряда, по прилагаемой при сем ведомости, для прикрытия обоза, и держать остальных людей, снабженных продовольствием на 20 дней, в готовности, что был по получении верных сведений о месте пребывания мятежных аулов, направиться усиленными переходами для настижения. Для разведывания же отправлено нами 40 ожидается к 23-му сего мая.

**Донесение Войскового Старшины Лебедева
Командующему Отдельным Оренбургским
Корпусом 5-го июня. Лагерь при р. Кабырге**

Прилагаемый при сем рапорт мой от 20-го мая за № 16, не мог быть отправлен в свое время к Вашему Превосходительству, по ненадежности сообщений, при том я опасался, что бы он, попавшись в руки мятежников, не открыл им план моих действий.

Во время следования моего вниз по р. Иргизу, отыскав 23-го мая, несколько выше впадения в него р. Талдыка, довольно свежие следы кочевков Кенисары, и направление следования его аулов, я увеличил переходы; имея однако постоянно в виду, что бы до времени не утомить лошадей. 27-го мая отправленный мною для рекогносцировки Султана Давлет Али Баймухаметов, с

киргизами его ведомства, наткнулся на довольно значительный отряд, при коем, как открылось в последствии находился и сам Кенисары, и открыл с ним перестрелку; двинутые на помощь войска наши, уже не застали мятежников, которые, будучи одвуконь, быстро скрылись по разным направлениям. Предполагая, по свежести следов, кочевок и аулы мятежников довольно близкими, но надеясь, что Кенисары, для спасения их решится вступить в бой, я последовал за ними усиленными переходами, днем и ночью. Этим также я не допустил мятежников в пески Кара-Кум, в коих водопой по колодцам, при быстром следовании и безпрестанной опасности быть настигнутым, почти невозможен. Убегая от моего преследования вверх по левому берегу Тургая, по безкормным пустыням, и сыпучим пескам, и кидая во время бегства излишки тяжести, мятежники, наконец, проходя пески Турсун разделились на три главные части и кинулись по различным направлениям по безводной и безкормной степи к р. Баймурату и пескам Ак-Кум; между тем следы аулов, отделившись от главного пути, начали появляться на правой стороне Тургая.

Не получая никаких сведений о месте нахождения Сибирского отряда, к которому отправлено было мною два нарочных; между тем как из отношений Его Высокопревосходительства Господина Корпусного Командира, Сибирскому Начальству было известно, что я около 30 мая буду находиться на устье Тургая, зная к тому же по достоверным частным известиям, что отряд этот не находится между Улу-Тау и Тургаем, и следовательно не может преградить Кенисары дальнейшее бегство, я уже не надеялся настигнуть легкий отряд киргизов, которым большие табуны, позволяют переменять лошадей по несколько раз в день, я направился вслед за аулами, и сделав в продолжении семи дней

преследования моего 440 верст, настигнул и разбил более 60 аулов Байкадама (одного из главных сообщников Кенисары, участвовавшего между прочими грабительствами, также в убийстве Хорунжого Алтыбая, в прошлом году) на урочище Кинчарлак близ впадения Кабырги в Улькюак. По слабости сопротивления, потеря с обеих сторон была очень незначительна и заключалась в нескольких раненых и убитых лошадях, в плен взято 11 человек. На другой день после разбития, явилось ко мне 42 человека старцев и детей, которых Байкадам насильственно удерживал при себе, узнав, что при отряде моем находится султаны их ведомств, люди эти явились под покровительство сих последних, и объявили, что родственники их, способные носить оружие, до селе удерживаются при Кенисаре, и единственно по строгому надзору за ними, не могли до селе найти средства бежать.

Отбитый мною при этом случае у мятежников скот, простирается до 1.158 верблюдов, 180 лошадей, 94 головы рогатого скота и 12/т. баранов. Потеря сия отклонить многих приверженцев Кенисары от того, чтобы вверяться с семействами и богатством слабой защите и ничтожному теперь покровительству его. По полученным достоверным сведениям, братья Кенисары: Кочек и Бопка Касымовы, Султан Чукбут Карабаев и почетный киргиз Батырбас, тайно и против воли Кенисары, отделились на Тургае от него, и направились через Кырк-Кудук на Кара-Тау; Сибирского ведомства Турткульского отделения киргизец Джанайдар, вернейший до селе приверженец Кенисары, которому вверены были аулы его, отделился ночью с своими аулами к вершинам Тургая; точно также и находившийся при Кенисаре киргиз Сибирского ведомства Каксальского отделения. Сам же Кенисары с песков Ак-кум послал разъезд к Улу-Тау и Сибирской границе и узнав,

что следование в эту сторону ему открыто, направил туда, через р. Джиланчик, свое бегство.

Троицкий караван шедший из Бухары, отказал уже Кенисары в платеже требуемой им дани, вероятно и прочие караваны, а также и киргизские рода, подчинявшиеся ему, узнав настоящее положение мятежника, передадутся нашему Правительству, и Кенисары, ослабленный числом приверженцев, и лишенный способов делать насильственные сборы зякята, и не будет иметь возможности долго держаться, и почти достоверно можно положить, что и последние приверженцы не долго останутся при нем.

По разбитии аулов, мы предполагали выбрать лучших людей, и посадив их на верблюдов, продолжать в этом виде дальнейшее преследование мятежника. Но узнав, что путь отступления оставлен ему открытым (что доказывается также взятым направлением бегства) должны были отказаться от приведения плана этого в исполнение; усталость же лошадей и невозможность поправить их в скором времени, в настоящее жаркое время года, не дают никакой надежды, чтобы дальнейшим преследованием можно было достигнуть каких-либо выгодных результатов, между тем, этим я рисковал бы потерять не только отбитый мною ныне скот, но и большую часть лошадей отряда, хотя впрочем доселе, не смотря на продолжительное преследование и большие переходы, пала всего одна и брошены за усталостью три казачьи лошади.

Донесение Войскового Старшины Лебедева Г.

Командующему Отдельным Оренбургским

Корпусом от 15-го июня. Лагерь при р.

Тыну-Бутак

Следуя небольшими переходами, что бы дать отдых утомленным лошадям и отбитому скоту, я сего числа

прибыль на речку Кара-Бутак, где по присоединении обоза отряд султана Правителя Восточной части, за исключением одной сотни из двух сотенного отряда при нем находящегося, отделился от меня, для следования к местам своих кочевок. С остальным отрядом, в составе по прилагаемой при сем ведомости, прикрывая съемочную партию, я намерен направиться к неснятой еще части р. Тобола, и надеюсь прибыть в крепость Орскую примерно к первым числам июля.

**Г. Командир Отдельного Оренбургского
Корпуса Войсковому Старшине Лебедеву 25
июня**

К крайнему неудовольствию моему, я усмотрел из донесения Вашего от 15-го числа сего месяца, что вверенный Вам отряд в первых числах июля прибудет к кр. Орской, Вы не только вопреки данного Вам Г. Командовавшим, в отсутствие мое, Корпусом, предписанию, но даже и Высочайшей воли, изложенной в тех повелениях, совершенно отклонились от настоящей цели назначенной экспедиции, которая непременно должна быть основана на совокупных действиях вверенного Вам отряда с таковыми же Сибирскими, находящимися на Улу-Тау и Сыр-Су, для сего предписано Вам было открыть и наблюдать постоянное сношение с Сибирским отрядом, и которой должен быть под команду Вашею до приезда генерал-майора Жемчужникова, о чем Вы также были извещены, и сверх того предписано Вам было не прежде возвращаться к линии, как по трех месячном пребывании в степи, Вы же напротиво учинению, на тиска на мятежные аулы 4-го числа сего месяца, отбив у них значительное число скота, вместо того, чтобы преследовать бегущих и самого Кенисару, который по

донесению Вашему взял направление к гор Улу-Тау и к Сибирской границе, обратились по усталости лошадей к линии, следуя умеренными маршами, что Вы могли бы тоже самое исполнить обратиськ горе Улу-Тау, при немво временахождениявверенного Вам отрядав степи пало и брошено 4 лошади, а из числа людей нет ни одного умершего и больного, что также не доказывает, что вверенный Вам отряд изнурен, а буде бы Вы по каким либо непредвидимым затруднениям не могли следовать к Сибирской границе, то в таком случае, остановись, на месте, донести генерал-майору Жемчужникову и мне,который 15-го июня должен быть лично на Улу-Тау. Путь же Вам, после натиска на мятежные аулы состоял: до Улу-Тау - 300, а до кр. Орской 425 верст, следовательно Вы были ближе к Улу-Тау, чем к кр. Орской, и теперь находились бы в совокупном действии с Сибирскими отрядами, через что исполнена была бы в точности Высочайшая воля. Относительно же отбитого скота ясно было изложено в данном Вам предписании отнюдь не обременять таковым отряд, а если того по обстоятельствам нельзя было исполнить, то следовало передать Султану Правителю Восточной части Орды Ахмеду Джантюрину, через таковые противные действия Вы совершенно не исполнили изложенного в предписании, и может быть дали средства прекратить Высочайше назначенную экспедицию от двух корпусов и уйти без должного наказания мятежному Султану.

А как по настоящей экспедиции Ваше Высокоблагородие состоите в полном распоряжении генерал-майора Жемчужникова и по неизвестности прекратить ли он действия против Кенисары, то предписываю Вам остановись с отрядом, где застанет сие предписание, и с получения сего немедленно отправить летучий отряд из ста доброконных казаков при одном орудии под комавдою

Генерального Штаба поручика Герна прямо в Улу-Тау, для получения дальнейших приказаний от генерал-майора Жемчужникова, снабдись сей отряд в оба пути продовольствием, назначить одного надежного и знающего свое дело в степях походах офицера и 5 расторопных урядников, также дать нужное число киргиз и вожжаков, а для поднятия тяжестей самых лучших верблюдов. Вам же с отрядом и с сотнею казаков присоединившихся из отряда Султана Правителя Восточной части Ахмеда Джантюрина, будет таковой к нему еще не отправлен, следовать к горе Карачатау, если находитесь ближе к Орску, то выйдя на путь следования посланного ныне из кр. Орской транспорта с месячным продовольствием для вверенного Вам отряда остановитесь. Означенному транспорту дано следующее направление: вверх по речкам Кумаку, Джэнгиз-Агач, на вершины р. Тобола к гор Карачатау; по прибытии коего к Вам тотчас же Вы должны следовать с вверенным Вам отрядом к Сибирской границы вниз по р. Кабырге и поравнявшись с верхним бродом Тайпака на р. Тургае направится через оный далее к верховьям р. Джиланчик и по прибытии к Улу-Тау или не доходя до оной обязаны исполнить все то, что будет предписано от генерал-майора Жемчужникова.

Если поручик Герт узнает от начальника войск Сибирского отряда, что войскам сего Корпуса, находящимся в степи против Султана Кенисары приказано прекратить дальнейшие действия, и что сам генерал-майор Жемчужников возвратился к линии; в чем он поручик Герт должен получить письменный вид, то обязан с своею командою следовать к вверенному Вам отряду и по соединении: как Вам так и ему принять обратный путь к линии.

Весь отбитый скот, за исключением того количества, которое нужно для продовольствия войск вверенного Вам отряда и поднятия тяжестей, отдать транспортному офицеру, имеющему прибыть к Вам с продовольственными припасами, который уже доставит вес скот в кр. Орскую и сдаст под надзор тамошнего Коменданта.

Донесение Г. Командира отдельного
Оренбургского Корпуса Г. Военному
Министру 4-го июля

Вдополнение рапорта моего от 27-го июня за № 589м , честь имею почтительнейше донести Вашему Сиятельству, что после сделанных мною распоряжений, Начальник 22-й Пехотной дивизии генерал-лейтенант Толмачев, по поручению моему, отправился в кр. Орскую, где под наблюдением его ускорено снаряжение отряда с транспортом продовольственных припасов, который выступил из Орска 30 го июня вверх по р. Кумаку; между тем сам генерал-леитенант Толмачев прибыл в степ на р. Кара-Бутак в 90 верстах от кр. Орской, где 29-го июня подполковник Лебедев находился с вверенным ему отрядом. После осмотра его генерал-лейтенантом Толмачевым немедленно сделаны были распоряжения касательно замены заболевших людей, негодных лошадей и верблюдов и 2-гс числа месяца отряд этот опять был снабжен провиантом и всем нужным для 3-х месячного походов степи.

Между тем Управляющий Восточной части Оренбургских киргизов Султан Ахмед Жантюрин 24-го июня мне донес, что 23-го июня на рассвете мятежный Султан Кенисары Касымов с своим скопищем до 700 человек неожиданно сделал нападение на располагавшиеся при р. Аяте близ местечка Карауба аулы родов: Кипчакского, Алтыбашева, Корагизского и Сумурунского

Отделении отхватил у них до 3.000 лошадей и до 1500 верблюдов ограбил все кибитки и людей тех аулов и быстро удалился за р. Тобол по направлению на Юг. Известие это, подтверждено рапортами начальников Михайловского и Константиновского укреплений, которые доносят, что Кенисары с приверженцами своими приблизился к линии разграбил несколько аулов.

Для останова таких дерзких грабительств, вблизи линии и почти в тылу отряда, я предписал подполковнику Лебедеву тотчас следовать с вверенным ему отрядом в полном его составе, против Кенисары, стараясь настигнуть его и действовать сообразно с Высочайшею волею, изложенною в данных ему предписаниях и инструкциях, и минуя все затруднения всевозможными средствами открыть сообщение с Сибирским отрядом. Дойдя же до р. Тургая, или если Кенисары удалится в глубину степи, то немедленно отправил бы летучий отряд под начальством Генерального Штаба поручика Герна к Генерал-майору Жемчужникову, для получения дальнейших приказаний. Во всяком случае, я вменил ему в обязанность если представится возможность к поражению Кенисары, то не пропускать оную и стараться нанести решительный удар. Штаб отдельного Сибирского корпуса; За отсутствием состоящего в должности пограничного начальника Сибирских киргизов, господину подполковнику Спиридонову. 27 августа 1847 года. Омск.

Предлагаю Вашему Высокоблагородию в дополнение к рапорту Вашему от 25-го августа с № 2240, собрать через Акмолинский приказ и представить ко мне сведение:

1. Каких родов и волостей киргиз состоят при Султана Кочеке и родственниках, Кенесары; в каком, они числятся и где кочевали со времени поражения Кенесары Дикокаменными киргизами.

2. Кто из числа отложивших султанов при них находится.

3. Сын Кенесары Джагфара, какого возраста, и нрава и каким пользуется мнением между киргизами.

4. Сверх Джагфара, не остались ли еще в живых другие сыновья Кенесары или Саржана, и если окажутся, то где кочуют и какие их намерения.

И вообще, прошу Вас разведав, сколько возможно подробные о положении сих Киргаз, без чего, не могу я по просьбам их, сделать окончательного заключения.

Корпусный командир генерал от инфантерий (подпись)

ЦГА РК. Ф. 374. Оп. 1. Д. 1922. Л. 8 с об.

Ресей зерттеушілері әскери өнер жайында

БОРЬБА КАЗАКОВ С ДЖУНГАРАМИ И КАЛМЫКАМИ

...Между тем по той причине, что шах персидский [Надир—1736—1747] в провинциях великой Татарии, яко то в Бухаре, в Хиве и в других тамошних местах немалые завоевания учинил, со стороны оренбургской комиссии всякие осторожности были учреждены дабы от персиян какого не было наглого и нечаянного нападения, ибо Хива, где сам помянутый шах с войском своим действительно был, не весьма в дальнем расстоянии. И по присланному тогда из бывшего кабинета указу ко упреждению его шаховых намерений всякую осторожность иметь и город Оренбург в совершенное оборонительное состояние привести было велено. Тогда ж и киргиз-кайсацкие орды немалое затруднение причинили, ибо... бывший в Башкирии возмутитель Карасакал, ушед в киргиз-кайсаки, назвался что он бывшего зюнгорского владельца Кенташи — сын, а нынешнего Галдан-Чирина брат, и ходил с некоторыми своими единомышленниками под зюнгорское

владение. И причина им некоторые пакости, оных калмык так раззорил, что помянутый им владелец Галдан-Чирин отправил на них войска своего 20 тысяч и при них несколько пушек. Которые до Яика реки гнали их, киргиз-кайсак, раззоряя так, что принуждены были разоряться от них до самого Оренбурга [Орска], который оное калмыцкое войско усмотря и по высылке уже из крепости от коменданта нарочных людей со объявлением что они, калмыки, соседственной дружбе противно чинят, нападая на подданных российских киргиз-кайсак, возвратились, но уже многие раззорение причинив, а особливо улусы Абулмамета и Аблая салтанов вконец раззорили и бесчисленное множество скота побрали, также и людей побили не мало [1741]. По которому их отступлению, командующий тем калмыцким войском владелец прислал в Оренбург знатных зайсангов объявить, какие их причины к нападению на киргиз-кайсак подвинули, а именно, что во время бывшей у них с китайцами войны киргиз-кайсаки воровством и нападениями своими покою им не давали, да и ныне тож чинить отважились. А что они российские подданные, того их владелец не ведал. Против чего объявлено было, каким образом киргиз-кайсацкие орды в подданство российское пришли, с представлением, чтоб зюнгорский владелец впредь о их противностях в оренбургскую комиссию писал, почему всякая справедливость может быть чинена; а сам бы он с ними не управлялся, и через то б соседственной дружбы не нарушал.

(Рычков, Ист. Оренб., 56—57).

ВОЕННОЕ ДЕЛО

Оружием нашего вспомогательного киргизского отряда были копыя, сабли, стрелы и кремневые ружья. Стрельба из ружей производилась с помощью фитилей из

тополовой коры. Они делали это таким образом: когда нужно было изготовиться к стрельбе, брали отрезок фитиля, натирали порохом, затем высекали огонь на этот трут, который тут же принимался тлеть. Не было ни фитильной полки, ни какого-либо курка, а вместо всего этого в начале ствола была прорезана сквозная ложбинка, куда перед самым моментом выстрела и загоняли тлеющий трут, производивший разряд. Стрельба была очень меткая. Точную наводку облегчала штативная рогатка, приделанная к середине ружья (рогатка употреблялась и у русских казаков). С лошади так стрелять нельзя. Поэтому перед тем, как пустить в ход ружья, всегда старались спешиваться и устанавливать опорные рогатки, и тогда, говорят, выстрелы становятся действительно опасны для противника. При дождливой погоде их ружья были непригодны, так же, как и при стрельбе с лошади. Не только сырел фитиль и принимался тлеть очень туго, но терял силу и самый заряд от сырости, проникавшей в порох через отверстие и дуло. Так снаряжались киргизы для борьбы со своими противниками. Оружие покупалось, главным образом, в Ташкенте. Жители этого города — лучшие ремесленники всех этих мест. Что же касается пороха, то киргизы вырабатывают его сами в своих улусах. Сколько мне известно, они умеют готовить два вида пороха, а именно: черный и белый. Но они держат в секрете это изобретение, почти неизвестное у других народов. Я надеялся прознать что-нибудь о деле, но никак не был в силах удовлетворить свое любопытство. В данном случае не помогли ни мои дружественные связи, ни ласковые слова, ни угощения, на которые я не скупился. Ответ их был один: "Порох мы делаем так же, как его и в вашей стране делают. Искусство нашей выработки не включает в себе ничего особенного. Все, необходимое для изготовления пороха, добывается в наших же местах".

Отправляясь в бой, киргиз берет с собою трех и даже четырех коней; самого лучшего коня он приберегает для самого дела и до того ничем его не обременяет, на остальных он гоняет попеременно сам и везет захваченные им в дорогу запасы. Смена лошадей дает им полную возможность делать за день без всякого напряжения 60 и даже 80 верст.

Одевание, в котором отправляются в поход, отличается от обыкновенного тем, что в спину верхней одежды непременно вшиваются два мешочка из сукна или из кожи со вложенными в них написанными на особых листках молитвами. Так заведено у всех киргизов в походе, не только у знатных, но и у рядовых бойцов. Молитвенный текст, зашитый в один из мешочков, предназначен охранять носителя от недугов и от вражеского оружия. В другом мешочке — тоже писаная молитва, но о другом — быть храбрым и неустрашимым в схватке.

(Рычков, Дневник, 342—343).

Во время войны навешивают они [киргизы Большой орды] на себя великое множество колокольчиков и побрякушек, которые производят страшный шум и пугают неприятельских лошадей.

(Георги, II, 120).

Набор оружия у киргизов в общем таков: лук (кирг. dia) и стрелы (ок), копыя (naisa), простые сабли и, наконец, ружья. Некоторые из воинов (batyr) выходят в строй в панцирных рубахах. В походе это — обыкновенно — предводители отрядов, их отличает наличие особого крылышка на шапке.

(Фальк, III, 542).

Во время положенной обще на мере [сообща намеченной] и народом подтвержденной войны собираются все, к ратованию способные люди в определенное место, всяк, по примеру башкирцев, с двумя

или больше лошадьми и вооружен. Толпы сии соединяются и вступают в поход под предводительством избранных военачальников. Поелику всяк сам себя содержит, то войско их не имеет надобности ни в казне, ни в житницах. Множество их все опустошает. Чего они из попадающихся им стад не съедят и которых неприятелей мужеского пола не перерубят, тех так, как жен и детей, уводят в неволю. Когда воинственное странствование им наскучит, то они сами собою мало-помалу возвращаются на прежние свои места, почему войско ежедневно тогда убывает. Когда они встречаются с неробеющими неприятелями, то ни мало в деле своем не успевают. Из луков стреляют они очень худо. Огнестрельные их оружия без курков, почему и палят они из них еще и ныне по старинному обыкновению, поджигая порох фитилем. Они не могут и прямо из рук палить, но сходят с лошади, ложатся на землю и ставят ружейный ствол на приделанные к нему рожны, что все выжидать неприятелям иногда становится и скучно. Ежели они в предприятии своем не успевают, или к тому еще и поражение претерпят, то всяк спешит ближайшею дорогою в свой улус. При всем том одерживают они обыкновенно победу над такими неприятелями, которые не мудренее их в военных действиях.

(Георги, II, 124—125).

Вооружение киргизцев состоит: из ружья с фитилем, сабли, лук со стрелами и айбалты, или топор длинной рукояти, особаго устройства с железным лезвием на оной; есть у некоторых кольчуги со шлемами и наручниками (панцыри), но все это в крайнем небрежении и неисправно, десятой разве из киргизцев имеет одно что либо, из показанного здесь оружия. Большая часть довольствуется длинными палками, с конца заостренными и обожженными, и плетями

Ш.Ш. Уәлиханов

XVIII ғасырдағы батырлар туралы тарихи аңыздар

1. Жоңғарларға қарсы бір жорығында Абылай-хан барлау үшін алғыншы ретінде мың жігіт іріктеп алып, оларды екіге бөледі де, екі қас батырын басшы етеді: олардың бірі — Қанжығалы қарабужыр Жантай¹ да, екіншісі — сол рудың ақсақал ағасы Бөгенбай. Батырлар ұзақ уақыт оралмай, Абылай шынымен-ақ абыржиын дейді. Ақыры шыдай алмай: «бұл батырлардың тағдыры не болар екен деп дегбірсізденіп, өзінің ақылшысы Бұқар-жыраудан:

Менің сайыпқырандарым не болды екен, олардың осынша уақыт оралмауның себебі не? — деп сұрайды. Сонда Бұқар:

Сабыр сақта, Абылай,
Жантай асар Талқыдан,
Бөгенбай таймас қалпынан,
Батыр Құлжан секілді,
Жауды мысы басады,
Хан-баба бірақ қашады,
Жантайымның жолы ауыр,
Өте алмай тұр жасағы, -деп жырлай
жөнеліп кідіреді,

«Апырай, Жантайым жазым болмаса жарайды ғой»
деп ойға батады Абылай. Сонда Бұқар жырау саңқылдап:

Тарлыдан аман асады,
Дұшпанның қанын шашады,
Олжа етіп ұлысты,
Айғабақ аппақ аруды

Алдыңа сый ғып тосады,
-депті. Оның осы көріпкелдігі айна-қатесіз келіп,
Жантай олжамен оралғанда қуанғаннан төбем көкке
жеткендей болды» дейді екен Абылайдың өзі.

2. Бірде Абылай бас бағып баспалап қытайлармен
тасадан тап беріп ұрыспақ болады да, осынау сәтсіз
қимылым саяз ойлайтын кейбір қазақтарға кері әсер етіп
жүрмес пе екен деп, іштей булығып,
қатты қиналады. Сонда оның дабылды ақындарының бірі
Тәтіғара жырау жылыстауға бет алған қазақтар мен
Абылайдың өзіне қайрат- жігер беру үшін былай деп
жырлай жөнелген екен:

Кебеже қарын кең құрсақ,
Артық туған Абылай,
Көтере көр бұл істі,
Көп қытайдың жылқысы,
Тұрымтайдай құнысты,
Жау жағадан алғанда,
Ит етектен алғанда,
Ер Абылай қорыққан жоқ,
Әншейін еңкейе беріп жылысты,
Бәсентиін Сырымбет
Оқ жіберіп ұрысты,
Ақыл қалмас қашқанда,
Дегбір қалмас сасқанда,
Баяндай ерді көрмедім,
Бұрылып жауды шанышқанда.

3. Бәз-бір әбес қылығы үшін Абылай
үйсін биі Ерден батырдың ауылын шабуға әмір етеді. Бұл
жолы қаһарына мініп ханның терісіне сыймай қатты
ашуланғаны сондай, кінәліні ақтап ауыз ашуға бірде-бір
пенденің дәті бармайды. Халықтың сұрауымен Бұқар-
жырау белін бекем байлап, аңыратып қоя береді.

Ай, Абылай, Абылай!

Таймасын тек бастан бақ,
Даңқыңыз тұр аспандап,
Теңесе алмай асқар да,
Ақтан болып күніңіз,
Тасып мерей нұрыңыз,
Арсы менен күрсіге,
Кетті тарап үнііз,
Өзің болған күнінде,
Бес қақпаға сыймады,
Азат еткен құлыңыз,
Алатаудан асыңыз,
Ашуыңызды басыңыз,
Есіңізді жиыңыз,
Алашапан Ерденнен,
Сексен нарға артылып,
Келер сонда сыйыңыз!

4. Ел аузындағы аңызға қарағанда, Түркістаннан қашып шыққан немере ағасы Оразбен бір атқа мінгесіп, қырдағы ең жақын туысқаны Әбілмәмбет ханға жол тартады. Жол-жөнекей ойламаған жерден тап болған жағдай оны қазақтың Қарауыл руының Жақсылық деген атасынан тарайтын. Дәулетбайдың қолына келіп паналап, бас сауғалай тұруға мәжбүр етеді. Кейбіреулер ол байдың жылқысын баққан екен деседі. Дәулетбайдың шеттен келген жігіттің апарып алдына қоймаса, ешқашан тамақ сұрамайтынын байқайды. Әкеп берсе де, тағамды кірпиязданып жейтінін, жуылмаған ыдыстан ешқашан ас ішпейтінін байқап жүреді. Мұның өзі қара қазаққа келінкіремейтін мінез'. Оның бұл кіді мінезі үй иесінің де назарын аударады. Ораздан сұрап мән-жайға түгел қанығып, түп-тегін білгеннен кейін дереу Әбілмәмбетке алып келеді оны. Және жылқысынан ең бір жақсы атын тарту етеді. Бұл әйгілі шалқұйрық сәйгүлік еді. Жас сұлтанның жорықтағы жансерігі болған шалқұйрық

сәйгүлік еді. Абылайдың батыр деген атағын шығарып, қалың қазақтың қадір-құрметіне бөлейді.

Таракты Байғозы батыр. Ресейден қашқан Торғауыттарды түп ізіне түсіп қуып келе жатқан қазақтар қоналқыға кідіріп, мосыға қазан асып, жылқының сүр етін пісіріп, торсықтағы суға құрт езіп, ауқат жасап, күн ұзақ ас іздемейтін болып бір тояды. Абылайдың шатырында өзінің өркөкірек паңдығымен, серілік салдығымен аты әйгілі арғын Шақшақ Жәнібек батыр отырады. Батыр насыбай атып шақшасын қалтасына сала бергенде шатырдың алдына келіп тоқтай қалған жас жігіт аттан түспей қолын созып; - Жәнібек батыр, шақшаңызды бере тұрыңызшы! — дейді. Жәнібек жігіттің баса-көктеген қылығын жаратпай қалып, оған бұрылып та қарамай, көңіл аудармаған болып шақшаны қызыл сапиян етігінің өкшесіне қағып-қағып алады да, бір сипап қалтасына салады.

Ізінше-ақ хан жұртты орнынан тік көтереді. Әркім өз руының тамғалы туы астына топтасады. Сауыт-қалқандары жарқырап, дулығасының ұшына үкі таққан, қорамсағын тағынып, садағын асынған батырлар ханның төңірегіне жиналып, сапқа қотан айналып тұра қалады. Хан кеңесі басталады. Дұшпанның күші сан жағынан қанша басым болса да, шабуылды бұрын бастау керек деп ұйғарылады. Алдын барлау үшін алғыншы жібермек болады. Үміткерлерді шақырғанда бірінші болып жаңағы Жәнібектің шақшасын сұраған жас жігіт шыға келді. Алғыншылар оралғанда:

-Дұшпан көп пе екен, жау жағы басым емес пе? — деген Жәнібек батырдың сауалына әлгі жас жігіт:

-Көп те емес, аз да емес, — деп жауап береді.

Қан майдан қызып та кетеді. Қазақтар орасан шығынға ұшырап, ақыр аяғы іс сауғалап қашуға мәжбүр болады. Түп етектен түре қуып шерудің алдында түндей түнерген

қара қалмақ атын ойнақтатып, туын желбіретіп жеке дара келе жатады. Қазақтардың тобына өңмендей еніп, біразын аттан аударып түсіреді. Жәнібек те кері қашқан топтың бел ортасында келе жатыр еді. «Осынша қазақтың арасынан мынау алпамсадай албастыны жер жастандыратын бір жігіттің шықпауын қарашы, ей!» деп өкінеді ол. Аузын жиғанша болмайды, анағы жас жігіт алға атып шығып, кері бұрылады да, садағын атан түйедей қалмаққа көздейді. Жебе мың бұратылып аңырай жөнеледі. Жас батыр өзіне ызасы келіп, жебенің бұратылмай тура ұшпағанына өкініп, мынау пәлеге алланың өзі пана болып, қанатының астына алып жүрген шығар, тегі» деп күбірлейді. Ойын аяқтап үлгертпей, қалмақ батыры қалбалақтап барып жерге жалп ете қалады. Ту ұстаушысының ажалы дұшпанның арасында абыржу туғызады. Жағдайды пайдаланып қазақтар кері бұрылып қалмақтарға тарпа бас бетін қайтарып, қашуға мәжбүр етеді. Сөйтіп, ойламаған жерден жеңісті дұшпанның қолынан тартып алады. Жаңағы жас жігіт Жәнібекке қайтып кеп: Батыр, шақшаңызды енді берерсіз. Насыбай ататын кез келген болар, —Тарақты Байғозы батырлық жолын осылай бастаған екен. Содан бастап оның даңқы кең жайылады.

М.Ж. Көпейұлы

АБЫЛАЙ ЗАМАНЫНДАҒЫ БАТЫРЛАР (Төртінші нұсқа)

Абылай хан заманында қазақтан шыққан батырлар: Қаракерей - Қабанбай; Қанжығалы - Бөгенбай; «Көкжарлы көкжал Барак; «Жауды көп қашырады, жақсы

аты Баракқа қалады!»- делінген Барак батыр - осы;
Шанышқылы - Бердіқожа.

Тауының «Арқар» деген аты - Құлжа,
Жігіттер, атқа түйе тегін олжа.

«Хан Абылай аттанады!»- деп есітіп,
Келіпті Шанышқылы - Бердіқожа.

Сырым - Малайсары:

Абылайдың мінгені - Айғайсары,
Айғайласып келгенде, жердің тары!

Абылайды сан қалмақ қамап жатыр,
Туынды ала шаба гөр, Малайсары! –

солардың өз замандарында айтылған өлеңдер.

Балтакерей - Тұрсынбай, Тарақты - Байқозы батыр, он сан

Орта жүзге ұран болған Олжабай батыр. Малай -

Жәдігерден шыққан: Жауғаш, Биғаш; «Бөрі тонды, Бөрте

атты» Бөрібас батыр. Орманшы: Ақсары, Шотана, Қозған -

Бекше мерген. Қарауылшысы – Өлтеке – Сарым - Жидебай

батыр. Бұған атты Үйсіннен алдырып мінгізеді екен. Ол

аттың аты «Ақшабдар» атанған. «Шалдырмас, қарауылда

сақ еді!»- деп, Үйсіннен алдырыпты Ақшабдарды.

Уак: Сары, Баян: ағайынды екеуі де бірінен-бірі

қалыспайтын батырлар:

Ақыл тұрмас қашқанда,

Дегбір тұрмас сасқанда,

Баяндай ерді көрмессің,

Бұрылып жауды шанышқанда!

Үйде: «Батырмын!»- деген көп еді,

Түзде Баяндай көзге түсетұғын жоқ еді!-

деп, Абылай хан айтқан екен деседі.

Байжігіт - Тасболат батыр, Қанжығалы - жас Жанатай.

Бағаналы - Балталының Балталысынан шыққан -

Оразымбет батыр. Бәсентиін - Сырымбет батыр, Сырғалы -

Елшібек батыр. «Батыр Жәпек» атанған: қай елден

шыққаны айтылмаған.

Қазақта Қаракерей - Қабанбайдан асқан батыр жоқ, Үйсін - Төле биден артық би жоқ.

Кенесары - Наурызбай хақындағы әңгімелер

Ең алғаш қазақ халқы орысқа қарап, дуан аузы ашылғанда Шоң би аға сұлтан - дуан басы болған. Шоң би өлген соң, Шорман - аға сұлтан болып сайланып шығысымен үйіне барып өлген.

Шорманның сүйегі Ереймен тауының сыртында көмілген. Ол жер Шорман тамы атанып қалған. Кенесары — Наурызбай көтерілісі аға сұлтандарды апалаң-топалаңын салған. Сонан кейін Баянауылда Поштай деген адам аға сұлтан - дуан басы болған да, Қараөткелде Қоныркұлжа деген аға сұлтан - дуан басы болған. Кенесары Қараөткелге өрт саламын деп қамағанда, Қоныркұлжа қарсы тұрып ұрыс-соғыс қылған. Ақтау, Ортауда Кенесары мен Қоныркұлжа тағы қарсыласып соғысқан. Қараөткелді қамағанда Кенесары күлдір-мамай деген мылтығымен Тайтөбенің басында тұрып, орыстың қарауылшы, бала-сәйкесін атып мұрттай ұшырған екен. Тама-Танаш батыр бір шапанды майға бұлғап-бұлғап бір шетін отқа жандырып найзаның ұшымен көтеріп, (барып), атып тұрған оқты керек қылмай апарып тастай берген екен. Басқа шапқан батырлардан Қыпшақ Басықара батырға оқ тиіп, қан майданында қала берген екен. Тама-Танаш батыр Басықарамен құшақтасқан дос екен. Өлсем өлейін, Басықарамен сүйегім бір жерде қалсын деп, қайта шауып барып Басықараның сүйегін алдына алып өңгеріп келгенде Кенесары хан айтқан екен: «Дос болсаң Тама-Танашпен дос бол» деп. Көп заманға шейін бұл сөз жұрт аузында қалды.

Орыс Ақтау, Ортауға қала салып солдат тұрғызып, казак, орыс қыстатып сол жерге соғыс сайманын жинаған. Кенесары мұны да қамап соғысқан. Жүз солдат қатар

тұрып мылтық атып маңайына жан жуытпаған. Сонда Кенесары да жүз кісімен келген. Қосшы-қолаңшы салықтарын кейін тастап. Сонда бұл жүз кісі баялыш деген отынды (тырбық отынды) шылбырға буып алып, ер басына бір арқа отынды салып домалатып, соның тасасымен еңбектеп атқан оққа қарсы келе жатады. Бұлардың арасынан алдыңғысын паналап келе жатқандар да бар дейді. Алдыңғы отынды шеп қылып бетіне ұстағандар аман боп, кейінгілерге асып келген оқ тиіп жатқандар да бар дейді. Араласуға жақындадық па, қарандаршы дегенде, тегі Қуандық екен, бір жігіт отын басын оздырып қарай бергенде, кеңірдегінен бір оқ тиіп мұрттай ұшты дейді. Ал, жабыла түсе қалыңдар деген. Түп-тегі арғын ішінде өсіп өнген қырғыз екен, аты Толабай екен, жұрттан бұрын жалғыз қарғып түсті. Ол түскен соң бұл жабыла түсе қалып, солдатпен мидай араласып кетісіпті. Қоныркұлжа бас болып казак орыстар жаяуға жаяу аралысты. Кенесарының өзін ұстап алайық деп жасырынып бұғып тұр екен. Айқай сүре салып лап қоя шауып қамап алды дейді.

Майлы Жәдігер Смайыл деген қария бұл соғыста Жанайдар батырдың ат қосшысы еді, өздері жауға жаяу араласқан аттарын жаудан жанын құтқаратын жолдасына балаушы еді. Ат ұстап тұрған біздер де араласып кетіп тоғысып барып аттарын береміз. Жанайдар атына мініп алып, жаудың олайғысын олай, былайғысын бұлай жапырып тастап, хан-хан қайда десе, хан жаяу солдаттың ортасында қашпаймын деп жалғыз қалған екен. Барып атынан түсе қалып, ханды өз атына көтеріп салып қоя берді де, өзі бір казак орысты ат үстінен жұлып тастай бере ханды алдарына салып қаша ұрыс салып жөнеле берді.

Жаудан аман-есен құтылды. Бұрынғылардың «таудай талап бергенше, бармақтай бақ берсін» дегені осы. Кенесары бақсыздықтан еңбегі еш, тұзы сор бола берді де, орыс ілгері басып бағы қайтпай тұрған күйінде талай

талпынса да бір ілгері бастырмай бетін қайтара берді. Жұрттан бөлек, шеттен қарғып түскендіктен Толабайға жеке батыр деген ат сол жолы қойылған. Қырғыз соғысында Шәкір мен Жәуке, Толабай дегендегі Толабай осы жеке батыр атанған Толабай болатын. Шәкір-ноғай, Жауке- арғын, тоқал арғыннан Толас деген табыннан шыққан.

Кенесары Қуандық, Сүйіндік, Қаракесек, бес мейрамды соңынан ертіп алып Шу, Қаратауға ауамыз деп Әлке, Байдалы және төменгі Алтайдың басшысы болған. Аққошқар Сайдалының Сүйін Жарқынышты ертіп алып, өр Алтайы - Алдажұманға келіп, оны соңынан ертіп, «Азынабай Сапақ» атанған Азынабай байға келеді. Орысқа қарап бағынып қойған Азынабай балалары - Тайжан-қазы, Сейтен-болыс еді. Болыстық, қазылықты керек қылған жоқ. Кенесарыға еріп ауды. Алтай, Алда Жұман байлар түйеге жүк етіп артқандарын көлге суға төгіп кеткен. Қаржас та ауды, Орманшы да ауды. Баянауылдың дуан басы - аға сұлтаны Поштай - солдат алдырып, казак орыс алдырып Айдабол, Күлікті қойдай қамап жер аудырмай алып қалды. Қоныркүлжа Қараөткелге аға сұлтан, дуан басы еді, ол да орысты арқа сүйеу таяныш қылып, өз тілін казакты алып қалды... Кейіннен Азынабай балалары елге қайтады. Елге оралған соң болыс пен қажылар оларды ұстап алып, Тайжанды ағашқа таңдырып отырады да, Сейтенді айдатып жібереді. Осы замандағы шайырлардың өлендері:

Он жеті мың Азынабай жылқы айдаған,

Үш жерден найзасына ту байлаған.

Ол кімнің төбесіне құй қазыпты,

Тайжанды атып, Сейтежанды ішке айдаған...

Қырғыздың Кенесарыға қарсыласып жатқан кезі 1848 жылдары еді. Патша үкіметі Аягөзден Кенесарымен қатысуға Нухалов деген жасауылды қосып алып шығарған.

Оған көп жігіт-желең Абылай ұлы Сөк төре, Абылайдың тұңғышы Әділ ұлы Әлі төре, Салтыбай ұлы Барак төре, Шаңқай ұлы Бөлен төре ерген екен. Өрдегі Үйсін, Найман тырп ете алмай орысқа бағынып қалған. Сол себепті Кенесары қамауды тастап Шу бойына ауған, Нухалов Қызылағашты кыстаған. Ол сонда жатып қырғыздың манаптарына хат жазған, оның хат жазған адамдары - Борамбай Баймұрат ұлы, Сарбағыс руынан Орман Ниязбек ұлы, Солты руынан Жанқараш Есқожа ұлы. Хатында былай деген екен:

-Кенесарыға бағынбандар, көзін жоюға тырысыңдар! Кенесары сендерге де, патша хұкматына да дұшман, біздің патша хұкматы сендерге күш-көмек береді, Кенесарының көзін жоюға, қолға түсірсеңдер шен-шекпен де береді, - депті.

Бұл хат қолдарына тиген соң қырғыздар күшейген. Отыз ұлды Абылайдың 29-ның тұқымы Кенесары, Наурызбайға қас болған.

Абылай ханның алғашқы бәйбішесі Қарауыл қызы, онан туған ұл жоқ, жалғыз қыз болған. Ол қыздан туған Жамантай төре.

Қарақалпақтан алған қатыннан туған Жәңгір сұлтан, Әділ сұлтан. Осы Әділді Шүршітке Ақ берген, сұлтан екен. Әділден Нұралыға, Нұралыдан Тезек төре болған. Тезек төре Шоқанның қайын атасы болған, және Абылай Қарауылдан қыз алған - онан: ғай, Тоғай, Сөк туған. Сөктен Жошы, Жошыдан Есмұхамбет Абылайханов туған. Хожа қызы қатынынан Қосым, Арық Тоқ туған. Тоқтан Ыбралы туған. Онан туған Шалғын бай Қарқаралыға аға сұлтан болған.

Қалдан шерін тоқалдыққа Аяукенің қызын алған. Онан Топыш сұлу туған екен, оны Абылай алып сонан Қасым хан ғана жалғыз туған. Бір ғана Қасым ұрпағынан

басқа Абылай ұрпағы ас ішіп, аяқ босатқаннан басқа ешнәрсеге жарамаған.

Қарақыстақ, Шоңгір деген екі өзеннің аты. Бұлар Алатаудан шығып Шуға құяды. Бұлардың бойындағы тауларда осы екі өзеннің атымен аталады: Әулие ата оязына қараған Дулат, Ботпай рулары осы Қарақыстақ, Шоңгірде болады. Кенесары Қосшы деген қырғызды, шапқанда, сол жерлерде отырғанда шапқан екен.

Кекілік тауы Шудың оң жағында Тоқмақ деген қаланың күншығыс жағында болады. Кекіліктің терістік жағындағы Шуға төніп тұрған Кекілік Сеңгір деп атайды. Қырғызбенен соңғы соғысқан жері Кенесары-Наурызбайдың ту тіккен жері - Кекілік сеңгірінен бес шақырымдай жоғары Майтөбе деген жер екен. Майтөбені қырғыздар «ежелден қанды жер!» - деп атайды екен. Бірақ түбінде майлы болар деседі екен.

Қызылсу Тоқмақтың тұсынан шығып Алатаудан аққан бір өзен Қокыйдың көлі, Әулиеата оязында Шудың жағасында Ағашақ болысына қараған жер.

Кенесарыны қолға түскен соң, Жаманқараның Боданы, (Соты руынан) үйіне алған, Наурызбайды, Қалпак батырды Сарбағыс - Тілеуқабыл манап алған.

Әдебиет тізімі:

- 1 Рычков П.И. История Оренбургская (1730-1750). – Оренбург: Типо-литография Ив. Ефимского-Мировицкого, 1896. – 95 с.
- 2 Андреев И.Г. Описание Средней Орды киргиз-касаков. – Алматы, 1998. – 280 с.
- 3 Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М.: Наука, 1975. – 180 с.
- 4 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-

кайсацких Орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с
Уәлиханов Ш. Таңдамалы. 2 бас.– Алматы: Жазушы, 1985. – 258 б.

5. Тынышпаев М. История казахского народа: Учебное пособие. – Алматы: Санат, 1998. – 221 с

6. Бекмаханов Е.Б. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында (оқу құралы). – Алматы: Санат, 1994. – 416 б

7. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. – СПб., 1896. – Вып. III-IV. – С. 277-456.

8. Чулошников А.П. Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. – Оренбург, 1924. – Ч.1. – 291 с

9. Қасымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств в XVIII первой четверти XIX вв.: Хан Жантөре (1789-1809). – Алматы: «Білім», 2001. – Т. 3. – 301 с.

10. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар: ғылыми зерттеулер / Құраст.: Р. Бердібаев. – Алматы: Жалын, 1985. – 367 б.

10. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках (Сборник документов и материалов). – Алма-Ата: АН Каз ССР, 1961. – 744 с.

11. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы). Сборник документов и материалов. – Алма-Ата: Наука, 1964. – 575 с

12. История Казахстана в русских источниках в XVI-XX веков. Русские летописи и официальные XVI - первой трети XVIII в. О народах Казахстана / Сост., транскрипция, комментарии, вступительная статья И.В.Ерофеевой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – Т. 2 – 448 с.

13. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731-1759гг.) / Составление, транскрипция, скорописи XVIII в.,

историографический очерк и комментарии И.В.Ерофеевой.– Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – Т. 3. – 484 с.

14 История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Первые историко-этнографические описание казахских земель XVIII в. / Составитель, транскрипция скорописи XVIII века И.В. Ерофеевой, А.А. Альмухамбета. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – Т.4. – 368 с

15.Батырлар жыры. Қырымның қырық батыры. (Мұрын жыраудан жазылған мұралар). – Алматы: Жазушы, 1989. – Т. 5. – 380

16.Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. – СПб.: При Императ. Акад. наук, 1773. – Т.I. – 472 с.

17.Георги И. Описание всех обитающих в Российском государстве народов.– СПб., 1799. – Ч. 2. – 135 с.

Ахметжанов К.С. Жараған темір кигендер: Батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері. – Алматы: Дәуір, 1996. – 256 б

.18 ҚР ОМА, қор№ 338, тізбе №1, іс №6.

19ҚР ОМА, қор № 338, тізбе№1, іс №6, 110-111 бет

20. ҚР ОМА қор 338, тізім 1, іс 6, 19, 24-25, 34-74 беттер, іс 71, 66-67, 82-83,129-130, 182-183 беттер

21. ҚР ОМА қор№ 374, тізім 1, іс 1826.

22. ҚР ОМА қор 744, тізім 1, іс 31, беттер 2-3, 10-11, 12-16, 19-20, 23-26, 27-28.

23. ҚР ОМА қор №3174, тізім 1, іс 1862.

24 ҚР ОМА қор 345, тізбе 1, іс 950, беттер . 154,160-162,168,169,178,179

25.Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. Алматы: Атамұра, 2002. б.344-354

26.Нысанбай жырау. Кенесары-Наурызбай (Дастан) // Хан Кене: Тарихи толғамдар мен пьеса, дастандар. Алматы: Жалын, 1993. б.16-55; Әлімбаев Д. Кенесары // Хан Кене:

Тарихи толғамдар мен пьеса, дастандар. Алматы: Жалын, 1993. б.197-210

28.Әлімбаев Д. Кенесары //Хан Кене: Тарихи толғамдар мен пьеса, дастандар. Алматы: Жалын, 1993. б.197-210

29. Кенесары – Наурызбай хақындағы әңгімелер // Жұлдыз, 1992, №4. б.196-203; Жұмаділдин А. Жаңаарқа. Дерекнама. Алматы: Кенже-Пресс-Медиа, 2003. – 521 бет. б.188-192,

30.Каренов Р. Мәнжі батыр // «Азия-транзит» республикалық әдеби-танымдық журнал. 2005. №3;

31.Жүністегі К. Қол бастаған Ағыбай // Ер есімі ел есінде: Ақжолтай Ағыбай батырдың 200 жылдық торқалы тойына арналған «Арқаның ардақты тұлғалары» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. Қарағанды: КарМУ баспасы, 2002. – 270 б. б.110-117

32.Есенберлин И. Кочевники: Историческая трилогия. Кн.

33. Хан Кене. Алма-Ата: Жазушы, 1986. – 232 с.

34.Национально-освободительная борьба казахского народа под предводительством Кенесары Касымова. Алматы: Ғылым, 1996. – 512 с

35.Сведения о кочевьях казахов, вышедших из состава Акмолинского округа // ЦГА РК, ф.338, оп. 1, д.6; Переписка с Акмолинским Окружным Приказом о нападении отряда К.Касымова на волости Акмолинского округа // ЦГА РК, ф.338, оп. 1, д.9; Список Султанам, Биям и Старшинам Акмолинского Округа участвовавшим по возмущению с мятежным султаном Кенесары Касымовым // ЦГА РК, ф.374, оп. 1, д.1990

36.Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию Степных областей под руководством Н.Ф.Щербины. Т.IV. Семипалатинская область, Павлодарский уезд. – Воронеж, 1903

- 37.Спасский Г.И. Древности Сибири // Сибирский вестник, 1818. Часть третья. - С. 86-94
- Жүністегі, К. Шырағдан [Мәтін] / К.Жүністегі.- Алматы: “Ел-шежіре” ҚҚҚ, 2007. – 122 б.
- 37.Шет ауданы. Энциклопедия.- Алматы: ҚАЗАқпарат, 2013.- 24-26 б
- 39.Кәренов Р. Аты ұранға айналған Шерубай батыр: Шерубай батырдың туғанына - 310 жыл // Азия Транзит. - Қарағанды, 2003. - №6. -4-8 б.
- 40.Кәренов Р. Есім хан мен Нұрбай батыр: қазақ хандары мен батырлары // Азия Транзит. - 2004. - №10. -6-9 б
- 41.Кәренов Р. Кене ханның серігі Таймас батыр: Ұлытау ауданының әкімі Б.Мұқышұлының назарына // Орталық Қазақстан. - 2001. - 23 мамыр
- 42.Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. -Алматы, 1961. – 740с.
- 43.Казахско-русские отношения XVIII-XIX вв. -Алматы, 1964. -573с.
- 44.Кәренов Р."Батыр баба есімі - ұрпақтар үшін мақтаныш": Мәнжі батырдың туғанына - 190 жыл // Азия Транзит. - Қарағанды, 2005. - №11. -18-24 б.
- 45.Кекілбайұлы Ә. Қазақ тарихының қақ төрінен орын алатын тұлға: тарақты Байғозы батырдың 300 жылдық тойы // Егемен Қазақстан. - 2005. - 18 тамыз
- 46.Көпейұлы М-Ж.Абылай хан дәуірі //Абылай хан.Алматы, 1993. 322б.
- 47.ҚР ОМА қор№ 374, тізім 1, іс 1826.
- 48..ҚР ОМА, қор 374, т. 2, іс 25, п. 2,9,12,13,14,16.
- 49.ҚР ОМА, қор№ 338, тізбе №1, іс №6.
- 50.ҚР ОМА. Қор № 374, тізбе №1, іс №3035, іс №3023.
- 51.ҚР ОММ 338 қ. 1 тізім. 3 іс.
- 52.ҚР ОММ 338 қор, 1 тізбе, 408 іс, 299 п.
- 53.ҚР ОММ, 374 қор, 1 тізбе, 2960 іс, 2,3п.
- 54.ҚР ОММ, 374 қор, 1 тізбе, 2960 іс, 2п

- 55.Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. А., 1996
- 56.Тобаяқов Б. Байғозы батыр // Орталық Қазақстан. - 2005. - 18 тамыз. - 9 б.
- 57.Тоғжанов Е.Л. Атамекен: Оқу құрал / Е.Л.Тоғжанов, Т.Т. Аршабеков. - Қарағанды: Қарағанды экономикалық ун-ті, 2002. - 324 бет

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	4
Қазақ-қалмақ соғыстары тарихы.....	12
Нұрбай батыр.....	23
Бесім батыр.....	25
Жақсыкүн батыр.....	28
Бұланты шайқасы.....	28
Бөгенбай батыр.....	31
Шерубай Биболдыұлы.....	36
Тілеулі батыр.....	41
Жалаңтөс Жансарыұлы	43
Жаулыбай Өтегенұлы.....	48
Сағындық батыр.....	48
Сеңкібай Оразғұлұлы	50
Тауасар батыр.....	54
Апыр батыр.....	60
Күшікбай батыр.....	61

Қазақ жоңғар қатынастары.....	63
Нияз батыр.....	79
Байғозы батыр.....	90
Олжабай Толыбайұлы.....	96
Жарылғап Түйтеұлы	105
Қазақтың ханы – Абылай.....	110
Малайсары батыр.....	130
Баян Қасаболатұлы.....	133
Деріпсалы батыр Айдаболұлы.....	135
Жәңке Шобалайұлы.....	137
Шотана батыр.....	137
Мырзағұл Анайұлы.....	140
Бердіқожа батыр.....	141
Бақыбек батыр.....	145
Байтелі батыр.....	145
Қыдырәлі батыр.....	146
Мырзағұл Анайұлы	147
Қыпшақ Жазы батыр.....	147
Шындәулет (Сармантай) батыр.....	149
Матақ батыр.....	154
Жолан.....	150
Аю батыр	150
Жидебай батыр.....	151
Мұртай	155
Кенесары сарбаздарының	185
Ағыбай батыр.....	188
Тілен батыр.....	200
Қасымұлы Бабеке.....	203
Байжомарт батыр Балтабай баласы.....	204
Еламан Тоқсарыұлы Өтемістегі.....	205
Тәнеке батыр.....	205
Бәйеш батыр.....	206
Әлке батыр.....	207
Жанайдар батыр.....	209

Итқара батыр.....	211
Қантарбай батыр.....	211
Танаш батыр.....	213
Тойғұлы	214
Мәнжі Күржікейұлы.....	214
Иман батыр.....	216
Мәңкі батыр.....	217
Тиес батыр.....	218
Бопай ханым.....	218
Ердене батыр.....	223
Таймас Бектасұлы.....	224
Ерден Сандыбайұлы.....	228
Аманбай батыр Тоқанұлы.....	228
Есенғабыл.....	229
Аққошқар батыр.....	230
Бері батыр.....	234
Бәубек батыр.....	236
Бодық батыр.....	238
Жапалақ батыр.....	241
Жеке батыр(Толабай).....	243
Бикелді батыр.....	244
Сейтен мен Тайжан батырлар.....	245
Дәстүрлі қоғамдағы батырлар институтының рөлі	251
«Батыр» сөзінің этимологиясы және топонимдер	255
Тарихи аңыздар.....	259
Қазақтардың қару –жарағы.....	295
Мұрағат құжаттары.....	320

